Міністерство освіти і науки України

Полтавський національний
педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Кафедра всесвітньої історії,
релігієзнавства та методик їх викладання

ДУХОВНІ, ПОЛІТИЧНІ ТА ОСВІТНІ ПРАКТИКИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА (КОМПАРАТИВНІ НАРИСИ)

Колективна монографія

За редакцією Ю. Вільхового та Т. Тронько

Полтава
2023

УДК 316.74
Д 85

Автори:
Блоха Я. Є., Вільховий Ю. В., Год Н. В., Горобець І. В., Гура О. А., Дерхо В., Древаль Ю. Д., Косуліна А. О., Лахно О. П., Лобода Д. О., Порох Н. В., Рибачук В. О., Романенко В. В., Рудь М. О., Тронько Т. В., Цебрій І. В., Яременко Л. М.

Рекомендовано до друку Вченою радою Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка
Міністерства освіти і науки України
(протокол № 14 від 30.06.2023 року)

Рецензенти:
Бистрицька Елла, докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;
Петренко Ірина, докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри педагогіки та суспільних наук ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;
Ставнюк Віктор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Д 85 Духовні, політичні та освітні практики в соціокультурному розвитку людства (компаративні нариси) : колект. монографія / за ред. Ю. Вільхового та Т. Тронько. Полтава: ПНПУ, 2023. 355 с.
ISBN 978-966-2538-78-6

Монографію присвячено дослідженню актуальних аспектів духовних, політичних, освітніх практик в соціокультурному розвитку людства. Основну увагу зосереджено на розкритті найбільш актуалізованих історичних проблем, які формують основні тенденції соціокультурного розвитку людства. Зміст монографії побудований з урахуванням сучасних здобутків історичної науки, послідовно висвітлює результати наукових пошуків авторів – викладачів, аспірантів і магістрантів. У монографії розглянуто ідеологію та культуру епохи принципату Октавіана Августа; процеси державотворення давніх слов'ян; культурно ідеологічні традиції Античності і Середньовіччя щодо образу «ідеального правителя»; рецепції ренесансного гуманізму в розвитку державно-політичних, соціокультурних і духовно-релігійних ідеалів ранньомодерного європейського суспільства; діяльність визначних постатей в історії; ісламську модель суспільного розвитку та ісламський фемінізм; питання пан'європейського руху та характер перших глобальних інтеграційних планів Європи у міжвоєнний період; проблеми ленд-лізу для СРСР у роки Другої світової війни; характер суспільно-історичного розвитку Чехословаччини напередодні антитоталітарних трансформацій; завдання волонтерства в умовах війни; створення та діяльність міжнародної організації праці; застосування цивілізаційного підходу в сучасній школі; кризу у Косові 2022 року; а також реконструкцію світу постапокаліпсису за романом Роберта Мерля «Мальвіль».

Для фахівців у сфері всесвітньої історії, академічного релігієзнавства та методик їх викладання – студентів, науковців, викладачів, учителів і всіх, хто займається дослідницько-викладацькими практиками у сфері історії, політики, культури та світових цивілізацій.

УДК 316.74

ISBN 978-966-2538-78-6

© Колектив авторів, 2023

ЗМІСТ

Передмова …… 5

«Енеїда» Вергілія в ідеології та культурі
епохи принципату Октавіана Августа
(*Рибачук Віктор*) …….. 8

Передумови державотворення у давніх слов'ян
(*Лахно Олександр)* …… 25

Трансформація культурно-ідеологічних традицій
конструювання образу «ідеального правителя»
від Античності до Середньовіччя
(*Лобода Дмитро)* …….. 44

Рецепції ренесансного гуманізму в розвитку
державно-політичних, соціокультурних і духовно-релігійних
ідеалів ранньомодерного європейського суспільства
(*Год Наталія)* …… 66

Етапи педагогічної діяльності Антоніо Сальєрі та їхнє
значення для становлення європейської мистецької освіти
(*Яременко Леонід)* …….. 104

О. О. Котляревський (1837-1881) та його внесок у дослідження
історії слов'ян межиріччя Ельби і Одеру доби Середньовіччя
(*Рудь Микола*) ……... 111

Павло та Костянтин Гапоновичі як визначні подвижники
православного церковно-релігійного руху
(*Гура Олексій)* …….. 121

Історичні передумови створення та початок діяльності
Міжнародної організації праці
(*Древаль Юрій)* …… 154

Пан'європейський рух та характер перших глобальних
інтеграційних планів Європи у міжвоєнний період (1918-1939 рр.)
(*Вільховий Юрій*) …….. 179

Ленд-ліз для СРСР у роки Другої світової війни:
проблеми стратегічних поставок та оцінки ефективності
(*Вільховий Юрій, Романенко Владислав)* …… 206

Ісламська модель суспільного розвитку як альтернативна
форма модернізації (на прикладі Ісламської Республіки Іран)
(*Порох Наталія)* …… 238

Суспільно-історичні характеристики Чехословаччини
напередодні антитоталітарних трансформацій
(*Тронько Тетяна)* …… 274

Ісламський фемінізм та боротьба жінок за свої права
(*Горобець Ігор, Косуліна Анна*) ……... 298

Криза у Косові 2022 року: автомобільні номери та незалежність
(*Горобець Ігор*) …….. 307

Волонтерство як форма відповідальності людства в умовах війни
(*Блоха Ярослав)* …… 319

Застосування цивілізаційного підходу до вивчення
культурологічного змісту історії у 7 класі
(*Дерхо Віктор)* …… 329

Світ постапокаліпсиса за романом Роберта Мерля «Мальвіль»
(*Цебрій Ірина*) ……... 346

Післямова …….. 353

Довідка про авторів …….. 354

Історія – свідок минулого,
світло істини, жива пам'ять.
Історія – життя пам'яті.
Історія – це свідок часу, учителька життя.
Не знати історії – означає завжди бути дитиною.
Марк Туллій Цицерон

ПЕРЕДМОВА

Історія – це переплетіння подій, впливів та ідеологій, що поєдналися в багатогранне розмаїття культур, народів та цивілізацій упродовж тисячоліть. Вивчення історії є надзвичайно важливим для розуміння того, хто ми є сьогодні і які шляхи пройшла людська цивілізація, щоб опинитися в сучасному світі. Історія – не просто послідовність фактів, дат, імен, а складне полотно подій та процесів, що переплітаються та взаємодіють між собою, надаючи форму сучасному світовому порядку.

Сучасна гуманітаристика та історична наука перебувають на складному роздоріжжі щодо векторів, принципів і методології досліджень. XXI ст. розпочалося під знаком «пост» (після): постіндустріальне суспільство, посткомунізм, постмодерн, постісторизм. Те, що донедавна здавалося сучасним, більше таким не є. Одна історична епоха «померла», а інша ще не з'явилася. Відчуття остаточного завершення цілої епохи ми знаходили упродовж тривалого часу – починаючи від «Присмерку Європи» О. Шпенглера (1918 р.) і до «Кінця історії» Ф. Фукуями (1989 р.). Тому теоретична думка науковців вже чітко відокремлює сучасність, яка є певним буфером, від іще невідомої епохи за назвою «постсучасність». Тобто наше сьогодення є певним «нічийним» часом для певного прощання з минулим і підведенням підсумків, оскільки наша сучасність органічно пов'язана із попередньою індустріальною цивілізацією. Це у повній мірі позначилося на характері і методології сучасних вітчизняних історичних досліджень.

Представлена колективна монографія ставить за мету не лише надати читачеві сухий перелік фактів, але й допомогти зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки, що вплинули на розвиток нашого суспільства. Вона намагається проаналізувати актуальні ключові аспекти світової історії, що мають великий вплив на наше сучасне життя. Досить великий авторський колектив застосував при написанні книги компаративний підхід, який дозволяє розглянути різні історичні періоди та події у багатьох регіонах світу. На думку авторів це має сприяти кращому розумінню спільних та взаємопов'язаних аспектів всесвітньої історії.

Історія, як наука, є живим організмом, який постійно змінюється та розвивається. Це велика мозаїка подій, ідей, культурних обмінів та політичних вирішень, яка формує нашу свідомість і впливає на спосіб,

яким ми сприймаємо світ. Під час написання цієї монографії, ми прагнули зрозуміти зв'язки між минулим та сьогоденням, розкрити закономірності, які сформували сучасну геополітичну картину, та з'ясувати, як минуле впливає на майбутнє.

Колективна монографія є результатом копіткої наукової праці авторів, що об'єднали свої знання, дослідження і пізнавальний інтерес у сфері історії. Характерною рисою цього дослідження є застосування комплексного порівняльного аналізу, що дозволяє читачеві краще зрозуміти сутність та спільні риси цивілізаційного розвитку регіонів світу упродовж різних епох, а також їх вплив на сучасний світ.

Ми досліджуємо аспекти, які залишаються актуальними впродовж століть: духовні надбання, походження етносів, релігійні процеси, розвиток освіти, культури, мистецтва, епохи Реформації, Ренесансу, глобалізації та кризи, моделі державотворення, етнокультурні та релігійні взаємодії і конфлікти, еволюцію політичних систем і соціальних утворень. Компаративний підхід, який ми обрали, дозволяє водночас цілісно розкрити історичні характеристики окремого досліджуваного аспекту, і разом з тим порівнювати різні епохи, регіони та цивілізації, знаходити спільні риси та відмінності, а також виділяти унікальність кожного періоду. Ми прагнемо показати, що світова історія – це не чорно-білий перелік подій, а палітра нюансів та різнобарв'я, що історичний аспект є глибшим і змістовнішим.

Структура монографії побудована за хронологічно-проблемним принципом, який відбиває основні актуалізовані аспекти всесвітньої історії. Ці аспекти подаються авторами у вигляді невеликих історичних нарисів, які відтворюють основні актуалізовані аспекти всесвітньої історії. Авторський колектив сподівається, що нариси доповнять історіографію всесвітньої історії своїми науковими доробками. Кожен нарис пропонує читачеві нові погляди на події та явища, розширює горизонти знань і спонукає до самостійних роздумів над проблемами минулого та їх впливом на сучасний світ.

Тематично нариси охоплюють проблеми: ідеології та культури епохи принципату Октавіана Августа; державотворення давніх слов'ян; культурно ідеологічних традицій Античності і Середньовіччя щодо образу «ідеального правителя»; рецепції ренесансного гуманізму в розвитку державно-політичних, соціокультурних і духовно-релігійних ідеалів ранньомодерного європейського суспільства; діяльності визначних осіб в історії (внесок батька і сина Гапановичів у розвиток православ'я на теренах України і Російської імперії; науковий доробок професора О. Котляревського у контексті дослідження середньовічної історії західних слов'ян; педагогічна діяльність Антоніо Сальєрі та її вплив на становлення європейської мистецької освіти); ісламської моделі

суспільного розвитку як альтернативної форми модернізації; ісламського фемінізму та боротьби жінок за свої права; пан`європейського руху та характеру перших глобальних інтеграційних планів Європи у міжвоєнний період; ленд-лізу для СРСР у роки Другої світової війни у контексті оцінки ефективності стратегічних поставок; суспільно-історичних характеристик Чехословаччини напередодні антитоталітарних трансформацій; волонтерства як форми відповідальності людства в умовах війни; створення та початку діяльності міжнародної організації праці; застосування цивілізаційного підходу до вивчення культурологічного змісту історії; кризи у Косові 2022 р.; а також реконструкцію світу постапокаліпсису за романом Роберта Мерля «Мальвіль».

Кожний нарис колективної монографії є окремо виділеною гранулою інформації, яка сприяє глибшому розумінню духовних, політичних та освітніх практик в соціокультурному розвитку людства. Авторські напрацювання спрямовані не лише на поглиблення знань про окремі аспекти цивілізаційного розвитку. Монографія також формує багатогранність поглядів на міжнародні стосунки, економічний розвиток, політичні трансформації та культурні взаємодії.

Ця книга не ставить за мету дати остаточні відповіді, а натомість спонукає читачів до подальших досліджень та самостійних роздумів. Вона закликає нас замислитися над тим, як наші дії та рішення можуть вплинути на майбутнє, і над тим, як зв’язки між народами та культурами можуть сприяти спільному прогресу та миру.

Колективна монографія буде корисною для студентів, науковців, викладачів і всіх, хто цікавиться історією, політикою, культурою та цивілізаціями світу. Вона запропонує вам нові перспективи та інсайти, що допоможуть збагатити знання та розуміння історії як складного та неоднозначного феномену. Це значуща і корисна праця, яка здійснює для нас захоплюючу подорож у часі.

Ця монографія була створена завдяки спільним зусиллям дослідників, які доклали максимум зусиль для пошуку істини в морі архівів, документів, наукових праць та досліджень. Авторський колектив висловлює слова щирої вдячності всім тим, хто підтримував їх у цьому дослідженні, бо немає сумніву, що без спільних зусиль поява цієї праці була б неможливою.

Нехай ця книга стане вашим, шановні читачі, провідником у світ історії, а її сторінки допоможуть краще зрозуміти минуле та розбудити ваше палке бажання активно сприяти становленню майбутнього.

Рибачук Віктор

«ЕНЕЇДА» ВЕРГІЛІЯ В ІДЕОЛОГІЇ ТА КУЛЬТУРІ ЕПОХИ ПРИНЦИПАТУ ОКТАВІАНА АВГУСТА

Період правління Октавіана Августа (23 р. до н.е. – 14 р. до н.е.) – це переломний момент у римській історії, адже в цей час були закладені основи нового державного ладу – принципату і вироблена імперська ідеологія. Політична система принципату Августа досить цікавий історичний феномен поєднання двох основ: республіканської і монархічної.

Системна криза римської республіки, що супроводжувалася громадянськими війнами, кривавими диктатурами, проскрипціями, була зумовлена, перш за все тим, що республіканська полісна система управління не відповідала новим історичним умовам – перетворення Риму на світову державу. Затяжна криза республіки закінчилася встановленням принципату Октавіана Августа – режиму особистої влади, який забезпечив римському суспільству стабільність і порядок. Гасло, висунуте Октавіаном, «Pax Romana» (римський мир), стало гаслом, яке об'єднало різні угруповання римського рабовласницького суспільства. Найбільш активні противники Октавіана загинули у громадянських війнах, а ті, що залишилися в живих, були політично ослаблені й деморалізовані.

Довготривалі громадянські війни в епоху пізньої республіки сприяли поширенню ідеї про минулі щасливі часи, про просте благородне життя предків. Внучатий племінник і спадкоємець Цезаря Октавіан, безумовно, врахував ці настрої, як і фатальні помилки свого прийомного батька, що призвели того до трагічного фіналу.

Будучи великим майстром соціальної демагогії і політичних компромісів, Октавіан оформив свою владу, не порушуючи республіканських традицій. Починаючи з 31 р. до н.е. він щороку обирався консулом, а в 29 р. до н.е. отримав цензорські повноваження, що дали йому підставу скласти новий список сенату. Октавіан вивів із сенату тих, хто за своїм походженням не належав до вищого стану. У новоскладеному списку його ім'я було поставлено першим, що й відобразилося у титулі princeps senatus.

Упродовж республіканської епохи цей титул був почесним, але особливих повноважень, крім права висловлювати першим свою думку, принцепс не мав. В умовах кризи республіки принцепси втратили своє право першими подавати думку в сенаті. Октавіан відновив колишнє значення принцепса сенату.

13 січня 27 р. до н.е. на засіданні сенату Октавіан склав із себе надзвичайні повноваження і оголосив про відновлення республіки у Римі. Характер і зміст його промови у сенаті передає історик Діон Кассій: «Сьогодні у моїй волі скласти чи зберегти вручені римським народом надзвичайні повноваження… щоб ні в кого не залишилося думки, що я насильницьким шляхом утримую вручену мені владу, я в цей момент перед вашим обличчям складаю з себе усі свої повноваження і повертаюся до приватного життя… Я зробив для загального блага усе, що міг» [3, с. 402].

Промова Октавіана викликала розгубленість серед сенаторів, які боялися повернення до анархії громадянських війн. Вони просили Октавіана не складати повноважень, оскільки в країні не остаточно відновлено мирне життя. Саме такої реакції й чекав Октавіан на свою заяву, тому його відмова від влади мала показовий характер.

Того ж дня, на прохання сенату, Октавіан прийняв низку повноважень, які фактично закріпили за ним верховну владу. Його влада ґрунтувалася на поєднанні різних магістратур, чого не було в роки класичної республіки. Октавіан зосередив у своїх руках найвищу військову владу – імперіум, з 19 р. до н.е. за ним довічно були збережені знаки консульської гідності. Отримав він також і довічну владу народного трибуна, яка давала йому найширші повноваження і водночас символізувала демократичне походження режиму.

16 січня 27 року до н.е. Октавіану було надано нове ім’я – Август, що означало «звеличений» (божеством). Епітет цей раніше стосувався тільки сакральних об’єктів, відтепер його додали до імені принцепса, першої людини в державі. Октавіан змінив своє ім’я. Відтепер він величається «Імператор Цезар Август». Змінюється і значення титулу «імператор». За республіканських часів його надавало військо полководцеві-переможцю і зберігався він від перемоги до тріумфу. Август включив його до складу свого імені і титул імператора поступово починав означати найвищу військову владу.

Влада Августа дістає й релігійну санкцію. Вона розуміється як у самому титулі «Август», так і в означенні «син божественного Юлія». Крім того, у 12 р. до н.е. у надзвичайно урочистій обстановці, Августа обрали великим понтифіком і він став главою римської релігії. Його особистий зв’язок з римськими громадянами було підкреслено у титулі «батько вітчизни», який даровано було Августу у 2 р. до н.е.

Своє становище у державі сам Август оцінював так: «Я переважаю всіх авторитетом, влади ж я мав не більше, ніж інші, хто був моїм колегою по магістратурі» [9, с. 158].

Проголосивши гасло «відновлення Республіки», Август зберіг усі римські державні установи. Сенат і за часів Августа вважався найвищим органом держави, продовжували скликатися народні збори, на яких приймалися закони на пропозицію принцепса. Зберігалися й функціонували всі республіканські магістратури, але вся їхня діяльність залежала від Августа.

Поряд зі старими республіканськими установами з часів Августа розвивався бюрократичний апарат, який набував дедалі більшого значення. При створенні цього апарату Август використовував насамперед особисті зв'язки. Імператорські чиновники, залежні спочатку особисто від принцепса, поступово набували загальнодержавного значення. На найвищі посади призначалися особи, які належали до вищих станів. З-поміж сенаторів обирався префект міста, основною функцією якого була охорона порядку у Римі. Великого значення набули прокуратори, яким доручався збір податків та управління невеликими провінціями. З імператорських вільновідпущеників і рабів комплектувалися нижчі чини імператорської бюрократії, яка набула згодом виняткового значення у державі. Таким був політичний режим Октавіана Августа, який ще у давнину дістав назву принципату на тій підставі, що були збережені республіканські установи, але влада цілковито належала принцепсу – першому сенаторові й першій людині в державі.

Таким чином, принципат – це особлива форма монархії у Стародавньому Римі. Особливість і специфіка такої влади полягала у тому, що її монархічна сутність була прихована за республіканськими установами, які впродовж тривалого часу зберігалися у політичній системі Римської імперії.

Октавіан Август усіляко намагався переконати римлян, що він відновив Республіку і задовольнив інтереси усіх прошарків суспільства, «щоб ніхто не міг поскаржитися на новий порядок речей» [9, с. 160]. Та й самі сучасники цих подій розуміли, що живуть в епоху великих перемін, які змінили образ Риму і суттєво вплинули на шляхи його подальшого розвитку. Навіть під час його похорон люди дискутували, на чому ж базувався режим Августа. Чи була це помірна версія автократії, заснована на повазі з боку громадян, верховенстві права і опікуванні мистецтвами? Чи, можливо, прихована тиранія? [4, с. 298].

Незалежно від того, любили його чи зневажали, в багатьох відношеннях Август виявився загадковим і суперечливим революціонером. Він був одним із найбільш радикальних новаторів,

яких будь-коли бачив Рим. [10, с. 98] Він настільки впливав на вибори, що про демократичність ніхто не згадував: великий новий будинок, зведений у 26 р. до н.е. для того, щоб розмістити народні збори, частіше використовувався для боїв гладіаторів, аніж для голосування. Він контролював римську армію, безпосередньо призначаючи і звільняючи командирів легіонів [4, с. 299]. Август навіть спробував контролювати щоденну поведінку громадян у зовсім новий спосіб – регулювання сімейного життя вищих класів, на яких чекало політичне покарання, якщо вони не народжували достатньо дітей [4, с. 299].

Сам він жив не в розкішному палаці, а в звичайному будинку на Палатинському пагорбі, де можна було зустріти сенатора і побачити його дружину Лівію за розчісуванням вовни. Навіть там, де здається очевидним, Август виявляється важко вловимим, і, мабуть, в цьому частина його секрету [4, с. 300]. Однією з найвизначніших інновацій імператора було бажання заполонити римський світ його портретами: на дрібних монетах у кишенях людей викарбувана його голова; статуї з мармуру чи бронзи стояли на міських площах і в храмах; мініатюрні зображення витискали на перстнях, ювелірних прикрасах і кухонному сріблі. Усі вони виконані в одному стилі і зображують ідеалізованого юнака [4, с. 301]. Їхнє призначення – поставити перед розпорошеним на різних територіях населенням, абсолютна більшість якого не бачила імператора, зображення їхнього правителя. Статуї залишалися майже однаковими протягом усього його життя, то ж у віці понад 70 років його все ще зображували, як ідеального молодого чоловіка [11, с. 680].

Август зумів поставити на службу державним інтересам літературу і мистецтво. В усіх значних літературних творах епохи виразно звучить одна і та ж тема: прославлення нового режиму «римського миру», встановленого Августом. Уперше в історії античності література свідомо і цілеспрямовано використовується державною владою як рупор офіційної ідеології і стає дієвим засобом пропаганди.

Август оточив себе талановитими поетами і використовував їхню творчість для зміцнення свого авторитету. Велику роль у здійсненні політики в ідеології та культурі відігравав Гай Цільній Меценат, якого називали радником Августа. Це була знатна, багата й освічена людина. Меценат об’єднав навколо себе кращих поетів і письменників свого часу – Вергілія, Горація, Проперція. Цей творчий союз отримав назву «гурток Мецената». Підтримуючи членів гуртка фінансово, Меценат часто підказував теми для їхніх творів. На учасників гуртка покладалися важливі завдання: прославляти особу Августа і в поетичній формі озвучити лозунги принципату. За свідченнями

Светонія, про себе Август дозволяв писати тільки кращим поетам [17, с. 59]. Светоній зазначає, що Август був у захопленні від віршів Горація і доручив йому написати «Столітнього гімна» з нагоди відкриття у 17 р. до н.е. Столітніх ігор [17, с. 57]. Вергілію Меценат і Август замовили дві поеми «Георгіки» та «Енеїду».

Безперечно, що подібні факти викликали в історіографії дискусію: як оцінювати творчість знаменитих поетів епохи Августа? Як, будучи пропагандистами режиму, виконуючи вказівки влади, поети створили шедеври світової літератури? Чи сумісна висока поезія з плазуванням перед владою, адже відомо, що істинно великі твори не можуть бути створені під впливом страху чи примусу?

Причина, з якої августівські поети так улесливо відгукувалися про імператора, полягала не в самому лише підлабузництві. Річ у тім, що жили вони в суспільстві, яке боялося самого себе, боялося сили й некерованості власної армії та її полководців. Аж тут нарешті почала вкорінюватися ідея, що відходить у минуле ціла епоха, а на її місце приходить інша, з новим єдиним правителем, який дасть справедливість стражденним народам світу» [10, с. 87].

Творчість Вергілія – це яскравий приклад суперечливих і трагічних взаємовідносин високої поезії з владою. Вергілій був головним поетом золотого століття римської літератури, за визначенням Т. С. Еліота «найкласичнішим класиком», який у своїй поетичній творчості виразив найбільш повне й збалансоване здійснення можливостей римської культури [20, с. 235].

У період переходу від Середньовіччя до Відродження формується культ Вергілія – його поезія стає джерелом довершеності, зразком для наслідування. Німецький дослідник Е. Курціус підкреслював, що з часів Данте до часів Гете, перша еклога «Буколік» була зразком, тим текстом, за допомогою якого школярі із покоління в покоління долучалися до таємниці поезії, а сама еклога є ключем до всієї європейської поетичної традиції [1, с. 24]. У XX ст. німецький мислитель Т. Геккер назвав Вергілія «батьком Заходу», а згадуваний нами Т. Еліот з властивою йому імперативністю заявляв: «Вергілій класик усієї Європи» [20, с. 235-236].

Очевидно, що митець такого типу, творчість якого є зразком для наслідування, мав би бути впевненим у собі, не знати внутрішнього надлому. Вергілій таким не був. У його біографічному образі, у ставленні до нього читачів, в інтерпретації текстів виявляються кричущі протиріччя.

Розпочнемо з аналізу біографічного образу поета, складеного на основі свідчень античних авторів. Кожна епоха створює уявлення про те, яким повинен бути поет, як народжуються вірші: «Поет, стверджував Платон, – це істота окрилена і священна», адже він перебуває у творчому пориві і нестямі» [16, с. 73]. Найбільш ґрунтовно природу поетичної творчості розкрив сучасник Вергілія Овідій:

Брався писати тоді вільні від ритму слова.

Та, хоч того й не хотів, снувалася пісня доладна.

Тільки-но слово скажу – віршем виходить воно [14].

Отже, справжній поет складає вірші легко, натхненно, і не знає мук творчості. Вергілій не вписувався у цей античний образ поета. За свідченнями Светонія, «Буколіки» Вергілій писав три роки, «Георгіки» – сім, а «Енеїду» – одинадцять [17, с. 238]. Причому «Енеїду» він спершу виклав прозою і розділив її на дванадцять книг, а потім став складати за частинами, не дотримуючись якогось порядку. Отже, першою рисою біографічного образу Вергілія є муки творчості, яких, за античним розумінням, у справжнього поета не повинно було бути.

Другим суттєвим фактом біографії Вергілія є незадоволеність поетичною творчістю, бажання розпрощатися з поезією, як у молодості він розпрощався з риторикою, і зайнятися філософією «линучи до мудрих речей епікурейців Сірона і Філодема, в надії відкрити істину й звільнити життя від тривог і страждань» [1, с. 27].

Третя риса біографії Вергілія – це передсмертне бажання спалити «Енеїду» – результат своєї напруженої одинадцятилітньої праці: За свідченням Светонія, перед смертю Вергілій наполегливо вимагав спалити «Енеїду» [17, с. 240]. Август заборонив давати поету рукопис поеми й зберіг її для нащадків. Чим можна пояснити таке бажання Вергілія? Очевидно, що свою творчість поет розглядав як невдачу: «майстер не знайшов у майстерності задоволення» [1, с. 29]. У поетичній творчості він шукав щось інше, плекав надію, що поезія відкриє дорогу до духовної реальності, дасть відповіді на питання, які мучили його, і зрозумів: істини поезія не відкрила. Поетична творчість створює лише красиву естетичну ілюзію й не більше.

Суперечливий біографічний образ Вергілія породжує неоднозначне ставлення до нього читачів. Контрасти такого відношення розпочинаються ще в античності і не зникають, а лише посилюються впродовж двох тисячоліть. Як тільки були написані Вергілієм «Буколіки», зразу ж з'явилися «Антибуколіки» Нуміторія; проти «Енеїди» був написаний «Бич на «Енеїду»» Карвілія Піктора. Пеллій

Фавст і Квінт Октавій Авіат звинувачували Вергілія в численних плагіатах і похибках проти рідної мови. Складається дивна ситуація: Вергілій, на текстах якого школярів навчали правильності латинської граматики й стилістики, піддавався різкій критиці за помилки мови й стилю.

З часом критика Вергілія як поета ще більше посилюється. Під сумнів ставиться поетичний дар Вергілія: а чи відбувся він як поет, чи вірно він вибрав свій творчий шлях? Так, відомий історик Бертольд Нібур зауважує, що «Вергілій – це приклад того, як людина може не зрозуміти свого покликання» [1, с. 30]. Звучали й такі звинувачення як «несправжній поет», «хвалькуватий писака», а «Енеїда» – це рабське наслідування Іліаді [1, с. 30-31].

Нарешті, у 1982 р. у Відні на міжнародній конференції, присвяченій культурі епохи Октавіана Августа, спеціалісти із різних країн розійшлися з такого нібито простого питання – чи був Вергілій справжнім поетом [1, с. 30-31].

Ще одним модусом ставлення до поезії Вергілія стала поява пародій і травестій. Особливо багато пародій і травестій з'явилося у XVII – XVIII ст. Зауважимо, що це був період, коли культ Вергілія як класика, набуває в Європі особливої сили й авторитету. Найбільш відомі травестії належать П. Скарону та І. Котляревському.

Якими ж причинами зумовлена була поява пародій і травестій? Очевидно, це була своєрідна розплата за академічну зразковість поезії Вергілія, за бездоганність стилю і класичність форми його творів. У пародіях і травестіях класичні образи «Енеїди» Вергілія переодягали в карнавальний одяг блазня, і вони ставали об'єктом для насмішок та іронії, елементами сміхової культури.

Ще більш суперечливою й дискусійною є оцінка політичних поглядів Вергілія, його ставлення до режиму принципату й особливо до Октавіана Августа. На думку М. Машкіна, «Вергілій – це поет, що найбільш послідовно прославив Октавіана Августа, а його поезія є складовою частиною пропаганди режиму принципата» [13, с. 569]. «Енеїда» в радянській історіографії розглядалася як «глибоко тенденційна й агітаційна поема, спрямована на прославлення цезаризму» [12, с. 242-243].

Варто зазначити, що в історіографії були й протилежні оцінки творчості поетів епохи Октавіана Августа. На думку М. Гаспарова, «Вергілій і Горацій були не стільки поетами імперії, скільки останніми поетами республіки. В офіційні співці нового режиму вони не годилися» [8, с. 24].

Контраст в оцінці ідейної спрямованості поезії Вергілія характерний і для зарубіжної історіографії, особливо другої половини XX ст., коли дискусії навколо Вергілія набули особливої гостроти. Так, у німецькій історіографії такі дослідники античності як М. Альбрехт, Ф. Клінгер, В. Буххейт виходять з того, що Вергілій вірив у покликання, яке дається як окремій людині, наприклад, Енею, так і окремим народам, наприклад, римському. Покликання, за Вергілієм, є велике благо, воно виправдовує всі страждання і муки людини, надає історії сенс [1, с. 36].

Протилежну оцінку ідейного змісту «Енеїди» дає англо-американська історіографія. На думку А. Перрі, обраність Енея – це не благо, а прокляття, і справа не в тому, що виконуючи свою історичну місію, він втрачає любов і честь, а в тому, що цінності, заради яких він це робить, сумнівні.

М.С. Дж. Пантан підкреслює, що Вергілій дає зрозуміти читачеві: єдине, що веде імперію до піднесення, – це, безумовно, помста і смерть [1, с. 37-38].

Отже, і в традиційному біографічному образі Вергілія, і у відношенні до нього читачів, і в наукових інтерпретаціях його текстів проявляються різкі контрасти та дисонанси.

Неоднозначна й суперечлива оцінка творчості Вергілія, особливо його ставлення до режиму принципата Октавіана Августа, потребує прочитання й глибокого аналізу його текстів з методологічних та світоглядних основ сучасності.

Першим значним твором Вергілія, який приніс йому визнання, був збірник «Буколіки». Час написання «Буколік» 42-39 рр. до н.е. – це період посилення громадянських війн у Римі після вбивства Цезаря. Восени 42 р. до н.е. у двох битвах біля Філіпп армія Брута і Кассія, організаторів вбивства Цезаря, була розбита. Брут і Кассій покінчили життя самогубством. Але стабільність і мир у римській державі не наступили. Розпочалися протиріччя між самими тріумвірами – Антонієм й Октавіаном. Проте, незабаром між ними було досягнуто примирення і за укладеною угодою відбувся новий поділ провінцій. Октавіан отримав західні провінції, Антоній – Схід.

Щоб задовольнити інтереси ветеранів своєї армії, Октавіан проводить конфіскацію міських храмових і приватних земель. У 41 р. до н.е. невеликий маєток Вергілія був конфіскований на користь воїнів Октавіана. Щоправда, за допомогою впливових друзів поет домігся повернення своєї землі. Такими були історичні умови написання «Буколік» і вони, безперечно, впливали на ідейний зміст першого твору Вергілія.

Уводячи в римську літературу буколічний жанр, Вергілій вступає у своєрідне змагання з його засновником, грецьким поетом елліністичної доби Феокрітом. Наслідування Феокріту виразно прослідковується у формі твору. У збірці Феокріта налічувалося десять чисто буколічних творів, і з такої ж кількості віршів, так званих «еклог», складається збірник Вергілія. Але ставлення римського поета до пастушої тематики значно відрізняється від пастухів Феокріта. У чому ж полягає ця відмінність? Феокріт зображує життя пастухів з певним відтінком іронії, з підкресленою перевагою культури автора над примітивним побутом його персонажів. У Вергілія немає цієї дистанції між автором і персонажами «Буколік», які складалися в період громадянської війни, знаменували втечу від дійсності в ідеальний світ пастухів Аркадії, що живуть в повній гармонії з природою: «Так, ти щасливий мій друже! Ти вдома лежиш у холодочку, біля священних джерел. Тут про кохання кленка озивається горлиця ніжна» [6, с. 23]. Ідилічний світ пастухів Вергілія вільний від тих пороків, які властиві були римському суспільству в епоху кризи республіки, від прагнення до багатства і влади.

Подальшу розробку теми мирного і щасливого життя поет продовжує в IV еклозі «Буколік». У ній поет звертається до Азінія Поліона, консула 40 р. до н.е., одного з покровителів поета і натхненника в заняттях буколічною поезією. Вергілій закликає Музу «співати про більш важливі предмети» і в пророцькому стилі віщує початок нової ери – Сатурнового царства. Нова ера, що скоро наступить, пов’язана з народженням якогось хлопчика, майбутнього володаря світу, який змальовується поетом одночасно і людськими, і божественними рисами.

В консолування твоє, Полліоне, це станеться чудо,
Місяця дивні, щасливі літа розпочнуться від тебе:
Щезнуть останні сліди диких чварів і братньої крові,
Від ненаситних тривог земля відпочине стражденно.
Хлопчику любий! Надійдуть часи, і побачиш ти небо,
Світлих героїв побачиш, і сам засіяєш в їх колі,
Правлячи світом усім, втихомиреним зброєю батька [5, с. 54].

Уже в античності намітилися дві основні лінії тлумачення IV еклоги – історичне і міфологічне. Перше тлумачення приурочує зміст еклоги до народження дитини, на яке чекають у родинах Азінія Полліона, Марка Октавія й Октавіана. З точки зору другого напряму, четверта еклога передбачає народження Ісуса Христа, з яким пов’язано оновлення світу і прославляння нового порядку речей.

Чи дійсно Вергілій пророкує народження Ісуса Христа? На думку Т.С. Еліота, Вергілія під час написання твору цікавили проблеми римської політики, проблеми стабільності і миру у суспільстві. Але будучи великим поетом, перебуваючи у стані творчого натхнення, з його вуст сказано було таке, що до кінця він сам не розумів. У такому містичному стані поет сказав більше, ніж хотів. Але з часом ця ідея про народження загадкового хлопчика стане зрозумілою для тих, хто називатиме Вергілія християнським мислителем [19].

«Буколіки» висунули Вергілія в перший ряд римських поетів, і він разом зі своїм другом Варієм потрапляє в коло Мецената, тобто в найближче оточення Октавіана. Октавіану і Меценату адресований наступний твір Вергілія, дидактична поема «Георгіки» («Про землеробство»). Над поемою поет працював сім років і закінчив її у 29 р. до н.е., коли Октавіан уже переміг Марка Антонія у битві при Акції.

Трьома причинами можна пояснити, чому Вергілій взявся за написання дидактичної поеми «Георгіки».

Перша – політична. Після закінчення громадянської війни особливої актуальності набуває відновлення італійського дрібного землеволодіння і вивід певної частини міської паразитуючої маси на землю з метою її політичної нейтралізації. Цю масу необхідно було переконати займатися землеробством, що й повинен був зробити Вергілій. Саме з цією метою замовив йому поему Меценат.

Друга причина – художня. «Георгіки» – дидактична поема і цей жанр, на відміну від традиційних жанрів античної літератури, відкривав широкі можливості для вирішення поставлених завдань [8].

Третя – філософська. В «Буколіках» пастухи на лоні природи, їхнє епікурейське життя в гармонії з красою світу були в центрі поеми. В «Георгіках» Вергілій показує, що людина не може бути центром космосу, адже вона морально недосконала для такого призначення. Людина лише частина природи і повинна підкорятися її законам і ритмам. Фактично поет відтворює ідеї Лукреція Кара, автора поеми «Про природу речей», який також жив у трагічну епоху громадянських війн і порятунок від хаосу вбачав у подоланні страху смерті, що постійно загрожувала людині. Достатньо позбутися цього страху, і людина, уважав Лукрецій Кар, досягне умиротворення і щастя [2, с. 15]. Вергілій такі погляди прийняти не міг. Його поема не про неминучість смерті, а про неминучість спасіння, відродження у майбутньому [8].

«Георгіки» складаються з чотирьох книг: перша присвячена хліборобству, друга – розведенню дерев і, зокрема, культурі винограду,

третя – скотарству, четверта – бджолам. Вергілій старанно познайомився з літературою питання і користувався різноманітними джерелами. Проте він не прагне до вичерпного і систематичного розгляду предмета. Дидактичне завдання Вергілія полягало не стільки у викладанні агрономічної дисципліни, скільки у моральній проповіді цінності землеробської праці, в показі її радостей, в прославлянні сільськогосподарської діяльності як специфічної форми життя. Це прагнення викласти спеціальний предмет у зв'язку з більш загальними світоглядними питаннями відрізняє «Георгіки» Вергілія від аналогічних творів елліністичної літератури [18, с. 448].

В «Георгіках» Вергілій вступає у змагання з грецьким поетом Гесіодом, автором поеми «Роботи і дні», в якій показане тяжке соціальне становище селянства. Вергілій оповиває сільське життя серпанком ідеалістичної утопії. Фактично поет продовжує розробляти тему золотого віку – Сатурнового царства, очікуваний прихід якого показано в четвертій еклозі «Буколік»: «О, блаженні занадто – коли б своє щастя пізнати жителі сіл» [18, с. 449].

У «Георгіках» поет показує, що щасливе життя пастухів на лоні природи ненадійне, потрібно закріпити цей золотий вік, а це можливо лише щоденною кропіткою працею на землі.

Варто зазначити, що ідея необхідності важкої праці була не властива античній культурі. Для еллінів дозвілля, а не важка фізична праця була однією з переваг вільної людини. Важка праця стомлює, виснажує й позбавляє людину можливості проводити життя в глибоких роздумах, у спогляданні красивого й гармонійного космосу.

Вергілій одним із перших античних мислителів зрозумів, що землеробство є фундаментом цивілізації й утверджував необхідність і гідність людської праці. На думку Т. С. Еліота, саме ця ідея зближує Вергілія з християнським світом, адже життя, проведене в кропіткій праці, і життя, проведене у глибоких роздумах, уперше було об'єднане у релігійній практиці християнських монахів [19].

Прославлення Італії, її природи, населення та історичних діячів звучало в роки складання поеми з особливою актуальністю, оскільки Октавіан збирав навколо себе сили Італії для боротьби зі східною частиною імперії. Ідея громадянського миру і повернення Італії її першості були тими лозунгами, за допомогою яких він добився підтримки значної частини італійського населення.

Кожна книга «Георгік» набуває особливого колориту. Так, непарні книги закінчуються похмурими картинами, парні – умиротворенням. Жахливим картинам і страхіттям громадянських воєн в кінці першої

книги поеми протистоїть захоплююча хвала сільському життю в кінці другої. Заключну частину третьої книги складає опис страшної епідемії, а завершується поема життєстверджуючим сказанням про пасічника Арістея [18, с. 450].

Варто зазначити, що коли писалися «Буколіки» й «Георгіки», Октавіан ще не мав тієї повноти влади, яку він отримав після 27 р. до н.е. Вергілій у перших двох творах озвучив у поетичній формі ідеї, які пізніше стали складовою частиною ідеології принципату Августа. Поезія Вергілія і політика Октавіана рухалися назустріч одна одній [14].

В «Георгіках» Вергілій дає обіцянку скласти поему про діяння Августа. Октавіан бажав, щоб визначний поет зробив його героєм свого епосу. Від Вергілія чекали традиційної в римській літературі поеми з міфологічною перспективою, зі згадкою про троянське походження роду Юліїв, до якого належав усиновлений Юлієм Цезарем Август. Але коли Вергілій приступив до здійснення плану, акценти перемістилися: він створив поему з історичною перспективою, пов'язуючи міфологічне минуле із сучасністю. Така зміна замислу могла вразити особисте самолюбство імператора, але вона цілком відповідала його релігійно-консервативній політиці, і Август прихильно стежив за роботою Вергілія над поемою про троянця Енея.

Міф про Енея користувався у Римі великою популярністю і в III ст. до н.е. дістав офіційне визнання. Рим уважався оновленою Троєю, а знатні роди намагалися вести свої генеалогії від Енея та його супутників. Зокрема, рід Юліїв пов'язував себе із сином Енея Асканієм. Розробляючи сказання про Енея, Вергілій створював поему не тільки про початок римської імперії, й про предків Августа [18, с. 450].

Вергілій приступив до написання поеми невдовзі після закінчення «Георгік» і в Римі уже було відомо, що він готує епос за гомерівським зразком. Завдання було нелегке, адже за античними уявленнями він вступав у «змагання» з Гомером. Для цього потрібно було створити поему, орієнтовану на гомерівський стиль, і щоб вона задовольнила ідеологічні потреби принципату. Певні труднощі виникали і в зв'язку з матеріалом переказу, адже головним героєм був утікач, що покинув батьківщину, яка гинула. Образ Енея потребував певного трактування, щоб не викликати негативного ставлення у читача.

Міф про Троянське походження Риму мав ще й політичну гостроту; на нього посилалися прихильники перенесення центра імперії на Схід, і ще Юлій Цезар думав над тим, щоб відбудувати Трою і зробити її

столицею. «Енеїда» повинна була своєю інтерпретацією міфу дати відсіч цим тенденціям [18, с. 451].

За повідомленням античного біографа, Вергілій обдумав попередній план поеми і склав короткий її зміст в прозі, розділивши матеріал на 12 книг; потім він розробляв окремі епізоди, вирвані з плану, нерідко залишаючи ті чи інші частини недорозробленими аж до останньої редакції всього твору [18, с. 238]. У 19 р. до н.е. «Енеїда» була начорно готова і автор призначив ще три роки на її обробку з тим, щоб провести решту життя в філософських заняттях. Смерть обірвала ці плани. Повертаючись із поїздки по Греції, Вергілій захворів і у важкому стані був доставлений в Брундізій, де й помер 21 вересня 19 р. до н.е. Перед смертю він хотів спалити «Енеїду», але Август не дав згоди на виконання цієї останньої волі поета і доручив його друзям видати поему [17, с. 240].

Сюжет «Енеїди» розділяється на дві частини: мандри Енея і його війна в Італії. На кожну з цим частин Вергілій відвів по шість книг. Перша половина поеми тематично наближається до «Одіссеї», друга – до «Іліади».

Основний замисел «Енеїди» виражений у вступних віршах: «Зброєю співаю і мужа, що … долею гнаний нещадно, … горя він досить зазнав, суходолами й морем блукавши, … лиха він досить зазнав у бою» [6, с. 23]. З цих рядків поеми читачу стає зрозуміло, що «Еней-утікач по волі фатуму». Посилання на «фатум» слугує не лише виправданням для втечі Енея із Трої, й указує на силу, яка привела до того, що Еней «… місто поставив, в Лацій богів переніс, а звідти латинське плем'я, і Альба-Лонги батьки, і мури високого Рима» [6, с. 24].

Оскільки «Енеїда» підкреслено зорієнтована на «Одіссею» й «Іліаду», то між трьома поемами чітко прослідковується сюжетна схожість. Мандри Енея від Трої до Італії схожі на пригоди Одіссея на шляху до Ітаки. Цілий ряд відповідностей прослідковуються при зіставленні «Енеїди» з «Іліадою». У поемах Гомера і Вергілія великою є роль «божественної волі», втручання небожителів у справи смертних.

Водночас між поемами Гомера і поемою Вергілія є суттєві відмінності. Гомерівський епос – це ностальгія за героїчним минулим, з яким грецький світ в епоху Гомера прощався. Поет ідеалізує світ цінностей родової аристократії, що відходив у минуле. Поема Вергілія спрямована у майбутнє. Еней вибудовує свою поведінку не за зразком миттєвого сьогодення, а за образом майбутнього, контури якого лише починають вимальовуватися. Еней – це перший образ в античній

культурі, що живе заради майбутнього. Прислухаючись до його поклику, герой готовий на усі випробування [8].

Тема зруйнування греками Трої не раз уже зображувалася в античній поезії: Вергілій висвітлює цю подію через переживання однієї особи – Енея. Але зрозуміти глибинну сутність розповіді Енея про падіння Трої можливо лише в контексті подій римської історії періоду громадянських війн, свідком яких був Вергілій. В «Енеїді» Пірр вбиває Політа на очах у Пріама. Такі вбивства дітей на очах у батьків постійно відбувалися у Римі в період громадянських війн, що свідчило про глибоку моральну деградацію суспільства. Самого Пріама Пірр не лише вбиває, а й обезголовлює. До такої практики вдавалися у Римі під час проскрипцій: голови вбитих слугували доказом розправи з ворогами. Вергілій з глибоким співчуттям показує смерть Пріама: «Так закінчив вік Пріам, така йому доля сумна, Трої пожежу він бачив… знята з плечей голова, і саме лиш без імені тіло» [6, с. 55]. Смерть Пріама нагадує вбивство Помпея. Його теж обезголовили, а тіло було поховане.

З третьої книги поеми розпочинаються мандри Енея. Вергілій зображує пригоди Енея мальовничими описами і зворушливими епізодами, які постійно нагадували про трагедію Трої. На кожній зупинці віщий сон або оракул нагадують Енею про його покликання, про кінцеву мету шляху. Для ідеологічної концепції характерно, що Італія виявляється не чужбиною, а «древньою матір'ю», прабатьківщиною троянців, до якої вони повертаються.

Четверта книга належить до найбільш сильних і патетичних частин «Енеїди». Це розповідь про любов Дідони до Енея. Цариця Карфагену Дідона покохала Енея за його страждання, але вона зв'язана обітницею вірності покійному чоловікові. Любов Дідони перемагає над обов'язком. Еней теж покохав царицю, але боги нагадують про призначену йому історичну місію і він готується до відплиття з Карфагену. Трагічну розв'язку кохання Вергілій показує з особливою силою. Поет виразно зображує, як наростають душевні муки Дідони, як подив і докори карфагенської цариці змінюються гордим почуттям ображеної гідності, презирством і ненавистю: «Зраднику, ти сподіваєшся, що зможеш такий величезний злочин втаїти від мене й лишить тайкома мою землю? Чи не задержить тебе вже ніщо – ані наше кохання, ані колишня присяга, ні те, що Дідона загине смертю жорстокою» [6, с. 92]. З силою нав'язливого уявлення переслідує її думка про смерть, але коли вона бачить троянські кораблі, які вже вийшли в море, нею востаннє оволодіває напад мстивої люті і в

нестямних прокляттях на адресу Енея та його нащадків вона провіщає непримиренну ворожнечу народів і майбутнє народження месника, яким для римлян у майбутньому стане Ганнібал. Потім вона сходить на вогнище і зі спокійним усвідомленням величі свого вчинку, проколює себе мечем, який колись був подарований їй Енеєм.

Для розкриття ідейно-політичного змісту «Енеїди» важливе значення має шоста книга, в якій поет описує сходження Енея в підземне царство. Батько Енея Анхіс показує йому майбутніх діячів Риму, носіїв тієї воєнної і громадянської слави, в якій римляни вбачали свою перевагу над інтелектуально і художньо вищою культурою Греції: «Але поглянь-но очима сюди… римлян своїх подивися: Цезар і рід весь Юлійський, з'явиться тут він колись віссю високого неба. Це той герой, про якого чував ти оракулів стільки, Цезар то Август син божества; золотую епоху в Лації заново він установить» [6, с. 147].

У шостій книзі поеми Вергілій формує історичну місію Риму: «Запам'ятай, римляне! Ти владно вестимеш народи. Будуть мистецтва твої встановлювати умови для миру, милувать, хто підкорився, і мечем підкорять гордовитих» [6, с. 148]. Більшість дослідників творчості Вергілія вважає, що в історичному призначенні Риму етнічного етноцентризму немає, адже римський народ вибраний не тому, що він кращий від інших, а тому, що здатний підтримувати мирну єдність інших народів. Символами цієї єдності є початки римської історії, в якій зливаються в єдину спільноту троянці, латини, етруски. Вергілій неодноразово підкреслює, що влада Рима над світом – це не право, а великий тягар, який вимагає від римлян відмови від розбрату і пристрастей.

Друга частина «Енеїди» – це війни за Лацій, низка жорстоких і кривавих боїв, які є свідченням того, що випробовування Енея не закінчилися. Якщо у перших шести книгах, мандруючи, Еней зрікався Трої, дружини Креузи, кохання Дідони, то у наступних книгах герой, по волі Долі, буде вбивати. Це трагічна і важка місія – творити людям зло заради їхнього ж блага в ім'я майбутнього.

Війна у Вергілія набагато жорстокіша, ніж у Гомера. У ній гинуть наймолодші і найкращі: Ніс з Евріалом, Паллант, Лавс, Камілла. Бойові дії розвиваються так, що ініціатива наступу спочатку належить італійським племенам і лише поступово переходить до троянців. У дванадцятій, останній книзі поеми, Вергілій показує єдиноборства Ахілла і Гектора, з повторенням багатьох деталей і окремих висловів Іліади. Тур переможений. Еней уже ладен пощадити його, але помічає

на його плечі перев'язь загиблого Палланта, і подібно до Ахілла, що мстить за Патрокла, вставляє меч у груди супротивника.

У відповідності до ідеологічної політики Августа «Енеїда» ідеалізує римсько-італійську давнину, її звичаї і вірування. Відмовившись від епосу про сучасність, Вергілій створив поему про минуле. З погляду Вергілія, як і всіх його сучасників, загибель Трої і прибуття Енея в Італію були безсумнівними історичними фактами. Картина давнини у Вергілія пронизана ідеями епохи Августа. Поеми Гомера заслужили назву «енциклопедії стародавності». До «Енеїди», незважаючи на всю її історико-антикварну вченість, подібна характеристика недоречна [18, с. 458]. І відбір, і висвітлення матеріалу продиктовані прагненням створити ідеалізоване зображення, кожна деталь якого була б тісно пов'язана з актуально-політичними завданнями в галузі релігії і моралі.

Вергілій дотримується піднесеного тону і це одна з тих якостей його поеми, яка давала підстави теоретикам європейського класицизму XVI-XVII ст. віддавати перевагу «Енеїді» перед гомерівським епосом. Проявляється це і в трактуванні богів. Відповідно до ідеологічної настанови поеми Вергілій зберіг традиційно олімпійський план богів, але у порівнянні з богами Гомера небожителі Вергілія ідеалізовані. Римський поет усунув ті грубі і примітивні риси, які властиві були олімпійцям поем Гомера. У Вергілія, по суті, одна божественна сила – фатум, якій підкоряються також традиційні боги Олімпу.

«Енеїда», таким чином, глибоко відмінна від гомерівських мотивів і сюжетних схем. У цьому й полягало, за античним розумінням, літературне «суперництво» зі зразком: зберігаючи зовнішню близькість, створити щось нове. Яскраво виражений естетизм гомерівського епосу, любовне вимальовування зовнішніх деталей не властиве Вергілію. Зовнішнє цікавить його головним чином як показник внутрішнього, душевних процесів і настроїв героїв.

Світоглядна настанова, прийнята Вергілієм, виявляється не тільки в пропаганді окремих ідеологічних лозунгів актуального значення, – вона пронизує всю художню структуру поеми, визначає її особливості як великого епосу нового типу [18, с. 458]. Якщо «Аннали» поета республіканської доби Еннія були поемою римського поліса, то «Енеїда» – поема Італії. Перелік італійських племен, картини італійської давнини – все це слугує одній меті, висуненню Італії як центральної території римської держави. Сам Рим подається Вергілієм у перспективі майбутнього. Прославлення Італії в «Георгіках» було лише актуально-політичним відступом, в «Енеїді» воно стає одним з найважливіших моментів художнього замислу. Італійський патріотизм,

який виходить за межі полісної або племінної обмеженості, надає поемі Вергілія тональності, незнайомої гомерівським поемам. На думку І. Тронського, «поеми європейського класицизму примикали у цьому відношенні до «Енеїди» як до свого античного зразка» [18, с. 461].

Список використаних джерел

1. Аверинцев С.С. Внешнее и внутреннее в поэзии Вергилия. Поэтика дневнеримської литературы. М.: Наука, 1989. С. 22-52.
2. Адо П. Що таке антична філософія. П. Адо [пер. з франц. Сергія Йосипенка]. К.: Новий Акрополь, 2014. 428 с.
3. Балух В.О. Історія античної цивілізації. Стародавній Рим. Чернівці: Наші книги, 2008. 848 с.
4. Берд М. Історія Давнього Риму. М. Берд. [пер. з англ. О. Дем'янчук]. К.: Форс Україна, 2020. 480 с.
5. Вергілій. Буколіки. Георгіки. Малі поеми. Вергілій [пер. з латин. А. Содомори]. Львів: Літопис, 2011. 404 с.
6. Вергілій. Енеїда [пер. з лат. М.Й. Білика]. Київ: Дніпро, 1972. 354 с.
7. Вулих Н.В. Поэзия и политика в «Энеиде» Вергилия. *Вестник древней истории*. 1981. №3. С. 146-160.
8. Гаспаров М.Л. Вергилий – поэт будущего. URL: https://yelovikova-d-a.livejournal.com/6149.html
9. Джонсон Б. Омріяний Рим. К.: Vivat, 2020. 288 с.
10. Історія європейської цивілізації. Рим. [за ред. Умберто Еко]. Харків: Фоліо, 2018. 1040 с.
11. История римской литературы. Под. ред. Н.В. Дератани. М.: Наука, 1954. 535 с.
12. Машкин Н.А. Принципат Августа. М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1949. 605 с.
13. Межерицкий Я. Ю. Поэзия и политика времени становления принципата. URL: https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1343248076
14. Публій Овідій Назон. Скорботні елегії [пер. з латин. А. Содомори]. URL: https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=575&page=8
15. Платон Діалоги. К.: Основи, 1993. 395 с.
16. Гай Светоний Транквил. Жизнь двенадцати цезарей. [пер. з латин. М. Гаспарова]. М.: Наука, 1964. 374 с.
17. Тронський І. М. Історія античної літератури. Київ, 1959. 592 с.
18. Элиот Т. С. Вергилий и христианский мир. URL: http://rulibs.com/ru_zar/nonf_criticism/eliot/0/j32.html
19. Элиот Т. С. Что такое классик? *Элиот Т.С. Избранное*. М.: Терра, 2002. С. 215-236.

Лахно Олександр

ПЕРЕДУМОВИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

В історичній науці немає єдиної концепції щодо соціальної та господарської організації давніх слов'ян, а також чинників утворення перших слов'янських держав. Момент виникнення слов'янських протодержав не можна чітко датувати, оскільки мало місце поступове переростання політичних утворень у ранньофеодальні держави.

Разом з тим, питання визначення терміну «держава» в науці багатоаспектне. Напевно, що під «державою» варто розуміти систему органів влади та права, яка поширюється на визначеній території. Утворення держави – це закономірний процес у розвитку суспільства.

Створення перших слов'янських держав було наслідком процесів, які відбувалися всередині їхніх спільнот. Процес цей був складним і тривалим у часі. Держави у слов'ян виникли тоді, коли ускладнення соціально-економічного та духовного життя і суперечностей усередині їхнього етнічного середовища вимагали регулювання особистих, міжособистих, групових і соціальних зв'язків. На цей процес виникнення держав впливало безліч чинників.

Зовнішні та внутрішні чинники утворення державності були нероздільними між собою; поєдналися різнорідні елементи, відбувалося їхнє взаємопроникнення та взаємовплив, навіть взаємозалежність. Нам варто говорити про групи чинників, які впливали на економічні, політичні, соціальні та духовні процеси в середині слов'янського суспільства та перебували у досить складній взаємодії одне з одним.

Зважаючи на це, спробуємо проаналізувати та виокремити групи цих чинників, що дозволить нам розкрити передумови державотворення у давніх слов'ян періоду раннього Середньовіччя.

Починаючи з часів Геродота в античній історіографії довго не було розгорнутого, як у нього, опису територій Центральної та Східної Європи. Упродовж п'яти століть греки (а потім і римляни) вважали значні території на північ від земель скіфів (пізніше – від сарматів) безмежними та безлюдними.

Нові дані про цей регіон з'являються в античних авторів лише з I століття н. е. Це праці Гая Плінія Старшого (друга половина I століття н. е.), Корнелія Тацита (кінець I століття н. е.), Клавдія Птолемея (II століття н. е.). Як з'ясувалося, окрім добре відомих античним

авторам скіфів і сарматів, Центральну та Східну Європу за часів античних авторів населяли також інші племена.

Зокрема, Пліній у своїй «Природній історії» згадує венедів [2, с. 238-239]. Він їх розмістив серед тих етнічних груп, які межували на Сході з групою германських племен – інгевонами: землі Сарматії «до річки Вістли заселені сарматами, венедами, скірами та гіррами» [2, с. 246].

Пізніше також Тацит приділив увагу східним сусідам германців. Він називає не лише венедів, але також згадує про естіїв, певкінів і феннів. Корнелій Тацит локалізував венедів не чітко: венеди «заради грабунку бродять лісами та горами, які тільки не існують поміж певкінами та феннами» [2, с. 249].

Інформація про цю частину Європи надходила до античних авторів двома способами – через грецькі міста Північного Причорномор'я і через германські племена. Намагаючись поєднати ці відомості, римські автори розширювали територію сарматів далеко на північ, а межу Європейської Сарматії проводили по річці Вісла, на захід від якої вже починалася «Германія» [2, с. 182, 184].

Нам важливий той факт, що згадувані античними авторами I-II століть «венеди» були найдавнішою назвою слов'ян. Це підтверджується пізнішими повідомленнями «готського» історика Йордана, який у 551-555 роках написав працю «Про походження та діяння готів». За Йорданом між Дунаєм і Дністром «лежить Дакія, яку, подібно до корони, огороджують скелясті Альпи. Біля лівого їхнього схилу, який спускається на північ, починаючи від місця народження річки Вістули, на безмежних просторах розміщувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоча їх назви змінюються тепер відповідно до різних родів і місцевостей, усе ж вони переважно називаються склавенами та антами» [3, с. 67].

У назві склавен легко впізнати слов'ян. Очевидно, що літера «к» тут вставна, тому не дивно, що пізніші візантійські автори називають їх просто славенами, словенами, славінами.

Отже, термін «венеди» не є самоназвою слов'ян, а був перенесений на них як східних сусідів германців від більш давнього населення (можливо, кельтського). На думку В. В. Сєдова, цей етнонім походить із найдавніших часів, ймовірно від індоєвропейської спільноти, оскільки з неї, окрім венедів-слов'ян, вийшли венети, зафіксовані античними джерелами в Північній Адріатиці (саме звідси назва Венеції), а також кельтське плем'я венетів, яке проживало на півострові Бретань і було завойоване Цезарем під час походів 58-51 років до н. е. у Галлію [4].

Якою ж була чисельність слов'ян на початковому етапі формування етносу? Жодних даних про це в джерелах немає, окрім вказівки на їх чисельність. Тому її можна оцінити лише приблизно. Так, загальна кількість германців у І столітті н. е. деякими дослідниками оцінюється в 3-4 млн. осіб. За аналогією із сусідами, приблизно такі ж цифри можна застосувати щодо слов'ян.

Цими свідченнями обмежуються найдавніші дані про венедів, які були попередниками слов'ян. Це змушує нас розглянути проблему первісної батьківщини слов'ян.

У вітчизняній літописній традиції інтерес до історії слов'ян і їх походження проявився ще на початку XII століття у літописі «Повість временних літ», де, за уявою літописця (Нестора), у давнину слов'яни жили на Дунаї, «де є нині Угорська земля і Болгарська» [5, с. 8]. Потім на них напали волохи і слов'яни почали розселятися у Центральній і Східній Європі.

Тривалий час цей літописний погляд на походження слов'ян був єдиним і став основою т. зв. дунайської теорії походження слов'ян, яку поділяли польські та чеські середньовічні хроністи. Пізніше дослідники встановили, що дана позиція літописця відображає лише невеликий епізод складної історії слов'янства.

У часи Середньовіччя також виникла скіфо-сарматська теорія походження слов'ян, за якою предки слов'ян були відомі античним авторам як скіфи, сармати, алани і роксолани. В основі неї стало те, що ці племена проживали на тій же території, яку потім заселяли слов'яни. Відзначимо, що дана теорія ігнорувала факт масових міграцій населення, які значно змінювали етнічну мапу Європи. Згодом, з розвитком історії, порівняльного мовознавства, археології, антропології тощо, з'ясувалося, що вивчення походження слов'ян є однією з найбільших проблем історичної науки.

Найбільші суперечки викликають хронологічні рамки виокремлення слов'янських племен, встановлення первісної території формування слов'янського етносу, з'ясування зв'язків різних археологічних культур із слов'янськими племенами. Суперечки між дослідниками перш за все викликані недостатністю та невизначеністю письмових даних про слов'ян у перші століття н. е., а також тим, що в цей період територія Східної Європи стає ареною Великого переселення народів, у ході якого з'являлися, занепадали та безслідно зникали різні держави і народи.

Усі дослідники згодні, що початок історії слов'ян потрібно пов'язувати з процесом виокремлення слов'янського етносу з-поміж

індоєвропейців і самостійного розвитку праслов'янської мови. Зазвичай початок розвитку слов'янського етносу датують першою половиною або серединою I тисячоліття до н. е., хоча деякі дослідники відсувають цей процес до II тисячоліття до н. е., а треті, навпаки, відносять його до I тисячоліття н. е.

В історичній літературі немає єдності думок щодо територій поширення слов'янського ареалу. З цього приводу виникло багато гіпотез. Одні локалізують прабатьківщину слов'ян на заході (вісло-одерська теорія), дехто – тільки на сході – у Придніпров'ї (дніпровська теорія), також є припущення, що слов'яни жили на території від Одера та Вісли до Дніпра (вісло-дніпровська теорія). Таке різноманіття думок можна пояснити тим, що ця проблема розглядалася спеціалістами різних дисциплін – істориками, археологами, лінгвістами, антропологами, етнологами. При цьому кожна з цих спеціальностей вирішує проблему специфічними методами. Тому зрозуміло, що тільки поєднання зусиль усіх дослідників може, нарешті, призвести до вирішення даної проблеми.

Середина I тисячоліття н. е. була періодом важливих потрясінь у Східній Європі. За порівняно незначний період етнічна мапа Європи, Азії та Північної Африки радикально змінилася. Поступово рухалися одна за одною хвилі різних народів, під тиском яких загинула навіть Римська імперія. В історичній науці ця епоха отримала назву «Велике переселення народів». Цей період європейської історії, який охоплював час масових міграцій наприкінці III – VII століть, був часом зародження нових етнічних спільнот, більшість з яких у майбутньому складуть основу сучасних європейських націй.

Радянська історіографія вбачала головну причину цих міграцій у «посиленому процесі розкладу родоплемінного ладу у давніх германців, слов'ян та інших племен, який супроводжувався утворенням великих племінних союзів, зародженням класів, посиленням дружин і влади військових вождів, які прагнули земель, багатства, військової здобичі». Навряд чи подібне пояснення слід вважати правильним. Інша версія пояснювала міграційні процеси «екстенсивним характером землеробства у цих племен, який призводив (при швидкому зростанні населення) до відносного аграрного перенаселення». Але тут незрозумілим є те, чому ці племена не освоювали вільні землі в середині районів свого проживання. Також вказували на процеси, які відбувалися в Римській імперії та робили її більш слабкою для варварів [1, с. 82].

Наприкінці XX століття, коли були узагальнені дані історичних джерел і палеокліматології, набула поширення точка зору, що ці масові міграції загалом зумовлювалися глобальними змінами клімату.

Іншим дискусійним питанням історії Великого переселення народів є проблема періодизації. Основна історіографічна традиція була заснована у працях західноєвропейських істориків XIX століття, які досліджували обставини падіння Римської імперії та витоки сучасних європейських народів і держав. За вихідну точку відліку вони брали 375 рік, коли гуни розгромили Готську державу Германаріха.

Закінчення Великого переселення народів вони відносили до середини VI століття, коли завершилося становлення Франкської держави. Пізніше частина істориків почала включати в епоху Великого переселення народів міграції слов'ян і тюрків, які завершилися на кінець VII століття становленням Першого Болгарського царства і Хозарського каганату.

У сучасній літературі спостерігається тенденція до ще більшого розширення хронологічних меж. Деякі дослідники пропонують віднести початок епохи Великого переселення народів до маркоманських воєн другої половини II століття н. е., коли германці (маркомани, квади, лангобарди), представники сарматських та інших племен вдерлися на територію низки римських провінцій. Усе ж таки там вони отримали право (як федерати) розселятися на землях Римської імперії вздовж її кордонів. З іншого боку, деякі історики завершенням епохи вважають переселення угрів наприкінці X століття.

Велике переселення народів і пов'язані з ним зміни на політично-етнічній мапі Європи безпосередньо торкнулися слов'янських племен і розкидали їх по всій території Центральної та Східної Європи. Під тиском більш сильних сусідів вони були змушені залишати місця свого проживання. Наявні джерела фіксують ці зміни приблизно з III століття н. е. Римська дорожна «Певтінгерова» мапа розміщує венедів одразу в двох місцях, що вказує на розпочатий рух слов'ян у більш південні області [13, с. 68]. Усе це в результаті призвело до того, що колись єдина слов'янська спільнота під впливом зовнішніх завойовників розпадається і з неї виокремлюються три великі групи.

Перший міграційний потік слов'ян вирушив на північ Центральної Європи. Просуваючись у цьому напрямку, вони входили у контакти з місцевим германським населенням. Ця група слов'янського населення зберігала свою стару назву венедів, яка потрапила до античної літератури від тих же германців. До сьогодні у низці діалектів і говірок німецької мови «wenden» – назва слов'ян.

Інший потік слов'янської міграції пішов у південному напрямку. Цю групу Йордан називає склавенами [3, с. 67].

Третя група слов'ян (анти), напевно, являла собою ту частину слов'янського населення, яка у підсумку Великого переселення народів осіла в Подільсько-Дніпровському регіоні. За Йорданом, земля антів знаходилася у межиріччі Дніпра та Дністра [3, с. 67]. Згідно візантійського історика Прокопія Кесарійського (VI століття), і анти, і слов'яни користувалися одною мовою, у них був однаковий побут, спільні звичаї та вірування, а «колись навіть ім'я у склавенів і антів було одне і те ж саме» [14, с. 72-73].

У науковій літературі існує думка, що анти були окремою великою групою слов'ян, розселених поміж місцевого іраномовного (скіфо-сарматського) населення Північного Причорномор'я, яке поступово включилося у слов'янський етногенез і слов'янізувалося.

Згідно з дослідженнями мовознавців, назва цієї гілки слов'ян походить від давньоіндійських antas (кінець, край), anteas (крайній). І дійсно, анти знаходилися на околиці іраномовного світу. На сході вони межували із землями утигур (протоболгар), які мешкали на узбережжі Меотійського озера (Азовського моря). Останні були іраномовним етносом, тому, мабуть, саме від них анти отримали свою назву.

Аналізуючи археологічний матеріал, історики дійшли висновку, що під «венедами» письмові джерела розуміють угруповання, представлене суковсько-дзедзицькою культурою, під «склавинами» – празько-корчацькою культурою, а під «антами» – носіїв пеньківської культури.

Широке розселення слов'ян, їх взаємодія з різними етнічними групами призвели до того, що раніше єдина слов'янська спільнота порушується, а із неї виокремлюються три великі групи – венедів, антів і склавинів. Свого часу в літературі панувала думка, що саме вони стали основою для формування західних, східних і південних слов'ян. Зокрема, багато дослідників бачили в антах майбутніх східних слов'ян або їхніх безпосередніх пращурів.

Розпад раніше єдиної слов'янської спільноти був складними процесом. Автори гіпотези, що венеди, склавини та анти у подальшому перетворилися на західних, південних і східних слов'ян або їх безпосередніх пращурів, не врахували той факт, що розпад слов'янського субстрату був результатом не одного міграційного поштовху, а кількох.

Це підтверджує і «Повість временних літ», за якою поміж східних слов'ян чітко виокремлюються дві групи. Одна із них мала у назвах

племен закінчення «-ни» (поляни, древляни, словени тощо), інша – «-ичі» (кривичі, в'ятичі, дреговичі тощо). Окремі дослідники помітили, що перші були більш старішим етносом на території Східної Європи, а другі переселилися сюди у більш пізній час.

Про це свідчать також дані археології, згідно з якими розпад слов'янської спільноти був результатом трьох міграційних хвиль. Перша з них відноситься до III століття н. е. і пов'язана з готами, які зуміли захопити частину слов'янських племен під час свого переміщення з берегів Балтики до Північного Причорномор'я.

Друга міграційна хвиля відноситься до межі IV-V століть і була викликана навалою гунів, які частково зачепили і територію проживання слов'ян. За різними археологічними матеріалами можна простежити широкий міграційний потік з центру Європи у більш східні області. Його початок визначається межею IV-V століть. Низка знахідок (серпи, кам'яні жорна, культура жита та вівса) говорить про те, що це була міграція саме землеробського населення.

Третя міграційна хвиля слов'янського землеробського населення, синхронізована з аварською навалою, датується VI-VII століттями і для слов'ян мала більше наслідків, аніж гунська. Це було викликано тим, що, на відміну від гунів, яких задовольняла лише зовнішня залежність слов'ян, навала аварів безпосередньо зачепила райони слов'янського розселення.

З'ясувати, з яких саме регіонів Європи та куди відбувалася міграція населення, поки що неможливо. Наявні дані свідчать, що існуюча картина розселення слов'ян насправді була складнішою, аніж це уявляють автори гіпотези про відповідність венедів, склавинів і антів пізнішим групам західних, південних і східних слов'ян.

Перші більш детальні дані про розселення слов'ян є лише в пізніших джерелах VIII-X століть. Слов'яни займали величезні простори Центральної та Східної Європи – від Ельби та Одера на заході аж до Балканського півострова на півдні та Волги на сході.

Розглянемо процес розселення слов'ян. Варто наголосити на особливостях географічних умов Центральної та Східної Європи: великі первісні ліси, непрохідні болота і рідкісні водні шляхи сполучення. Це призводило до того, що слов'яни розселялися «гніздами» – часто дві сусідні групи поселень відокремлювали величезні простори безлюдних або малозаселених земель. Територіальна ізольованість цих груп з часом стала головним фактором їхньої відокремленості.

Подібний характер розселення слов'ян повністю залежав від тодішньої системи господарства. Основним заняттям слов'ян було орне землеробство, а також тваринництво з переважанням великої рогатої худоби. Полюванню та рибальству належала незначна частка. Сіяли переважно просо, ячмінь, пшеницю, жито, меншою мірою – овес, боби (горох, чечевиця) і технічні рослини (конопля, льон). Цей склад посівів був характерний для всього найдавнішого періоду історії слов'ян – з часу першої згадки венедів у I-II століттях н. е. аж до утворення перших слов'янських держав, тобто упродовж I тисячоліття н. е.

Підсічне землеробство, будучи надзвичайно екстенсивним виробництвом, постійно вимагало нових земель, а старі при цьому залишалися без обробітку в середньому на 60 років. По мірі виснаження навколишніх полів поселення переносилися на нові місця. Це підтверджують і письмові джерела. Зокрема, Прокопій Кесарійський, говорячи про слов'ян, писав, що «живуть вони… на великій відстані одне від одного, і всі вони часто змінюють місця проживання… Тому їм і потрібно землі займати багато» [14, с. 73].

Іншим важливим фактором, який відігравав значну роль у характері тодішнього розселення слов'ян, є те, що технічно їхнє землеробство було дуже нерозвинутим, навіть порівняно з кельтським, і тим більше давньоримським. Наслідком цього була низька продуктивність орних знарядь праці – зазвичай це було дерев'яне рало, зрідка з невеликим залізним наконечником. Оскільки такі рала були більш придатні для обробки легких ґрунтів побіля річок, то нові поля могли з'являтися переважно в їх долинах. Це приводило до того, що міграція слов'ян поширювалася майже виключно вздовж річок.

Гніздовий характер тогочасного розселення слов'ян зумовлював те, що, займаючи нові землі, вони починають ділитися на окремі більш дрібні племінні угруповання.

Крайньою групою західних слов'ян, які межували з германськими племенами, були полабські племена, які утворювали три великі племінні союзи: ободрити на півночі, лютичі в центральних районах, лужичани на півдні сучасної Східної Німеччини. Спорідненими їм були слов'янські племена поморян, які проживали уздовж південного узбережжя Балтійського моря.

Одним із найбільших племінних утворень західних слов'ян були польські племена, які проживали на території майбутньої Польщі. Основою їх об'єднання стало кілька племінних союзів.

Сліди їх проживання до сьогодні збереглися у сучасній польській мові, у якій виокремлюється п'ять діалектних груп: великопольська, малопольська, сілезька, мазовецька та кашубська.

Головним із племінних союзів, з яких потім розвинеться польська нація, були поляни, які починаючи з VI століття локалізуються у межиріччі середньої течії Одера і Варти. Їхнім центром було поселення Гнєзно. До складу полянського племінного союзу входила ціла низка більш дрібних племен.

Ще одна досить велика група слов'ян почала освоювати у VI-VII століттях Чеську долину. За різними джерелами X-XII століть загалом вимальовується картина розселення чеських племен. Середню частину майбутньої Чехії – центральну та нижню частину течії Влтави по обох її берегах населяло плем'я чехів, самоназва якого перейшла до чеського народу.

Гунська та аварська навали відокремили від загальної маси слов'янського субстрату великої групи південних слов'ян, які займали значні території на південь від Дунаю – від Східних Альп до Чорного та Егейського морів. Тут проживала ціла низка слов'янських племен. Найзахіднішу частину цього регіону уже у другій половині VI століття зайняли приальпійські слов'яни.

Інша велика група слов'янського племінного союзу хорватів розселилася більш східні землі Далмації. Згідно літописної традиції, вони прийшли на Балкани у складі семи родів, але вже в X столітті, за повідомленням Костянтина Багрянородного, Хорватія складалася з 14 жуп [19, с. 133, 139].

У західній частині Балканського півострова розселилася група сербських племен.

Ще однією великою групою слов'янського етнічного субстрату були східні слов'яни, які у VIII-IX століттях займали значну частину Східної Європи – від Чудського і Ладозького озер на півночі, аж до Чорного моря на півдні. Літописцю «Повісті временних літ» було відомо 13 східнослов'янських племен. Літописний опис племен довгий час залишався єдиним джерелом по ранній історії східних слов'ян [5, с. 8-9, 16].

Згідно джерел, найбільша кількість слов'янських племен відома на заході слов'янського ареалу. Так, серед полабських слов'ян, які проживали на території площею біля 100 тисяч км^2, відомо до 40 окремих племен, тоді як у Східній Європі площею приблизно в 700 тисяч км^2 зафіксовано лише 13 назв.

Подібна різниця у цифрах спонукає до запитання: чи всі східнослов'янські племена названі літописцем? І тут необхідно дати негативну відповідь. У тих районах, де слов'яни контактували з іншими народами, які вже мали свою писемність (германці та візантійці), свідчення наявних джерел про окремі слов'янські племена є досить повними. Проте, джерела стають біднішими на відповідну інформацію, якщо розглядати глибинні слов'янські території.

Це ми бачимо на прикладі полабських слов'ян – лютичів і бодричів. Оскільки вони межували з германцями, які постійно воювали з ними, щодо їх історії збереглося досить багато джерел, з яких відомі не лише назви їх племінних союзів, а й окремих племен, які до них входили.

Східнослов'янські племена знаходилися на околиці тогочасної ойкумени, і свідчення про них практично не доходили до центрів тогочасної цивілізації.

Більшість слов'янських етнонімів після Великого переселення народів складають назви, утворені від місцевості проживання. При цьому у більшості випадків місцевості проживання, по яким отримували імена слов'янські спільноти, знаходилися на території, захопленої слов'янами у процесі їх розселення. Це означає, що подібні етноніми були новими та з'явилися лише при заселенні, тоді як для племен характерна стійкість етноніму – одного з головних індикаторів етнічної самоідентифікації (саме це бачимо на прикладі сербів, хорватів і дулібів).

Той факт, що у слов'ян відбувалася масова поява нових етнонімів, дає можливість стверджувати, що приховані під цими іменами спільноти є новоутвореннями, які сформувалися в результаті міграцій із залишків попередніх племен або шляхом змішання груп різної племінної належності.

Дослідження історичної географії усіх слов'янських племен дозволяє вирішити питання про їх споріднені зв'язки. У літературі вважається, що після Великого розселення слов'ян у них сформувалася двоступенева структура територіальних утворень: кілька невеликих спільнот об'єднувалися у більш велике ціле. Перші з них традиційно прийнято називати племенами, а другі – союзами племен. Саме таку етносоціальну структуру ми бачимо у західних слов'ян, натомість у східних слов'ян у джерелах збереглися свідчення лише про племінні союзи, складові яких мали практично невідомі етноніми.

Це пов'язано з особливостями джерельної бази. З VIII століття почалася постійна німецька експансія на схід, яка пізніше отримала в історіографії назву «Натиск на Схід». Боротьба слов'ян за свою

незалежність продовжувалася кілька століть, і саме тому ми маємо ту масу джерел, яка дозволяє детально охарактеризувати племінну структуру слов'янського етнічного субстрату.

Особливий інтерес викликає те, що джерела (імператорські та папські грамоти) називають у кожній області проживання слов'ян низку більш дрібних спільнот. Найбільш показовий приклад племені укрян (входило до складу племінного союзу лютичів), всередині якого джерела називають ще більш дрібні племена та населені ними дрібні округи. Відносно них у літературі є думка, що, виходячи з назв, вони були дрібними територіальними утвореннями.

Але, на нашу думку, треба говорити, що ці утворення були кланами, які представляли собою родові общини. Це дозволяє зробити висновок про те, що структура слов'янського суспільства була не двоступеневою (переважна думка істориків), а триступеневою: до складу племінних союзів входили окремі племена, які складалися з кланів.

Подібна триступенева структура була характерна не лише для лютичів. Аналогічну картину бачимо у сусідів лютичів – сорбів. Джерела називають в області їх розселення цілу низку кланів, при чому для деяких відомий навіть ареал проживання.

Для позначення найменшої одиниці в середині слов'янського субстрату варто використовувати саме термін «клан». Подібний розподіл суспільства також зберігався у кельтів. Первинно у кельтських народів він був синонімом роду, а пізніше, у період розпаду родових відносин, позначав групи кровних родичів, нащадків одного давнього роду, які носили ім'я свого засновника.

Також важливою є та обставина, що у найбільш глухих куточках Європи кланова система проіснувала до Нового часу, і це дозволило етнологам зафіксувати її головні особливості. Клан мав визначену земельну власність, яка фактично була приватною і розподілялася між його представниками. Клан ніс відповідальність за злочини своїх членів, забезпечував їхній захист у суді, а вигнання з нього сприймалося як найбільше покарання.

Давні слов'яни мали свою уяву про суспільство, державу та право. Суспільство у розумінні давніх слов'ян ототожнювалося з територіальною общиною (верв, мир, власне община). Безумовно на юридичний побут слов'ян впливали соціальні структури суспільства: плем'я, рід, сім'я.

Плем'я – це велика етносоціальна організація епохи первіснообщинного ладу, яка складалася з фратрій і родів. Плем'я мало спільну територію, самосвідомість, але елементи господарства, звичаїв

та культу в племені могли відрізнятися. Через вказані соціально-економічні умови плем'я не могло бути стійкою організацією, особливо в процесі формування державності.

Рід – це колектив кровних родичів, які мають походження від спільного предка, носять спільне родове ім'я. Елементи господарства також могли відрізнятися. Тому рід не був стійкою організацією.

Сім'я – це заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємними моральними та економічними зобов'язаннями. Як стійке об'єднання сім'я виникає з розпадом роду. Зустрічаються різні види сімей, наприклад, маленькі та великі сім'ї. Економічно та соціально мала сім'я ще не сформувалася.

Верв – це сімейна община, велика сім'я. Верв сформувалася у результаті розпаду роду. Економічно та соціально могла вижити лише велика сім'я. Верв також трансформувалася у сусідську, територіальну общину.

На чолі такої сім'ї був найстарший представник цієї спільноти, найбільш поважний «старець», «муж нарочитий» (пізніше староста). Верв складалася, як правило, з трьох поколінь. Далі у верві виділявся старший син. Але розпорядження старшого брата мали силу тільки при загальній згоді молодших, коли вони бачили, що брат вчиняє з ними «як батько». Вважалося, що синів повинно бути не менше трьох. Після синів ішли племінники. З ростом чисельності верві з неї відокремлювалися старші сини. Тому нерухоме майно (двір) залишалося у спадок молодшому синові. Сліди давнього звичаю збереглися у фольклорі, де молодший син – позитивний персонаж.

Походження слова «верв» інтерпретують по-різному. Одні пов'язують верв з мотузкою, якою міряли ділянку землі. Інші вважають, що верв відповідає розселенню слов'ян уздовж річок. Якщо подивитися на територію, заселену цією общиною, виходить щось, схоже на мотузку з вузликами-сім'ями на ній. Нарешті існує версія, що слово «верв» походить з правил сімейних відносин у цій общині. Є версія, що верв відображала кругову поруку пов'язаних одне з одним родичів.

Держава у розумінні слов'ян була організацією, яка пригнічувала родоплемінні основи суспільства. Слово «держава» пізнього походження. Слов'яни знали такі терміни як країна, земля, а також владних осіб: князь, боярин, старець, дружинник та ін.

Під час утворення Київської Русі простежується конфронтація юридичних уявлень слов'янських племен із правом київських князів. Дуалістичність проявилася, наприклад, у страті древлянами князя Ігоря. З точки зору звичайного права, Ігор був грабіжником, оскільки

порушував звичай збирати князівську данину раз на рік. Повторний збір данини викликав протест. Ігор був страчений древлянами.

Подальша боротьба Ольги, Святослава та Володимира з древлянами, сіверянами і в'ятичами також свідчить про антагонізм інтересів князя та общини. Князі намагалися затвердити своє право на землях слов'янських племен, що викликало збройну протидію, яка спостерігалася впродовж усього X століття.

Мала свої особливості, на етапі державотворення Русі, і еволюція язичництва у східних слов'ян.

Першу спробу пристосувати язичництво до державності зробив князь Володимир (980-1015 роки). Князь встиг затвердити язичницький пантеон богів і намагався обґрунтувати свою політичну владу. Але язичницька мораль не сприймала державність.

Теологічне обґрунтування влади та права могли сформулювати світові релігії. Християнські та мусульманські сусіди Київської Русі могли визнати молоду державу, але лише у випадку прийняття однієї із релігій. У виборі віри Володимир зупинився на християнстві, яке було прийняте в якості офіційної релігії у 988 році. З цього часу простежується наступний етап дуалізму влади, у якому простежується християнське (державне) та язичницьке (додержавне) начала.

Під час формування Київської Русі виникає також позитивне право. Право язичницького суспільства реконструюється джерелознавчими методами. Ще до прийняття християнства згадується язичницький «Закон руський», «Повість временних літ» говорить, що древляни та інші племена «самі творять собі закон» і що їх звичаї відрізняються від більш правильного, з точки зору літописця, юридичного побуту полян. Деякі східнослов'янські племена (в'ятичі та сіверяни) входили до складу Хазарії, а пізніше - до незалежного від Києва Чернігово-Тмутараканського князівства Мстислава Великого. Тому право у цих племен у деяких рисах відрізнялося від права Київської держави.

Спочатку порядок (ряд) регламентував князь і його судді. Язичницький суддя, за свідченням сучасника, не знав Божої істини, тому судив за поняттями, виходячи з власного розуміння правди та інтуїції. У «теорії права» давніх слов’ян були юридичні поняття (обида, суд, покарання тощо), на цьому теоретичні уявлення про право слов'ян закінчуються.

Існуючі фрагменти правових звичаїв давніх слов'ян говорять про те, що майнові спори та кримінальні справи розглядали князь або старійшини-жреці. Якщо думка князя або судді оспорювалася, результат справи вирішував збройний поєдинок. Вищою мірою

покарання спочатку була смертна кара. Серед інших покарань були вигнання з роду та штрафи. Сімейно-шлюбні звичаї, які мали патріархальний характер, допускали багатоженство, крадіжку та викуп нареченої. Дошлюбний перелюб не карався. Будь-які майнові питання регулювалися всередині общини.

Проти язичництва виступила церква, у багатьох літературних джерелах засуджуються давні «бісівські» звичаї, дохристиянська мораль слов'янського суспільства.

У розумінні правлячої еліти язичницьке та сатанинське вчення не мали принципових відмінностей. У розумінні церкви християнське вчення виходить з християнської благодаті, оскільки благодать первісна, а вчення (закон) другорядне. Уже за першими політичними вченнями цивілізація та держава і право походять від благодаті християнської віри, у той час як первіснообщинне язичництво антагонічне благодаті. Відповідно, язичницьке вчення сприймається не просто як антихристиянське, але і як шкідливе державності, значить як антисуспільна і протиправна діяльність. Виходячи з християнської етнодержавної традиції, «злоязичіє», єресі, злочини проти віри очолювали ієрархію тяжких протиправних діянь.

Для розуміння давньослов'янських коренів юридичних знань, звернемося до прикладів «народного правознавства», уже описаного у науковій літературі.

У слов'янській міфології простежуються власні аналогії розуміння права, справедливості (юстиції), правосуддя (феміди). Головна роль відводилася Перону та Велесу, якими клялися в особливо важливих випадках.

У давніх слов'ян до прийняття ними християнства були особливі уявлення про правосуддя, пов'язані з віруваннями у вигляді клятв, заклинань, обрядів, але не пов'язані з державною владою. Реконструкція давньоруського права до появи ранніх списків Руської Правди показує нам картину розвитку уявлень про правосуддя у східних слов'ян до утворення ними держави в дуалістичності, наявності протиріч у розумінні правосуддя державою і язичниками. Процес становлення державного права і розуміння правосуддя у князя та правлячої еліти проявився у конфронтації старого родового та нового державного права, у протиріччі розуміння правосуддя народом і владою.

Найдавніші згадки про правосуддя у слов'ян відносяться до періоду хазарського іга VII-X століть. Спочатку в частині Хазарського каганату, заселеній слов'янами, правосуддя здійснювали каган Русі та

його судді. Один із семи суддів Хазарії був виділений для слов'ян та інших язичників, його правосуддя вершилося не від Бога, справедливість виходила з язичницької свідомості, не від віри, а за поняттями.

Якщо судді кагана для християн, мусульман і євреїв судили за Священними книгами, «по вірі, від душі і від серця», то язичники книг не мали, вірили не в Бога, а в свої забобони, тому і судові рішення були продиктовані суб'єктивним уявленням про правду вождя або жреця, наділених судовою владою. А якщо авторитет князя або жреця (як судді) оспорювався, результат справи вирішував збройний поєдинок.

З утворенням державності, прийняттям християнства виникає конфронтація юридичного побуту населення Русі із князівським правом, протиріччя між правосуддям з точки зору християнської держави та язичницьким суспільством з його розумінням права. Такі суперечності також пояснюються релігійним дуалізмом (двовір'ям).

Договір Олега з греками 911 року також повідомляє про слов'янський суд і розуміння ним правосуддя, про общинний суд у слов'янських воїнів і купців. Слов'яни були непідсудні суду Візантійської імперії, не вірили в його правосуддя, виходили не з канонічних законів, а із свого, язичницького «Закону руського». Дуалізм простежується і у символіці права: якщо християнин при клятві хрестився, цілував ікону або Біблію, то язичники присягали своїми божествами (Перуном тощо).

У зв'язку з прийняттям у 988 році християнства «Устав» князя Володимира, відповідно до грецьких канонів, виводить із підсудності світської влади норми сімейного права та перелічує конкретику справ, які передавалися церковному суду. У вказаному переліку фігурують справи про розірвання шлюбу, перелюб, порушення християнського шлюбного права, зґвалтування.

Таким чином, можна зробити висновок, що дуалізм поступово зникає у сімейно-шлюбній сфері, тобто язичницький аналог правосуддя тут намагаються прилаштувати до канонічного права. Потім, з появою Руської Правди та іншого законодавства, язичницьке розуміння правосуддя поступово зникає з позитивного права, переходить у сферу пережитків і забобон, залишається у фольклорі. Суд, здійснюваний князем на основі християнства, позначається як божественний.

Важливою особливістю слов'ян стало те, що у них досить рано кровноспоріднена община, у якій живуть лише родичі по крові, змінилася сусідською (територіальною) общиною [20, с. 293-299].

Візантійські автори не без подиву відмічали специфіку слов'янського суспільного устрою, визначеного саме сусідською общиною. У сусідській общині кровна спорідненість не відігравала головну роль, більш того, члени сусідської общини могли навіть належати до різних етносів, але користувалися однаковими економічними, політичними та соціальними правами.

Наприклад, до слов'янської сусідської общини, за загальним рішенням жителів, могли приймати вихідців із інших племен і народів. Тому вже в давнину представники інших племен спокійно оселялися поміж слов'ян. Навіть раби, захоплені слов'янами у війнах, з часом мали можливість або піти, або стати повноправними членами общини.

Великою особливістю слов'янської общини була спільна власність на землю: земля належала общині, а не окремій сім'ї.

Існування територіальної общини визначило характер слов'ян. Так, освоєння нових земель відбувалося в основному мирним шляхом. Слов'яни нікого не обкладали даниною, не встановлювали свого панування. Більш того, займаючи чиїсь території, вони погоджувалися платити данину їх власникам (наприклад, візантійським імператорам на Балканському півострові).

Значною мірою сусідська община вплинула і на сприйняття слов'янських народів щодо зовнішнього впливу, спокійному запозиченню чужих традицій і звичаїв. У свою чергу, багато народів, які жили по сусідству зі слов'янами, поступово ними асимілювалися: починали говорити слов'янською мовою, приймали слов'янські звичаї. Так, у VI столітті слов'яни за короткий час асимілювали численні фракійські племена на Балканському півострові. У VIII-IX століттях балканські слов'яни асимілювали своїх завойовників – булгар (тюркське плем'я). При цьому самі слов'яни стали називатися потім болгарами.

На сході Європи центрами слов'янських племінних союзів були міста. Територія східнослов'янських союзів племен складалася навколо міст і зазвичай називалася землею.

Таким чином, ще до «закликання варягів» виникли міцні союзи східнослов'янських племен, які займали великі території, що переважали за площею більшість держав Західної Європи, – поляни, древляни, ільменські словени, кривичі, полочани, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, дуліби, бужани, волиняни, тиверці, уличі.

Для вирішення нагальних питань слов'янські союзи племен могли об'єднуватися з іншими народами неслов'янського походження. Вищу владу у кожному племінному союзі мало віче. На вічі слов'яни обирали

собі князів і старійшин, вирішували питання про війну та мир, встановлювали порядки у своїх землях. У свою чергу князі проживали разом з військовою дружиною у головному місті племінної території.

До обов'язків князів входило забезпечення порядку на своїй території, збір данини, а також захист свого народу від завойовників. Населення міст поділялося на десятки, сотні і тисячі. Вершиною міської та племінної адміністрації був тисяцький, який також обирався на вічі.

Дослідники називають соціально-політичну організацію слов'ян, побудовану на принципі виборності «знизу догори», земською владою. Але земська влада не могла поширюватися на значні території, не могла вирішити проблему об'єднання великих просторів східнослов'янських земель. Об’єднати землі слов'янських племінних союзів, як виявилося, могла лише зовнішня сила, зовнішня влада.

Таким чином, як підсумок, можемо класифікувати передумови виникнення держав у давніх слов'ян.

А. Духовні передумови:

1) спільна язичницька релігія;

2) подібні обряди та звичаї;

3) подібна суспільна психологія.

Б. Соціально-економічні передумови:

1) розвиток землеробства приводив до появи надлишкового продукту, що створювало умови для виокремлення з общини князівсько-дружинного угруповання (відбувалося відокремлення військово-управлінської праці від виробничої). У районі поширення орного землеробства почалася еволюція родової общини, яка стала трансформуватися у землеробську або сусідську (територіальну). На значній лісистій території слов'янського світу зберігалася підсіка, яка через свою працемісткість вимагала зусиль усього родового колективу. Так з'явилася нерівномірність у розвитку окремих племінних союзів;

2) відокремлення ремесла від землеробства, концентрація ремесла у містах. Удосконалення знарядь праці, винайдення нової технології зробили можливим окремим членам общини самостійно виготовляти різні речі, необхідні в господарстві, у такій кількості, що їх можна було продавати: спочатку їх праця носила замовний характер, а потім товари почали надходити у вільний продаж;

3) переважання вільної праці над рабською.

В. Соціально-політичні передумови:

1) боротьба між племенами призводила до утворення міжплемінних союзів на чолі з найсильнішим племенем та його князем. Ці союзи набували форми племінних княжінь;

2) потреби родоплемінної знаті в державному апараті влади для захисту своїх привілеїв і захоплення нових земель;

3) формування племінних союзів.

Г. Зовнішньополітичні передумови:

1) загроза нападу зовнішніх ворогів;

2) «тиск», який здійснювали нормани і хазари. Їх намагання взяти під контроль торгові шляхи прискорювало формування князівсько-дружинних угруповань, які залучалися у зовнішню торгівлю. Місцева знать усе більше підкорювала собі племінні структури, збагачувалася та ізолювалася від рядових общинників;

3) взаємодія з більш розвинутими цивілізаціями призводила до запозичення деяких суспільно-політичних форм їх життя.

Отже, лише взаємодія внутрішніх і зовнішніх факторів при недостатній соціально-економічній зрілості слов'янського суспільства призвела до історичного прориву VII-X століть – виникнення перших слов'янських держав.

Список використаних джерел

1. Аверьянов К. А. Рождение Древней Руси. Взгляд из XXI века. М.: Центрполиграф, 2020. 350 с.
2. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. Том I: Античные источники. Составитель А. В. Подосинов. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. 352 с.
3. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica. СПб.: Алетейя, 1997. 512 с.
4. Седов В. В. Славяне. Древнерусская народность: историко-археологические исследования. М.: Знак, 2005. 943 с.
5. Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. СПб.: Вита Нова, 2012. 512 с.
6. Шафарик П. Й. Славянские древности: от Геродота до падения Гуннской и Римской держав (465 до н. э. – 469-476 н. э.). М.: Академический проект, 2015. 476 с.
7. Нидерле Л. Славянские древности. М.: Новый Акрополь, 2010. 752 с.
8. Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. М.: Наука, 1974. 344 с.
9. Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв. (культура пражского типа). М.: Наука, 1976. 216 с.
10. Артамонов М. И. Происхождение славян. Ленинград: Морской транспорт, 1950. 51 с.

11. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. М.: Наука, 1979. 157 с.
12. Седов В. В. Славяне в древности. М.: Фонд археологии, 1994. 344 с.
13. Свод древнейших письменных известий о славянах. Том I: I-VI вв. / Сост. Л. А. Гиндин, С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин. М.: Восточная литература, 1994. 472 с.
14. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. Том II: Византийские источники. Составитель М. В. Бибиков. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. 384 с.
15. Свод древнейших письменных известий о славянах. Том II: VII-IX вв. / Сост. Л. А. Гиндин, С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин. М.: Восточная литература, 1995. 590 с.
16. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. Том III: Восточные источники. Сост. Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова, В. Я. Петрухин. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. 264 с.
17. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. Том IV: Западноевропейские источники. Составитель А. В. Назаренко. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. 512 с.
18. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. Том V: Древнескандинавские источники. Сост. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. 384 с.
19. Константин Багрянородный. Об управлении империей (текст, перевод, комментарий). М.: Наука, 1991. 496 с.
20. Кузьмин А. Г. Начало Руси. М.: Вече, 2003. 336 с.

Матеріал повторно публікується за згодою автора (джерело: Лахно О. П. Давні слов'яни на шляху до державності. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки». №17 (липень, 2022). С. 482-498)

Лобода Дмитро

ТРАНСФОРМАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ІДЕОЛОГІЧНИХ ТРАДИЦІЙ КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ «ІДЕАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЯ» ВІД АНТИЧНОСТІ ДО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Протягом усієї історії найвидатніші представники людства шукали відповіді на чисельні питання про буття, світобудову, походження Всесвіту, суспільства тощо. Для вирішення порушених проблем вони вдавалися до упровадження чисельних духовних, суспільно-політичних і освітніх практик. Сьогодні не має сумніву, що метою цих практик було досягнення ідеалів буття для кожного члена суспільства – щастя, насолоди життям, добробуту, безпеки і справедливості. Названі цілі спільні для будь-яких ідеологій, політичних систем, освітніх парадигм, культурних традицій та соціальних ієрархій незалежно від того, для кого і якими засобами ці цілі будуть досягнуті.

Одним із центральних дороговказів для Європи в епоху традиційного суспільства була концепція «ідеального правителя». Апогеєм розвитку ідеї стало європейське Відродження XIV-XVI століть, коли теорія, а точніше прикрашений і звеличений образ успішних правителів став моделлю для втілення на практиці засобами виховання.

Не дивлячись на високе інтелектуальне напруження людського духу, Ренесанс лише удосконалив, підсумував і дав життя портрету «ідеального державця», змальованому багато століть до цього. Варто сказати, що своєрідна іконографія володаря характерна для індоєвропейського континууму від Стародавності до Нового часу. Відлуння уявлень про «ідеального правителя» відчутне і сьогодні. Зокрема, в Україні у 2019 році отримала найбільшу підтримку політична сила, що експлуатує назву та імідж, які були запропоновані ще гуманістами в добу Пізнього Середньовіччя.

Винаходи Відродження, практики і спадщина завжди вабили дослідників, тому маємо досить вичерпний перелік праць таких науковців, як Л. Баткін, В. Бібіхін, Л. Брагіна, Я. Буркгардт, Е. Гарен, Б. Год, Н. Год, І. Краснова, В. Литвинов, О. Лосєв, Н. Ревякіна, В. Рутенбург, Л. Чіколіні, Р. Басенко та інших. Праці західноєвропейських істориків, культурологів, літературознавців відомі нам менше, вони «мозаїчно» звертаються до Ренесансу, оминають історіософського аналізу ренесансної дійсності. У написанні пропонованої статті в нагоді стали праці чеського дослідника Р. Антоніна, який докладно дослідив і описав еволюцію вчення про

«ідеального правителя» на теренах Чехії. Однак на тлі невщухаючої дискусії навколо місця і значення Ренесансу, його інноваційності чи реінноваційності, радикальності чи консерватизму ідея виховання правителя, його ідеальний образ потребують реконструкції з позицій аналізу чинників і джерел вчення. Якщо сьогодні «гравюра філософа на троні» виглядає як утопія, казка про часи лицарів і справедливих королів, то якою вона була з позиції її авторів – придворних хроністів, легістів, митців, гуманістів, панегіристів чи памфлетистів? Чим вони керувалися і звідки черпали ідеї – з ірраціонального сприйняття суворої дійсності Середніх віків чи, все ж таки, сторінок віднайдених праць античних деміургів?

З огляду на зазначене, у даному розділі ми ставимо за мету встановити зв'язки та простежити інтелектуальні й ідеологічні впливи різних історичних епох на образ ренесансного «ідеального правителя».

«Слава правителів сяє ще яскравіше, якщо піддані живуть у мирі та порядку, тому що слава їхньої королівської благодаті – у їхньому захисті. Вона передається нащадкам та є безсмертним нагадуванням про славетне ім'я керманича. Державці заслуговують на вічне спасіння від Господа, якщо їхні підлеглі, якими вони керують та захищають добрими діяннями та почесними законами від образ, надають прихисток не лише тілу, але й душі. Таким чином, через закони вони ведуть народ до справедливості, добробуту та суспільного блага [3, p. 5].

Цитата, якою ми розпочинаємо цей розділ, не є уривком одного із середньовічних «княжих зерцал», які з часів Карла Великого (768-814) несуть не лише розуміння політичної філософії Латинського Заходу, а й практичні поради та повчання як правити. Це перші рядки великого привілею (хартії), виданого королем Вацлавом I (1205-1243) міщанам Брно в 1243 році. Хоча аналіз змісту хартії доводить, що її автор – королівський нотаріус Рейнбот базував свою стилізацію на знанні тексту принаймні одного з двох привілеїв австрійського герцога Леопольда VI (1176-1230) для Енса (22 квітня 1212 р.) та Відня (18 жовтня 1221 р.), сьогодні беззаперечним є те, що ці документи мають певні відмінності. Насамперед, канцелярія Вацлава приділяла чималу увагу викладенню основних ідей влади «ідеального правителя» [2, p. 313, 314].

Вступна частина хартії Брно є прикладом використання набору категорій, якими змальовувався в Середні віки «ідеальний правитель» в джерелах дипломатичного характеру. Король представлений тут як миротворець і захисник власного народу. Так само наголошувалося на

взаємозв'язку між гарними законами та мріями про «вічне життя». Згідно з тогочасними уявленнями спасіння заслуговували лише ті государі, які скеровують і оберігають підлеглих за допомогою системи звичаїв та загальновизнаних правил (законів) життя. Суспільство повинно базуватися на «суворій законності, перевіреній часом» і йти «шляхом справедливості, зрозумілій і доступній кожному». Вацлав І представлений в образі пастуха, який відповідає всім основним критеріям середньовічних уявлень про «ідеальне правління». Він також порівнюється з мореплавцем, який безпечно веде свою паству до Царства Небесного. Це уявлення про «ідеального правителя», з яким ми стикаємось у часовому горизонті починаючи з XI століття на всьому географічному простору Західної Європи. Ренесансна концепція «ідеального правління» і виховання державців «з пелюшок», була лише апогеєм філософсько-педагогічної і політичної думки Західного світу напередодні Нового часу. До кінця XVII століття (особливо згадуємо Англію, Іспанію, Священну Римську імперію та Східну Європу) вчення Античності та християнства знайшли своє «друге дихання» в ідейних конструктах гуманізму. У цьому контексті актуальним є питання, чи є ці збіги свідченням культурного переносу з одних епох в інші, із Заходу на Схід ідей справедливого правління (як це було, наприклад, із прийняттям ментального кодексу лицарства), чи інші принципи побудови колективної свідомості зіграли вирішальну роль у відносно швидкій трансформації ментального світу правлячих еліт напередодні європейського Відродження XIV – XVI століть [2, p. 110, 111].

Для того, щоб вирішити цю проблему, нам слід звернути увагу на характеристику розвитку ідеалів правителя в середньовічній соціально-політичній філософії. Тут також ми спостерігаємо міжкультурний трансфер, який відбувався у світі ідей. Відомо, що середньовічна думка спиралася на низку стимулів пізньоантичної традиції. Зокрема, вчення стоїків надихало на подальший розвиток християнської думки в питаннях засобів побудови суспільства. Стоїчна етична філософія надихнула мислителів раннього Середньовіччя доктриною підпорядкування особистих інтересів потребам суспільства. Така позиція стоїків походила з інтерпретації світу, керованого фатальною (божественною) закономірністю, в якій людина може досягти щастя в житті (що є сенсом життя) лише в тому випадку, якщо вона живе відповідно до світового порядку. Для досягнення щастя потрібно було докласти неабияких зусиль: розвивати природні таланти особистості та оволодіти чеснотами. Середньовіччю було відоме вчення про чотири основні чесноти, що походили ще з платонівської античності. Так,

головними духовними силами, завдяки володінню якими людина наближалася до щасливого життя, були саме розсудливість, стриманість, мужність і справедливість [27, 24].

Вищезазначені категорії утворюють паралелі між філософсько-педагогічною думкою стоїка та Середньовіччя, епохи Відродження та модерну. Окрім цього, ми знаходимо подібний зв'язок і на рівні побудови ідеалу правителя та керування народом. Стоїчний правитель – це мудра людина, для якої земне буття є силою, завдяки якій він реалізує раціональне і корисне для всього людського суспільства. Справедливість правителя походить від його мудрості та мистецтва управління, які проявляються зовні здатністю надати кожному саме те, що відповідає його ролі та потребам. Ці ідеї проникають у середньовічні вчення, головним чином, завдяки трактату Цицерона (106 р. до н. е. – 43 р. до н. е.) «De officiis» [32] та праці Сенеки (4 р. до н. е. – 65 р. н. е.) «De clementia». Їхні автори, незважаючи на різні думки щодо ідеальної форми правління, розуміють чесноту правителя головним чином як знання, що ведуть до справедливості, за допомогою яких правитель керує державними справами [25, с. 354, 355, 356].

Важко не помітити тісний зв'язок між християнською та пізньоантичною соціальною думкою. Християнські вчення отців церкви та екзегетів перших століть після Христа також народжені пізньоантичним світом. Морально-етичні та політико-соціальні бачення раннього християнства, на яких Августин (354-430) базував багато своїх учень, виплекані з того ж культурного середовища, що й пізньоантичні філософські системи, і подібно до них патристики реагували на кризу, яка вразила середземноморський світ. Думка перших християнських мислителів виникла, з одного боку, як відповідь на ситуацію, в якій опинилася постраждала цивілізація, а з іншого боку, як спроба знайти вихід із кризи [12, с. 868, 869, 870].

Одним із фундаментальних аспектів християнських учень є «втеча» зі світського світу, яка стане можливою для обранців під час Страшного Суду. Відповіді на питання про функціонування суспільства та місце правителя в ньому також підпорядковуються цьому аспекту, тобто питанням, які стояли поза інтересами екзегетів у перші три століття після Христа і були задані на початок четвертого століття після навернення імператора Костянтина Великого (272-337). Це супроводжується історією про видіння Хреста та написом *hoc signo vinces* («у цьому знаку ти переможеш») перед битвою на мості Мільвіо у 312 році. На той час потрібно було пояснити зв'язок між Костянтином

та Ісусом Христом. Для цього екзегети знайшли різні біблійні аналогії з життєвими історіями Костянтина – чи то ототожнення його зі святим Павлом на основі безпосереднього заклику Бога до битви, чи паралелі між Костянтином і Мойсеєм [15, с. 182].

Найбільш обґрунтованою соціально-філософською інтерпретацією патристичного часу була робота Августина, зокрема його трактат «De civitate Dei». Ідеї, що містяться в ньому, зберігали свою актуальність протягом усього Середньовіччя, його концепція соціального устрою та ролі державця лягла в основу середньовічного розуміння «ідеалу правителя». Мислитель поєднував необхідність створення образу «ідеального правителя» як моделі для наслідування (і виховання) з вимогою щодо рівності всіх людей перед Богом, згідно з якою рівними правили б рівні «згори». Король, стверджував Августин, правив як слуга Божий, а його влада була підкріплена Божою благодаттю. Так, він був посередником «божественної волі», а серед підданих варто було «сіяти» милосердя і справедливість. Августин побудував свій образ «Граду Божого» на трьох центральних ідеях: *Pax, Ordo, Iustitia* (Мир, Порядок, Справедливість). Якщо в суспільстві пануватимуть ці три принципи, людство чекатиме прихід Царства Божого на Землі [12, с. 870, 871].

Уже в роботі Августина християнське вчення про владу визначило на майбутнє засоби легітимізації влади для середньовічних правителів: визначення суверена Богом; роль суверена як представника Бога на Землі; відповідальність суверена за розвиток світського світу. Правителі опинилися в ситуації, коли їх перебування на троні мало ознаки легітимності завдяки сакралізації. Водночас, таке правління підпорядковувалось морально-етичному імперативу Божих заповідей. Ідеї Августина знайшли друге життя у працях Фоми Аквінського у XIII столітті, а пізніше – і перших гуманістів XIV століття.

Прямий зв’язок правителя з надприродним, окреслений сакральністю його посади, має аналогії у європейському культурному просторі, де ми стикаємося з ним як у ідеях античних мислителів, так і в розумінні сили германських вождів язичницьких часів. Подібні характеристики активно досліджуються в історичних дослідженнях останніх десятиліть, що дало змогу виявити єдину основу концепцій легітимації влади. Основа – це ілюзія участі вождя, князя, принца, короля або імператора у надприродній складовій реальності. У дохристиянські часи вважалося, що магічні здібності правителя передавалися від нього усьому племені. Це гарантувало не лише родючість полів та стабільне співіснування з природою, але й успіх у

війнах. Це все мотиви, які можна зустріти у джерелах навіть періоду Каролінгів [14, с. 390-394].

Із дохристиянських часів значно вплинули на ідеал правителя германські варіації «магічного» типу короля (*Heerkonigtum*). Тісний зв'язок з магією визначав необхідність вибору тієї чи тієї правлячої династії. Поряд з цим, язичницька модель «королів війни» впровадила у середньовічний світ мотив виборів та визнання. Вищеозначені патристичні вчення осучаснювали і стверджували магічну інтерпретацію системи передачі прав суверена. Синкретизм обох моделей перетворив суверена на носія основних цінностей миру, порядку і милосердя.

Майже одночасно з цим процесом відбулася поступова модифікація традиції змалювання царів Вічного Завіту, що виявилося у створенні кількох основних типологічних фігур, з якими ототожнювали східноримського імператора. Імідж старозавітних царів, особливо Давида, відіграв значну роль у створенні ідеологічних підвалин оновленої імперії Карла Великого. У той же час, він був не першим франком, що експлуатував старозавітну імагологію. Першим у франкській літературній традиції, якого порівняли з Давидом, був Хлотар II (584-629), а в 720-х роках порівняння з Соломоном з'явилося у франкських джерелах у зв'язку з Дагобертом I (608-639). Пізніше Хлодвіга II (637-657/658) ототожнювали вже з обома Вічного Завіту [16, с. 134-147].

Однак «ідеальний правитель», запропонований Папою Стефаном II (III) (715-757) майордому Піпіну III Короткому (714-768) у 754 році, включав ще один мейнстрим, який зобов'язаний власній появі твору архієпископа Ісидора Севільського (560/570-636). Це пов'язано з аналізом значення слів *regnum* і *rex* у дев'ятій книзі «Етимологій»: «Слово королівство походить від слова король. Правитель названий за те, що він править. Оскільки священик походить від «висвячувати», король від «правити». Хто тоді править *правильно*, зберігає ім'я правителя; хто чинить гріх, втрачає його. Тому в пращурів було таке прислів'я: ти будеш *правителем*, якщо будеш діяти *правильно*, якщо не будеш діяти так, ти не будеш правителем. Королівські чесноти – це переважно дві: справедливість та співчуття, але співчуття до царя отримує більшу похвалу, оскільки справедливість за своєю сутністю сувора» [4, p. 199-203].

Із цитати помітно, наскільки важливим було активне правління короля для Ісидора. Пасивність государя означала повернення до старозавітних часів, коли Закону Божого не дотримувалися. Ісидор

склав власну концепцію королівської влади в атмосфері краху імперії і початку нової епохи, коли її замінила Церква на чолі з Папою та єпископами. Головною роллю короля залишався, насамперед, нагляд за мирним співіснуванням у суспільстві, для чого Церкві не вистачало силових інструментів. Милосердю государя надавалося вирішальне значення. Значна частина вчення Ісидора знайшла життя на практиці. Вже на Четвертому Соборі в Толедо (633 рік) влада короля визначалася Папою як *minister Dei*, відзначеного чеснотами (справедливість і благочестя), якими він повинен користуватися для підтримки мирного співіснування серед людей. *Clementia* (милосердя, співчуття) додана до цих чеснот на П'ятому соборі в Толедо (653 рік) [31].

Згадана вище концепція Ісидора та Августина у поєднанні з германським *Heerkonigtum* створила ідеологічну основу Каролінгського королівства та імперії. Каролінці на чолі з Карлом Великим продовжували виконувати ідеологічну програму, засновану на термінах *pax – ordo – iustitia – pietas – clementia*, були захисниками християнства та самої Церкви – Карл Великий називається, серед іншого, як *devotus sanctae Ecclesiae defensor*. Діяльність королів, особливо у царині дотримання законів, відповідала зростаючому впливу ідей біблійно-августинівського пацифізму, орієнтованого на традиційні германські закони вендети та вергельду. «Ідеальний правитель» набув форми «короля-пастиря» – *rex-pacificus*, від якого вимагалися чесноти поміркованості, зговірливості та сталості в рішеннях. Влада імператора була прив'язана до зобов'язань: він пастир, який веде людей до вічного Царства Христового. Завдяки ідеї миру єдність церковної та світської влади остаточно злилася в особі імператора [8].

Ідея миру та єдності християнського світу, історія якого закінчиться з приходом Христового царства, була спроєктована у другій половині IX століття. Правителя часів Оттона (912-973) сприймали безпосередньо як вікарія *Christi* – представника єдиного Царя – Господа, який має право правити усім світом. У цьому контексті ми говоримо про «христоцентричну» концепцію «ідеального правителя». За правління Людольфінгів (919-1024) та Салічної династії (1024-1125) відбулося фундаментальне розширення церемоніальної практики, пов'язаної з демонстрацією влади та її промоцією. Прояв суверенної харизми через ритуальні дії, що здійснюються в рамках церемоній (коронація, в'їзд короля в місто, присяги, участь у релігійних богослужіннях тощо), з цієї точки зору було пов'язане не лише з самопрезентацією правителя. Історик Габор Кланічай у даному аспекті

зазначив, що період правління Людольфінгів та імператорів Салійської династії – це період літургійно-символічного вираження святої природи суверенної влади [5, p. 19-78].

Ідеал суверена, описаний вище, підтримувався кліром та церковними мислителями до середини XI століття, проте пізніше був переглянутий в ході «Боротьби за інвеституру».

Утім, події 1077 року в Каносі не створили якісно нової теорії обґрунтування винятковості королівської влади. Генріх IV (1050-1106), благаючи про прощення у Папи Григорія VII (1020/1025-1085) перед Каносою, зробив перший крок до нового визначення суверенної влади імператора Священної Римської імперії та середньовічного правителя загалом. Каноса не означала революції з точки зору суверенної влади, але розпочала процес пошуку нових підвалин влади світських правителів. Новий кодекс мислення, частиною якого стала також робота Джона Солсбері, спирався переважно на перевідкриття традицій римського права і прийняв чітку форму вже в першій третині XIII століття, наприклад, у конституції (або «Liber Augustalis») Фрідріха II (1194-1250), виданій у Мельфі в 1231 році [30].

Модель сакрального царювання X-XI століть, хоч і пройшла через період кризи, вийшла з неї посиленою. Вже цитати з римського права – з Кодексу Юстиніана – у грамотах імператора Конрада III (1138-1152) демонструють, що шлях пошуку нових стовпів світського панування над Католицьким Заходом ґрунтуватиметься на античній традиції. Це пояснює, чому сучасні медієвісти говорять про зв'язок з дванадцятим століттям європейського Ренесансу, що відбувався на кількох рівнях соціальної та культурної реальності. З точки зору розвитку вчення про «ідеального правителя», центральну роль відігравали головним чином два чинника: «повторне відкриття» системи античних чеснот, які Фома Аквінський теж назвав основними чеснотами, а потім трансформація і адаптація так званого «позитивного права» [13, с. 84, 90, 288-290].

Такі характеристики можна зустріти вже у праці «Moralium Dogma Philosophorum» Вільгельма з Конша (1080-1154), одного з членів Шартрської школи та вихователя короля Англії Генріха II Плантагенета (1133-1189). У цьому трактаті, присвяченому характеристиці доброчесності, Вільгельм адаптував згаданий вище твір Цицерона «De officiis» і пов'язав його з цитатами Сенеки та інших античних авторів. На їх основі він розробив вчення про риси особистості та чесноти государя. Якщо правитель керується ними в королівській політиці та поведінці загалом, то це свідчило про готовність правителя користуватися владою [9].

Вільгельм надав вченню про чесноти нового етико-морального виміру, а відновлення античних матеріалів було важливою віхою в історії середньовічної політичної думки. Його учень Джон Солсбері (1110-ті – 1180) продовжив справу вчителя. Судячи з сучасного стану збережених манускриптів, його праця «Policraticus» стала однією з найбільш копійованих політико-філософських робіт Високого Середньовіччя. Текст Солсбері не отримав належної уваги до початку XIII століття, коли його прочитали впливові інтелектуали Католицького Заходу, зокрема Папа Інокентій III (1161-1216) та Елінанд з Фруамона (1160-1229) – цистерціанець і трубадур, придворний короля Франції Філіпа II Августа (1165-1223). Він був автором втраченого нині тексту, адаптованого до тексту Солсбері «De regimine principum». Згодом, трактат Елінанда був використаний як зразок французьким домініканцем Вінсентом Бове (1190-1264), який включив його у свою енциклопедичну працю «Speculum ma ius», ставши найбільшим розповсюджувачем політичної думки Джона Солсбері в середньовічній Європі [19, с. 208, 209, 210].

Хоча поширення тез Солсбері відбулося у XIII, його ідеї належали до XII століття. У них простежується повернення до традицій античного права. Робота з Кодексом Юстиніана та тезами, що містяться в Декреті Граціана, у праці «Policraticus» транслювало проникнення римського права в теоретичні пошуки природи влади суверена та вимог до неї. Саме тут була розроблена нова модель ідеалу середньовічного правителя, заснована на принципі *rex imago aequitatis* («король як взірець справедливості»), яка не суперечила попередній концепції *rex imago Christi*, бо *Christus ipse ipsa iustitia* («Христос – це справедливість»). Фундаментальна зміна полягала в іншому: переходом від літургійного пояснення симбіозу царя та Христа до юридичного пояснення. У концепції Солсбері особа державця мала дві взаємопов'язані властивості, що можуть здатися нам неоднозначними з сьогоднішньої точки зору: приватний та публічний аспекти. Як приватна особа, цар підпорядковується Божественному закону, але як публічна особа він є тим, хто реалізує цей Божественний закон у земному світі. Іншими словами, це той, чиїми діями реалізується порядок християнського суспільства, а також адміністратор, завдяки якому панує справедливість [19, с. 208, 209, 210; 23, с. 84].

Государ залишався посередником Божої благодаті та справедливості у земному світі. Відмова від прямого зв'язку між світським правителем та Христом, спричинена узурпацією цієї характеристики папством,

призведе пізніше до підтримки опозиційних релігійних рухів самими світськими князями.

Тим не менше, дещо інше належить до характеристики XII століття, що пов'язано зі згаданим уже поверненням до античної системи чеснот і римського права: початок передренесансного повороту до світу, в центрі якого була людина. Уперше це виражено в куртуазній культурі. Її вплив на подальший розвиток європейської думки та історичного поступу був глибшим, ніж могло здатися на перший погляд. Куртуазна культура та її новаторська побудова гендерних ролей у суспільстві пов'язана з розвитком лицарського етосу. Середньовічний Захід завдяки ньому розпочав шлях до культивування чуттєвої сторони особистості шляхом прийняття принципів придворного етикету. Засоби, що використовувались для цього, поступово почали виходити з-під контролю Церкви [28, с. 567, 570, 571, 573].

Куртуазна культура залишила власний відбиток і на розвитку вчення про виховання «ідеального правителя». Головним чином, ідеал світського правителя вбирав у себе характеристики, пов'язані з ідеалом християнського воїна – лицаря, поведінка і спосіб життя якого більше не диктувалися лише морально-етичною системою, яку пропонувало духовенство [33, с. 90, 91, 92]. Тепер образ «ідеального керманича» включався в систему придворних цінностей, що спиралися на давню традицію світських загальнолюдських чеснот. Це була оновлена концепція державця, легітимність і особисті якості якого потрібно було перевірити під час війни і бойових дій. Знову ж, це було повернення до першопочаткової традиції германської просопографії, де король завдяки власній військовій удачі забезпечував процвітання всього суспільства [11]. Крім цього, у цей період часу було висунуто ідею государя типу *rex-litteratus* – тобто освіченого государя, який використовує одну з відроджених давніх чеснот – мудрість – для поширення Божественної справедливості у світі. Обидва ці аспекти стануть основою для ренесансного образу «ідеального правителя» і визначать його тогочасну інноваційність.

Усі описані вище метаморфози можна відстежити, наприклад, в уявленні про «ідеального правителя» в хартії, виданій у 1231 році у Мельфі і відомої як «Liber augustalis». Перед нами – Фрідріх II, який як *rex-litteratus* склав, записав і видав загальний закон для всіх – конституцію (хартію). У той же час, він постає перед нами античною фігурою – *Liber augustalis*. Таким, як його малював у трактаті «De dementia» Сенека, адже деякі його постулати, фактично, цитувалися хартією. Природньо, що популярність стоїчної філософії Сенеки –

справа не лише першої третини XIII ст. Це ж стосується IV – V століть, коли святий Августин все ще стояв однією ногою в «язичницькій» традиції, а також VI – VII століття – Ісидора та інших Отців Церкви. Прийняття світогляду Сенеки та його ідей у Середньовіччі було результатом поширеної легенди про його дружбу зі Святим Павлом. Це перетворило Сенеку на аскета і ченця, а його ідеї стали доступними для християнських мислителів. Це також було джерелом популярності пізньоантичного філософа серед цистерціанців, бенедиктинців та августинців [7, p. 75-94].

Окрім цього, аналіз ідей, що складають конституцію Фрідріха, доводить тенденцію юридичного обґрунтування влади суверена. Базовою залишалися уявлення, що імператор є батьком і сином правосуддя (*pater et filius Iustitiae*), його володарем і слугою (*regnator et serva*).

Уже під час правління Людольфінгів та Салійської династії правитель розглядався як посередник між Божественним розумом та людським (позитивним) законом, в якому Божественний розум мав проявлятися саме через імператора. Вважалося, що імператори та королі X-XI століть слухали через Святого Духа накази Божественного розуму. Цей довготривалий прямий зв'язок був зайвим свідченням сакрального виміру їхньої посади. Утім, це вже не стосувалося Фрідріха II, а разом з ним інших правителів XIII століття, влада яких не обґрунтовувалася літургійно, а базувалася на юридичній аргументації. Фрідріх як представник Бога на Землі, а отже і син Божественної Справедливості, був уповноважений стати батьком Справедливості у світському світі. Інакше кажучи, суверен вже не був тим, хто проголошував Божественний закон і верховенство Справедливості, проте він сам став відродженим Божественним законом і втіленням Справедливості у світському світі. Правитель представляв справедливість, джерелом якої тепер юридично було не теософія влади, а римське право. Це було поширено протягом XIII століття від особи імператора до королів і князів Європи. Таким чином, це не порушило зв'язку між правителем і сакральною сферою. Хоча імперська канцелярія втратила своє богословське підґрунтя, вона була «освячена» справедливістю – спільною як для християнської, так і античної аксіосфери [7, c. 95-116].

Посилення зв'язку між посадою правителя та справедливістю було введено в середньовічну думку наново відкритою політичною філософією Аристотеля. Для її оприлюднення визначальним став переклад трактату «Політика» Вільгельма з Морбека (1215/1235-1286),

який був створений приблизно у 1265 році. Він став найбільш уживаним перекладом цього твору в середньовічній Європі [26, с. 491, 492]. Незабаром його отримали також домініканці Альберт Великий (1200-1280) та Фома Аквінський (1225-1274), у вченні яких ідеї Аристотеля набули неабиякого розголосу. Аквінський використав тезу Аристотеля про людину як соціальну тварину (*zoon politikon*), тобто приречену на життя у колективі. Однак, згідно з Фомою, відносини індивіда і суспільства потребують контролю та регуляції. Далі Аквінський проаналізував оцінки Аристотеля окремих типів правління, переосмислюючи їх через призму існуючої християнської догматики. Так, на думку Фоми, єдиною формою правління, що забезпечує загальне (суспільне) благо, є монархія [**Помилка! Джерело посилання не знайдено.**].

«Тож нехай цар зрозуміє, що він має обов'язок бути для царства тим, що душа є для тіла, а що Бог – для світу». За допомогою цієї цитати можна частково узагальнити погляд Фоми на принципи ідеального правління над людьми, в якому він розвиває ідею короля як батька, сина і охоронця справедливості [6].

Пізніше, на початку XIV століття, ця концепція була прийнята Іоанном Паризьким. Монарх, писав він у трактаті «Про королівську та папську владу», є джерелом закону і справедливості. Егідій Римський (1246/1247-1316) також використав тези Фоми Аквінського: у праці «Про правління державців» він порівнював монарха з живим уособленням закону, «над яким він вищий». Загалом Егідій вчив, що живе завжди панує над неживим. Таким чином, правитель панує над законом, який сам по собі неживий (для його одухотворення потрібен суверен). Мова знову іде про позитивне право, тобто закон, що панує серед людей і соціуму. Він підпорядковується правителю, як правитель підпорядковується природньому закону, похідному від Слова Божого. Винятковий статус правителя у світі смертних (посередника між Божим законом і позитивним) виникає в цих ідеологічних концепціях кінця XIII – початку XIV століття. Отже, правитель, з одного боку, пов'язаний з природним правом, що міститься у Святому Письмі, а з іншого боку – є його втіленням, людиною, яка стоїть над позитивним законом, що регулює відносини у світському світі [6, с. 137-141].

На основі розвитку правових та політичних теорій XIII століття суверенний тип *rex-iustus*, який ми зустрічаємо в європейській думці ще з часів Августина, збагачується новим аспектом, що спричиняє метаморфози ідеалу правителя. Державець вже не є нащадком Христа, а посередником Божественної справедливості на землі. У цьому

контексті можна говорити про часткову «секуляризацію» його влади. Тип *rex-iustus* замінив характерний для X-XI століть тип *rex-sacerdos*. Замість благодаті Божої, яка визначає людину правителем, суверен є уособленням Божественної справедливості та відродженого закону на землі (*princeps lex animata*). Однак, навіть у цій концепції суверен залишається пов'язаним із надземною сферою, завдяки якій його правління та особа підтримують певний «шлейф» сакралітету. Виняткова позиція посередника між Божим світом та світом людей, яку король прийняв як втілення безсмертної ідеї Справедливості та посередника права, ще більше посилює концепцію суверена як «змішаної особистості» (*persona mixta*) [23, с. 42, 43, 44].

Саме такою «змішаною особистістю» був Вацлав I, представлений на сторінках привілею для міщан Брно. Тут король Богемії вже не фігурує як той, хто пасивно проголошує Божий закон і верховенство надземної Справедливості. Сам він став відродженим Божественним законом і втіленням Справедливості у світському світі, правителем, який Закон Божий надійно заховав у «храмі свого серця» [1, p. 296, 297]. З огляду на згадані впливи на зміст хартії Вацлава I австрійських зразків, виникає питання про те, якою мірою ідеї, що там містяться, були зрозумілі в богемських землях в середині XIII століття.

Текстове порівняння привілею Вацлава з привілеями Леопольда свідчить про стилістичні корективи, здійснені в богемській королівській канцелярії. Укладач Рейнбот не копіював його слово в слово, що свідчить про те, що канцелярист обдумав те, що записує. Мова йде про те, що культурний трансфер питань влади залежав від здатності суспільства (у даному випадку богемського) стати середовищем-реципієнтом – перенести вище представлену модель «ідеального правителя», засвоїти і прийняти принципи легітимності влади, поширені у Західній Європі раніше.

Зупинимося детальніше на богемських джерелах XII-XIV століть. Їх аналіз дозволить нам принаймні частково реконструювати духовний і ментальний світ людей, що були їх авторами, а також їх одержувачів (тобто читачів і слухачів). Розглянемо як трансформувалися різні ідеї про «ідеального правителя» на прикладі чеських земель. Детальний аналіз трансферу культурних традицій на землях Богемії надає Р. Антонін, ці землі цінні власним прикордонним становищем між цивілізаціями східної Європи і Західної. На цих теренах відчутними були як культурний вплив Католицького Заходу, так і місцеві слов'янські етнокультурні чинники [17, с. 148].

З огляду на аналіз спадщини чеського хроніста Козьми Празького (1045-1125), на початку XII століття він знав, що для підтримання справжньої соціальної єдності, навіть на рівні «первісної» спільності, людській спільноті потрібна людина, яка буде вирішувати суперечки між її членами. Для висловлення власної позиції Козьмою адаптувалися легенди про історію Богемії. Він зробив спробу зануритися в маловідоме минуле, перші етапи людського співіснування. Він писав, що людство виродилися з первісної, майже райської держави без майнових відмінностей, у суспільство темних віків воєн кожного проти кожного. Богемія у цей період не підкорилась владі государя, а «як бджоли у вулику, вони полетіли до того з них, кого найбільше поважали за якість його моралі, тобто чеснот, і за його багатство» – писав Козьма [21]. Вони хотіли не того, щоб він правив, а того, щоб він судив їх. Отже, на початку історії Богемії як політичного організму суспільство намагається навести лад у справах за допомогою неупередженого та мудрого судді.

Аргументи Козьми є біблійними за характером, але тим не менше вони відповідають основним характеристикам людського виду, який виживає та панує на Землі саме завдяки існуванню соціальних інститутів. За часів Козьми, наприкінці XI – на початку XII століть, під такими інституціями розуміли неупереджені суди, які наш автор розмістив в основі суспільного устрою. Відомо, що період військової демократії у богемській передісторії завершився запрошенням Пржемисла Орача (VIII століття) на княжіння та його сходженням на герцогське крісло: «Звати його Пржемисл, що значить «думаючий наперед» чи «дуже думаючий», він видумає велику кількість законів, що впадуть на ваші голови та шиї. Його нащадки вічно правитимуть у цій країні» [21]. Це започаткувало правління суверена в Богемії, який також взяв на себе роль судді, ставши гарантом законності, а отже, і соціального порядку як такого. Обидві ролі правителя – судова і проявлена ззовні мудрість – були доповнені новими ролями: міфічний Орач був також законодавцем і виконавцем смертної кари. Ці нові завдання правителя були пов’язані з божественним походженням його влади. Таким чином, Козьма вже на прикладі міфічного засновника герцогської династії вказує на соціальні ролі, пов’язані з уявленнями про «ідеального правителя» як носія справедливості.

Козьма оцінював якість правління государів, представлених у його літописі, відповідно до їх поведінки під час судових засідань. Так, він вихваляв Бржетіслава I (1002/1005-1055), який, на його думку, яскраво висловлювався під час світських процесів, тоді як інший з його

улюбленців, Болеслав II Побожний (1225-1279), порадив своєму синові перед смертю судити справедливо згідно з принципами милосердя, а не зневаги [21].

Ще один випадок, який нібито мав місце в 1060 році під час правління Спитігнєва II (1031-1061), залишається прикладом «мудрого правителя-судді» в інтерпретації Козьми. За словами літописця, вдова, яка постраждала від неназваного кривдника, зустріла герцога, який вирушав у військовий похід і просила його виступити на її захист. Він відповів їй, що вирішить суперечку після повернення з війни, але жінка заперечила, заявивши, що якщо Спитігнєв загине в бою, помститися їй буде нікому. Водночас вона нагадала герцогу про походження його влади від Бога, від імені якого він повинен був розглядати такі суперечки. Спитігнєв перервав кампанію і підтримав вдову, провів судовий процес. Козьма називав таку поведінку гідною наслідування і радив наслідувати її своїм сучасникам-герцогам. До них він звернувся окремо, дорікаючи у байдужості до нужденних, таких як вдови та сироти. З точки зору автора кінця XI – початку XII століття, завдання герцога – судити, а якщо він цього не робить, він не гідний своєї посади [21].

Сюжетна лінія, використана Козьмою, не оригінальна. Історія про те, що правитель вирушає в бій або на полювання, а потім зупиняється вдовою, що вимагає справедливості, являла собою одну із загальнорозповсюджених схем оповіді, що застосовувалася авторами панегіриків до безкорисливо і мудро правлячих государів.

Подібне знаходимо в римських джерелах: «одного разу Траян сів на коні, хотів піти в бій, одна вдова схопила його за ногу і благала вчинити справедливо...». Як і Спитігнєв, римський імператор також виконує обов'язок від імені богів, виносячи вирок [18, с. 206, 207]. Справедливий цар (*rex-iustus*) був також освіченим царем (*rex-sapiens*). Слідом за античною літературою середньовічна наводила ряд притч про наслідки необґрунтованих висновків недостойного судді [2, p. 4].

Обов'язок захищати вдів та дітей-сиріт та їх права, перш за все, стали порадою, критерієм справедливості для «ідеального правителя» упродовж XIV-XVI століть. Так званий Даліміл у однойменній хроніці також розглядав захист вдів та сиріт як основний обов'язок короля, коментуючи цю тему стислими віршами. Автор критикує правління Вацлава II (1271-1305) через відсутність государя на суді [2, p. 52, 54, 86, 97].

Законотворча діяльність государя, тісно взаємопов'язана з роллю судді, а також із участю царя у Божій мудрості, мала бути прямим

обов'язком правителя, що впливав на життя і порядок у світі. У той же час, вміння займатися законотворчою діяльністю складало невід'ємну частину моделі ідеального правління. Багаторівнева правова система, в якій існувало середньовічне суспільство, вимагало від керманича неабиякого хисту для подолання феодальної опозиції. Ідея про те, що суверен є єдиним джерелом права, тобто особою, яка дає закони, була несумісною зі світоглядом аграрного суспільства [7, p. 122].

Варто зауважити, що з початку розвитку писемної культури на богемських землях правитель видавав грамоти, за допомогою яких встановлював і підтверджував привілеї, права та прерогативи общинам та особам, виключав їх з компетенції земельного (феодального) суду, надавав їм економічний імунітет тощо. Незважаючи на закріплення права законодавчої ініціативи короля на рівні практиці реалізувати це було складно. Ідеї походження законів та правової системи від государя належали до стабільних атрибутів ідеального правління у світі богемських середньовічних авторів. Вже з Козьмою ми побачили прямий зв'язок між звеличенням Пржемисла Орача і законотворчою діяльністю, якими міфічний герцог зв'язав нестримних богемців. Богемія тривалий час дотримувалася правил, встановлених Пржемислом за його життя. Насправді ж, закони богемської землі XII століття були самодостатніми і мали давню історію, пройшли певну еволюцію і структуризацію. Проте через стихійність і регіональні відмінності звичаєве право не могло сприяти консолідації суспільства. На думку Козьми, загальні правила та закони були встановлені саме першим герцогом, тому Пржемисл виконав свою місію. Аналогічні приклади легко віднайти у Західній Європі – наприклад, Салічна правда Хлодвіга у франків. Із розвитком феодалізму в Європі проблема універсального права і законодавства постала з новою гостротою, на що опосередковано звертали увагу інтелектуали того часу.

Ще однією постаттю, яка вплинула на права та закони, за якими жили Богемія та її народ, був герцог Бржетіслав I. Він видав ряд декретів, що вимагали дотримання норм доброчесного християнського життя. Вони стосувалися питань віри, ритуальних дій, шлюбу, стосунків між чоловіком і жінкою тощо. Ще одним моментом, коли Бржетіслав I втрутився в звичаї країни, було встановлення порядку престолонаслідування герцогського місця [21].

Незважаючи на приклади хартій, яких у XII – XIII століттях ставало все більше, вони свідчили про легальну діяльність ряду герцогів у напрямку надання привілеїв та звільнення церковних установ чи купецьких гільдій від феодального права. Герцог регулював феодальне

судочинство не лише на сторінках хронік і трактатів, але і в реальному житті. Збраславський літопис згадує, що Пржемисл Отакар II (1233 – 1278), мудро керуючи довіреним йому королівством, увів закони, аби «приборкати гнів богемського народу, який знову вдається до здичавілого існування» [21].

Турбота Пржемисла про закони, яких дотримувалися в його герцогстві, диктувалася правотворчою роллю «ідеального правителя». Пржемисл протягом усього Великого посту в замку Кривоклат переглядав взірцеві на той час закони Магдебурга та інших земель, прагнучи вдосконалити право, існуюче в його королівстві та замінити старі непридатні норми. Безумовно, через це на нього чекала опозиція власних баронів [21]. Ми не знаємо, чи насправді мали місце описані події. Однак важливим для нашого пошуку є безпосереднє сприйняття государя як законотворця хроністами XIV століття.

Сучасні дослідження акцентують увагу на образі сина Отакара Вацлава II, змальованому у наративі літописців із Збраслава. Літописці приписували йому роль укладача зводу законів, а також роль засновника правового режиму в країні. Ці заходи Вацлава пояснювалися його внутрішнім переконанням в необхідності чинити добро для людей, якими він правив. Виступ короля проти свавілля окремих суддів, які згідно із Збраславським літописом винесли необґрунтовані вироки, не мав успіху. Проте в даному випадку літописець покладав провину на баронську опозицію, а не на правителя [22].

Вацлав базував власну законотворчість на проведених консультаціях з експертами церковного і світського права – легістах, які опиняються при монарших дворах Європи в означену добу. Це дало йому змогу видати власний кодекс гірничого видобування, життєво необхідний багатій на поклади корисних копалин Богемії. Коли Вацлав, спираючись на досвід і професіоналізм легістів, зокрема італійця Гоццо з Орв'єто, видав свій шахтарський закон у 1300 році, він фактично втілив у ньому всі принципи, про які ми зазначили. Перш за все, законодавцем був сам правитель, який зайнявся правотворчістю ніби з Божого веління. Коли Вацлав надав права своїм шахтарям, він зробив це завдяки милосердній силі Творця, який «є початком усього і світлом вогнів» [22].

З точки зору сприйняття законодавчої ролі християнського правителя, слід підкреслити той факт, що весь кодекс подається «як би» самим Вацлавом, який видає, наказує, встановлює і не відмовляється від функції вищого (апеляційного) судді, тобто останнього гаранта

земної справедливості перед Богом. При цьому за ним збережено право призначати на посади осіб, які виконують судові повноваження в рамках гірничого законодавства. Згідно з кодексом Вацлава, помилки урбюрера (посадової особи, відповідальної за виплату відсотку платні від видобутку корисних копалин) і радників повинні в майбутньому розглядатися безпосередньо королем, тобто самим Вацлавом, який уповноважений Богом видавати закони і шукати правильне їм тлумачення. Таким чином, ментальна концепція кодексу гірничого видобутку повністю сповідує юридичну традицію, усталену в XIII столітті, яку ми описали вище [2, p. 326].

Одним із завдань «ідеального правителя» було також покарання злочинців. Цим питанням також визначався сакралітет його влади. На теоретичному рівні, як ми вже зазначали, цар виконував Божу справедливість на Землі. Тому він тривалий час залишався єдиним соціальним інститутом, якому делеговано право законного вбивства людини (держава наділена подібною владою в багатьох сучасних країнах). Благочестивий цар, справедливо і мудро судячи, має «небесне благословіння» карати тих, хто порушує загальний добробут, плюндрує мир і справедливий світопорядок. Право короля на покарання обмежується двома чинниками – необхідністю дотримання принципів ідеального правління, а також вмотивованістю покарання. Покарання за особисті образи государя розглядалися як нелегітимні і вважалися проявом тиранії [22, с. 62, 63].

Винесення вироку і виконання покарання у наративі богемських літописців досліджуваного періоду обов'язково наставали лише після справедливого судового розгляду очевидного порушення морально-етичного кодексу християнських цінностей, яких мало дотримуватися суспільство, очевидного порушення правових норм, або після вчинків, які порушували загальний мир і підривали стабільність соціального порядку як такого. Показовим був суд у Вишеграді під головуванням Собіслава I (1075 – 1140), який детально описаний у роботі анонімного каноніка. Перш ніж герцог засудив Мирослава, його брата Стрезімфа та невідомого лікаря за зраду, разом з ними він змусив своїх колишніх побратимів Кривосуда, Вацеміла та Йіндріха пройти аналогічний судовий процес. У ході слідства було доведено їх причетність до змови, тому згодом їх також стратили [1, p. 305].

Затримавши Мирослава та його брата у Вишеграді, Собіслав вирушив до Празького собору, щоб помолитися. Лише після цього вирок був оголошений. Так герцог нагадав усім, що його влада надана йому Богом. З точки зору середньовічної людини, подальший допит,

зізнання та страта ватажка заколоту Мирослава були адекватною відповіддю на зраду государя, порушення законності й порядку, які було ототожнено з особою герцога [1, p. 306].

Як би там не було, незважаючи на милосердя і доброчесність, яких повинен дотримуватися «ідеальний правитель», йому потрібно безкомпромісно карати за тяжкі злочини проти миру. Навряд чи ми могли б знайти в Богемських літописах більш благочестивого і більш милосердного керманича, ніж Вацлав II, яким його описали хроністи зі Збраслава. Проте, цей правитель двічі, у 1286 і 1287 роках, згідно з літописцями жорстоко придушував повстання в Моравії. Хроніки приписували Вацлаву близько чотирьохсот страт, однак у цьому випадку страта є законною з точки зору середньовічної людини. Вацлав призначав її злочинцям, які порушили мир або вчинили грабунки. У той же час, герцог виявив милосердя, покаравши одного з лиходіїв, Фрідріха Сумбурзького, символічним відсіканням пальця руки під присягою його подальшої відданої служби. Якщо вірити літопису, Фрідріх згодом став одним із найвірніших прибічників короля [10].

Подібним чином описано експедицію проти моравських бунтарів, яку очолив молодий король Богемії Іоанн (1310 – 1346) через кілька десятиліть. Він страчував розбійників і руйнував їхні опорні пункти, милував ярих супротивників за обіцянку вірної служби тощо. В обох переказах літописці використовують загальний сюжет, що передбачав взірцеве безкомпромісне підтримання закону та миру, а потім наводив приклад милосердного прощення, що створювало міцний зв'язок між слідчим і підсудним [10].

Наведені історичні приклади зі «Збраславського літопису» документують антиномію між необхідністю покарання та необхідністю прощення, що було принципово характерним для середньовічної морально-етичної схеми представлення влади [10]. Незважаючи на відсутність зерцал і трактатів, що містили б безпосередні роздуми на тему соціальної, політичної та відповідної педагогічної філософії напередодні Відродження, аналіз уявлень про складники ідеального правління доводить гегемонію латинської традиції, що склалася на Заході Європи. Так, чеське суспільство пішло цим шляхом вже в X столітті в рамках процесу християнізації. Разом з цим, місцева культура увібрала в себе ціннісні основи вчення про «ідеального правителя», створеного синкретизмом християнського та германського (язичницького) уявлень.

Ніби нова ідеологія влади мала багато спільного з дохристиянськими уявленнями, принесеними загальною

індоєвропейською основою. У подальшому можна присвятити розвідки питанню зв'язку цієї ідеології з буддистським та індуїстським «Чакравартіном». Так чи інакше, «ідеальний правитель» був синтезом характеристик, які були раніше запропоновані архаїчною індоєвропейською теологією. Завдяки своєму суверенітету (перша функція), «ідеальний правитель» забезпечує захист суспільства і справедливий розподіл власності, з позиції фізичної сили (друга функція) він вводить оберігає земельний мир, а також родючість і процвітання (третя функція) суспільства [29, с. 16, 17, 21, 22].

Отже, історичне підґрунтя і корені принципів, на яких базувався середньовічний і ренесансний «ідеальний правитель», а також його трансфер на географічні простори Європи, дає можливість називати його культурним архетипом – одним із блоків ідентичності середньовічного Заходу.

Мірилом успішного і процвітаючого правління, був саме його ідеал – конструкт мислення середньовічної інтелігенції, заснований в своїй суті на архетиповій основі індоєвропейської міфології. Це була модель, яка протягом тривалого періоду, що простягався щонайменше з V по XVIII століття, пережив ряд трансферів з незначними метаморфозами. Хоча кілька модифікацій «ідеальний правитель» зазнав під час Середньовіччя, по суті, цей тип залишався незмінним імперативом, на основі якого будувалася система виховання еліти. Формування особистості майбутнього правителя тривалий час ґрунтувалося на потребі розвитку в дітей сталої системи чеснот. Концепція була покликана забезпечити виживання суспільства. «Ідеальний правитель», описаний у середньовічних літературних пам'ятках мав сім класичних та християнських чеснот, діяв як справедливий обранець Господа. Його образ відігравав роль не просто літературного кліше, а повноцінного елемента колективної пам'яті. «Ідеальний правитель» – це мрія, продукт етико-рефлексивного сприйняття суспільно-політичної реальності Середньовіччя, сучасний аналог якого – демократія для євроатлантичної цивілізації.

Список використаних джерел

1. Antonín Robert. Pater et filius iustitiae. The Ideal of Sovereign's Rule in Processes of Cultural Transfer by the End of the Thirteenth Century. *Processes of Cultural Exchange in Central Europe, 1200-1800*. European Social Fund – Silesian University in Opava: Z+M Partner, 2014. P. 277-313.
2. Antonín Robert. The Ideal Ruler in Medieval Bohemia. Leiden: Brill, 2017. 416 p.

3. Flodr Miroslav. Iura originalia civitatis Brunensis. Brno: Doplněk – Archiv města Brna, 1993. 47 p.
4. Isidore of Seville. The Etymologies. New York: Cambridge University Press, 2016. P. 199-203. URL: https://azbyka.ru/otechnik/books/original/29158-The-Etymologies-of-Isidore-of-Seville.pdf
5. Klaniczay Gábor. Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe. New York: Cambridge University Press, 2002. 512 p.
6. S. Thomae De Aquino. Sermo Ecce Rex. *Collationes Et Sermones*. URL: https://web.archive.org/web/20131011222954/http://www.corpusthomisticum.org/her.html
7. Stacey P. Roman Monarchy and the Renaissance Prince (Ideas in Context). Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 349 p.
8. Ullmann Walter. The Carolingian Renaissance and the idea of kingship. London: Methuen, 1969. 216 p. URL: https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=acls;cc=acls;view=toc;idno=heb01502.0001.001
9. William of Conches. Moralium Dogma Philosophorum. URL: http://www.thelatinlibrary.com/wmconchesdogma.html
10. Zittaviensis Petrus. Cronica Aule Regie. URL: http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/PETRI%20ZITTAVIENSIS.htm
11. Аверьянова М. Куртуазные традиции и особенности воспитания в эпоху европейского Средневековья (XI-XIV вв.). URL: https://stanislaw.ru/rus/research/courtlytraditions.asp#l25
12. Адзара С. Августин – культурний посередник та майстер неспокою. *Історія європейської цивілізації. Рим* / за ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2015. С. 868-871.
13. Блок М. Феодальное общество. М.: Издательство имени Сабашниковых, 2003. 389 с.
14. Бондаренко Д. М., Андреева Л. А., Коратаев А. В. Сакрализация власти в истории цивилизаций. М.: Изд. Института Африки РАН, 2005. 447 с.
15. Браччіні Т. Християнізація держави. *Історія європейської цивілізації. Рим* / за ред. У. Еко. Харків: Фоліо, 2015. С. 182-186.
16. Гайворонский И. Д. Образ власти в каролингской литературе VIII-IX веков: дис. канд. ист. наук: 07.00.03 / Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, 2016. 513 с.
17. Гуревич А. Я. «На праве страна строится...». *Категории*

средневековой культуры. М.: Искусство, 1972. С. 139-191.
18. Жак ле Гофф. Цивилизация средневекового Запада / Пер. В. А. Бабинцева. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 560 с.
19. Жильсон Этьен. Философия в Средние века: от истоков патристики до конца XIV века. М.: Республика, 2004. С. 196-210.
20. Канторович Э. Х. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологии. М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. 752 с.
21. Козьма Пражский. Чешская хроника. Книга I / Пер. Г. Э. Санчук. М.: Наука, 1962. URL: http://www.hrono.ru/libris/lib_k/kozma01.php
22. Кондратенко С. Е. К проблеме тирании и тираноборчества в средневековом политическом дискурсе. *Вестник СПбГУ*. Сер. 6. 2015. Вып. 4. С. 56-67.
23. Кондратенко С. Е. Политическая аргументация Бонифация VIII и Эгидия Римского о сущности власти. Т. 10. Вып. 2. 2017. С. 130-144.
24. Кочеров С. Н. Римский стоицизм как соединение этической теории и моральной практики. *Этическая мысль*. Т. 16. №1. 2016. С. 31-45.
25. П'ятезі А. Сенека і латинський стоїцизм. *Історія європейської цивілізації. Рим* / за ред. У. Еко. Харків: Фоліо, 2015. С. 353-362.
26. Православная энциклопедия / под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. Т. 8. М.: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2004. С. 491-492.
27. Робертсон Д. Думай, как римский император. Стоическая философия Марка Аврелия. М.: Эксмо, 2020. 300 с.
28. Сушинський Б. Всесвітня історія лицарства. Одеса: Видавничий дім ЯВФ, 2005. 635 с.
29. Шомахмадов С. Х. Генезис и развитие буддийского учения о царской власти (на материале древнеиндийских и древнекитайских письменных памятников). Часть 2. *Вестник СПбГУКИ*. №2 (11). 2012. С. 16-25.
30. Эрнст В. Вис. Фридрих II Гогенштауфен. М.: АСТ, 2005. 162 с. URL: https://biography.wikireading.ru/156790
31. Юлиан Толедский. История короля Вамбы. URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Julian_Toledo/frametext2.htm
32. Брагова А. М. Цицероновский образ правителя. *Studia Humanitatis*. №4. 2016. URL: http://st-hum.ru/content/bragova-am-ciceronovskiy-obraz-pravitelya
33. Цебрій І. В., Опенько В. В. Концепція куртуазності як суспільно-культурного явища класичного середньовіччя. *Філософські обрії*. 2016. Вип. 35. С. 89-96.

Год Наталія

РЕЦЕПЦІЇ РЕНЕСАНСНОГО ГУМАНІЗМУ В РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИХ, СОЦІОКУЛЬТУРНИХ І ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИХ ІДЕАЛІВ РАННЬОМОДЕРНОГО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Епоха Відродження (XIV – початок XVII століття) – яскравий і неповторний період історії Європи, відзначений величезним інтересом до людини, вірою в її розум і добру волю, прагненням зробити людське життя кращим. Її ідеологія є глибоко педагогічною за своєю сутністю, а досвід має бути повною мірою осмислений у наш час, коли виховання орієнтується на гуманістичні імперативи й загальнолюдські цінності, на створення умов для всебічного й гармонійного розвитку особистості. Тому дослідження розвитку основних ідей ренесансного гуманізму в державно-політичних, соціокультурних і духовно-релігійних ідеалах суспільства раннього Нового часу видається нам надзвичайно актуальними.

Державно-політичні ідеали ренесансного гуманізму. Виховання державця — одна з престижних тем ренесансної літератури XV – XVI століть. Мабуть більша частина творів гуманістів написана в жанрі напучення монарху. Ренесансні мислителі часто виступали в ролі їх наставників, мали певний досвід їх виховання, який намагалися узагальнити та виокремити в спеціальний розділ наукових знань. До державців зі своїми настановами зверталися Е. Пікколоміні, П. Верджеріо, Ф. Кастільоне, Дж. Понтано, Т. Мор, Х. Л. Вівес, Еразм Роттердамський, С. Оріховський та інші.

Чим пояснюється інтерес мислителів епохи європейського Відродження до проблем виховання правителів? Насамперед вірністю античній традиції. Звідти вони запозичили платонівську концепцію «філософа на троні», який справедливо править і забезпечує мир та злагоду серед підданих. Звідти ж пішла їх глибока віра в силу виховання державця – таку, яка притаманна, наприклад, Ксенофонтові – авторові «Виховання Кіра».

Як відомо, в основі гуманістичної суспільно-політичної думки лежало нове уявлення про природу людини та її місце у світі. Тому європейські гуманісти вважали, що освіченість, наукові знання є запорукою вдосконалення суспільних відносин. Ренесансні мислителі були «вихователями в душі», усі їхні твори насичені сентенціями і порадами в дусі античної моральної філософії і є педагогічними за своїм змістом.

Усвідомлюючи себе вихователями всього суспільства, ренесансні мислителі вважали за необхідне розпочати «з голови» суспільного організму, з правителів і можновладців. «Народи виховуються на прикладі государя…, і якщо він виховає ідеального государя, прикрасивши його добрими звичаями і науками; усе суспільство і держава, підпорядковані його владі…, також будуть виховані якнайкраще», – писав Ф. Кастільоне [38, с. 55].

Гуманісти часто впливали на діяльність вищих органів державної влади, до їхніх порад прислухалася духовна еліта. Саме цим був викликаний потік настанов із виховання знатних осіб, правителів, придворних і «благородних» людей, які були наповнені ідеями просвітницької монархії – сильної, але гуманної монархічної влади, яка б обмежувалася лише законом, впливом наставників і радників, принципами милосердя і справедливості.

Однією з відомих пам'яток гуманістичної думки італійського Ренесансу XV ст. був твір Дж. Понтано «Государ» (1490 рік), де автор змалював портрет «ідеального правителя», утіливши в ньому кращі риси ренесансної особистості. «Государ завжди повинен пам'ятати, що він – людина…» [36, с. 291]. Гуманіст наділив його справедливістю, благочестивістю, щедрістю і поблажливістю. Доступність у спілкуванні, твердість духу у труднощах, мудрість, гуманність і доброта – ось що дає право людині керувати іншими, забезпечує успіх управління. Мудрою людину роблять опанування різними науками. «Не погоджуйтеся з тими, хто лає науки, вважаючи їх ганебними…, бо без них можна прекрасно обійтись… Ради Христа, та чи є що-небудь більш необхідне, ніж знання багатьох речей, яке дає нам вивчення природи та її таємниць, сказання про минуле й опис діянь славних мужів?». Для государя знання особливо потрібні, бо «…при обговоренні найважливіших справ і прийнятті рішень завжди перше місце належить тим, кого вважають ученим…». Горе тим правителям, які готові захищати своє невігластво і навіть пишатися ним, хто з презирством ставиться до наук і вчених, до виховання і вчителів, хто є неробою і ледарем. «Неосвіченість і невігластво» – головний ґандж королів, який тягне за собою інші огидні вади [36, с. 295].

У трактаті Понтано багато уваги приділено розв'язанню проблем стабільності і блага самої державної влади. Тому автор виступав ще й «стилістом» свого вихованця. Він радив йому вчитися зберігати поважний і твердий вигляд, бути стислим і обережним у виборі слів, стримувати гнів, уважно вислуховувати міркування інших; пропонував

звертати увагу на жестикуляцію й ходу, вираз обличчя і стан одягу, учив бути поміркованим у їжі та тілесних насолодах [36, с. 303].

Проте, дбаючи про «імідж» свого вихованця, Понтано постійно говорив лише про моральні якості майбутнього принца. Він звертався до юнака, як до дорослого, не завжди враховував особливості його вікової та індивідуальної психології. І це стає особливо помітним, коли ми порівнюємо твір Понтано з іншою роботою такого ж жанру – трактатом П. П. Верджеріо «Про благородні звичаї та вільні науки» (1402 рік). У ньому мова йде про виховання правителя – дванадцятирічного Убертино Каррара – сина падуанського монарха.

Центральне місце у виховній системі Верджеріо займала класична освіта – «вільні заняття (liberalia studia)…, які гідні вільної людини…, якими зрощується і вдосконалюється доброчесність і мудрість, завдяки яким тіло і душа привертаються до всього кращого…» [10, с. 82]. Особливого значення для майбутніх правителів набували «громадянські науки» (civilis scientiae) – філософія, історія, риторика. Вивчалися й окремі природничі науки – «…науки прекрасні, бо вони розмірковують про рухи небесних світил, їх величини і відстані…», бо «…вивчення природи співзвучно людському розуму…» [10, с. 92].

Двірцева молодь повинна також дбати про тілесне здоров'я й загартування, «від самого дитинства готувати тіло до військової служби, а душу виховувати витривалою…» [10, с. 98]. Корисними визнавалися різні фізичні вправи, військові та спортивні ігри (Убертино брав участь у військових походах). Верджеріо був переконаний, що правитель повинен бути обізнаним у військовому мистецтві і виховувати в собі сміливість, мужність, витримку.

Виховання правителя буде не завершеним, – зазначає Верджеріо, – якщо не потурбуватися про його естетичні смаки і прилучення до мистецтва. Це робиться зовсім не для розпусти, а для «…стримування душевних пристрастей у розумних межах. Адже як не кожний голос, а лише добре поставлений, народжує мелодію, так і не всі рухи душі, але тільки ті, що погоджуються з розумом, служать стрункій гармонії…» [10, с. 92]. Гуманіст великого значення надавав музиці, яка сприяє душевній гармонії, а також підкреслював роль живопису, поезії, танцю для виховання особистості.

Як бачимо, П. П. Верджеріо змалював типовий для Ренесансу образ особистості – високо освіченої і моральної, активної і діяльної, усебічно й гармонійно розвиненої. Однак правитель, на думку гуманіста, повинен бути зразком усіх чеснот, «бо ті, хто бажає, щоби їм належало все краще, і самі, правду кажучи, мають бути найкращими»

[10, с. 73]. Справжнє благородство не в багатстві і знатності, не в славі рідного міста (Падуї), а у прагненні до знань і доброчесності. Майбутній государ зобов'язаний готувати себе не просто до активного громадянського життя, а для «великих справ». «Государям… украй необхідно вершити добрі справи, якщо вони хочуть прислухатися до думки людей і прагнуть до вічної слави серед нащадків» [10, с. 87].

Важливим для Верджеріо було й розв'язання проблеми самовиховання хлопчика. Цікавими й корисними були поради з організації навчальної праці, відпочинку, читання тощо.

Розмову зі своїм вихованцем на сторінках трактату гуманіст вів у спокійному і доброзичливому тоні, без зайвої підлесливості та менторської зверхності, із повним розумінням труднощів виховного процесу і вікових проблем хлопчика.

Виховна концепція Еразма Роттердамського (трактат «Виховання християнського государя», 1516 рік) ґрунтувалася на поєднанні християнської етики з античними ідеями. Християнську любов до ближнього він розумів як основу політики, а розумне правління пов'язував із особистістю монарха, який повинен перевершувати всіх інших «добротою, мудрістю, пильністю». «Ніяка чума не вражає швидше, а зараза не поширюється ширше, ніж зло, скоєне государем» [45, с. 28].

Головним своїм завданням Еразм Роттердамський уважав виховання государя високоморальною людиною. Він прагнув прищепити йому християнські цінності та чесноти. До вирішення цього завдання гуманіст підходив із позицій розробленої ним доктрини «практичного благочестя». «Не думай, – писав він, – що Христос зосереджується в обрядах і службах… Християнин – не той, хто… помазаний, але той…, хто пройнявся любов'ю до Христа і вправляється у благочестивих вправах» [45, с. 25].

Трактат Еразма Роттердамського дає нам підстави говорити про його автора як про глибокого мислителя і вихователя. Поради, які він давав наставникам, відзначалися глибиною і гуманістичним змістом. Він був прихильником та ідеологом раннього виховання, поширював цей принцип і на нащадків державців. До виховання Еразм Роттердамський закликав підходити з надзвичайною ретельністю і починати «з пелюшок», бо все повинно бути «закладено у найперші роки» [45, с. 14]. А засоби виховання повинні відповідати віковим особливостям дитини. «Уже тоді з милою дитячою казочкою, веселим оповіданням, дотепним порівнянням нехай прокладає собі шлях те,

чому він буде наставляти його в більш великій і серйозній справі» [45, с. 19].

У трактаті не згадувалося про велич і пишність монархічної влади. Скіпетр, пурпур, мантія мало чого варті, якщо вони є ознакою тиранії і жорстокості. «Якщо хочеш прославитися, не виставляй скульптурні… зображення, у яких якщо й є що похвалити, так це заслуга художника…» [45, с. 24]. Справжньою ознакою королівського благородства є мудрість, великодушність, поміркованість і чесність, причому в їх повноті та досконалості.

Гуманіст високо оцінював роль наставника государя. «Уся вітчизна завдячує доброму государю. А сам він завдячує тим, хто зробив його таким своїми благими настановами» [45, с. 14]. Якщо в давнину тріумфальні арки і статуї зводилися на честь заслужених людей, то «ніхто так не заслуговує подібних почестей, як ті, хто віддано і чесно виконує достойну працю виховання государя…» [45, с. 14].

У дусі ренесансної ідеології звертався до молодого польського короля Сигізмунда Августа й українсько-польський гуманіст Станіслав Оріховський. Для нього поняття «ідеальний правитель» включало здатність вирішити етнічні проблеми українців («Якби ти захотів звільнити Русь від рабства і спільну твоїй державі свободу зберегти…»). Себе він називав «зразковим підданим» і звертався до короля з великою пошаною. С. Оріховський був «одним із найкращих ідеологів просвіченої монархії у Європі» [20, с. 302]. Гуманіст уважав, що від мудрості та вихованості державця залежать щастя й добробут підданих. «Якщо ти мудрий, тоді і я вільний, багатий, щасливий. Ну, а якщо не мудрий? Тоді я раб, бурлака, вигнанець. Отже, я нещасний від твого огріху…» [31, с. 26].

С. Оріховський надавав Сигізмундові політичні поради: з ким і де жити, як дбати про підлеглих, здобувати пошану тощо. Він прагнув наділити «ідеального правителя» мудрістю, справедливістю і кращими людськими чеснотами, багато говорив на тему його виховання. «Передусім знай, – писав він, – що не всяка людина здатна бути при владі, а лише така, що за природою своєю прагне до правди й справедливості. Але й цього недостатньо. Треба, щоб прагнула вона до науки…» [31, с. 27].

С. Оріховський у «Промові на похоронах польського короля Сигізмунда Ягеллона» (1548 рік) аналізував виховання дідом Августа, королем Казимиром, своїх дітей. «Сини виховувалися так, щоб не здавалося, що це сини короля, а лиш якогось простолюдина» [32, с. 186]. Для цього не було призначено особливих видатків, не було

розкоші. Діти дотримувалися стриманості в їжі, одязі. Казимир з дитячого віку намагався прищепити синам повагу до законів, уміння «відрізняти чесне від ганебного», дбав про навчання наукам. Наставником для дітей було призначено «не чужинця якогось закордонного, не невідомих чеснот людину, а сармата, тобто поляка, лицаря видатної освіти й чесного життя». Отже, «розум… дітей дужчав не від чужої науки, не від іноземної, а від польської, вітчизняної» [32, с. 188].

Наставник Я. Длугош виховував хлопців у дусі античного стоїцизму й християнської моральності. «Не було чути на ігрищах у Лонга ні сороміцьких віршів, ні пісень, ані бридкої музики – усього того, що спонукає до пустощів, розпусти й заблукання розуму юнаків». Не бачили там п'яних, розбещених вином і коханням. Королі більше сиділи за книжками, життя вели ощадливе, позбувалися поганих звичок, глуму.

Теми виховання государя С. Оріховський торкається й у творі «Життя і смерть Яна Тарновського». Я. Тарновський – відомий політичний діяч Польщі, коронний гетьман і краківський каштелян. Ніхто не опікував його змалку, він мусив добиватися всього сам. Ян Тарновський добросовісно служив при дворі, уважно прислухався до розмов про ратні справи, тримався гетьманів і мріяв славою «зрівнятися зі своїми предками». «Тому не розкошував удома на Тарновських медах, не губив молодості на непристойних двірських банкетах», а на «московську війну» поїхав з іншими юнаками, «як до школи». Як «мудрий Уліс», Ян Тарновський багато мандрував, вивчав «різні народи та розмаїті звичаї людські», опановував науки. Ця людина сама себе зробила. Власне цю ідею С. Оріховський ставив у приклад молодим шляхтичам. Свого сина Ян Тарновський виховував при дворі римського короля і грошей на це не шкодував, «аби залишити Богові і людям у Польщі гідну дитину» [30, с. 283]. А в батьківському заповіті синові було сказано: «Кожен син шляхетного роду доброчесні справи предків має взяти на себе, певно знаючи, що без добрих учинків нічого не варті ні багатство, ні краса, ні сила» [30, с. 293].

Окреме місце у розвитку державно-політичних ідей епохи європейського Відродження належить творчості видатного мислителя Н. Макіавеллі, якого по праву віднесено до золотого фонду історичної та політичної думки. Своє історичне місце він виборов завдяки новаторському підходу до проблем політики, держави і влади. Як політичний мислитель, Макіавеллі здійснив переворот в усталеній

традиції, зробивши вчення про державу послідовно світським, звільнивши його від офіційної церковної моралі.

Навряд чи варто багато говорити про те, якими актуальними в наш надзвичайно політизований час є порушені Макіавеллі проблеми. Вони хвилюють не лише істориків, політологів, соціологів, соціальних психологів, а й пересічних громадян. Досвід Макіавеллі завжди цікавив і правлячу еліту.

Коло питань, порушених автором «Государя», «Міркувань про першу декаду Тіта Лівія», «Історії Флоренції», а також малих творів і трактату «Про військове мистецтво» є дуже широким і свідчить про новизну методу, масштабність мислення і справжній прорив в уявленнях про державу, владу, політику й людину в них. Одним із найбільш цікавих, перспективних із точки зору подальшого розвитку, а також актуальних сьогодні нам видається питання про «державний інтерес», або «державну вигоду». Їх Макіавеллі вперше в історії політичної думки виділив в самостійну категорію, виокремивши в системі політичних цінностей. Аналіз різноманітного матеріалу – як із античної, так із сучасної Макіавеллі історії – дозволив авторові вищеназваних творів зробити висновок, що держава та влада мають власний інтерес, який випливає з самого сенсу їх існування і виконуваних ними функцій. Він полягає у збереженні влади як такої, підтриманні її стабільності, внутрішньої та зовнішній безпеки. З усім цим і доводиться мати справу прихильникам і захисникам «державного інтересу».

Аналізуючи досвід функціонування різних державних форм, Н. Макіавеллі дійшов висновку, що інтереси держави не в усьому й не завжди тотожні суспільним інтересам, що насильство, пригноблення є ознакою будь-якої держави. Як і переважна більшість мислителів, він поділяв ідею її договірного походження.

Республіку Макіавеллі розцінював як найкращу форму громадянського виховання. «Правління народів краще, ніж правління государя.., народ стоїть значно вище государів за гідністю й славою…» [25, с. 117]. Він переконаний, що в республіках повніше втілено принцип «спільного блага» [25, с. 127]. Проте – і тут Макіавеллі робить крок уперед порівняно з «громадянськими гуманістами» – навіть республіка не гарантує громадянам повної свободи і накладає на них суттєві обмеження. Є підстави вважати, що він розмежовував поняття «суспільство» і «держава», «суспільні інтереси» і «інтереси держави», навіть протиставляв їх одне одному. «Лише однієї такої думки, – зазначав Ф. Бурлацький, – було б достатньо, щоб віднести Макіавеллі

до кола великих мислителів епохи Відродження. Такому чіткому протиставленню суспільства і держави можуть позаздрити багато хто з сучасних учених, котрі не бачать глибинних протиріч, що поділяють політичну владу і народ» [6, с. 218].

Проте, не варто вважати, що флорентієць повністю заперечував позитивну роль держави. Він просто не абсолютизував «державний інтерес» і ставив його нижче «інтересу суспільного».

Достатньо часто Макіавеллі звертався до проблеми взаємовідносин держави з окремими групами населення. «Немає сумніву, – писав він, – що, розглянувши проблеми знатних і незнатних груп населення, ми бачимо в перших велике бажання володарювати, у других – лише прагнення уникнути гніту, а відтак, і більше прагнення до громадянської свободи. Досвід римлян свідчить, що найбільшою загрозою стабільності є погані настрої знаті, яка завжди боїться втратити спадкові привілеї» [25, с. 29, 30]. Тому розумно побудована держава, «…знаючи владолюбство й зухвалість знаті», упокорюють їх за допомогою народу, а народ – за допомогою знаті, причому роблять це через третейські установи. «Важко уявити кращий і розумніший порядок, і найефективніший засіб безпеки короля та королівства» [23, с. 56-57].

Як бачимо, Макіавеллі наголошував на складностях і протиріччях між інтересами держави як специфічного інституту (stato) і суспільними інтересами («спільне благо») та інтересами окремих груп населення. Щоб зберегти стабільність, – радив мислитель, – державець повинен маневрувати між добром і злом, і тут усі засоби є виправданими, тобто мета – «державний інтерес» – виправдовує засоби.

У «Государі» теза про мету і засоби поглиблена й розкрита у, м'яко кажучи, не зовсім коректних із точки зору моральності заповідях державця: «…розумний правитель не може й не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це суперечить його інтересам»; «образи треба завдавати всі разом (чим менше їх розпробують, тим менше від них шкоди…)»; «…і нехай навіть державці не бояться звинувачень у тих ґанджах, без яких важко втримати владу, бо, обміркувавши, ми знайдемо багато такого, що з першого погляду видається доброчесністю, а насправді є згубним для государя…» [23, с. 52, 29, 46].

Рушійною силою, двигуном усіх перетворень, на думку Н. Макіавеллі, є боротьба соціальних груп. В історії Флоренції можна знайти багато прикладів на підтвердження цієї тези: суперництво між відомими сімействами, кланами, між кондот'єрами і правителями, між

партіями – гвельфами та гібеллінами. Якщо виходити з «державного інтересу», то наслідки громадянських заворушень не могли не послабити державу, бо остання тримається на єдності народу з правителями. Але з іншого боку, розбіжності між членами громади в республіці неминучі й, навіть, корисні в тому сенсі, що загартовують доблесть суперників, а, окрім цього, «…суперники із різних партій ще й слідкують один за одним, аби жоден із них не міг порушити громадянських правил» [24, с. 647]. До того ж, є розбіжності, що шкодять «державному інтересу», а є такі, що зміцнюють його. «Завдає шкоди все, що призводить до виникнення ворогуючих між собою партій і груп, сприяє – те, що без цього не обходиться» [24, с. 646].

Отже, партії й секти – вороги республіки. Їх утворення Макіавеллі пояснював так: є два способи домогтися визнання громади – особиста доблесть у служінні державі й приватні стосунки та зв'язки. У другому випадку люди отримують вигоди не від власних заслуг, а від підтримки того чи іншого громадянина, грошової допомоги йому, захисту його інтересів тощо. Інколи вдаються до підкупу «черні» (щедрі подарунки, улаштування свят, ігор, видовищ). Саме це призводить до створення партійних угрупувань. «І настільки шкодить суспільству отримана в такий спосіб «повага», настільки ж корисна справжня, досягнута поза будь-яких партій, бо ґрунтується на спільному благові, а не приватних вигодах» [24, с. 646-647]. Добре відомо, що партійні чвари у Флоренції розхитували державну владу і нічого корисного для республіки дати не могли. Цікаво, що Макіавеллі помітив таку закономірність: «…партія-переможець зберігала єдність лише до того часу, поки переможена партія не була остаточно розбита. Коли ж вона була знищена, переможці… починають ворогувати поміж собою…» [24, с. 647].

Макіавеллі запропонував державцям низку слушних порад щодо підтримки стабільності й порядку, могутності влади: не нехтуй давніми звичаями та традиціями; не нав'язуй людям своїх примх; дотримуйся законів; не зазіхай на майно підданих, бо люди цього ніколи не вибачать; виявляй твердість духу у важких справах; будь готовим до змін, щоб вони не застали тебе зненацька; слідкуй, щоб великі багатства не концентрувалися в одних руках; знай, на кого можна спертися в державній політиці, вчасно попереджай заколоти тощо.

Макіавеллі також можна вважати знавцем психології «політичної людини» (homo politicus) – як державців, так і підлеглих. Він добре розумів, як змінює людину влада, причому не в кращий бік, тому радив державцю пильно стежити за тим, щоб не перейти межу дозволеного в своїх діях, не підірвати довіру до себе. Державець не повинен бути

«…легковірним, підозрілим і швидким на розправу, у всіх своїх діях він повинен бути стриманим, завбачливим і милостивим, щоб надмірна довірливість не перетворилася на необережність, а надмірна недовіра – не розізлила підданих». На запитання, що краще – страх чи любов громадян, Макіавеллі відповідав: «Якщо доводиться обирати, то надійніше страх. Бо про людей назагал можна сказати, що вони невдячні й непостійні, схильні до лицемірства та брехні…» [2, с. 49]. Відтак мета державця («державний інтерес») виправдовує всі засоби. Для її досягнення можна бути жорстоким і милосердним, злим і добрим, бути великим або видаватися таким, залежно від обставин змінювати тактику. Усі ці поради Макіавеллі адресував сильній особистості, творцю «нового принципату», який повинен об'єднати Італію в єдину державу і визволити її з-під гніту іноземців – німців, французів, іспанців. Загально італійський «державний інтерес» він ставив вище інтересів і вигод правителів великих і маленьких держав, на які розпадалася тогочасна країна. Проблема «державного інтересу», таким чином, має національну складову. Для італійців він найважливіший, бо йшлося про відродження слави і величі Стародавнього Риму. В останньому розділі «Государя» – «Заклик оволодіти Італією й звільнити її з рук варварів» – автор із притаманною йому пассіонарністю обстоював ідею національної єдності. Йому болить, що немає кому очолити визвольну справу, яку б із упевненістю підтримав народ. «Не можу виразити словами, – писав він, – із якою любов'ю прийняли б його жителі, що постраждали від іноземного вторгнення, із якою жадобою помсти, із якою непорушною вірою, із якими сльозами… Хто б відмовився покоритися йому? Який італієць не вшановував би його?» [23, с. 79]. Патріотизм Макіавеллі не варто ототожнювати з шовінізмом. Це був здоровий націоналізм стражденного, пригнобленого народу, яким були італійці в XVI столітті. Загалом національний інтерес мислитель пов'язував з мовною проблемою, наголошував на необхідності формування з багатьох місцевих діалектів єдиної загальноіталійської мови, яка б «мала свою батьківщину», підтримувала тих, хто «з любов'ю пише рідною мовою» [26, с. 60].

Як підсумок зазначимо, що за рівнем теоретизування, широтою висновків і узагальнень Н. Макіавеллі, можливо, й поступається політичним мислителям Нового часу та сучасним політологам. Однак його новаторство є безспірним: погляд на державу «людськими очима» дозволив вивчити її соціальну природу, виокремити «державний інтерес» із усієї сукупності суспільних відносин, зіставити його з

інтересами суспільства, окремих верств, народу. Твори флорентійця написано майже п'ятсот років тому. Але, навіть усвідомлюючи це, ми не можемо позбавитися враження, що все повторюється. У нашу політичну реальність вписуються роздуми Н. Макіавеллі про пріоритет інтересів громадянського суспільства перед державним інтересом, про необхідність єдності нації, про згубність партійного протистояння, яке послаблює республіку, про еволюцію партій в ході політичної боротьби. В умовах радикальних змін, постійного прагнення державців реформувати суспільство, актуальним є застереження Н. Макіавеллі: не можна нав'язувати народу той режим, який не відповідає його ментальному й моральному стану. До того ж, необхідно кожного разу співвідносити пропоновані заходи з «людською матерією», її готовністю сприйняти той або той політичний крок.

Загалом можна констатувати, що виховання правителів було одним із найбільш важливих напрямів гуманістичної суспільно-політичної думки. За своєю суттю гуманізм епохи Відродження не зазіхав на соціально-політичні та релігійні установи. Його метою було виховання «конкретних індивідів» завдяки поширенню гуманістичної освіти та ренесансного виховання. Єдине, що могло б прискорити цей процес, – звернення до можновладців і політичної еліти. Часто гуманістам удавалося вплинути на політику монархів, прищепити їм смак до нової освіченості та культури.

Глибокий і переконливий досвід виховання правителя – чиновника – державного службовця, накопичений упродовж багатьох століть і вміло використаний в українських реаліях державного управління, повинен дати давно очікувані результати. Сьогодні головним завданням для будь-якого державного службовця є служба своєму народові, власній державі, що сприятиме проведенню високоефективних реформ у всіх сферах економічного й політичного життя, глибокій консолідації суспільства й збереження незалежної, самостійної й соборної України.

Соціокультурні ідеали ренесансного гуманізму. Однією із складових Ренесансу є феномен «універсальної людини» (uomo universale). Цей термін був уведений швейцарцем Я. Буркгардтом, першим істориком культури епохи європейського Відродження. Відтоді він став загальноприйнятим у ренесансознавстві й культурознавстві загалом як такий, що означає певний історичний тип особистості, в якій, за словами автора, пробуджена індивідуальність поєднується «з сильною й різнобічною натурою» [5, с. 135]. Отже, універсальність розумілася Я. Буркгардтом як різнобічність

(усебічність), повнота самореалізації особистості, повноцінність інтелектуальних і моральних компонентів, теоретичних знань і практичних професійних умінь, здебільшого у декількох сферах. Дослідник уважав, що італійські городяни й піддані королів, кондотьєри й принци, представники інтелектуальної й художньої культури – всі причетні до формування «універсальної людини». Сильні, високо індивідуалістичні натури можна знайти у кожній соціальній групі того часу – серед купців, державних діячів, правителів, які сприяли мистецтвам і вивчали класичну літературу, ремісників, котрі додавали до своєї професійної майстерності у декількох сферах володіння інтелектуальною культурою, учених-гуманістів, що поєднували наукові студії з участю в громадських справах. Усі вони були справді «різнобічними» особистостями, а на цьому тлі яскраво сяяли імена двох «усебічних» гігантів, які уособлювали дух епохи, поєднували всі складові культури того часу – Леона Батисти Альберті та Леонардо да Вінчі. Перший відзначився як математик і фізик, теоретик і практик науки та мистецтва, архітектор, літератор-гуманіст, поет, музикант тощо. Різноманітна діяльність і талант другого відомі кожному.

Я. Буркгардт не дав теоретичного узагальнення і не розкрив природи ренесансної універсальності. Однак він уважав її продуктом політичних інститутів і соціальних умов італійських міст-держав. Дійсно, інтенсивне життя цих міст, бурхлива економічна активність, що виходила за масштабами й формами організації за межі Середньовіччя, наявність муніципальних свобод і порівняно більша соціальна рівність, різноманітність і динамізм політичного устрою, а також тенденція до секуляризації, посилення ролі світської культури покликали на історичну арену особливий тип людини – енергійної, підприємливої, з почуттям власної гідності та відповідальності за благо «рідної комуни». Це був справжній прорив від становості та корпоративності до «нової соціальності», коли людина поціновувалася не за походженням, а за її талантом, працею, знаннями, особистими якостями. Психологічна атмосфера італійського міста часів епохи європейського Відродження багато в чому сприяла виникненню ідеалу «універсальної людини».

Після Я. Буркгардта (його праця вперше побачила світ у 1860 році) проблеми ренесансної універсальності людини торкалися Д. Саймондс, Е. Кассірер, Е. Панофски, П. Крістеллер, а також дослідники творчості Л. Б. Альберті – Дж. Гедол, Р. Уоткінс, Л. Мехус, К. Ененкель; Леонардо да Вінчі – Л. Хейденріх, В. Зубов, М. Філіпсон. У сучасній

інтерпретації «універсальна людина» постає як недосяжний ідеал, що залишився в далекому минулому і протистоїть «однобічному», «частковому», «неповному» homo sapiens індустріальної цивілізації [49, v. 4, p. 437]. Цей образ згадується з ностальгією й використовується в соціально-критичному контексті. Але є ще один аспект, до якого хотілося б привернути увагу – історико-педагогічний. У цьому випадку «універсальна людина» Ренесансу виглядає як усебічно розвинута й гуманістично вихована особистість. Йдеться про педагогічний ідеал європейського Відродження, який виник у результаті синтезу античної і середньовічної (християнської) традиції і багато в чому вплинув на подальший розвиток європейської педагогіки.

Першим на цей аспект вказав англійський історик У. Г. Вудвард у праці «Вітторіно да Фельтре та інші гуманістичні педагоги» (1897 рік). Він довів, що Вітторіно свідомо відродив як античну риторичну традицію освіти (encyklios paideia), так і її провідний ідеал «цілісної» людини. Педагог назвав свій метод «енциклопедичним», розуміючи під ним гармонійне поєднання інтелектуального, морального та фізичного виховання особистості. Інший педагог, Батиста Гуарино, безпосередньо ідентифікував грецьку пайдейю та римський humanitas (гуманізм, гуманність) з гуманістичною освітою часів європейського Відродження. Нарешті, як зазначав У. Г. Вудвард, М. Веджо у трактаті «Про вільне виховання» (1460 рік) вітав повернення гуманістів до ідеї «універсальної» освіти (виховання), що виникла в античності. Проаналізувавши трактати італійських педагогів, учений зробив висновок, що головну мету виховання вони бачили у формуванні «досконалого громадянина», а умовою цього вважали повний розвиток індивідуальності [50, с. 185].

У XX столітті гуманістична педагогіка більш глибоко досліджувалася М. Кореліним, Е. Гареном, Д. Боуеном, Н. Рев'якіною, О. Кудрявцевим, Н. Ніколаєвою, В. Уколовою та іншими. Була підтверджена думка про зв'язок ренесансного ідеалу особистості з її усебічним гармонійним вихованням. Особливо яскраво цей зв'язок простежується в педагогічній думці Італії XV століття, творчості видатних теоретиків і практиків виховання – П. П. Верджеріо, Конверсійні да Равенна, М. Веджо, Вітторино да Фельтре, Гуарино да Верона, Е. С. Пікколоміні. Аналіз історико-педагогічних праць епохи європейського Відродження дозволив виявити теоретичні підходи, сутність, принципи, напрями, форми та методи всебічного й гармонійного виховання.

Теоретико-методологічним фундаментом гуманістичної концепції виховання були ідеї філософської антропології, які віддзеркалювали тогочасні уявлення про людину. Ренесансні гуманісти першої половини XV століття (Л. Валла, Дж. Манетті, Л. Б. Альберті) розуміли її як гармонійну тілесно-душевну єдність, позитивно оцінювали можливості у творчому освоєнні й перебудові світу. По-новому осмислювалася природа: розумна, справедлива, божественна. Вона наділила людину всім необхідним для цього – досконалою тілесною організацією, розумом і волею. Дж. Манетті підкреслював здатність людських істот до різноманітних видів праці й творчості – вона реалізувалася у мореплавстві, будівництві пірамід, літературі, мистецтві, науці тощо. Завдяки гострому розуму «після початкового й ще не завершеного творіння світу нами, як видно, усе буде винайдено, вироблено, приведено до довершеності» [27, с. 25]. Розуму належить заслуга створення «інтелектуальних і моральних чеснот», якими він, «немов шорами, приборкує різні ганебні насолоди» [27, с. 27].

Усупереч середньовічним уявленням про гріховність тіла (як наслідок гріхопадіння першої людської пари) італійські мислителі обстоювали гармонійність душевно-тілесної організації. Найбільш послідовно за реабілітацію плоті виступали Дж. Манетті та Л. Валла. Останній у праці «Про справжнє та хибне благо» (1431 рік) говорив про право людини на насолоду (voluptas) і користування тілесним дарами – здоров'ям, силою, красою. Ідею гармонії людського єства стверджував Л. Б. Альберті. «Природа, тобто Господь, – писав він у діалозі «Про сім'ю» (1432-1441 роки), – створила людину, яка складається з частин небесної й божественної… наділила її постаттю та членами, вельми придатними для будь-якого руху… надала їй розумну пізнавальну спроможність… дарувала рух і відчуття, бажання й потяги… нагородила розумом, кмітливістю, пам'яттю, здоровим глуздом» [2, с. 394].

Гуманістична антропологія включала до природних властивостей людини її соціальність. Широко використовувалися думки з цього приводу Аристотеля, Цицерона, Плутарха, християнських авторів, власні спостереження за природою. Спираючись на постулати християнського антропоцентризму, Дж. Манетті не погоджувався з Лактанцієм, письменником-апологетом, коли той стверджував, що Бог створив людину задля неї самої. Творець хотів, щоб виникла людська спільнота, яка б діяла за природними законами, і «окремий рід поважав та шанував усіх ближніх, тобто всіх людей» [27, с. 36]. Усе, що створено божественною природою, – говорив Манетті, – «наше»

(nostri): «наші землі», «наші лани», «наші дерева, річки, птахи, повітря» тощо.

Проблема соціальності обговорювалася й представниками «громадянського гуманізму». М. Пальмірі зазначав, що вона є важливою складовою природи людини. Закон спільного життя вимагає від громадян дбати не лише про власні інтереси, а й про загальне благо [34, с. 429-430]. З іншого боку, буття у соціумі вдосконалює людину, сприяє розкриттю всіх її творчих сил, талантів, багатогранних здібностей, формує громадянські та всі інші чесноти. Прагнути пошани, слави, визнання співвітчизників закладено в природі людини – так розмірковував Л. Б. Альберті [2, с. 395].

Як бачимо, людина в ренесансному світогляді відображена досить багатогранно – як біопсихофізична істота й до того ж член соціуму, тобто істота соціальна.

У другій половині XV століття думка про універсальність природи людини та її безмежні можливості була продовжена й поглиблена флорентійськими неоплатониками. Гуманіст М. Фічино підкреслював творчий характер людської діяльності, здатність людей навіть зрівнятися з Богом, «стати всім, бути над усім, у всьому й завжди, все передбачати» тощо [39, с. 145]. Піко делла Мірандола у промові «Про гідність людини» (1486 рік) звернув увагу на пластичність природи людини, здатність до самоформування, саморозвитку, що досягається оволодінням знаннями й вихованням. А у праці «Гептапл» (1489 рік), повторюючи слова Меркурія (Трисмегіста) «велике диво – людина», ренесансний мислитель аргументував їх традиційною ідеєю мікрокосму, властивістю людини охопити своєю субстанцією всі види реальності, всі стихії, будь-яку природу – одним словом, її універсальністю.

Отже, ідея універсальності була невід'ємною складовою філософсько-антропологічних пошуків гуманістів, їх віри у гідність людини. А у Піко делла Мірандола вона мала безпосередній вихід у педагогіку, бо свої можливості може реалізувати лише освічена, окультурена особистість. "Універсальній людині" відповідали універсальні освіта й виховання.

Ренесансна антропологія вказувала напрями й шляхи такого виховання. Вони збігалися з античною традицією культивування цілісної людини, її душі й тіла, розуму, почуттів, характеру. Усвідомлення необхідності фізичного виховання поряд із інтелектуальним і всім іншим було справжнім проривом у педагогічній думці. Гуманісти переконували, що тіло – це не мерзенна «в'язниця

душі», головне джерело гріха, а важливий складник людської натури. Вони закликали піклуватися про збереження й вдосконалення його природних потенцій, загартування, здоровий спосіб життя. Ренесансні мислителі були першими, хто в Європі відкривав очі батькам і вихователям на значення фізичної культури й тілесного здоров'я дитини. Значною мірою під їхнім упливом змінювалося ставлення європейців до рухливих ігор (середньовічна церква їх не схвалювала), відбувався перехід «від народних кулачних боїв – до суспільства фізичної культури» [3, с. 99].

Центральне місце в гуманістичній виховній парадигмі посідала освіта. Її «універсальність» мала своєрідний характер і полягала не в енциклопедичності знань і широті кола навчальних дисциплін, а в тому, що studia humanitatis, оновлений комплекс гуманітарних знань, давав «загальну» (не вузькопрофесійну) підготовку, спрямовувався на виховання особистості, «людини взагалі», універсального представника роду людського. Це міг бути правитель або придворний, городянин або селянин, політичний діяч, юрист, учитель тощо. Головне, щоб він оволодів «професією людяності» (humanity), а в цій професії – вмінням «пізнавати й діяти». Для цього корисними були саме дисципліни гуманітарного циклу (оновленого тривіуму): мова, література, історія, моральна філософія (етика), поезія, риторика.

Зв'язок знань і моральності, проголошений Ф. Петраркою, пріоритет виховних завдань у навчанні – найважливіша особливість гуманістичної освіти. Але це не означає, що предмети квадривіуму, зокрема природознавство зовсім відкидалися. Адже саме античність, перед якою схилялися гуманісти, стимулювала інтерес до астрономії, математики, географії тощо. Високо оцінював природознавство П. П. Верджеріо, у школі Гуарино да Верона вивчалися твори Аристотеля «Про тварини», «Про небо» та інші, увага приділялася географії, медицині. Вітторино да Фельтре обстоював ідею енциклопедичної освіти, а його учні ґрунтовно знали математику.

Приклад Л. Б. Альберті є показовим для гуманістичної універсальності. Він писав морально-філософські діалоги як латинською, так і народною мовою (вольгарою), займався теорією мистецтва, досліджував закони перспективи й антропометрії, застосував знання, отримані в гуманістичній школі, у створенні карт, конструюванні простіших механізмів, архітектурі. Ідея універсальної гармонії, спільна для естетики, науки, моралі, пронизувала всі грані творчості видатного гуманіста.

Це був справжній гуманіст-педагог. Та й у широкому сенсі слова усі гуманісти були педагогами, бо вважали своєю метою виховувати сучасників, адресуючи свої трактати різноманітним колам, верствам італійського суспільства – принцам і городянам, придворним і художникам, чоловікам і жінкам тощо. Характерним є твір Б. Кастільоне «Придворний» (1528 рік): його герой наділений всіма гуманістичними чеснотами (virtu) – освіченістю, доброчесністю, тілесною красою й силою. Він малює, співає, займається музикою і при цьому вірно служить принцу та добре воює. Гуманісти пропонували свій образ «універсальної людини», надаючи йому педагогічного забарвлення, акцентуючи при цьому світський характер освіти й виховання.

У той же час вони вважали за необхідне цілеспрямоване виховання, багато писали на цю тему, а дехто з них брав безпосередню участь в освітньо-виховній роботі (Вітторино да Фельтре, Гуарино да Верона, Гаспарино Барцица, Конверсіні да Равенна та інші). Можна говорити й про наявність у ренесансних мислителів гуманістичної концепції виховання, у якій усебічний розвиток особистості визначає його мету й напрями, структуру педагогічного ідеалу.

Поряд із інтелектом й тілесною організацією, предметом виховних зусиль був «інстинкт соціальності». Концептуальна схема виховання «ідеального громадянина», про яку так багато писали ідеологи громадянського гуманізму (зокрема М. Пальмієрі), передбачала не лише громадянськість і патріотизм у сучасному розумінні, але й культивацію людяності у громадських стосунках, уміння жити серед людей. Дітей і молодь учили поважати батьків і старших, цінувати дружбу, підпорядковувати особисте загальним інтересам, «спільному благу» на всіх рівнях людських взаємин, до повсякденної поведінки включно. Великою популярністю користувався твір «Галатео, або Про звичаї» Дж. Делла Каза (1554 рік), де у формі жвавих, невимушених бесід молодій людині давалися настанови щодо культури спілкування. Наприклад, не варто «говорити й робити такі речі, які демонструють неповагу й недостатню любов до товариства», вдягатися так, що це може образити інших, бути надто зманіженим і манірним, нестриманим і балакучим» тощо [12, с. 256-259].

Разом із тим у морально-етичному лексиконі епохи європейського Відродження знаходимо такі поняття, як слава (gloria), заздрість (indivia), пошана (onere), сором (vergogna), доблесть (valore), гідність (dignitas), а головна моральна категорія «virtu» (доброчесність) містила прагнення до слави, доблесті, успіху в земних справах. Ренесансні

мислителі виховання хотіли бачити молоду людину життєво активною, енергійною, здатною оцінити свої можливості й природні задатки, повною мірою реалізувати їх на благо суспільства й власне благо.

Мета гуманістичного виховання, його особливості й напрями повною мірою узгоджувалися з принципами: природовідповідність, гуманізм педагогічного спілкування, індивідуальний підхід, наголос на самовихованні й самовизначенні. П. П. Верджеріо закликав батьків і педагогів розпочинати виховний процес із виявлення природних завдатків дитини, її «ingenium» – природжених якостей, натури, вдачі. Універсальність виховання мала свій зворотній бік, означала його індивідуалізацію, відштовхувалася від того особливого, що дано людині природою. Вона не означала нівелювання особистості, а створювала умови для розвитку тих якостей, які найкраще забезпечували її соціалізацію. Не погасити «природну іскру, а допомогти у виборі заняття», зробити так, «аби твої… природні задатки не стали тільки видимістю», – писав П. П. Верджеріо, звертаючись до свого вихованця, дванадцятирічного нащадка династії Убертино Каррара [10, с. 107].

При цьому зазначимо, що методика й організація навчально-виховного процесу в гуманістичній педагогіці розроблені менш ґрунтовно. Загалом це методи «м'якої руки», більш ліберальні, ніж у середньовічній школі, позбавлені жорсткого тиску на дитину, розвивальні за характером. Гуманісти часто зверталися до Псевдо-Плутарха, його тріади «природа – дисципліна – вправи». Під природою розумілися здібності дитини, під дисципліною – наука, метод. Вправи означали тренування, «вправляння у доброчесності» та мали безпосередній вихід у практику, повсякденне життя. Тільки не зовсім так, як це розуміли раніше. Нагадаємо думку Я. Буркгардта, який говорив, що універсальність ренесансної людини полягала у поєднанні шкільних знань із практичними потребами суспільства. Документи так званої «купецької педагогіки» (мемуари, записки, сімейні хроніки, заповіти), складені у Флоренції XIV-XV століть свідчать, що батьки дуже рано залучали дітей до участі в підприємництві, примушували бути акуратними, точними, вправними. Заможний купець Дж. Мореллі виступив ініціатором такої форми виховання, як екскурсії. Метод повсякденних вправ пропонував і обстоював Л. Б. Альберті у трактаті «Про сім'ю». Автори соціальних утопій – Т. Кампанелла, А. Бруччолі та інші в проектах раціонального устрою суспільства відводили вагоме місце суспільно-корисній праці молоді. Як бачимо, вправляння, набуття необхідних практичних навичок розумової, фізичної та

суспільної діяльності, працю педагоги-гуманісти цінували не менше, ніж книжкові методи.

Таким чином, ренесансна універсальність відрізнялася від універсальності середньовічної, схоластичної. Адже тоді теж йшлося про всеохоплюючий звід знань (енциклопедичні твори Роджера Бекона (XIII століття), «Сума теології» Фоми Аквінського (1269 рік)) [49, v. 4, p. 441]. «Сума» гуманістів поступалася повнотою, систематичністю, проте переважала єдністю розуму й досвіду, практики й теорії. Ця визначальна риса віддзеркалена багатогранністю природи ренесансної людини, поєднанням у ній споглядального й активного начал (vita contemplativa, vita activa), знань і вмінь, різноманітних форм включення до суспільного життя. До того ж схоластика обґрунтовувала релігійні форми, а ренесансна людина належала до земного світу й виховувалася для нього.

Давно минула ера «універсальної людини» типу Л. Б. Альберті, Мікеланджело, Леонардо да Вінчі. Але ренесансні ідеї залишили глибокий слід у педагогічній думці. Вони ініціювали розвиток сучасної освіти в Європі та Америці [48, с. 221], сприяли популяризації ідеї всебічного й гармонійного виховання особистості. Відроджена й розвинута гуманістами в ренесансному соціокультурному контексті, вона не припинила свого існування, а була підхоплена прогресивною педагогікою Нового часу і, незважаючи на складний, справді драматичний шлях, зберегла своє місце в сучасних виховних програмах. Педагогічна спадщина ренесансної доби, яка концентрується у феномені «універсальної людини», є сьогодні цікавою й для українських теоретиків і практиків виховання, оскільки переконує у глибоких коренях, перспективах гуманістичної ідеї «цілісного» розвитку особистості, її «душі й тіла».

Важливе місце у сучасній педагогічній науці посідає проблема формування виховного ідеалу. Вона розуміється як модель і стратегічна мета, загальновизнаний взірець, своєрідний стандарт, щось «досяжне і недосяжне», але таке, що визначає вектор виховного процесу. За такий ідеал визнається всебічно і гармонійно розвинена особистість, що найбільшою мірою відповідає потребам демократичного суспільства та інтересам самої людини. Проте, зміст даного поняття не є стабільним. Він розвивається і корегується залежно від рівня суспільного розвитку і надбань гуманітарних наук.

Останнім часом поняття «всебічно розвинена особистість» дехто вважає за необхідне замінити на «різнобічно», або просто «розвинена особистість», а від поняття «гармонійно», або «гармонійно розвинена

особистість» – зовсім відмовитися, оскільки досягти її фактично неможливо [14, с. 5]. Тому актуальною є подальша теоретична розробка проблеми в руслі нового педагогічного мислення, особливо її історико-педагогічний аспект як важливе джерело теоретичного дослідження. Вагомого значення набуває епоха європейського Відродження, коли разом із античною спадщиною була відновлена і переосмислена ця надзвичайно плідна педагогічна ідея.

Пошуки європейських гуманістів були продовжені в наступних століттях. Педагоги новоіндустріальної цивілізації вкладали в поняття «виховний ідеал» новий зміст. Він, як правило, відповідав основним стратегічним і тактичним завданням, що вирішувалися у той чи інший час.

Увага до досліджуваної проблеми випливала з самої сутності Ренесансу, його антропоцентристської орієнтації. Людина проголошувалася «мірою всіх речей», а її виховання і навчання розглядалося як єдино можливий шлях до вдосконалення суспільства.

Виховувати у той час прагнули всіх – від державців до простих смертних. У моду ввійшли поняття «ідеальний правитель», «ідеальний придворний», купець, ремісник тощо. Всупереч християнській доктрині гуманісти оптимістично сприймали природу людини, безмежно вірили в можливість її виправлення і вдосконалення. Багато з них надавали цій темі соціального звучання, пов'язуючи її з реформуванням суспільства. Мали місце заклики до самовдосконалення і самовиховання. Нові віяння торкнулися як змісту, так і методів навчально-виховного процесу.

Ренесансні мислителі, формуючи нову людину для нового часу, звертали особливу увагу на «…необхідність засвоєння нею класичних мов і літератури». Центральне місце ними відводилося моральній філософії – етиці, яка робить людину вільною, розкриває її обов'язки та визначає шлях майбутнього вдосконалення. Багато повчальних прикладів пропонувала оновлена античним матеріалом історія. Твори гуманістів рясніли посиланнями на Плутарха, Тіта Лівія, Полібія, описами подвигів Сципіона Африканського, Гая Марія, Квінта Фабія. Пріоритетність гуманітарних знань означала, що розумовий розвиток і моральне виховання розглядались ними в нерозривній єдності. Загалом, сама античність надихала на пошуки нового виховного ідеалу. Ним стала життєрадісна, всебічно і гармонійно розвинута особистість, тілесно і духовно досконала, активна в соціальних діях.

Ідея гармонійного розвитку виникла в класичну пору античної історії. Згодом її вплив послабився і в епоху Середньовіччя вона була

забута. Гуманісти сприйняли і відродили її з величезним ентузіазмом. «Душа і тіло, ці дві стихії, що утворюють людину, повинні розвиватися одночасно», – стверджував Е. С. Піколоміні, висловлюючи думку всіх ренесансних мислителів [37, с. 72]. Культ особистісної гармонії, універсальності людських здібностей (l'uomo universale) був притаманний італійській гуманістичній думці, особливо періоду Чинквеченто (Високого Відродження). Гармонія стала свого роду етико-естетичним еталоном цієї пори. Б. Кастільоне втілив її в образі «досконалого придворного», який поєднував привабливість зовнішнього вигляду з красою душі, а високу освіченість – з благородною невимушеністю і простотою [16, с. 185-186].

У тогочасних гуманістичних школах займалися фізичними вправами, бігом, плаванням, фехтуванням і спортивною боротьбою. Шкільні вчителі вважали, що догляд за тілом і його загартування впливають на розумові здібності та душевний стан, виховують твердість духу і волю, роблять людину красивою і здоровою.

У моральному вихованні ідеали християнської етики поєднувалися з настановами античних філософів. Моральність тісно пов'язувалася з соціальністю, а кінцевою метою виховання вважалася підготовка дитини до суспільного життя. А в гуманістичній педагогіці Італії чітко простежувалася лінія громадянськості. Певною мірою вона йшла від ідеології грецького полісу і римської республіки, але, в основному, визначалася конкретно-історичною ситуацією XV-XVI ст.

Один із відомих представників громадянського гуманізму М. Пальмієрі засобом формування гуманістичного ідеалу бачив прищеплення молоді патріотизму і навичок громадянської активності, а ідеальним громадянином уважав того, хто вміє відстояти честь рідного міста та цінує спільне благо вище особистого. «Нехай кожний… буде готовим пожертвувати і зазнати будь-якої небезпеки… Суспільну користь, славу і честь не зможуть заступити приватні вигоди…» [34, с. 432].

Л. Альберті одним із осередків становлення ідеальної особистості вважав сім'ю, де батьки займаються освітою і вихованням молоді, старші діти допомагають молодшим, кожен знає свій обов'язок і чесно виконує його [2, с. 359-410]. Соціальне життя, таким чином, не обмежувалося служінням державі й розумілося досить широко: це сім'я, діти, родинні зв'язки, друзі та просто близькі люди. Педагоги постійно нагадували молоді про необхідність вмілого поводження у товаристві, закликали займатися активною громадською діяльністю,

уникати безчестя і ганьби, поважати громаду й доброзичливо ставитися до людей.

Такі завдання вимагали оновлення всього педагогічного арсеналу, його принципів і методів. Так, гуманісти відмовилися від тілесних покарань – невід'ємної частини старої шкільної системи. Вони обстоювали гуманне ставлення до дитячої особистості, повагу до неї та розуміння можливостей дитячого віку. М. Веджо писав, що «…у того, кому загрожують, кого б'ють, формується рабська душа і він стає покірним, доведеним до відчаю, скаліченим…» [37, с. 73].

Заслугою гуманістичної педагогіки було обґрунтування індивідуального підходу до дитини. На необхідності врахування її природних якостей вказували Л. Б. Альберті, М. Веджо, П. П. Верджеріо та М. Пальмієрі.

Нові віяння щодо формування педагогічного ідеалу людини з Італії поширювалися й на північ від Альп. У Франції вони стали модою у колах аристократії і дворянства. Про це свідчить хоча б той факт, що по-новому виховувався й М. Монтень – видатний французький гуманіст XVI ст. Його ніколи не били, дозволяли йому майже все, а латиною він оволодів раніше, ніж рідною мовою, «без книг, без граматики і будь-яких правил, без різок і сліз». Загалом свої погляди на виховання досконалої особистості М. Монтень виклав у вигляді порад графині Діані де Фуа. Так само, як і італійські гуманісти, він уважав за необхідне розвивати всі сторони особистості, закликав розумову освіту поєднувати з фізичними вправами, формувати високі моральні якості та естетичний смак. Навчання, на його думку, повинно бути розвиваючим, активним процесом, а догматизм і зазубрювання – неприпустимі.

Вирішальним гуманіст вважав моральне виховання, а в ньому – знайомство з філософією, яка навчає життєвій мудрості. Розпочинати виховання слід із таких понять, «які вносять порядок в її почуття, вчать самопізнанню, вказують, як жити… належним чином» [28, с. 203].

М. Монтень радив також підтримувати в молоді прагнення до самовдосконалення. Високі вимоги він висував до особистості наставника: «голої вченості» тут недостатньо, потрібні «добрі звичаї та розум», а також володіння ефективною методикою. Педагогічні ідеї французького гуманіста, його заклик до «вільного виховання» були високо оцінені та сприйняті Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локком і Л. Толстим.

Оригінальне трактування шляхів виховання нової людини запропоновано у романі Ф. Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель». Так, статут Телемського монастиря дозволяв дітям робити все, що завгодно.

Метою гуманістичної освітньо-виховної програми у Рабле був гармонійний розвиток душі і тіла, а засобом її здійснення – гра та переконання у практичній корисності наук. Воля, культ знань і радості – такі ідеальні ознаки вигаданого письменником суспільства.

У Німеччині гуманістичний рух від самого початку був пов'язаний з освітніми структурами, а питання педагогіки займали в ньому вагоме місце. Піонерами формування виховного ідеалу тут виступили Р. Агрікола і Я. Вімпфелінг, які поєднували інтерес до античної культури з церковною ортодоксією. Вони прагнули здійснити реформу освіти і виховання, наблизивши їх до життя і очистити від впливу неуків-монахів.

Проте яскрава модель «універсальної людини» італійського зразка та її французький варіант, аристократичний за характером, не прийшлися до вподоби німецьким бюргерам. Їх ідеалом став високоосвічений у новому дусі, ерудований індивід, доброчесний християнин, як правило, науковець або літератор.

Дбаючи про поєднання своїх зусиль щодо розробки концепції виховання ідеальної людини-громадянина, європейські гуманісти створили співтовариство – «республіку вчених», окрасою і визнаним лідером якого став нідерландський мислитель, філософ, теолог і педагог Еразм Роттердамський. У праці «Виховання християнського государя» (1516 рік) мислитель не лише запропонував рекомендації щодо управління державою, але й виклав у загальній формі особисті погляди автора на проблеми виховання досконалої особистості. Першочерговим завданням державного значення він уважав правильне виховання монарха: «Якщо не зовсім далекі батьки так дбайливо виховують хлопчика, який має успадкувати лише шматок землі, то з яким старанням і реальністю слід виховувати того, хто стане… над усім народом?» [45, с. 15]. Політика і педагогіка в трактаті мислителя настільки пов'язані, що здається ніби політика стала педагогікою, а педагогіка – політикою.

Ідеальний державець, на думку Еразма, повинен мати три основні якості: вищу могутність, вищу мудрість і вищу доброту. Мудрість, – уважав гуманіст, – досягається вивченням філософії, а моральні якості необхідно формувати не лише за участі філософії, але й релігії. Гуманісти не відкидали християнської традиції у вихованні. Еразм Роттердамський та інші представники «північної гілки» гуманізму сповідували так званий християнський гуманізм, що ґрунтувався на синтезі античних ідей і «філософії Христа», яка вимагала в

практичному житті дотримуватися законів благочестя і високої моральності.

Виховання державця, – переконаний Еразм, – повинно починатися з пелюшок і заповнювати кожну мить його дитинства, тому кваліфікований педагог заслуговує особливої пошани. Від нього залежить, чи отримає народ «зцілення від зла», чи «чуму і моровицю». «Як колись у державі зводили статуї і тріумфальні арки, щоб висловити вдячність заслуженим особам, так заслуговує на пошану той, хто «віддано і чесно виконував достойну працю виховання государя…» [45, с. 14]. Добре вихований государ, у свою чергу, буде дбати про виховання підданих. Його політика повинна спиратися не на примус і покарання, а на добру волю і переконання, привчаючи громадян поважати закони і спільне благо.

Звичайно, завдання педагогіки Еразм Роттердамський розумів набагато ширше. Він уперше показав виховання як універсальне явище, що охоплює всі етапи розвитку окремого індивідууму і кожну ланку соціального організму. Гуманіст постійно нагадував вихователям про необхідність пристосовуватися до індивідуальних і вікових особливостей дитини, впроваджувати гнучку та раціональну методику. Він наголошував на єдності навчального і виховного процесу. Педагогіка Еразма Роттердамського – глибоко індивідуальна і самобутня. Мислитель запропонував різноманітні теоретичні й практичні рекомендації батькам, учителям та вихователям, що стали одним із вагомих досягнень культури Відродження.

Одночасно з «Вихованням християнського государя» була опублікована «Утопія» Т. Мора – товариша й однодумця Еразма Роттердамського. У ній автор розглянув виховний ідеал як соціально-педагогічну проблему і вказав на його зумовленість суспільним устроєм держави. У його Утопії – вигаданій країні соціальної справедливості – діти виховуються у дусі моралі, яка відповідає інтересам усіх і кожного. Вони мають право на освіту, отримують її в державних школах. Увага приділяється гармонії розуму, душі й тіла, вихованню трудових навичок та естетичних смаків.

Проблему гуманістичного виховного ідеалу піднімав і Х. Л. Вівес. Іспанець за походженням, товариш Т. Мора й Еразма Роттердамського, він був не лише вченим-філологом, філософом, психологом, а й досвідченим педагогом-практиком. В основу виховної системи гуманіст поклав закономірності процесу пізнання – від почуттів до уяви і розуму, від простого до складного. Він також вважав за необхідне рахуватися з особливостями дитячої психології, дотримуватися

принципу поступовості, спиратися на природні здібності й нахили дитини, її активність і свідомість, поєднувати виховання із самовихованням.

Х. Л. Вівес виступав за гуманізацію виховного процесу і засуджував учителів, які «служили не дитині, а палиці» [11, с. 115]. Гуманісту вдалося створити єдину змістовну систему освіти. Він склав звід знань, які необхідно було засвоїти різнобічно розвиненій людині від раннього віку до університетської лави та впродовж усього життя.

Як і всі гуманісти, Х. Л. Вівес обстоював рівні права на освіту і розцінював виховання як засіб виправлення суспільних вад, мріяв про ті часи, коли «закони розуму» стануть для всіх «нормою життя». Школу він бачив культурним осередком для людей різного віку і різного рівня знань, а вчителів називав «сіллю землі» та «світлом миру», бо вони працюють на майбутнє держави, забезпечують її перспективу.

Таким чином, ми бачимо що гуманісти епохи Відродження внесли вагомий вклад у розвиток педагогічної думки. У пошуках виховного ідеалу вони відродили античну ідею всебічного і гармонійного розвитку особистості, творчо переосмислили її та наповнили новим конкретно-історичним змістом. Не пориваючи з християнською традицією, ренесансні мислителі зберегли в педагогічному ідеалі основні її цінності, очистивши їх від догматизму консервативної схоластики.

Гуманістичний ідеал всебічно і гармонійно розвиненої особистості не міг у той час набути загального поширення. Він багато в чому залишався елітарним і утопічним. Сама ідея всебічного розвитку на деякий час втратила свою повноту та цілісність і в другій половині XVI століття знайшла втілення в так званій філософській освіті, яка передбачала часткове ознайомлення з класичною літературою і мовами. Проте Ренесанс передав її у спадок наступним поколінням.

Духовно-релігійні ідеали ренесансного гуманізму. Розглядаючи поставлене питання, передусім відзначимо, що гуманісти епохи європейського Відродження, незважаючи на захоплення античністю і навіть бажання «переселитися» в античний світ, належали до християнської цивілізації, яка існувала в Європі впродовж багатьох століть. Їх думка формувалася в рамках традиції і поступово набувала власного буття. При цьому ренесансні мислителі не вступали у протиріччя із загальними основами християнського віровчення, не намагалися спростувати його догмати та принципи церковної ієрархії. Тому – принаймні на перших порах – офіційна церква ставилася до гуманістів досить лояльно, сприймаючи їх як просто любителів греко-

римської традиції. Проте протиріччя все ж таки існували. Вони торкалися проповіді аскетизму й чернецтва, панування схоластики. У XIV-XV століттях остання вступила в період кризи та застою, стала антиподом античної культури, демонструючи, словами Ф. Петрарки, «заразу, милість, невігластво», чим викликала в гуманістів відверту ворожість, що й спровокувало підозріле ставлення до них з боку церковних ортодоксів.

Немає ніяких сумнівів у тому, що сучасне християнство відіграє певну роль у моральному вихованні суспільства, оскільки питання сенсу буття, совісті, честі, обов'язку, здатності до співчуття, прагнення до співпраці та інші цінності європейської цивілізації завжди займали в ньому багато місця. У непростий час загострення духовної кризи прилучення до таких цінностей необхідне й нам. Ренесансний досвід поєднання світського та духовного в культурі виховання людини й суспільства є цінним і з практичної точки зору.

Саме це зумовило звернення ренесансних мислителів через голову теологів-схоластів до раннєхристиянських джерел, до Святого письма та патристичної літератури. У новітній історіографії цей аспект досліджений найповніше [33; 40; 42; 44]. Доведено, що гуманісти намагалися відродити не лише античність, а й раннє християнство, розшукували забуті в Середні віки твори отців церкви й християнських письменників. Їх трактати рясніють посиланнями на Августина, Єроніма, Орігена, Лактанція, грецьких авторів – Григорія Ниського, Григорія Назіанзина, Василія Великого та інших.

Особливим авторитетом користувався Августин Блаженний (354-430 роки). Його погляди на людину, її природу та місце в світі стали для гуманістів основоположними. Августин, на відміну від античних мислителів, розглядав людину не як частину космосу, а як богоподібне створіння, «конкретне людське Я, особистість, індивід у його багатоманітних життєвих проявах та особливому способі існування» [18, с. 97]. Отже, людина була виділена зі Всесвіту з його законами та поставлена перед обличчям Творця. Її земний шлях – це драма важких взаємин із Богом, в основі яких лежать акти творіння, гріхопадіння, спокути та каяття. Таким є сенс людської історії.

Інколи вважають, що середньовічна концепція людини теоцентрична, а ренесансна, навпаки, антропоцентрична. Але насправді ідея антропоцентризму не була оригінальним винаходом гуманістів. Про те, що в центрі світобудови стоїть людина, говорили ідеологи християнства, зокрема Августин. Бог зовсім не є центром Всесвіту, він його створив і поставив над ним людину для того, щоб царствувати над

усім природним універсумом [7]. Відштовхуючись від цієї ідеї, гуманісти прославляли людину (Адама) як найвищу цінність у світі. Бог наділив її універсальними здібностями, «красою, розумом, мудрістю, могутністю, багатством» (Дж. Манетті); «Богу людина дорожча, ніж самій людині» (Ф. Петрарка); «вона всюди прагне панувати, всюди прагне прославитися» (М. Фічино).

Переосмислюючи традиційний антропоцентризм, ренесансні мислителі наголошували на унікальних творчих можливостях людського розуму. Більше того, вони славили людину не в її природній іпостасі, а окультурену, цивілізовану, таку, що реалізує закладені в ній пізнавальні потенції у повсякденній напруженій праці. Пізнання, на думку Піко делла Мірандола, є головною умовою гідності та вищості людини, шляхом до її самореалізації, справжнього щастя, гармонії із зовнішнім світом. Людина від самопізнання за допомогою scienta morales самовдосконалюється морально, а за участю scientia naturalis – осягає природний світ, після чого «заспокоюється блаженством теології» [35, с. 221].

Зауважимо, що й у цих твердженнях гуманісти мали християнських попередників. Той же Августин, наприклад, віддавав належне розумові людини, за допомогою якого вона здатна винаходити й вивчати багато наук. Про це свідчать «дивовижні витвори, одяг, будівлі, успіхи в землеробстві та мореплавстві, виготовлення знарядь праці, картин, статуй, музичних інструментів тощо» [39, с. 32]. Порівняємо його роздуми з розумінням проблеми гуманістом Дж. Манетті, який стверджував: «після початкового й ще не завершеного творіння світу нами, як видно, усе було винайдено, зроблено й приведено до довершеності» [27, с. 25]. Тут можна побачити також ідею розвитку світу та ролі людини як помічника Бога у його вдосконаленні. Вона перегукується з думкою Григорія Ниського про «розумне насіння» (rationes seminales), паростки, що їх запровадив Творець у найпершу матерію.

Каменем спотикання для гуманістів був християнський догмат про первородний гріх. За Августином, гріхопадіння першої людської пари суттєво вплинуло на природу людини, деформувавши й зіпсувавши їх, внаслідок чого були втрачені людська гідність і достойність. Джерелом гріха оголошувалося тіло, а також близька до нього почуттєва сфера душі. Звідси у західному християнстві уявлення про віруючу людину як обов'язкового грішника, підвищене почуття гріховності, а вчення Августина про первородний гріх, сприйняте й розвинуте

католицизмом, дало поштовх «небувалій досі аскетичній практиці та презирству до тіла» [39, с. 34].

Гуманісти не підтримували цього й намагалися спростувати або, принаймні, пом'якшити даний догмат. З погляду Л. Валли, первородний гріх не спотворив тілесної організації та волі людини [8, с. 286-287]. Такої ж думки були Ф. Петрарка та Дж. Манетті. Натомість П. Браччоліні стверджував, що всі життєві негаразди й нещастя (miseria) походять від первородного гріха. Л. Б. Альберті пов'язував miseria не з первородним гріхом, а з підпорядкованістю людського єства природним законам. Загалом у розв'язанні цього питання гуманісти йшли здебільшого за античною і тією ж середньовічною традицією, у якій переважали ідеї природної людини (наприклад, Шартрська школа XII століття). Бернард Сільверст, близький до неї, бачив людину як гармонійну єдність душі й тіла, намагався виправдати всю її природу – тіло, розум, почуття, піднести цінність земного буття. Він стверджував, що інтелект дозволяє людині осягнути найскладніші загадки світобудови і навіть управляти зірками. Франциск Асизський (XII-XIII століття) виступав проти аскетичної практики умертвління плоті, оскільки вона має за своєю природою служити духові [39, с. 42]. Уплив цих ідей на гуманістів не викликає сумніву, хоча на їх авторів ренесансні мислителі не завжди посилалися. У їх творах так само йшлося про природу, «повелительку всіх речей» (Б. Монтеманьо), «єдину вчительку справ» (Дж. Манетті), «творця всіх речей» (К. Раймонді).

Ренесансний синтез античної і християнської традицій був особливо плідним у сфері моральності й виховання. Головною етичною категорією християнства за часів Середньовіччя вважалася чеснота, доброчесність (virtus). Поряд із трьома богословськими чеснотами – вірою, надією, любов'ю, названими так на основі тексту апостола Павла і прийнятими в патристичній і схоластичній етиці, існували чотири кардинальні, або філософські чесноти, визначені ще Платоном у його «Політиці»: розумність (розсудливість, мудрість), стійкість (мужність), поміркованість і справедливість. Від них походила ще одна низка чеснот – терплячість, великодушність, безкорисливість, щедрість, справедливість, милосердя тощо. Ренесансні мислителі не відкинули їх, а наповнили новим, світським змістом відповідно до потреб власної епохи. Вони багато зробили для того, щоб традиційні християнські цінності стали основою етичної культури європейців. Також глибоко усвідомлювалося їх педагогічне значення. Е. С. Пікколоміні приписуються такі слова: «Якби християнство й не

підтверджувалося чудесами, його все одно необхідно було б визнати заради його моральних основ» [5, с. 409].

Однак ренесансне тлумачення доброчесності відрізнялося від християнського. Ф. Петрарка розумів її як «доброчесність – доблесть», підкреслюючи життєву активність особистості, здатність до великих справ – військових подвигів, політичної діяльності, творчості. Ренесансна доброчесність дієва, вона передбачає цілісність натури, особисту мужність, талант, спритність, успіх в усіх починаннях, громадянськість. Вона не мала нічого спільного з ідеалами аскетизму, чернецтва, втечі від земних благ заради любові до Бога й вічного спасіння. У морально-етичному кодексі європейського Відродження мали місце такі поняття, як слава (gloria), заздрість (invidia), пошана (onere), доблесть (valore), гідність (dignitas). Інколи ренесансну людину вважають надмірно індивідуалістичною, морально розкутою, розбещеною. При цьому наводять приклади з життя Чезаре Борджа, П'єтро Арентіно – тиранів італійських міст. Ці образи не мають нічого спільного з гуманістичними ідеалами. Ренесансний гуманізм утверджувався, за словами К. Бурдаха, «не в протиріччі з християнською релігією, а з повноти сили релігійного піднесення» [4, с. 89]. З іншого боку, він обмежив роль теології, «сприяв секуляризації мислення і саме в цьому відношенні готував умови для культури Нового часу» [19, с. 16].

Про зв'язок Ренесансу з середньовічною традицією яскраво свідчать ідеї та практика гуманістичного виховання П. П. Верджеріо – одного з найвідоміших гуманістів-педагогів епохи європейського Відродження. У своїх настановах він зазначав, що передусім у дітях потрібно виховувати повагу до богослужіння. «Що буде святого серед людей для того, хто нехтуватиме самою божественністю?» [10, с. 102]. М. Веджо присвятив релігійному вихованню спеціальний розділ трактату «Про виховання дітей та їх достойних звичаїв» [29]. Х. Л. Вівес уважав, що «Бог має головне значення в житті людини, і можна обійтися без чого завгодно, але тільки не без релігії» [11, с. 97]. Вітторіно да Фельтре виховував учнів Мантуанської школи в дусі християнського благочестя, сам викладав курс релігії, водив дітей на богослужіння, примушував кожного дня дякувати Богові за його благодіяння й просити блага для себе, городян, батьків [38, с. 38].

Сприйнята гуманістами християнська традиція дещо згладжувала культ тілесності в античній антропології, приверташи увагу до глибин душевного життя людини, посилюючи моральне начало. Ідея унікальності, неповторності, самоцінності душі, відповідальності за її

стан, плекання паростків добра в кожній людині теж запозичена педагогами-гуманістами від християнства, християнської проповіді. Велике значення мав досвід самоаналізу у сповіді. Ще Августин звертав увагу на необхідність формування навичок самопізнання: «Щоб пізнати себе, потрібно звикнути відволікатися від почуттів, зосереджувати душу й утримувати її саму в собі» [1, с. 125]. Ми відчуваємо вплив ідей Августина на Ф. Петрарку. Особливо це простежується у творах гуманіста: «Таємниця», «Про усамітнене життя». У багатьох автобіографічних творах епохи Відродження людина, розповідаючи про свій шлях, мов би сповідується перед Богом, «єдиним свідком життя й усіх її діянь».

Конверсіні да Равенна – один із перших італійських гуманістів, у творі «Рахунок життя» постійно звертається до Бога: «Хто б міг пояснити, святий мій Боже, наскільки мінливим, марним, небезпечним, сліпим і через це нещасним є шлях юності, одна зі складніших речей у пізнанні» [17, с. 355]. Це нагадує «Сповідь» Августина з її тонким самоаналізом і гострою самокритикою у пошуках християнської віри. Навіть Б. Челліні – взірець ренесансного «титанізму», у «Життєписі» незмінно підкреслював свою християнську благочестивість і відверто розповідав про помилки та гріхи.

Гуманісти закликали своїх учнів до самозаглиблення, самопізнання, самовдосконалення. М. Веджо радив молодим людям час від часу усамітнюватися, аби мати можливість поміркувати про себе з метою приборкання хибних думок і дій, очищення душі. Про необхідність самооцінки та самовиховання говорили Л. Б. Альберті, Гуарино да Верона, М. Монтень, Еразм Роттердамський.

Із впливом християнства пов’язане поняття особистості, що вперше з’явилося саме в богословській літературі. Латинським словом persona Боецій переклав грецьке «іпостась» для позначення одного з ликів божественної Трійці. Персона, за Боецієм, це «індивідуальна субстанція розумної природи», інакше кажучи, «розумний індивід». Існували й інші визначення цього поняття: «безпосереднє існування розумної природи» (Рішар Сен-Вікторський); «індивідуальна істота, яка визначається своєрідністю щодо достоїнств» (Петро Ломбардський); «господар своїх вольових зусиль, той, хто діє, а не приводиться в дію» (Фома Аквінський). Отже, у середньовічному християнстві не було уявлень про духовні істоти, які б не були особистостями, а просто, скажімо, позбавленими почуттів силами [21, с. 58].

Християнський інтерес до людської душі, думка Августина про те, що «великою безоднею є сама людина... її почуття й рух серця», створювали передумови для обміркування проблеми особистості на світському рівні. З ним пов'язаний також індивідуальний підхід до людини, на якому наполягали гуманісти. М. Веджо прямо посилався на Григорія Назіанзина, який у своїй пастирській діяльності рекомендував по-різному підходити до людей, в залежності від їх характеру. Індивідуалізацією виховання і навчання обстоювали мало не всі ренесансні педагоги – від П. П. Верджеріо до Х. Л. Вівеса та Еразма Роттердамського.

Християнські ідеї використовувалися гуманістами у розв'язанні такого серйозного світоглядного питання як свобода волі та вибору. Августин визнавав свободу волі людини, узгоджував її з божественним провидінням та благодаттю, яка дається лише обраним.

Існувала ідея «розімкнутих можливостей» – людина може опуститися до тваринного стану, а може й піднятися до Бога. К. Салютаті вирішував цю проблему в августинівському дусі, покладаючись на божественну благодать. Піко делла Мірандола так само підпорядковував розумну душу провидінню і бачив справжню свободу у служінні йому. Проте в «Промові про гідність людини» (1486 рік) він не згадував ні про первородний гріх, який спотворив людську волю, ні про благодать. Людина сама робить свій вибір, а роль благодаті відіграє наука. При цьому роль Бога не заперечувалася, адже він «уклав у людину сім'я і зародки земного життя, і відповідно до того, як кожний їх вирощує, вони зростуть і дадуть у ньому свої плоди» [35, с. 221]. Таким було гуманістичне вирішення проблеми.

Християнські корені мають і соціальні погляди деяких гуманістів. Обговорюючи тему суспільного життя, «спільного блага», держави, вони нерідко посилалися на Біблію (книгу Буття, Перше послання до Корінфян, Діяння святих апостолів, Євангелія), приклади співжиття перших християн. Теоретики громадянського гуманізму спиралися на ідею християнської любові до ближнього – підвалину соціальності. М. Пальмієрі наповнив громадянським змістом традиційні доброчесності – поміркованість і справедливість: перша витлумачувалася як «належний порядок і такт» у всіх словах і справах, друга, головна у громадянському житті, як така, що дає змогу зберегти «союзи й добрі відносини дружби між людьми» [34, с. 430].

Окремо слід сказати про «християнський гуманізм», поширений на півночі Європи (у Нідерландах, Німеччині, Англії). У ньому найповніше представлений зв'язок із християнською релігією,

передреформаційними й реформаційними процесами, різноманітно-релігійно-філософськими течіями й рухами (наприклад, «нового благочестя», або «братів спільного життя»). До «християнських гуманістів» відносять Д. Колета, Т. Мора, Еразма Роттердамського, Х. Л. Вівеса, а його осередком уважають Оксфордський гурток інтелектуалів, очолений Д. Колетом. Під впливом флорентійського неоплатонізму, творів Піко делла Мірандола, наслідуючи приклад створення «благочестивої» релігії та поєднання Святого письма зі вченням Платона, Д. Колет закликав очистити католицьку церкву від схоластичної хитромудрості та відновити справжній зміст християнства. Ставши в 1505 році настоятелем собору св. Павла в Лондоні, Д. Колет виступав із яскравими проповідями, пропагуючи моральність за зразком Євангелія та практики раннього християнства. Незабаром він створив при соборі граматичну школу, де дітей виховували за гуманістичною програмою, «у вірі й християнських звичаях».

Д. Колет значною мірою вплинув на формування світогляду Т. Мора, Х. Л. Вівеса, Еразма Роттердамського. Останній невдовзі став провідною постаттю північного гуманізму. У цій течії християнська лінія знайшла найбільш повне втілення переважно в релігійно-етичному трактуванні широкого спектра соціальних, політичних і моральних проблем суспільного життя. Центральна ідея еразмового вчення – «філософія Христа» – сформувалася під впливом ідеології «братів спільного життя», ранньохристиянської патристики й італійського Ренесансу, здебільшого у вигляді неоплатонізму, в якому любов до античності поєднувалася з пошуками нової релігійності. Тут ще однією точкою опори для гуманіста стали посилання апостола Павла, євангельські настанови.

Основні положення «філософії Христа» Еразм Роттердамський виклав у «Енхірідіоні, або Зброї християнського воїна» (1501 рік). Загалом його цікавили не стільки онтологічні питання християнства, скільки морально-етичний аспект, «практичне благочестя». Еразм уважав, що людина має змогу й повинна осягнути Бога в самій собі, навчитися жити та діяти за його законами. Енхірідіон – це кинджал, що його радив автор невпинно встромляти у власні груди, щоб унаслідок важких випробувань стати справжнім християнином і доброчесною людиною. З християнської точки зору він пропонував оцінювати все, із чим стикається людина в житті. Також Еразм бачив можливість змінити спотворену офіційною церквою свідомість християн за допомогою античної мудрості. Антична думка настільки тісно переплiталася у

гуманіста з християнською, що він називав святим Сократа і бачив душі Вергілія і Горація серед блаженних.

У гуманістичному дусі Еразм Роттердамський трактував поняття «наслідування Христа» (ідею такого наслідування пропагували учасники руху «нового благочестя»). Христос повинен, на думку автора «Енхірідіона», впливати на віруючих безпосередньо, усім своїм земним життям, кожною подією й словом. Він – моральний взірець, головний орієнтир у життєвих справах, «до нього єдиного звернені всі прагнення, всі зусилля, справи та дозвілля. Знай, що Христос не пустий звук, а ніщо інше, як любов, щирість, терпіння, чистота – одне слово, все, чого він учив» [46, с. 135].

Справжня віра, розмірковував Еразм, не повинна зводитися до обрядовості. «Не кажи мені тут, що любов у тому, щоб часто ходити до церкви, припадати до статуй святих, запалювати свічки, повторювати завчені молитви. Нічого такого Богові не потрібно», – читаємо в «Енхірідіоні». Справжня віра, за апостолом Павлом, – це «вважати всіх членами одного й того ж тіла, усвідомити, що всі єдині в Христі, радіти вдачі братів у Господі, як своїй, допомагати їх бідам, як власним...» [46, с. 157]. «Наслідування Христа» – кращий вид морального виховання, утвердження в спілкуванні доброти, доброзичливості, сердечності.

Еразм Роттердамський надавав великого значення вихованню дітей. Він писав, що «головна турбота християнина повинна бути про те, щоб діти вже з колиски... живилися переконаннями, гідними Христа» [39, с. 164]. Його твір «Розмови запросто» (1518 рік) – своєрідний підручник із «практичного благочестя». Один із його героїв, хлопчик Гаспар, виховувався у школі Д. Колета. Його благочестя відрізнялося від чернечого («капюшон дає стільки ж благочестя, скільки menna»). Воно зводилося до чотирьох завдань: «щиро шанувати Бога й божественне письмо; не тільки боятися Ісуса як володаря, а любити його всією душею; будь-якими засобами захищати свою незаплямованість; дотримуватися принципу милосердя, мати терпіння й не відповідати злом на зло». І при цьому необхідно ретельно вивчати науки, аби «вдосконалюватися у добрих звичаях» [47, с. 58].

Християнські мотиви звучали й у творчості Т. Мора та Х. Л. Вівеса. У листі Т. Мора до У. Гоннеля, вихователя його дітей, мислитель зазначав, що найпершим завданням має стати наставляння в благочесті, милосерді, скромності, християнському смиренні [29, с. 325-327]. А гуманіст Х. Л. Вівес свої головні твори («Про навчання наукам, або Про християнське навчання», «Про виховання християнки») також присвятив проблемам християнського виховання.

Гуманістичні ідеї поєднувалися з християнськими також у багатьох політико-педагогічних трактатах епохи європейського Відродження, класичним зразком яких є робота Еразма Роттердамського «Виховання християнського государя» (1512 рік). Цей твір був написаний Еразмом для імператора Священної Римської імперії Карла V. У ньому чітко представлена гуманістична концепція державної влади й погляди ренесансного мислителя на права й обов'язки правителя. На думку Еразма, влада правителя-християнина «є нічим іншим, як управлінням за допомогою благодіянь і захисту» [45, с. 44]. Зовнішні атрибути її несуттєві. «Корона, скіпетр, мантія, ланцюг, перев'язь при доброму государеві є знаком або символом доброчесності, при поганому – свідоцтвом ґанджів» [45, с. 24]. Християнський монарх має бути швидше вихователем, ніж державцем. Прийняті ним закони повинні спрямовуватися не на покарання, а на винагороду за доброчесність. Еталоном королівської моральності Еразм уважав, посилаючись на давньогрецького філософа Юлія Поллукса, вихователя імператора Коммода, у якого миролюбність, людяність, великодушність, розумність були поєднанні з прозорливістю та твердістю. При цьому він зазначав: «Якщо вже язичник-наставник зобразив такого государя перед язичником-учнем, наскільки більш благочестивий образ належить надавати християнському государю» [45, с. 41]. У поняття «християнський государ» гуманіст укладав передусім етичний ідеал у дусі Нагорної проповіді Христа.

Під упливом ренесансних гуманістів певних змін зазнавала й сама католицька церква. Європейське Відродження ідейно підготувало ґрунт для Реформації («Еразм зніс яйце, а Лютер висидів його»). Виступаючи проти схоластики, критикуючи духовенство й церковних ієрархів, гуманісти сприяли оновленню християнської традиції, часто поверталися до її витоків. Достатньо згадати «Декамерон» Боккаччо, трактат Л. Валли про «Костянтинів дар», «Похвалу глупоті» Еразма Роттердамського, критику гуманістами священних текстів і публікацію ними творів отців церкви.

Зазнав упливу гуманістичних ідей і теоретик німецької Реформації М. Лютер. У його «богословських тезах» досить виразно прослідковується прагнення повернутися до «чистоти» християнського вчення, інші ренесансні лінії, особливо ті, що йшли від Еразма Роттердамського. Сталися в нагоді міркування «християнських гуманістів» про справжнє благочестя й виховуючу роль церкви. Особливо відзначимо підтримку реформатором класичної освіти, запропонованої гуманістами, вивчення античної спадщини,

стародавніх мов, мистецтв і наук, які «не лише не шкодять нам, а й приносять користь, пошану, благочестя; вони необхідні не лише для розуміння Святого письма, але й для справ світського правління» [42, с. 163].

Як бачимо, європейське Відродження не спричинило розриву з християнською традицією. Про це переконливо свідчить аналіз літературної спадщини його провідних ідеологів XIV-XVI століть, настрої і прагнення гуманістів. Уплив християнства на ренесансних мислителів не зводився лише до функції «релігійної оболонки», а був набагато глибшим і результативнішим. Християнське вчення зробило гуманістичний ідеал людини більш духовним, піднесеним, посилювало увагу до внутрішнього світу й душевного життя особистості. Морально-етична проблематика християнства досить органічно вписалася в ренесансну антропологію. З іншого боку, взаємодія з гуманізмом виявилася корисною й для християнської традиції, прискорила процес її оновлення та зміцнення.

Список використаних джерел

1. Августин. О порядке. *О бессмертии души.* М.: АСТ, 2004. С. 123-197.
2. Альберти Л. Б. О семье / пер. О. Ф. Кудрявцева. *Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: быт, нравы, идеалы:* Хрестоматия. М., 1996. С. 359-411.
3. Арьес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева. Екатеринбург, 1999. 416 с.
4. Бурдах К. Реформация. Ренессанс. Гуманизм / пер. с нем. М.: РОССПЭН, 2004. 208 с.
5. Буркгардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / пер. с нем. С. Брилианта. Смоленск, 2002. 448 с.
6. Бурлацкий Ф. М. Загадка Макиавелли: Драматургические, исторические, социологические новеллы. М.: Рипол Классик, 2003. 352 с.
7. Буття, 1: 26-28.
8. Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. М.: Наука, 1989. 475 с.
9. Веджо М. О воспитании детей и об их достойных нравах / пер. Н. В. Ревякиной. *Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV — XVII вв.)* / сост., вступ. статья и коммент. Н. В. Ревякиной, О. Ф. Кудрявцева. М.: Изд-во УРАО, 1999. С. 199-213.

10. Верджерио П. П. О благородных нравах и свободных науках / пер. Н. В. Ревякиной. *Итальянский гуманизм эпохи Возрождения*: сб. текстов. Ч. II. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. С. 71-107.
11. Вивес Х. Л. Об обучении наукам или христианском обучении. Меньшиков В. М. *Педагогика Эразма Роттердамского. Педагогическая система Х. Л. Вивеса:* учеб. пособ. М.: Народное образование, 1995. 134 с.
12. Делла Каза Дж. Галатео, или Об обычаях / пер. Г. Д. Муравьевой. *Сочинения великих итальянцев XVI века*. СПб., 2002. С. 248-288.
13. Енгельс Ф. Діалектика природи. *К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори*. К.: Вид-во політ. л-ри, 1965. Т. 20. С. 319-576.
14. Загвязинский В. И., Амонашвили Ш. А., Закирова А. Ф. Идеал, гармония и реальность в системе гуманистического воспитания. *Педагогика*. 2002. №9. С. 3-10.
15. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения: учеб. для вузов / Л. М. Брагина, О. И. Варьяш, В. М. Володарский и др.; под ред. Л. М. Брагиной. М.: Высш. школа, 2001. 479 с.
16. Кастильоне Б. Придворный. *Сочинения великих итальянцев XVI века.* СПб.: Алетейя, 2002. С. 181-246.
17. Конверсини да Равенна Дж. Счет жизни / пер. Н. В. Ревякиной. *Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.)* / сост., вступ. статья и коммент. Н. В. Ревякиной, О. Ф. Кудрявцева. М.: Изд-во УРАО, 1999. С. 352-356.
18. Кондзьолка В. В. Історія середньовічної філософії: навч. посіб. Львів: Світ, 2001. 320 с.
19. Косиков Г. Средние века и Ренессанс. Методологические проблемы. *Зарубежная литература второго тысячелетия*: учеб. пособ. / под ред. Л. Г. Андреева. М.: Высш. школа, 2001. С. 8-39.
20. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV — початку XVII ст. К.: Основи, 2000. 472 с.
21. Лобковиц Н. Что такое личность? *Вопросы философии*. 1998. №2. С. 54-64.
22. Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы. *Мартин Лютер. Время молчания прошло: Избранные произведения. 1520-1526 гг.* / пер. с нем., истор. очерк, коммент. Ю. А. Голубкина. Харьков: Око, 1992. С. 155-180.
23. Макиавелли Н. Государь. М.: Планета, 1990. 84 с.

24. Макиавелли Н. История Флоренции. *Государь.* М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2006. С. 361-736.
25. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. *Государь.* М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2006. С. 15-292.
26. Макиавелли Н. Речь, или диалог о нашем языке. *Сочинения великих итальянцев XVI века*. СПб.: Алетейя, 2002. С. 59-69.
27. Манетти Дж. О достоинстве и превосходстве человека. *Итальянский гуманизм эпохи Возрождения:* сборник текстов. Саратов, 1988. Ч. II. С. 8-68.
28. Монтень М. Опыты. Кн. I. М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1958. 526 с.
29. Мор Т. Письмо к Уильяму Гоннелю от 22 мая 1518 г. *Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.)* / сост., вступ. статья и коммент. Н. В. Ревякиной, О. Ф. Кудрявцева. М.: Изд-во УРАО, 1999. С. 324-327.
30. Оріховський С. Життя і смерть Яна Тарновського. *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія* у 2-х ч. Ч. 1. К.: Наук. думка, 1995. С. 254-293.
31. Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу. *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія* у 2-х ч. Ч. 1. К.: Наук. думка, 1995. С. 23-60.
32. Оріховський С. Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягеллона. *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія* у 2-х ч. Ч. 1. К.: Наук. думка, 1995. С. 180-223.
33. Осиновский И. Н. Томас Мор. М.: Наука, 1974. 167 с.
34. Пальмиери М. Гражданская жизнь / пер. О. Ф. Кудрявцева. *Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: быт, нравы, идеалы: Хрестоматия*. М.: Юристъ, 1996. С. 414-432.
35. Пико делла Мирандола. Речь о достоинстве человека. *Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии*. М.: Политиздат, 1991. С. 220-239.
36. Понтано Дж. Государь. *Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV в.).* М.: Изд-во МГУ, 1985. С. 290-307.
37. Ревякина Н. В. Античные источники итальянской гуманистической педагогики. *Античное наследие в культуре Возрождения*. М.: Наука, 1984. С. 66-77.
38. Ревякина Н. В. Мантуанская школа Витторино да Фельтре и проблемы воспитания правителя. *Человек в культуре Возрождения*. М.: Наука, 2001. С. 55-63.

39. Ревякина Н. В. Человек в гуманизме итальянского Возрождения. Иваново, 2000. 322 с.
40. Ревякина Н. И. Христианские истоки гуманистической мысли Италии XIV-XV вв. *Культура Возрождения и религиозная жизнь эпохи*. М.: Наука, 1997. С. 14-20.
41. Рутенбург В. И. Возрождение и религия. *Типология и периодизация культуры Возрождения*. М.: Наука, 1978. С. 14-26.
42. Смирин М. М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии. Очерки из истории гуманистической и реформационной мысли. М.: Наука, 1978. 236 с.
43. Стам С. М. Культура Возрождения: вопросы содержания, эволюции, периодизации. *Вопросы истории.* 1977. №4. С. 75-93.
44. Черняк И. Х. Гуманизм эпохи Возрождения и христианская мысль древности. *Античное наследие в культуре Возрождения*. М.: Наука, 1984. С. 27-40.
45. Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя / пер. А. В. Тарасовой. М.: Мысль, 2001. 365 с.
46. Эразм Роттердамский. Оружие христианского воина. *Философские произведения* / отв. ред. В. В. Соколов; пер. и коммент. Ю. М. Каган. М.: Наука, 1986. С. 90-217.
47. Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / пер. С. Маркиша. М.: Худож. лит., 1969. 703 с.
48. Nakosteen M. The history and philosophy of education. New York, 1965. 716 p.
49. The Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas / Ed. by P. P. Wienez. Published by Ch. Scribner'Sons. New York, 1973. 974 p.
50. Woodward W. H. Wittorino da Feltre and other Humanist Educators. New York, 1963. 197 p.

Яременко Леонід

ЕТАПИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АНТОНІО САЛЬЄРІ ТА ЇХНЄ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СТАНОВЛЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ

Педагогічна діяльність Антоніо Сальєрі, засновника центральної Європейської консерваторії у Відні, як і його неповторна школа, складалася з кількох етапів. Кожен із цих етапів мав свої особливості, характеризувався певними здобутками в різних напрямах його композиторської, приватно-педагогічної, консерваторсько-педагогічної та суспільно-громадської діяльності. Застосування критичного аналізу допомогло виділити три етапи в педагогічній діяльності Антоніо Сальєрі: композиторсько-педагогічний етап (1766 – 1788 рр.) – завоювання Антоніо Сальєрі любові Відня як оперного композитора й вокального педагога; приватно-викладацький етап (1788 р. – 1813 рр.) – перехід до активних приватних занять із музикантами-інструменталістами й композиторами, активна суспільно-громадська позиція Антоніо Сальєрі в цей період, продовження композиторської творчості; консерваторсько-шкільний педагогічний етап (1813 – 1823 рр.) – відкриття у Відні вищої хорової школи, що пізніше реформована в консерваторію, покладена на А. Сальєрі вищою владою відповідальність у цей період за контроль над усіма навчальними закладами Відня, розробка власної системи організації музично-теоретичних занять у Віденській консерваторії.

Для виділення цих етапів науковим підґрунтям послугували праці німецьких мистецтвознавців і дидактів – А. Бернера [1], М. Кролла [2], Г. Рюккера [3] і чеського дослідника Т. Крцешов'яка [4].

Дамо детальну характеристику трьох етапів педагогічної діяльності Сальєрі, що поступово склалася в неповторну педагогічну школу. *Перший композиторсько-педагогічний етап* (1766 – 1788 рр.) був насичений подіями, якісними зрушеннями в житті майбутнього маестро. Відправною точкою (нижньою хронологічною межею нашого дослідження) вважаємо 15 червня 1766 р., коли А. Сальєрі разом із Флоріаном Леопольдом Гассманом прибув до Відня і захоплений його атмосферою культурного життя одразу взявся писати оперу. 1768 р. ним була завершена перша опера «Весталка», клавір якої, на жаль, втрачений. Через рік (1769 р.) Антоніо Сальєрі почав працювати в театрі як асистент Ф. Л. Гассмана. Незабаром він отримав посаду клавесиніста-концертмейстера придворного оперного театру [3, с. 181].

Із січня 1770 р. почалася бурлива композиторська творчість Антоніо Сальєрі – у Відні відбулася прем'єра його другої опери «Освічені жінки», а в грудні, наприкінці того ж року, блискуче пройшла прем'єра опери «Невинне кохання». У цей період А. Сальєрі не обмежився написанням опер. Його приваблювали драматичні спектаклі, тому Маестро зважився взятися за написання власного театрального дивертисменту «Дон Кіхот на весіллі Гамачо», який теж був тепло зустрітий глядачами в січні 1771 р.. Проте на цьому все й закінчилося. Композитор знову повернувся до оперної творчості. Навесні (наприкінці квітня) того ж 1771 р. відбулася прем'єра опери «Мода, або домашній переполох», а буквально через два місяці, 2 червня, глядачі Відня отримали ще одну оперу – «Арміда».

Успіх дарував Антоніо Сальєрі натхнення. 1772 р. також виявився плідним – 29 січня відбулася прем'єра опери «Венеціанський ярмарок», 12 травня – «Барон старої гори», а 12 жовтня театральна публіка була в захваті від опери «Викрадена баддя». Безумовно, А. Сальєрі тяжів до комічних опер. До смаку йому був і безсмертний сюжет комедії Карло Гольдоні «Трактирниця» («Мірандоліна»). Наскільки ця опера була вдалою сьогодні стверджувати важко, але для того часу музика А. Сальєрі була зрозумілою і сприймалася неважко. Її створенню композитор присвятив увесь 1773 р..

Наступного 1774 р. трапилася подія, що змінила життя Антоніо Сальєрі. 21 січня раптово помер його друг і наставник Флоріан Леопольд Гассман, а місце першого капельмейстера імператорської капели отримав композитор Йозеф Бонно. Проте про А. Сальєрі також не забули: йому дісталася посада придворного композитора камерної музики й заступника капельмейстера італійської опери у Відні. У вищих колах його поважали за неймовірну працездатність і стриманий неконфліктний характер. Відбулися зміни і в особистому житті композитора. Його шлюб із Терезією Хельферсторфер і народження першої дочки Йозефи Марії Анни вимагали від А. Сальєрі стабільного матеріального становища. Тому, коли в березні 1776 р. у Відні закрили італійську оперу, він вирушив у тривалу гастрольну поїздку містами Італії [4, с. 47].

На батьківщині композитора його комічні опери «Сердечне лихо» й «Удавана дурна» не мали такого успіху не лише через нелюбов італійців до фарсу, а й через посередній склад солістів його трупи. Тут А. Сальєрі вперше серйозно замислився про власну підготовку вокалістів і насамперед жінок, на плечах яких лежав основний тягар оперного дійства та вокальної техніки.

Проте, коли 3 серпня 1778 р. в Мілані відкрився відбудований після пожежі оперний театр, відомий всьому світові під назвою «Ла Скала» («Під сходами»), Антоніо Сальєрі представив там оперу «Визнана Європа». Це було ознакою того, що поступово Маестро набирав популярності й у себе на батьківщині. Водночас Антоніо Сальєрі не залишився в Мілані, а помандрував до Венеції та Риму, де представив свої опери «Школа ревнивих», «Талісман», «Дама-пастушка».

29 листопада 1780 р. померла імператриця Марія Терезія, вдова імператора Франца I. Трон посів її старший син Йосип I. Антоніо Сальєрі поспішив повернутися до Відня, щоб ніхто інший не встиг вплинути на смаки молодого короля, який непогано грав на клавесині й співав, загалом вважаючи себе знавцем і поціновувачем музичного мистецтва. Тут на розсуд молодого короля була представлена нова опера А. Сальєрі «Коминяр» (лібретто П'єтро Метастазіо), що мала заслужений успіх. Це була передостання спільна робота композитора з поетом і оперним лібретистом П'єтро Метастазіо (остання – «Семіраміда»), який помер наступного року.

У цей час тривають його заняття з вокалістами. Не варто забувати, що А. Сальєрі мав гарний голос і мав досвід співу в костелі Святого Марка. Тому ці заняття виявилися плідними. З-під його педагогічного крила вийшли такі зірки оперної сцени, як Катаріна Кавальєрі (перша Констанца у «Викраденні із Сераля» В. А. Моцарта), Анна Мільдер-Хауптман (перша Леонора у «Фіделіо» Л. Бетховена), Ганна Краус-Враніцкі, Фортуната Франкетті, Катаріна Вальба, Амалія Хенель тощо.

Після смерті П'єтро Метастазіо почалася співпраця А. Сальєрі з лібретистом Лоренцо да Понте та спостерігалося його тяжіння уже до серйозних, а не комічних оперних сюжетів. 26 квітня 1784 р. в Парижі відбулася успішна прем'єра опери «Данаїди». Цікаво те, що А. Сальєрі боявся того, як паризька публіка зустріне його оперу і просив не розголошувати авторство (тобто, ніхто не знав ім'я композитора). І лише після того, як були розкуплені квитки на 13-ту виставу (опера щоразу ставилася на вимогу публіки) В. Х. Глюк розголосив авторство А. Сальєрі [4, с. 49].

Завершивши останню оперу цього періоду – «Печера Трофоніо», композитор знову повернувся до театрального дивертисменту. Його дивертисмент «Спочатку музика, а потім слова» запам'ятався віденській публіці ще й тим, що 7 лютого 1786 р. в Шенбруннському палаці відбувся творчий поєдинок А. Сальєрі та В. А. Моцарта. В. А. Моцарт водночас показував свій зінгшпіль «Директор театру». Опера А. Сальєрі була зустрінута оплесками захопленої публіки, а

зінгшпіль В. А. Моцарта повністю провалився. Усе, що відбувалося в дивертисменті, було простим і зрозумілим, а в зінгшпілі – складним і вимагало напруги від публіки. А. Сальєрі був людиною свого часу, часу розквіту європейського класицизму, а В. А. Моцарт його випереджав.

Французи теж наперебій почали запрошувати до себе А. Сальєрі. 7 грудня 1786 р. відбулася прем'єра опери «Горації» у Фонтенбло, а 29 січня 1787 р. ця ж опера мала блискучий успіх у Версалі. На замовлення французького двору А. Сальєрі сумісно з Бомарше створив оперу «Тарар», що мала грандіозний успіх у Парижі. Невдовзі помер композитор Крістоф Віллібальд Глюк і Антоніо Сальєрі взяв на себе турботу про утримання дітей свого вчителя [1, с. 311].

Отже, перший етап творчої діяльності Антоніо Сальєрі був насиченим і плідним, приніс Західній Європі не лише його опери – комічні й серйозні, а і став своєрідним «трампліном» до створення власної педагогічної школи, що почалася з наполегливої роботи з вокалістами.

Другий приватно-викладацький етап (1788 р. – 1813 рр.) у творчій діяльності А. Сальєрі характеризувався розширенням сфери його педагогічних інтересів, початком його професійних занять із інструменталістами, а також початком активної суспільно-громадської діяльності.

15 квітня 1788 р. помер перший капельмейстер імператорського двору Йозеф Бонно, місце якого отримав Антоніо Сальєрі. Маестро утримався на цій посаді упродовж 36 років, аж до 1824 р. (рік смерті). А. Сальєрі також зайняв посаду президента Музичного товариства, заснованого Ф. Л. Гассманом (правда, з 1795 р. він став іменуватися його віце-президентом), проте благодійні концерти товариства організовував аж до 1818 р.). Паралельно композитор не припиняв писати музику: в цей рік він завершив роботу над героїко-комічною оперою «Хубілай, великий хан татарський» (його інтереси вже сягали історичних сюжетів). До того ж на цей час А. Сальєрі був батьком великої родини. У нього народилася сьома донька [4, с. 99].

1789 р. став роком великих змін і суспільних зрушень, 14 липня в Парижі була захоплена Бастилія. Тривала Велика французька революція. Такі ж катаклізми відбувалися і в імператорській владі Австро-Угорщини. Після смерті імператора Йосипа II (20 лютого 1790 р.) престол посів його брат Леопольд II, якому довелося керувати країною лише два роки у найважчих умовах. Його змінив Франц II, а у Франції була повалена монархія, короля і королеву

тримали під вартою. У вересні 1795 р. Австрія та Пруссія оголосили війну Франції.

Проте, ці епохальні події не знизили темпів композиторської, педагогічної та громадської діяльності Антоніо Сальєрі. Влітку 1795 р. він завершив оперу «Світ догори дном» (таку назву опері композитор дав невипадково), а її прем'єра відбулася 13 січня 1795 р. в Бургтеатрі.

Саме на зламі епох, коли «стара Європа хиталася на ногах», Сальєрі почав давати приватні уроки 22-річному Людвігу ван Бетховену (вони тривали з 1793 до 1809 рр.). Зазначимо, що Л. Бетховен до початку занять з Маестро намагався навчатися в Й. Гайдна. Проте міжособистісних відносин не вдалося встановити: у Л. Бетховена був непростий характер, а Й. Гайдн відрізнявся авторитарністю у викладанні. І лише терпіння, внутрішня інтелігентність і оптимізм А. Сальєрі змусили юного генія визнати цього маестро [1, с. 47].

Водночас Маестро закінчив роботу над операми «Пальміра, цариця перська», «Геракліт і Демокріт», «Мавр», «Три філософії», «Фальстаф, або три жарти» (далі над цією комедію працював Дж. Верді). Усі вони з успіхом були представлені на віденській сцені, не дивлячись на змінне й бурхливе життя міста. Історичні сюжети все більше й більше захоплювали Маестро. 2 червня 1800 р. у Відні відбулася прем'єра опери А. Сальєрі «Цезар у Фармакузі». І це було зрозумілим, бо наближалася наполеонівська епоха.

10 листопада 1800 р. унаслідок державного перевороту у Франції до влади прийшов Наполеон Бонапарт, а через півроку в квітні 1801 р. при відкритті «Театру нуово» в Трієсті була поставлена опера А. Сальєрі «Ганнібал у Капуї», що практично відображала хід уже згаданих подій.

У цей же час композитор пережив важку втрату – 30 червня 1801 р. померла його улюблена учениця, відома оперна співачка Катаріна Кавальєрі, яка втілювала образи всіх героїнь маестро на підмостках віденської та інших європейських сцен. Після її смерті А. Сальєрі припинив писати опери.

Тим часом європейські кордони стрімко продовжували змінюватися у зв'язку з наполеонівськими війнами. 16 травня 1804 р. Наполеона проголосили імператором французів, а 14 листопада 1805 р. його війська ввійшли до Відня. А. Сальєрі, якому на той час було вже 55 років, уже не міг не реагувати на поневіряння європейських країн. До цих подій він написав «Реквієм», який через багато років прозвучить на його похороні. Це стало фіналом творчої діяльності композитора.

Наступні події набирали ще трагічнішого характеру: 6 серпня 1806 р. Франц II оголосив себе детронізованим, після чого Священна

Римська імперія перестала існувати. Ще через рік, 30 квітня 1807 р. померла дружина А. Сальєрі [2, с. 90].

Наступні 5 років життя композитора мало відомі для дослідників: інформації про педагогічну чи суспільно-громадську діяльність композитора обмаль. Відомо, що він продовжував давати приватні заняття. Йому потрібен був час, щоб відновитися від соціальних і власних душевних потрясінь. І лише у червні 1812 р. А. Сальєрі взяв до себе на безкоштовне навчання п'ятнадцятирічного Франца Шуберта.

Таким чином, другий етап творчої і педагогічної діяльності А. Сальєрі був не таким насиченим, як перший. Наприкінці нього він припинив композиторську діяльність, проте зосередився на новій педагогічній ниві – професійній підготовці інструменталістів. Крім того, виразною стала його суспільно-громадська позиція.

Останній, третій *консерваторсько-шкільний педагогічний етап* (1813 – 1823 рр.) у творчій біографії А. Сальєрі розкрив нові грані його таланту. У 1814 – 1815 рр. Маестро відіграв важливу роль у розвитку Товариства друзів музики, заснованого 1812 р. Йозефом фон Зоннляйтнером. Він очолював хорове відділення, що було беззаперечною основою цього товариства. Далі хорове відділення переросло спочатку у вищу хорову школу, а ще пізніше – у Віденську консерваторію, що стала центром музичної культури у Європі.

Прихильник абсолютної монархії, А. Сальєрі 21 січня 1815 р. диригував на урочистій церемонії, організованій у Відні Талейраном на згадку про Людовіка XVI і Марію Антуанетту, «невинно вбитих» у ході революційних перетворень, а в липні цього ж року Людовик XVIII, який повернув трон у Франції, звів А. Сальєрі в кавалери ордену Почесного легіону. Як наслідок, композитора стали поважати не лише в Австрії чи Італії, він був прославленим на всю Європу [4, с. 152].

Зросла активність Маестро в суспільно-громадському житті Західної Європи. 20 серпня А. Сальєрі виступив на суді в підтримку Джузеппе Карпані, автора книги про Йозефа Гайдна, у справі про плагіат і порушення авторських прав з боку молодого Стендаля. 1816 р. на запрошення влади став членом французької Королівської академії образотворчих мистецтв.

Коли 16 червня 1816 р. у Відні святково відзначали п'ятдесятиріччя творчої діяльності А. Сальєрі, імператор нагородив його золотою медаллю. Популярність Маестро продовжувала зростати, незважаючи ні на які суспільні негаразди. У 1817 р. А. Сальєрі був призначений на пост директора Віденської співочої школи. У Віденській співочій школі Маестро один викладав усі музично-теоретичні дисципліни.

Вік і здоров'я стали даватися взнаки коли маестро виповнився 61 рік. 1821 р. Антоніо Сальєрі звернувся до імператора з проханням про відставку, але той йому відмовив і прохання Маестро було задоволене лише через три роки.

У травні 1822 р. сталася ще одна визначна подія в житті майстра Антоніо: сім'я Ференца Ліста переїхала до Відня й десятирічний віртуоз відразу вступив на навчання до А. Сальєрі [4, с. 330].

У жовтні 1824 р. творча діяльність Маестро закінчилася: у нього проявилися симптоми паралічу ніг. А. Сальєрі був змушений лягти до заміської клініки. Йому оформили персональну пенсію з повним збереженням всього придворного гонорару. Там Маестро і помер у віці сімдесяти чотирьох років.

Таким чином, на останньому етапі своєї творчої діяльності Антоніо Сальєрі вже не писав авторських творів, а зосередився на суспільно-організаційній та педагогічній роботі. Чимало зусиль він приклав для розвитку Товариства друзів музики, був директором хорової та співочої віденських шкіл, які потім об'єднав в одну й був її очільником до 1824 р.. Тут розкрився його талант педагога-теоретика. Паралельно А. Сальєрі продовжував давати приватні уроки інструменталістам, причому давав їх безкоштовно. Серед його найталановитіших учнів цього періоду були Франц Шуберт і Ференц Ліст.

Отже, ми визначили три етапи у педагогічній діяльності А. Сальєрі, упродовж яких формувалася й удосконалювалася його школа. Це композиторсько-педагогічний етап (1766 – 1788 рр.), приватно-викладацький етап (1788 – 1813 рр.), консерваторсько-шкільний педагогічний етап (1813 – 1823 рр.).

Список використаних джерел

1. Berner, Alfred. Trompeteninstrumente, Die Musik in Geschichte und Gegenwart, lo vols., edited by Friedrich Blume, Donington, Robert, Ornaments, Grove's Dictionary of Music and Musicians, 5th edition by Eric Blom, Vol. VI, New artin's Press, 1960. 312 p.
2. Mark Kroll. Johann Nepomuk Hummel: A Musician's Life and World. – Kassel, Barenreiter, 1961. 128 S.
3. Rücker, Curt: Klingendes Weimar. Kassel, Barenreiter, 2006. 504 S.
4. Tadeusz Krzeszowiak: Freihaustheater in Wien 1787-1801. *Wirkungsstätte von W. A. Mozart und E. Schikaneder. Sammlung der Dokumente*. Böhlau, Wien u. a. 2009. 280 S.

Матеріал повторно публікується за згодою автора (джерело: Яременко Л. М. Педагогічна школа Антоніо Сальєрі. Посібник. Полтава: ЛНУ імені Тараса Шевченка, Видавництво ПУЕТ, 2022. 82 с.)

Рудь Микола

О. О. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ (1837-1881) ТА ЙОГО ВНЕСОК У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯН МЕЖИРІЧЧЯ ЕЛЬБИ І ОДЕРУ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Вивчення історії і культури слов'ян має давні традиції у Київському університеті. Розпочалось воно майже одночасно із заснуванням цього вищого навчального закладу, коли у відповідності з університетським статутом 1835 р. тут було відкрито у 1842 р. кафедру історії і літератури слов'янських наріч [6, с. 193; 11, с. 67; 15, с. 83-84]. Однак справжній розквіт славістики у Київському університеті пов'язаний з ім'ям відомого вченого-славіста Олександра Олександровича Котляревського, запрошеного сюди у 1875 р. ординарним професором кафедри слов'янської філології [4, с. 33].

О.О. Котляревський народився у І837 р. в Крюкові, передмісті м. Кременчука, в сім'ї чиновника комісаріатської комісії. Після закінчення у 1853 р. Полтавської гімназії він вступає на історико-філологічний факультет Московського університету, де під впливом лекцій О.М. Бодянського, Ф.І. Буслаєва, Т.М. Грановського у нього зароджується інтерес до славістики. На третьому курсі університету за твір, присвячений прийняттю християнства в Болгарії, О.О. Котляревський був нагороджений золотою медаллю [18, с. 1]. Проте захистити цю роботу як кандидатську дисертацію в стінах Московського університету йому не вдалося.

О.О. Котляревський закінчив Московський університет у 1857 р. лише зі званням дійсного студента через зіткнення з викладачем логіки Терновським. Після звичного в той час випробування він був зарахований на посаду вчителя російської мови в Александринський сирітський кадетський корпус у Москві, де працював з 1858 по 1862 р. [4, с. 15]. Як згадував про О.О. Котляревського один із його учнів по корпусу, пізніше професор Московського університету Олексій Миколайович Веселовський: «За короткий час він став одним із найбільш відомих вчителів Москви... Він захопив з собою з університетської аудиторії і зі своєї студентської комірчини все те захоплення наукою про народність, котре зігріло його власне життя, і зумів його передати підліткам, які до того часу мало замислювалися над подібними питаннями... річні твори з масою джерел, які захоплений викладач добував звідусіль, відкопуючи рідкості, спустошуючи бібліотеки, давали привід багато прочитати, про багато подумати, а тих хто слабо знав іншомовні джерела, змушували наполягти на них, щоб в

оригіналі вивчити все необхідне» [3, с. 404] (*тут і далі – переклад автора*).

Свою працю в Александрінському сирітському кадетському корпусі О.О. Котляревський поєднував з активною науковою діяльністю. Під псевдонімом «Эк-ст.» (екс-студент), «Sp.A-r» (spiritus asper) та ін. він публікує в журналах «Отечественные записки», «Русский вестник», газеті «Московские ведомости» ряд наукових праць популярно-критичного характеру, присвячених передусім давньоруській народно-поетичній старовині і мові. В них він виступає провідником нового порівняльно-історичного методу дослідження розробленого школою відомого німецького вченого Я. Грімма, намагається дати оцінку стану порівняльного мовознавства і міфології в Росії, полемізує зі слов'янофілами.

Аналізуючи московський період життя та науково-педагогічної діяльності О.О. Котляревського слід наголосити на одній рисі характеру молодого вченого, яка особливо яскраво проявляється в цей час – його палкій любові до України. То ж не дивно, що О.О. Котляревський з радістю зустрів заснування у Петербурзі у 1861 р. українського громадсько-політичного і літературно-художнього журналу «Основа», в якому публікувались матеріали з історії, етнографії, фольклору українського народу. Він із задоволенням відвідував український гурток, що згрупувався навколо «Основи», опублікував на сторінках журналу полемічну статтю «Чи були малоруси споконвічними жителями Полянської землі, чи прийшли із-за Карпат у XIV ст.?», у якій піддав різкій критиці погляди М. П. Погодіна і переконливо довів автохтонність українців [10, Т. 1, с. 624-637].

Підсумовує перші кроки О.О. Котляревського на ниві слов'янознавства його кандидатська дисертація «Про час прийняття християнської віри болгарами і про участь у цій справі св. Кирила Солунця», захищена в 1861 р. у Петербурзькому університеті. Робота виконана під керівництвом О.М. Бодянського і відрізняється ґрунтовним аналізом грецьких і західних джерел з розглядуваної проблематики [18, с. 41].

У 1862 р. сталася подія, яка внесла суттєві корективи у подальший життєвий шлях вченого. Мова йде про випадкову зустріч у Москві з російським емігрантом В.І. Кельсієвим, яка призвела до того, що запідозреного у зв'язках з Герценом через Кельсієва О.О. Котляревського було заарештовано і кинуто до одного з казематів Петропавлівської фортеці. Шестимісячне перебування у в'язниці тяжко

позначилось на здоров'ї молодого вченого. Тут з'явились у нього перші симптоми туберкульозу легень – хвороби, що стала пізніше причиною його ранньої смерті. І хоч за браком доказів О.О. Котляревського відпустили, однак упродовж семи років він перебував під негласним наглядом поліції і був позбавлений права служити по учбовому відомству [4, с. 11].

За таких обставин О.О. Котляревський зосереджує всі свої зусилля на науковій діяльності. На розширення його наукових інтересів та активізацію творчої діяльності суттєво вплинула участь у роботі заснованого в Москві у 1864 р. археологічного товариства. Він редагує науковий орган товариства – журнал «Археологічний Вісник», працює бібліотекарем, хранителем музею, секретарем Московського Археологічного Товариства. Вчений активно пропагує в наукових колах Росії нову на той час науку – археологію, тривалий розвиток якої, на його думку, гарантований, «тому що вона базується на суворому спостереженні і вільна від підкупу заздалегідь на віру прийнятої теорії» [18, с. 1].

З цього часу і впродовж подальшої наукової діяльності, О.О. Котляревський дотримується комплексного підходу до джерел і наряду з писемними пам'ятками обов'язково використовує археологічний матеріал. Яскравим прикладом цього стала його перша фундаментальна праця «Про поховальні звичаї язичницьких слов'ян» [7], захищена в 1868 р. у Петербурзькому університеті як магістерська дисертація.

Після захисту магістерської дисертації О.О. Котляревському було дозволено обійняти посаду екстраординарного професора в Дерптському університеті, де він працював з 1868 р. до 1873 р. [4, с. 12-13]. Крім лекцій з російської мови і літератури О.О. Котляревський читав у Дерптському університеті такі курси, як «Енциклопедія слов'янознавства», «Історія слов'янських наріч», «Тлумачення Краледворського рукопису» та ін. [14, с. 149].

У Дерпті вчений продовжував дослідницьку роботу в галузі слов'янознавства, публікуючи її результати в різних наукових виданнях і журналах. Він став членом «Вченого Естонського товариства» і опублікував в його «Працях» ряд своїх статей, з яких одна, а саме «Естонське божество в гостях на острові Рюген», була присвячена естонській міфології – питанню про язичницьке божество Тарапіта [10, Т. 4, с. 442-445]. Не дивлячись на погіршення здоров'я, в Дерпті О.О. Котляревський розпочав свою роботу над докторською

дисертацією з історії балтійських слов'ян і планував тут її і видрукувати.

Однак, загострення хвороби змусило його залишити в 1872 р. Дерпт і їхати лікуватися за кордон, де він за звичкою більше турбується про поглиблення своїх знань у галузі славістики, ніж про відновлення підірваного здоров'я. Перебуваючи за кордоном, головним чином у Празі, у 1872 – 1874 рр. О.О. Котляревський продовжує працювати над своєю докторською дисертацією. Результатом цієї роботи стали два фундаментальні дослідження «Старожитності юридичного побуту балтійських слов'ян» і «Сказання про Оттона Бамберзького у відношенні до слов'янської історії і старожитності» [8; 9], перше з яких було захищене у 1874 р. у Петербурзькому університеті як докторська дисертація.

Наприкінці 1874 р. О.О. Котляревський прийняв запрошення Київського університету, рада якого 20 грудня 1874 р., на основі подання історико-філологічного факультету, обрала його ординарним професором по кафедрі слов'янської філології [4, с. 1-2, 6]. Однак для того, щоб обійняти цю посаду потрібно було домогтися зняття з вченого службових обмежень, накладених на нього після ув'язнення в Петропавлівській фортеці. 13 січня 1875 р. О.О. Котляревський отримав дозвіл «на учбову діяльність без обмеження взагалі місць служби» і був затверджений міністерством народної освіти на посаду ординарного професора університету св. Володимира по кафедрі слов'янської філології [4, с. 19-21].

Оскільки О.О. Котляревський перебував з 25 листопада 1874 р. у річному науковому відрядженні за кордоном, до Києва він прибув лише 24 листопада 1875 р. [4, с. 41]. А 21 січня 1876 р. в аудиторії №1 Київського університету він прочитав свою вступну лекцію з предмету слов'янознавства, що викликала, судячи зі спогадів О.Ф. Кістяківського і А.В. Стороженка, значний інтерес у викладачів і студентів [5, с. 67; 16, с. 172-173]. «Вступна лекція, – зазначав один із тодішніх студентів О.О. Котляревського, у майбутньому відомий історик А.В. Стороженко, – не містила нічого гучного, розрахованого на ефект; вона являла просту сповідь професора відносно розуміння ним завдань слов'янської філології, але виголошена вона була з таким натхненням і так гарно, що мимоволі захопила слухачів, котрі наприкінці її вибухнули шквалом довго нестихаючих оплесків» [16, с. 173].

Відкривши свою лекцію тим, що слов'янознавство – наука молода, «літопис якої розпочинається в російських університетах не раніше

сорокових років» (XIX ст.), О.О. Котляревський всебічно охарактеризував основні етапи становлення цієї галузі науки, стан та перспективи її розвитку [12, с. 2-8]. На його думку, до програми університетського курсу слов'янознавства повинні входити два елементи: мова і слов'янські старожитності. Останній з яких, наголошував вчений, поділяється в свою чергу на дві частини: «історико-етнографічну, що охоплює історичну етнографію дохристиянських слов'ян, і побутову, яка розглядає їх побут, звичаї, вірування і освіченість – приблизно до епохи повного утвердження християнства тобто до XII – XIII ст.» [12, с. 9]. Оскільки історико-етнографічна частина «слов'янських старожитностей» досить ґрунтовно викладена, на його погляд, у працях Шафарика і Цейса, О.О. Котляревський планував обмежитись лише коротким викладом її, приділивши головну увагу менш розробленим питанням побуту [12, с. 9].

За вступною, свого роду програмною, лекцією у другому семестрі 1875 – 1876 навчального року О.О. Котляревський викладав «Історико-філологічний огляд слов'янських племен» для студентів 1-го і 2-го курсів та «Історію слов'янознавства» для 3 і 4 курсів [2, с. 307]. Крім цих лекційних курсів ним були прочитані у Київському університеті впродовж 1876 – 1880 рр. такі предмети, як «Огляд слов'янських наріч», «Історія слов'янських літератур», «Слов'янські старожитності», «Історія вивчення давньоруської писемності», «Енциклопедія слов'янознавства» та ін. Як писав про Котляревського один із його колег, проф. П. І. Аландський, «у викладі Олександра Олександровича кожний предмет, кожна галузь науки ставали привабливими для слухачів. Плоди значної начитаності і точного, фактичного знання пропонувались ним в живій і дотепній бесіді, осяяні світлом думки, що охоплювала загальний зв'язок і значення подробиць. Сила професора полягала не стільки в ученості його, як спеціаліста, стільки в широті філологічної освіти, що відкривала йому доступ до всіх джерел свідчень і прийомів дослідження, якими користуються філологічні науки» [1, с. 17].

Під час свого професорства в Києві О.О. Котляревський проводив активну громадську роботу, виконуючи обов'язки голови (1875 – 1876 рр.) Київського відділу Слов'янського Благодійного Комітету, а також голови (1877 – 1881 рр.) Історичного Товариства Нестора-літописця. Крім того, вчений проводив велику популяризаторську роботу, читаючи лекції для громадськості міста [17, с. 14-16; 4, с. 2-4].

Між тим хвороба, що давно підточувала його сили, навесні 1881 р. стала прогресувати і лікарі наполегливо рекомендують О.О. Котляревському виїхати за кордон для лікування. Він їде спочатку в Австрію, а потім в Італію, де і помирає – у Пізі, 29 вересня (11 жовтня за новим стилем) 1881 р. За бажанням рідних О.О. Котляревський був похований у Москві, у Покровському монастирі [12, с. 1-2].

Науковий доробок О.О. Котляревського в галузі славістики вельми вагомий. Будучи людиною великої ерудиції і широкого наукового світогляду, він вивчав мову, історію, археологію, етнографію, міфологію і релігію слов'ян, базуючи свої дослідження на комплексному використанні джерел, їх порівняльному аналізі. Багато із робіт вченого були на той час новим словом у славістиці. Це, зокрема, стосується першої його фундаментальної праці «Про поховальні звичаї язичницьких слов'ян». Рецензуючи дане дослідження, відомий чеський вчений І. Гануш писав: «Цей твір чудовий, і я не знаю чи можна назвати в будь-якій літературі інший твір, котрий міг би бути поставлений поруч з працею п. Котляревського. Обізнаність з усією літературою, що стосується того ж предмету, проявляється на кожній сторінці...». Отже, нею, заявляв далі І. Гануш, можна лише пишатися, а автору можна «...стати на чолі цієї галузі археологічної науки» [13, с. 240].

Дослідження О.О. Котляревського за характером наявної інформації умовно можна поділити на дві частини: перша з яких присвячена критичному розгляду лінгвістичних, етнографічних, писемних і археологічних джерел, друга – аналізу системи понять язичницьких слов'ян про життя, смерть, потойбічний світ, головним рисам існуючого в них поховального обряду.

У даній праці О.О. Котляревський вперше досить широко використовує матеріал про поховальні звичаї полабсько-прибалтійських слов'ян, вивчення історичної долі яких стане пізніше основним напрямом його дослідницької роботи. Він, зокрема, намагається довести достовірність свідчень англосакського місіонера Боніфація про існування у північно-західних слов'ян у VIII ст. звичаю спалювати померлих на вогнищі. Немає ніяких підстав, на думку автора, вважати вимислом і відомості Боніфація про те, що дружина у балтійських слов'ян після смерті чоловіка добровільно позбавляла себе життя, щоб бути спаленою на вогнищі разом з померлим [7, с. 50]. Це лише свідчило, як зазначав дослідник, про святість шлюбу у них.

Прослідковуючи подальшу еволюцію поховального обряду, його спільні риси і специфічні особливості у різних слов'янських народів О.О. Котляревський вірно наголошує, що ніякого повсюдного переходу

від спалювання до поховання в землі у слов'ян не існувало. І навіть в епоху пізнього язичництва не тільки у різних слов'янських племен, але і в одного і того ж племені одночасно співіснували два поховальні обряди: кремація і поховання в землі [7, с. 242]. Для підтвердження цієї думки він наводить дані археологічних розкопок зі слов'янського Балтійського Помор'я, де в одній і тій же могилі, поруч зі спаленим, лежать іноді рештки похованого [7, с. 243]. Правомірність цих висновків О.О. Котляревського підтверджується і сучасними дослідженнями польських вчених, зокрема, Т. і Р. Керсньовських, які переконливо доводять, що на Західному Помор'ї використовувались у X – XII ст. два різні поховальні обряди: кремація і трупопокладення [20, s. 109].

Заслуговує на увагу і висновок автора про те, що «слов'янській язичницькій старовині не був притаманний звичай ховати померлих на спільних цвинтарях. Цвинтарі у слов'янських землях зустрічаються, як зазначає автор, рідко. Слов'янські могили розташовані, як правило, поодинці, або групами [7, с. 232]. Спираючись на свідчення писемних джерел, він заявляє, що слов'яни межиріччя Ельби і Одеру ще у XII ст. ховали своїх померлих у лісах і на полях: «у лісах – в силу взагалі священного характеру цього місця, на полях же ... не без думки, що предки будуть оберігати володіння землероба» [7, с. 231]. Що ж стосується так званих «вендських кладовищ», виявлених у той час на території Скандинавії, Шлезвігу, Вестфалії і Західної Тюрінгії, то вчений не без підстав вважав, що вони швидше за все належали саксам, а не слов'янам, оскільки розповсюджені в тих районах, де слов'яни здавна не жили, і зовсім відсутні на території розселення слов'янських племен між Ельбою і Одером [7, с. 231].

Як уже зазначалось вище, найбільш суттєвий внесок у науку О.О. Котляревський зробив своїм дослідженням історії полабсько-прибалтійських слов'ян. Основною працею вченого з полабо-слов'янської проблематики є його «Старожитності юридичного побуту балтійських слов'ян», опубліковані в Празі у 1874 р. Обґрунтовуючи у вступі головне завдання своєї роботи, вчений зазначає, що він прагне розглянути «не юридичні інститути як такі, не систематичну догматику їх, а життя народу, що в них відкривається, його внутрішню історію...» [8, с. 5]. Центральна увага в книзі приділена сімейному побуту полабсько-прибалтійських слов'ян і правовим нормам, що його регулювали, оскільки саме сім'я, а не рід, на його думку, виступала головною правовою формою життя полабо-слов'янського суспільства у IX – XII ст. [8, с. 87]. Автор детально розглядає способи укладення

шлюбу та його основні форми, правове становище чоловіка і дружини, ставлення заельбських слов'ян до дітей і людей похилого віку. Досить ґрунтовно аналізуються в роботі причини стійкості у полабо-слов'янському суспільстві звичаїв гостинності та кровної помсти. Силою, яка підтримувала ці звичаї, всупереч життєвим обставинам, і надавала їм правового значення була, на думку вченого, язичницька релігія, котра з одного боку навчала з повагою і шаною ставитись до мандрівників, оскільки під їх виглядом на землю часто нібито сходили особи вищого, божественного походження [8, с. 159], а з іншого – зобов'язувала виконати священний обов'язок: умиротворити жертвою душу загиблих насильницькою смертю родичів [8, с. 165].

У книзі зроблена спроба розкрити шляхи виникнення й основні форми земельної власності у полабсько-прибалтійських слов'ян. О.О. Котляревський вважав, що хоча слов'янські племена межиріччя Ельби і Одеру дещо відставали за рівнем державного розвитку від сусідніх поляків і чехів, однак у сфері соціальних відносин вони йшли попереду них [10, Т. 4, с. 186]. Він зазначає, що «з того часу, коли сімейна власність починає бути помітною в джерелах балтійських слов'ян,… нерухомої, поземельної власності сім'я не має: вона сидить на чужій землі, користується і володіє нею; але право власності на неї належить князівському роду і небагатьом знатним особам» [10, Т. 4, с. 169].

Однак, сучасна наука дещо по-іншому інтерпретує ці питання. Так, на думку відомого німецького дослідника Я. Бранкачка, переважну частину сільського населення у слов'янських племен між Ельбою і Одером становили у X ст., а у лютичів і в XI ст., – вільні селяни, котрі на свій розсуд розпоряджались знаряддями виробництва і землею, а також результатами своєї праці [19, s. 170]. Думку Я. Бранкачка про незавершеність у полабсько-прибалтійських слов'ян у X ст. процесу феодалізації підтримують і автори фундаментальної узагальнюючої праці «Слов'яни в Німеччині. Історія і культура слов'янських племен західніше Одера і Нейсе з VI по XII ст.», котрі вважають, що утвердження феодальних відносин на Полаб'ї припадає лише на початок XI – середину XII ст. [21, s. 200]. До цього ж часу значну частину населення тут становили селяни, що знаходились поза відносинами залежності [21, s. 209].

На жаль, тогочасний стан джерельної бази і, насамперед, недостатній рівень розвитку у XIX ст. археології, не дозволили О.О. Котляревському відповісти з вичерпною повнотою і точністю і на деякі інші питання внутрішнього побуту заельбських слов'ян. Це,

зокрема, стосується питання про час заселення слов'янами території Полаб'я, рівень розвитку у них ремесла і засобів обміну, типологічні особливості процесу генезису міст у полабсько-прибалтійських слов'ян.

Оцінюючи в цілому працю О.О. Котляревського «Старожитності юридичного побуту балтійських слов'ян», слід зазначити, що вона, безперечно, була новим словом у галузі славістики другої половини XIX ст. Цінність її полягала насамперед у тому, що вчений звернувся у ній до недостатньо розробленої в той час проблеми – історії слов'янського права, побудувавши своє дослідження на широкому колі критично проаналізованих джерел і майстерному використанні порівняльного методу.

Аналізуючи внесок О.О. Котляревського у дослідження полабо-слов'янської проблематики слід згадати про ще одну його роботу – «Сказання про Оттона Бамберзького у відношенні до слов'янської історії і старожитностей» [9; 10, Т. 3]. У книзі піддано ґрунтовному аналізу всі три варіанти «Життєписів» Оттона Бамберзького – Еббона, Герборда і невідомого автора з Пріфлінзького монастиря. Вчений детально аналізує умови появи цих джерел, ступінь достовірності інформації, що повідомляється в них. Він вірно наголошує на незначній історичній цінності свідчень Пріфлінзького монаха і високо оцінює праці Герборда і Еббона, які взаємно доповнюють одна одну і мають першочергове значення для відтворення економічного, політичного і культурного розвитку Помор'я у XII ст. [10, Т. 3, с. 319].

Із вищевикладеного ми бачимо, наскільки складним був життєвий і творчий шлях одного із засновників славістичної школи Київського університету О.О. Котляревського і яким вагомим є його внесок у вивчення середньовічної історії слов'ян межиріччя Ельби і Одеру. Творча спадщина вченого, котра нараховує понад 100 наукових праць, завдяки багатству зосередженого в ній фактичного матеріалу становить значний інтерес і в наш час.

Список використаних джерел

1. Аландский П.И. А.А. Котляревский. Некролог. *Университетские известия*. 1881. №10. С. 1-25.
2. Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Ун-та св. Владимира (1834-1884) / Под. ред. В.С. Иконникова. К., 1884. 816 с.
3. Веселовский А. Воспоминания об А.А. Котляревском. *Киевская старина*. 1888. №9. С. 395-414.
4. Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. 16. Оп. 313. Спр. 183.

5. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885): у 2 т. / Упорядники В. Шандра, І. Бутич та ін. К., 1994. Т. 1. 647 с.
6. Копилов С.А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський, 2005. 464 с.
7. Котляревский А.А. О погребальных обычаях языческих славян. М., 1868. 252 с.
8. Котляревский А.А. Древности юридического быта балтийских славян. Опыт сравнительного изучения славянского права. Прага, 1874. 168 с.
9. Котляревский А.А. Книга о древностях и истории поморских славян в XII в. Сказание об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древности. Прага, 1874. 160 с.
10. Котляревский А.А. Сочинения: в 4-х т. СПб., 1889-1895. Т. 1-4.
11. Любовець Н.І. Олександр Олександрович Котляревський: матеріали до біобібліографії. *Українська біографістика*. 2010. Вип. 6. С. 55-80.
12. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (НБУВ), Інститут рукопису. Ф. 1. Спр. 59/5064; Спр. 48446.
13. Отзыв о книге г. Котляревского «О погребальных обычаях языческих славян» Игнатия Гануша. *Отчет о двенадцатом присуждении наград графа Уварова. 25 сентября 1869 г*. СПб., 1870. С. 240.
14. Правдин Б. Русская филология в Тартуском университете. *Учен. Зап. Тартуского гос. ун-та*. Таллин, 1954. Вып. 35. С. 149.
15. Славяноведение в дореволюционной России. М., 1988. 400 с.
16. Стороженко А. В. А.А. Котляревский. Очерк. *Весник Европы*. 1890. №7. С. 168-181.
17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 830. Спр. 31.
18. ЦДІАК України. Ф. 2223. Оп. 1. Спр. 2.
19. Brankack J. Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe, Saale und Oder aus der Zeit vom 9. bis 12 Jh. Bautzen, 1964. 343 s.
20. Kiersnowscy T. i R. Zycie codzienne na Pomorzu wczesnosredniowiecznym. Wiek X-XII. Warszawa, 1970. 290 s.
21. Die Slawen in Deutschland: Geschichte und Kultur der slawischen Stamme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jh. Berlin, 1985. 587 s.

Гура Олексій

ПАВЛО ТА КОСТЯНТИН ГАПОНОВИЧІ ЯК ВИЗНАЧНІ ПОДВИЖНИКИ ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО РУХУ

Історія православ'я упродовж тисячоліть накопичила величезну кількість традицій і моральних норм. Вона залишила для нащадків унікальні зразки матеріальної і духовної культури. Для багатьох народів православна церква стала тим важливим суспільним складником, який посутньо впливав на процеси державотворення і цивілізаційного зростання. У цьому контексті непересічну роль завжди відігравали певні особистості – священники, ченці, меценати, благодійники, впливові чиновники, державні діячі. На різних відтинках історії вони вносили неоціненний вклад у розвиток церкви. У нашому розділі ми розглянемо діяльність визначних подвижників православного церковно-релігійного руху України Павла і Костянтина Гапоновичів.

Протоієрей Павло Георгійович Гапонович (Гапанович) народився 6 листопада 1829 р. у сім'ї священика. Навчався у Київській духовній семінарії, де і закінчив повний курс. 1 травня 1854 р. був висвячений у сан священика преосвященним Аполлінарієм, єпископом Чигиринським вікарієм Київської єпархії. Його батько –Георгій Павлович Гапанович (1798 –24.01.1871 рр.) був священиком 37-го піхотного Єкатеринбурзького полку, 28-го піхотного Полоцького полку (1853–1867 рр.), благочинним 7-ї піхотної дивізії та звільнений з пенсійним забезпеченням у Волинську єпархію в 1869 р.

П. Гапанович був одружений на Олександрі Євтихіївні. Народилася вона 23 квітня 1837 р. в с. Трояни Балтського повіту Кам'янець-Подільської губернії. Олександра Гапанович була членом сестринського братства в ім'я Пресвятої Богородиці «Троєручиця» у Полтаві. У «Пам'ятній книжці Полтавської губернії» згадується вдова священика Гапановича Олександра Андріївна. Ймовірно, це була технічна помилка, яка повторювалася у наступних тиражах видання [54, с. 71; 55, с. 54]. Священик мав двох дітей – доньку Олену (народилася 05.02.1860 р. в м. Могильов) та сина Костянтина (народився 17.05.1862 р. в м. Могильов).

У 1858 р. П. Гапанович призначений молодшим священиком Коливанського Єгерського полку (40-й піхотний полк). Це особисто здійснив головний Священик Армії та Флотів протопресвітер Василь Кутневич. Отець Павло був активним учасником бойових дій. Зокрема,

брав участь у військових походах проти турецької армії на території князівств Молдови та Валахії, Криму. 22 жовтня 1854 р. вступив до складу Севастопольського гарнізону. 7 серпня 1862 р. був переміщений на священицьку вакансію до Свято-Троїцької церкви 33-го піхотного Єлецького полку [74, с. 115]. Сам полк упродовж 1864–1918 рр. був дислокований у м. Полтава і розміщувався в «Червоних казармах» (площ. Порохова, зараз вул. Сінна) [54, с. 71].

Під час табірного збору військ для богослужінь П. Гапанович використовував спеціально облаштований намет, в якому могло перебувати до 40 осіб. В інший час, священиком використовувалася домова Свято-Троїцька церква та однопрестольний парафіяльний храм в ім'я Нерукотворного Спаса.

Серед церковного начиння Троїцької церкви був антимінс, невелика чаша, дискос, дві тарілки та хрест. На всіх цих речах стояла дата «1817». Придбані вони були за сприяння командира полку полковника Тухолки. Ймовірніше за все мова йде про Лева Адамовича Тухолку, командира 21-го Єгерського полку, який був розформований 28 січня 1833 р. і приєднаний до Єлецького.

До причту Троїцької церкви входив священик та церковник із нижчих військових чинів. Платню настоятель отримував зі скарбниці. Книги приходу та витрати велися справно та були скріплені печаткою головного протопресвітера Василя Кутневича. У храмі зберігалися копії метричних книг з 1815 р., сповідні відомості з 1851 р. та обшукові книги з 1848 р. тощо. Церковна бібліотека поповнювалася книгами релігійного та духовно-морального змісту. Скарбниця храму зберігалася в полковому грошовому ящику – 700 крб. квитками та 234 крб. 52 коп. готівкою.

П. Гапанович двічі на тиждень викладав «Закон Божий» у полковій навчальній команді. Один раз на тиждень – у навчальній команді 9-ї артилерійської бригади та у 6-й батареї тієї ж частини безкоштовно. Поза богослужіннями настоятель регулярно проводив співбесіди, недільні школи. По вівторках і четвергах відвідував казарми з роз'яснювальною розмовою щодо значення молитви.

При Троїцькому храмі був хор, який складався з нижчих військових чинів, юнаків, полкової музики та найманців. Просфори постачала місцева жителька Євдокія Грудницька.

Благочинна діяльність П. Гапановича була оцінена Іларіоном, єпископом Полтавським та Переяславським, який відвідав храм 27 червня 1893 р.

Упродовж 1872–1896 рр. П. Гапанович був настоятелем Спаського храму м. Полтави. За іншими даними церква Спаса Нерукотворного була надана йому для служіння у 1875 р. [73, с. 63]. При ньому було позолочено купол храму. У роки його служіння церква користувалася великою увагою прихожан і завжди мала багато вірян.

Авторитет полкових священиків був надзвичайно високим. Їм першим віддавали честь при зустрічі офіцери, а вони у відповідь прикладали руку до наперсного хреста зі словами: «Не нам, Господи, не нам, а імені Твоєму дай славу». Священики, які виявляли мужність і героїзм при виконанні свого обов'язку отримували державні нагороди: золотий наперсний хрест на Георгіївській стрічці з кабінету (Його Імператорської Величності), орден Св. Володимира 4 ст. з мечами, ордени Св. Анни 2 ст. та 3 ст. з мечами.

В особливих випадках священики отримували ордени з мечами та бантом. Це було свідченням того, що вони проявили героїзм безпосередньо на полі бою. Пастори, які перебували у складі діючої армії і не брали участь у бойових діях, за зразкове виконання свого обов'язку нагороджувалися такими ж орденами без мечів. Отримували священики і суто церковні нагороди: зведення у сан протоієрея, наперсний хрест із прикрасами від Священного Синоду, митру, камилавку, скуфію, посох та набедреник.

Будучи полковим священиком П. Гапанович брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Після її закінчення він повернувся до Полтави 16 вересня 1878 р.. Указом Св. Синоду №3627 зведений до сану протоієрея 30 листопада 1878 р.. Єпархіальне керівництво видало відповідне розпорядження 17 грудня 1878 р. [59, с. 49].

П. Гапанович мав низку нагород. Зокрема, указом Священного Синоду від 19 листопада 1856 р. за №11521 він нагороджений Набедреником. 14 травня 1867 р. його нагородили оксамитовою фіолетовою Камилавкою, а 8 квітня 1873 р. – Наперсним хрестом від Священного Синоду. 23 червня 1879 р. за участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. його відзначили орденами Св. Анни 3 ст. з мечами та Св. Володимира 4 ст. з мечами. Пізніше, 15 травня 1883 р., за старанну службу він отримав орден Св. Анни 2 ст., а 20 березня 1888 р. – Посох. 15 травня 1893 р. його нагородили орденом Святого рівноапостольного князя Володимира 3 ст., а 6 травня 1898 року – наперсним хрестом [12, с. 322].

1 травня 1894 р. відбулося урочисте святкування 40-літнього ювілею хіротонії П. Гапоновича. «Сердечне, справжнє батьківське

ставлення до всіх офіцерів, нижчих чинів та їхніх родин, постійна готовність словом та ділом допомогти і відгукнутися на нужду, люб'язна ввічливість із кожним членом пастви, привітна і щира гостинність, увага і добросовісне виконання служби, повне розуміння свого призначення», – ось характерні риси настоятеля Спаського храму [12, с. 441–442] (*тут і далі – переклад автора)*.

Урочистості розпочалися ще напередодні, 30 квітня 1894 р., у полковій церкві. Отець Павло відслужив усенічне бдіння разом із полковим священиком 34-го піхотного Севського полку о. Павлом Вороновським та своїм сином, священиком 111-го піхотного Донецького полку о. Костянтином Гапоновичем. Наступного дня, до початку літургії, в полковій церкві зібралися в парадній формі всі офіцери полку та штабу дивізії зі своїми сім'ями. Зокрема, начальник 9-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант Олексій Кавтарадзе і командир полку полковник Яльмар Люндеквіст.

О 10 годині ранку розпочалася Літургія. Після її завершення, духовенство вийшло на середину собору для проведення молебну. У цей час О. Кавтарадзе вручив о. П. Гапановичу ордер протопресвітера військового та морського духовенства з дозволом настоятелю прийняти подарований коштовний, із дорогоцінним камінням, наперсний хрест [6, с. 443]. Його вручив полковник Я. Люндеквіст зі словами: «Офіцери глибоко цінують ваші заслуги перед полком, тому уповноважили мене вручити вам, шановний о. Павле, цей хрест. Цим скромним подарунком ми виражаємо до вас повагу і любов. Дай, Бог, усім нам бачити вас поряд ще багато років». Священик відповів, що дякує Господу Богу Вседержителю, за можливість служити у сані 40 років. «Цього знаменного дня, – продовжував настоятель, – я глибоко зворушений вашою увагою… То ж прийміть від мене щиру та сердечну подяку за любов, пошану і відданість мені… Цей дорогоцінний дар, хрест приймаю з благоговінням, як завітну святиню і як спонукання шукати і вищої духовної та моральної досконалості…». Далі, зі сльозами в очах, П. Гапанович пообіцяв берегти подарунок до кінця свого земного життя.

Дружина командира полку Марія Миколаївна Люндеквіст вручила дружині ювіляра Олександрі Євтихіївні Гапанович великий розкішний букет живих квітів, прикрашений широкими стрічками. Такі ж витончені подарунки отримали дочка ювіляра Олена Павлівна Некляєва, дружина лікаря 9-ї артилерійської бригади, і невістка Ольга Олександрівна Гапанович, дружина о. Костянтина. Онукам вручили книги в дорогій палітурці. На всіх присутніх це справило зворушливе

враження. «Тут справді відчувався той міцний моральний зв'язок, який давно вже поєднував о. Павла зі своїми духовними дітьми» [6, с. 444].

Офіцери подарували П. Гапановичу два Євангелія в золотій оправі та образ Святої Трійці в срібній ризі. Представники Севського полку, які спеціально прибули з м. Лубни, на чолі із полковником Михайлом Давидовим та священиком о. Павлом Вороновським вручили коштовний образ Миколи Чудотворця.

Преосвященний владика Полтавський і Переяславський Іларіон, бажаючи вшанувати ювіляра, ще до початку молебня прислав до полкової церкви соборного протодиякона і хор. Сам же єпископ особисто поклав на П. Гапановича наперсний хрест. Іларіон висловив настоятелю свою духовну радість за нього, оцінив його заслуги, привітав та благословив. Отець Павло подякував владиці за подарунок та раніше вручений орден Святого Володимира 3-го ступеня. Далі Іларіон відвідав разом із гостями квартиру П. Гапановича, де їх урочисто зустрів оркестр Єлецького полку. Там їх почастували хлібом-сіль'ю. Задушевна, приємна застільна розмова тривала аж до вечора. Присутні згадували і розповідалися воєнні епізоди, моменти церковної служби тощо.

5 травня 1894 р. товариство офіцерів Єлецького полку влаштувало на честь ювіляра о. П. Гапановича урочистий обід. Туди запросили всю його родину: дружину, дочку із чоловіком та сина з дружиною. Обід, на якому були присутні всі без винятку офіцери із сім'ями та начальник дивізії, пройшов урочисто, за гарно декорованими столами. Особливо пам'ятним для гостей був тост о. Костянтина, сина П. Гапановича. Він зворушливо сказав, що з Єлецьким полком у нього нерозривно поєднуються спогади дитинства та юності, які є найдорожчими для кожної людини. Першою нянькою для о. Костянтина був солдат, а вчителем – офіцер. Долею закинутий далеко від цього полку, він однак ніколи не забував його у своїх молитвах, жив дорогими спогадами. На той час, коли цей полк, через 10 років, так щиро, сердечно вітав батька і привітно ставився до нього самого, він не міг не висловити слова вдячності усьому тому, що так глибоко було у його серці [6, с. 448]. Під гучні овації гостей та звуки маршу ювіляр о. П. Гапанович із родиною залишив урочистий обід.

У ніч із 9 на 10 лютого 1902 р. П. Гапанович раптово помер. На той час він був найстарішим із службовців 9-ї дивізії. «Повний сил і бадьорості духу, здоров'я, він був мужнім утішником поранених та невтомним молитвеником» – йшлося у некролозі [16, с. 190]. Протоієрей завжди був душею полку, користувався любов'ю та

пошаною серед товаришів по службі. Відзначався відданістю своїй високій справі і полковим традиціям. Завжди був чуйним, доступним та привітним. Отець Павло мав неординарні людські риси, був людиною енергійною і справжнім душпастирем.

Урочисте поховання П. Гапановича відбулося 12 лютого 1902 р.. На ньому було присутнє усе міське духівництво на чолі із вікарієм Полтавської єпархії. Також було присутнє військове духівництво 9-ї та 31-ї дивізії, чотири хори півчих, два хори музики. Біля труни стояла велика кількість вінків. Тіло настоятеля несли офіцери полків дивізії. Попереду, на подушках, розміщувалися нагороди П. Гапановича. Зокрема ордени Святої Анни 3-го ступеня та Святого Володимира 4-го ступеня. Позаду катафалка йшов увесь Єлецький полк, частини артилерії та представники від інших частин дивізії, генералітет, начальники частин і полкові дами. Багатотисячний натовп супроводжував покійного до місця поховання.

На вакантне місце священика 33-го піхотного Єлецького полку був переведений священик 249-го Майкопського резервного батальйону Костянтин Гапанович. На його місце призначено священика Ташкентського військового госпіталю Симеона Дороновича. Посаду благочинного 9-ї піхотної дивізії, яку займав протоієрей П. Гапанович, надали священикові 35-го піхотного Брянського полку Євгенію Шереметеву [14, с. 290].

Відповідно до угоди між єпархіальною владою та міським управлінням і військовим відомством із 1 жовтня 1906 р. для полкової церкви 33-го піхотного Єлецького полку для богослужінь було відведено Спаський храм. Священик цього полку К. Гапанович фактично і був настоятелем Спаського храму [31, с. 470].

Костянтин Павлович Гапанович народився 17 (18) травня 1862 р. у м. Могильов. Навчався у Полтавській духовній семінарії [57, с. 434; 58, с. 285; 60, с. 221; 61, с. 227]. У 1883 р. він закінчив шостий клас закладу і 8 листопада був направлений на службу псаломщиком до Динабурзького фортечного собору (м. Даугавпілс, Латвія). У 1886 р. К. Гапанович був священиком 8-го драгунського (3-го уланського) Смоленського полку. Місцем дислокації полку було с. Мишурін Ріг Катеринославської губернії та м. Волковиськ Сувалкської губернії. З 29 травня 1890 р. він переміщений до 111-го піхотного Донського полку (м. Ковно, зараз м. Каунас, Литва) [62, с. 269; 3, с. 388].

У 1895 році за наказом № 128 Військового Відомства К. Гапанович був переведений на вакантну посаду другого священика в Ковенський військово-фортечний собор [7, с. 514]. Тут він користувався великим

авторитетом та повагою. Викладав «Закон Божий» та слов'янське читання у Ковенському православному петропавлівському братстві [13, с. 575], виконував обов'язки скарбника товариства [52, с. 452; 53, с. 68]. За два роки служби здобув любов і пошану своїх численних парафіян, за що був нагороджений цінним наперсним хрестом та трьома напутніми іконами від чинів Ковенської фортечної артилерії [10, с. 420]. Духовним наставником К. Гапановича був протоієрей, настоятель Ковенського фортечного собору Микола Олександрович Каллістов. М. Каллістов займався активною пастирською діяльністю. За його безпосередньої участі було споруджено військовий храм у м. Умань, засноване Ковенське православне братство. Протоієрей був також співробітником «Вісника воєнного і морського духовенства» [42, с. 579-580].

Із 31 березня 1897 р. за власним бажанням К. Гапановича перемістили до 249-го Майкопського піхотного резервного батальйону [9, с. 322]. (м. Ставрополь), де нагородили грамотою за заслуги перед відомством з нагоди дня народження імператора [75 с. 480–481].

Із 1902 р. до 1910 р. К. Гапанович був священиком 33-го піхотного Єлецького полку в Полтаві. Упродовж 1904–1905 рр. він перебував у діючій армії, яка воювала проти Японії. У подальшому його перевели до церкви 5-го драгунського Каргопольского полку. На його місце призначили священнослужителя 42-го піхотного Якутського полку Петра Голубятнікова [70, с. 235].

Місцем дислокації Каргопольського полку упродовж 1865-1912 рр. було м. Конін Калишської губернії (зараз територія Польщі), упродовж 1912-1918 рр. – м. Казань. Церква на честь св. Трійці у м. Конін була освячена 6 грудня 1902 р.. Вона розташовувалася у центрі міста, біля мосту через річку Варту. Храм мав шатровий купол над вівтарною частиною та двохярусну дзвіницю над входом. На будівництво церкви було витрачено 8 тис. крб.. У 1920–1930-х роках цей храм було знищено.

Піхотна церква в Казані була заснована ще наприкінці XVIII ст. на честь св. Трійці. Солдатські казарми було розташовано за 2 версти (2,12 км) від міста. Приміщень для церкви у казармах не було, тому військові відвідували храм Архієрейської дачі. За штатом при полковій церкві був один священик.

Починаючи з 1914 р. К. Гапанович був призначений благочинним м. Брест-Литовськ та Брест-Литовського постійного військового шпиталю [43, с. 693-694]. Ймовірно, влітку 1915 р. в результаті захоплення Брест-Литовська військами Австро-Угорської та Німецької

імперій священики міста були евакуйовані. Через брак джерел нам не вдалося з'ясувати, коли та за яких обставин о. Костянтин став завідувачем свічковими та книжковими складами в Одесі [49, с. 577-578]. Після 1916 р. доля священика невідома. Є припущення, що він міг бути похований у 1960 р. на території некрополя церкви Всіх Святих м. Сімферополь.

К. Гапанович мав такі нагороди: 1896 р. – камилавка [8, с. 292]; 1903 р. – наперсний хрест Священного Синоду [17, с. 323]; 5 листопада 1904 р. – орден святої Анни 3 ст. з мечами; 10 квітня 1905 р. – орден святої Анни 2 ст. з мечами; 31 жовтня (21 листопада) 1905 р. – золотий наперсний хрест на Георгіївській стрічці із Кабінету Його Імператорської Величності [25, с. 738]. 23 вересня 1909 р. йому було оголошено Найвище Благовоління; а 7 листопада 1909 р. отримав золотий хрест із коштовними прикрасами із Кабінету Його Імператорської Величності; 22 вересня 1913 р. – орден святого Володимира 4 ст. із написом «25 років» і бантом по статуту. Після 1913 р. він отримав сан протоієрея, 16 травня 1915 р. – посох [46, с. 549]; 22 жовтня 1915 р. – орден святого Володимира 3 ст. [50, с. 162].

У 1883 р. К. Гапанович одружився на дочці чиновника окружного артилерійського складу Віленського військового округу Ользі Сім. Вона була «одержима душевною хворобою» і з 12 липня 1901 р. перебувала на лікуванні в Харкові. Ольга загинула від вогнепального поранення 26 листопада 1901 р. в м. Вільно.

Священик мав двох доньок – Олександру (29.06.1890 р.н.) та Олену (20.05.1892 р.н.). Молодша була охрещена 9 серпня 1892 року. Хрещеними батьками були ад'ютант Ковенського фортечного Комендантського управління Микола Пижов та дружина нотаріуса Ольга Пігулевська. Таїнство хрещення здійснив благочинний 28 піхотної дивізії священик 109 піхотного Волзького полку Євген Ардашов.

Не маючи можливості самостійно утримувати доньок, К. Гапанович звертався листом до Московського Олександрівського інституту із проханням зарахувати на навчання своїх дітей. Зокрема, в листі йшлося, що у червні 1901 р. дружина священика збожеволіла, а на руках залишилося двоє дівчат: Олександра (11-ти років) та Олена (9-ти років). На той час К. Гапанович мешкав у м. Ставрополь на вул. Семінарській у будинку П. Мочканіна.

Із подібним листом настоятель звертався у жовтні 1902 р. до Ксеніївського інституту шляхетних дівчат. Своє прохання К. Гапанович обгрунтовував смертю дружини і скрутним матеріальним

становищем. Окрім отримуваної на службі платні священик інших доходів не мав. Про що свідчив у спеціальному листі тимчасовий виконувач обов'язків командувача 33-го піхотного Єлецького полку. Проживав священик у м. Полтава при штабі.

У 1903 та 1904 рр. молодшу доньку Олену було внесено до списку для балотування (шляхом жеребкування) до Московського Олександрівського інституту. Про навчання іншої доньки, Олександри, нам нічого не відомо, бо вона народилась 29 червня 1890 р., а за правилами прийому у навчальні заклади, підпорядковані відомству Імператриці Марії, допускалися дівчата віком не молодше 10 і не старше 12,5 років. Олександра була одружена з дворянином – студентом Казанського університету Вольдемаром-Юлієм фон-Циммерманом (шлюб відбувся 07.11.1914 р.)

Перебуваючи у Полтаві, К. Гапанович (проживав у батьківському будинку за адресою: вул. Протопопівська, 27, на перетині з вул. Дворянською, зараз – це перехрестя вулиць І. Котляревського та П. Орлика) він відігравав значну роль у православному церковно-релігійному русі міста. Так, при освяченні місця та основних приміщень для церковно-вчительської школи (29 квітня 1903 р.) о. Костянтин був запрошений на урочистості разом із єпископом Іларіоном, кафедральним протоієреєм Ф. Лазурським, протоієреєм П. Мазановим [64, с. 761]. 30 квітня того ж року він здійснював архієрейське співслужіння на території «Шведської могили». «Тихий спів полкового хору справив на всіх присутніх чарівне враження». Після цього преосвященний Іларіон благословив присутніх і запросив командира корпусу, його сім'ю та керівний склад офіцерів Єлецького полку до своїх покоїв на чай [64, с. 762].

К. Гапанович був активним учасником братських зборів військового духівництва, які проходили переважно в Санкт-Петербурзі, Києві та Москві. Подібні з'їзди відбувалися під головуванням протопресвітера, починаючи із 1889 р.. На них з'ясовувалися основні завдання пастирської роботи, розглядалися умови військового побуту, обмінювалися думками і спостереженнями тощо. Віддаленість Санкт-Петербурга та оплата поїздки за власний рахунок ускладнювала участь пастирів у братських зборах. Виходом із такої ситуації стало спрямування до Духовного Правління при Протопресвітері рапортів, запитань та листів священиків «із місць». Вони виносилися на обговорення чергових зборів, а рішення щодо них повідомлялося відправникам. Зазвичай петербурзькі збори відбувалися кілька разів на рік. Переважно у лютому та жовтні (листопаді), інколи – у квітні

(травні). Як правило, перші збори року відкривав промовою Протопресвітер. Далі виступали представники регіонів. Зокрема, 28 жовтня 1903 р. К. Гапанович представляв полтавське воєнне духівництво на з'їзді в Санкт-Петербурзі, присвяченому становищу храмів Сибіру та пасторській діяльності церковників [20, с. 52].

28 листопада 1906 р. за участі о. Костянтина відбулися чергові братські збори в Санкт-Петербурзі. З-поміж низки питань з'їзду в порядку денному була записка командуючого 1-го Аргунського полку Забайкальського козачого війська підполковника Яковлева. У ній йшлося про необхідність перебування постійно діючого полкового священика під час воєнних дій. З цим погодився К. Гапанович, який виступив із окремою доповіддю. На його думку, у бойових умовах пастирської роботи особливу роль має загальна сповідь. «На скільки я пам'ятаю, – зауважив о. Костянтин, – це питання неодноразово порушувалося на наших братських зборах, проте відсутність практики та звичаї, унеможливлювали його вирішення...» [28, с. 53]. Далі священик навів приклади тих умов, у яких доводилося йому працювати. «У 15–20°мороз важко розмовляти в окопі під свист куль… У слухачів мимоволі мурашки йдуть по тілу, коли над головою гуде 8-ми дюймовий снаряд…» [28, с. 54]. К. Гапанович відзначив, що за підтримки командира полку зумів влаштувати говіння чинам всієї дивізії. Священик намагався надати посту певної урочистості, нагадати воїнам про батьківщину і молитвою укріпити їхній дух. Отець Костянтин пригадав, як їздив у тил, розшукав дивізійний обоз, купив борошно для просфор та вино. Встановлення намету священиком виявилось непрактичним. Конструкція була занадто високою, тому бічні покриття не діставали землі. У наметі було дуже холодно, постійний протяг у великий мороз унеможливлював службу. У подальшому священик використовував госпітальний намет чи просто курінь із солдатських полотнищ. У імпровізованій полковій церкві встановили іконостас, перед іконами запалили лампади та підсвічники. Саме говіння було організоване у такий спосіб. Одна рота Єлецького та Брянського полків після бані відвідала вечірнє богослужіння та сповідь. На другий день – обідню, а потім причастилася. Солдати з офіцерами скуштували чай з булочками і відправилися на позиції. Загалом постувало близько 350-400 осіб. Першу службу К. Гапановичу довелося здійснювати 20-го листопада, напередодні свята Введення Господнього. Урочиста всенічна з єлеєпомазанням тривала при двадцятиградусному морозі. Одиночна сповідь для нижчих чинів та священиків була справжнім випробуванням. Після пропозицій

К. Гапановича благочинний полку зауважив, що він служить 40 років, а спільної сповіді ніколи не робив і не бачив. Враховуючи умови, в яких доводиться служити священикам, він зрештою дозволив розглянути можливість загальної сповіді. «Навряд чи вистачить у вас сил сповідувати всіх персонально, адже завтра доведеться їх причащати», – зауважив благочинний полку [28, с. 55]. Слід зазначити, що реалізована К. Гапановичем практика спільної сповіді дуже хвилювала священика. «Я думав, багато думав. Надто страшно було мати перший досвід і мало сподівався на свої сили», – згадував о. Костянтин. Завершилася усенічна служба читанням молитви перед сповіддю. Надалі священик неодноразово практикував спільну сповідь за алгоритмом одна рота в день. Зазвичай сповідувалися після молитви так: священик звертався з умовлянням про покаяння, зачитував заповіді, а військові самостійно пошепки відзначали ті, які порушили. Перераховувалися гріхи без жодної сором'язливості і лише дехто просив окремої бесіди. В особистих розмовах здебільшого каялись у питаннях напіввідступництва та статевих родинних гріхах.

Доповідь К. Гапоновича викликала на зборах жвавий інтерес. Навіть сам протопресвітер О. Желобовський висловився на цю тему: «Проблема загальної сповіді за виняткових обставин військових дій, відсутності церкви і часу для здійснення приватної сповіді, повинна вирішуватися комісією. Думаю, що Священний Синод не тільки не звинуватить військових священиків за спільну сповідь у зазначених обставинах, але схвалить її та благословить надалі для подібних випадків» [28, с. 57].

Одним із найважливіших питань, які обговорювалися на з'їздах воєнного духовенства було утворення похоронної каси. Вперше таку думку висловив священик 178-го піхотного Венденського полку В.М. Архангельський на братських зборах 5 листопада 1896 р.. На його переконання, кошти на утримання каси необхідно було залучати шляхом добровільних пожертвувань: спочатку 3 крб., а у разі смерті когось із членів товариства – по 1 крб.. З перших внесків складався основний капітал, а з інших – допомога на поховання членів товариства, їх удовам та сиротам [11, с. 54].

Проєкт статуту поховальної каси обговорювався на братському з'їзді воєнного духівництва в Санкт-Петербурзі 16 листопада 1901 .. Відповідно до пропозиції протопресвітера О. Желобовського деякі військові священиками надіслали на його ім'я рапорти із зауваженнями щодо цього документу. Таких доповідних було дванадцять. Один із рапортів підготував К. Гапанович. Зокрема, священик запропонував

параграф 3 статуту поховальної каси доповнити словами: «вступ до каси нових членів, через рік після її відкриття, дозволявся особам, які служили у відомстві о. Протопресвітера, і були не старшими 35-річного віку» [15, с. 47–55]. Братський з'їзд відхилив цю пропозицію, обґрунтовуючи своє рішення тим, що в такому разі доведеться відмовити багатьом бажаючим бути членами поховальної каси.

Після тривалого періоду обговорень та дискусій 4 лютого 1904 р. поховальна каса відомства протопресвітера військового і морського духовенства була відкрита. Усім членам причтів військово-морських церков необхідно було пожертвувати з отриманого казенного кошту не менше двох відсотків щомісяця. Зібрані кошти надсилалися духовному правлінню при протопресвітері, для подальшої передачі в Червоний Хрест [21, с. 130]. Роблячи підсумки першого року існування каси, Протопресвітер зазначив, що «поховальна каса військово-духовного відомства дала несподівано сприятливі результати». На 1 лютого 1905 р. її капітал складав 7818 крб. Допомоги видано на понад 2000 крб. [23, с. 451–463]. На третій рік свого існування поховальна каса володіла капіталом у 14 тис. крб.. За цей час було видано допомоги на 7326 крб. (при виплаті сім'ї загиблого 300 крб.) [28, с. 45].

Що стосується К. Гапановича, то він намагався сплачувати внески до поховальної каси регулярно. Проте були випадки, коли він не мав можливості здійснити їх у повному розмірі, тому у звіті каси знаходимо деякі суми заборгованості. Так, у 1905 р. священик сплатив 13 крб. із необхідних 18 [26, с. 263]. Станом на 1 вересня 1905 р. він надіслав 28 крб., боргів не мав [24, с. 612], а рівно через рік вніс 3 крб. «вступних», 28 крб. на сплату смертельних випадків і 9 крб. заборгував [27, с. 675].

Загалом заборгованість за виплатами в касу у 1906 р. була типовою для багатьох священиків. Зокрема, кількість боржників складала 252 особи, що становило 36% усієї кількості членів. За три роки існування поховальної каси вона недоотримала 2965 крб. 30 коп.. 31 священик не надіслав внесок від 25 до 34 крб. на загальну суму 851 крб. Відповідно 35 священиків – від 15 до 24 крб. на суму 600 крб. 60 коп.; 86 священиків – від 8 до 14 крб. на суму 997 крб. 20 коп.. Решта (100 кліриків) не надіслали внески від 1 до 7 крб. на суму 456 крб. 50 коп.. Сумлінних платників за звітний 1907 рік було лише 434 особи. Цікаво, що 129 членів поховальної каси сплатили зайві кошти на суму 890 крб. 40 коп. [30, с. 266].

Незважаючи на складність матеріального становища, о. Костянтин займався благодійною діяльністю. Так, восени 1903 р. він пожертвував

1000 крб. на облаштування церкви-каплиці на території полтавського гарнізонного цвинтаря [22, с. 167], а у 1904 р. – 25 крб. на будівництво в Санкт-Петербурзі шпиталю для вдів та сиріт воєнного та морського духівництва [19, с. 569]. У 1914 р. К. Гапанович вніс 10 крб. на облаштування огорожі навколо церкви святого Блаженного Миколи при польовому мінському шпиталі [45, с. 394], а у 1916 р. – 23 крб. на відкриття інвалідного будинку [47, с. 399].

2 жовтня 1890 р. Протопресвітер вніс пропозицію щодо створення військовим духовенством власного свічкового заводу, який, за прикладом таких підприємств у єпархіях, міг би давати кошти на благодійні цілі [4, с. 699–703]. Для реалізації задуму була створена комісія та придбано невелику ділянку землі [5, с. 188–189]. Ідея створення свічкового заводу викликала жваві дискусії. У подальшому майже на кожних братських зборах обговорювалася доцільність цієї ініціативи, що врешті зумовило відкриття підприємства у 1893 р. в Санкт-Петербурзі. Перші роки існування заводу були складними. Лише через три роки після заснування вдалося розрахуватися за придбану будівлю та інвентар. Через десять років прибуток підприємства був достатнім для використання його у благодійних цілях. У своєму звіті за 1903 р. О. Желобовський зазначав, що заводське приміщення з інвентарем мало капітал в 30 тисяч крб., щорічна допомога на вдів та сиріт військового духівництва складала близько 40 тисяч крб., запасний капітал – 25 тисяч крб. тощо [18, С. 470].

Від самого початку заснування єпархіальні заводи потрапили в пряму залежність від німецьких виробників парафіну та інших хімічних матеріалів, які використовувалися для виготовлення церковних свічок. Парафінові свічки були переважно білими. Тому виникла потреба у «відбілюванні» воску та встановленні єдиного стандарту для усіх заводів. Довжина свічки мала перевищувати її ширину по колу не менше ніж у шість разів. Сама свічка обов'язково виготовлялася білою, з червоною ниткою світильника.

Розрив економічних зв'язків із Німецькою імперією на початку Першої світової війни викликав церковну економічну кризу. Свічкові заводи залишилися без воску. Виник «свічковий голод». Ціни на свічки зросли, а їхній розмір зменшився. Парафіян закликали до заощадження. У храмах свічки в обов'язковому порядку знімалися з підсвічників недогорілими на четверть.

Проблема залежності свічкового виробництва від німецьких поставок активно обговорювалася у пресі під час Першої світової війни. У кризі звинувачували священиків, які мали відношення до

виготовлення та зберігання свічок. К. Гапанович, який за нез'ясованих нами обставин у 1916 р. був завідувачем свічковими та книжковими складами в Одесі, вважав зайвим додатковий і посилений контроль за діяльністю священиків. Отець Костянтин пояснював, що на перше число кожного місяця він регулярно надсилав гроші до Комітету, який займався збором таких коштів. На залишках у складі ні коштів ні свічок не залишалося. Саме тому, братські збори Одеського військового духівництва зверталися з проханням до Духовного Правління надати 60 пудів свічок. К. Гапанович зазначав, що перед святами збільшено на 4 крб. ціну за пуд свічок, тому додаткових витрат зі свічковому складу не було [49, с. 577-578]. Фактично свічкова ініціатива виявилася збитковою для Церкви. Парафіяни по суті були пасивними джерелами фінансування, а не суб'єктами літургійного процесу.

У 1904 р. о. Костянтин був учасником цікавого православного ритуалу в м. Полтава – омивання ніг. Цей чин здійснює у Великий четвер архієрей із 12 священиками (чи ченцями) як згадку про омивання Спасителем ніг апостолам перед Таємною вечерею. У Полтаві цей ритуал проходив рідко. Перед тим він був відправлений лише десять років тому. Багато присутніх жодного разу не бачили цього чину, тому поспішали зайняти місця посеред соборного храму – ближче до так званого «облачального місця». Архієрейський амвон складався зі звичайного крісла для архієрея та двох лав для священиків, накритих червоним сукном. О 13 годині дня, після заамвонної молитви, розпочався сам чин. Архієрей, виходячи через царські ворота, підійшов до місця «облачення». Попереду нього йшли протодиякон з Євангелієм і два диякони – один із умивальницею, інший – із посудиною з водою. Зійшовши на амвон, архієрей, який уособлював Христа, сів у крісло. 12 священиків, за кількістю учнів Ісуса, сиділи на своїх місцях у вівтарі. Вони були одягнені у блакитні ризи. На правій оголеній нозі замість чобіт були туфлі. Отримавши благословіння від архієрея, два диякони зайшли до вівтаря і звернулися до священиків такими словами: «Учитель кличе тебе». Після чого вони по черзі вийшли на місце «облачення». Серед них були: архімандрит Феодосій, кафедральний протоієрей Федір Лазурський, протоієреї Іоан Галабутський, Юстин Ольшевський, Григорій Лісовський, Василь Глинський та Григорій Бельський; священики Костянтин Родзієвський, Георгій Богацький, Костянтин Гапанович, Володимир Щитинський та Петро Тарасевич.

Зійшовши на амвон, священики вклонилися архієрею та сіли на лави один навпроти одного (старший – праворуч від архієрея, молодший –

ліворуч). Їхній вихід супроводжувався хоровим співом під керівництвом священика Г. Горянова.

Під час чину омивання ніг архієрей, схилившись на праве коліно, змочив тричі водою ногу кожного священика та ретельно витер рушником. Вони поцілували його в митру та руку, а він кожного в руку. Увесь обряд омивання ніг тривав близько сорока хвилин і завершився літургією [65, с. 475-479].

Після початку війни між Російською і Японською імперіями 1904-1905 рр. «Полтава перейшла від молитов, маніфестацій, розмов – до справ сумних, проте необхідних…Довелося проводити частини військ на театр війни…» [51, с. 226]. Рішенням Святійшого Синоду керівництво всіма справами щодо духовного опікування воїнів, які вирушили в діючу армію, а також благодійної діяльності Церкви, було покладено на протопресвітера військового та морського духовенства Олександра Олексійовича Желобовського. Більшість з'єднань сухопутної армії мали у своєму складі похідні храми і були укомплектовані штатними священиками. Новостворені частини поповнювалися пасторами запасних з'єднань і забезпечувалися необхідним церковним майном.

2 лютого 1904 р. відбувся напутній молебень у соборному храмі Полтави для 10-ї роти Східно-Сибірського стрілецького полку, яка складалася із частин Єлецького та Орловського полків. Біля собору служив молебень полковий священик К. Гапанович. Він промовив змістовні і чуттєві слова, з притаманним йому захопленням і натхненням, передав від полку офіцерам ікону, а нижчим чинам хрестики та образки. Священик наголосив на святому обов'язку захищати Батьківщину і з усіма поцілувався [51, с. 227].

5 травня 1904 р. Полтаву відвідав імператор Микола ІІ. Він оглянув війська та благословив полки образами-складнями. На зворотній стороні образу були зроблені написи: «Благословення на похід Їх Величностей (Єлецькому та Орловському) полку. Травня, 1904» [66, с. 546–547]. 11 травня о дев'ятій годині вечора перший ешелон військ Полтавського гарнізону відправився на війну. К. Гапанович йшов пероном вокзалу разом зі своїми дочками. Вони тримали його за руку і ні на хвилину не відпускали…[51, с. 223]. Натовп був схвильований і нервував. Після того як голосно і натхненно до солдат звернувся полковий священик їхній настрій став піднесеним [51, с. 235].

На війні К. Гапанович працював в особливих умовах. Зокрема, служив Божественні літургії під час атак, здійснював молебні та панахиди, сповідував, причащав помираючих, проповідував слово

Боже та провадив бесіди з воїнами, втішав поранених, надавав першу медичну допомогу, підбадьорював та надихав особистим прикладом, відспівував загиблих тощо. Так, один із кадетів Петровського Полтавського кадетського корпусу Петро Долинський згадував історію офіцера Єлецького полку Віктора Терпиловського. Підпоручик В. Терпиловський після закінчення Олександрівського військового училища у 1904 р. прибув у Єлецький полк. Новобранця вітали як «свого». «У суворий час війни, в далекому чужому краю, ніжному, боязкому, незміцнілому для бойового життя і жахливих поневірянь юнакові потрібен був спочатку теплий родинний прийом. Його зустріли як друга і полюбили як рідну дитину. К. Гапанович першим взяв у ньому теплу участь, а товариш дитячих років П. Некляєв став йому вірним і відданим другом» [71, с. 91-92].

В одному із боїв В. Терпиловський був поранений уламком шимози у праве плече. Рана виявилася незначною, тому підпоручик почувався добре. Командир полку наказав посадити його на коня і відправити на перев'язувальний пункт. Там офіцера радісно зустрів о. Костянтин, поцілував і привітав зі «звільненням від смерті». Священик влаштував йому місце для відпочинку і попросив лікаря дбайливо доглядати за ним. В. Терпиловський почував себе ще краще: посміхався, жартував і по-дитячому радів. Наступного дня К. Гапанович благословив і сердечно попрощався з підпоручиком, якого евакуювали до Микольськ-Уссурійська. Через кілька днів у полк прийшла сумна звістка – В. Терпиловський раптово помер у дорозі від правця. Священик не здогадувався, що то було його «останнє цілування» [71, с. 93].

По завершенню війни духівництво отримало медаль «Російсько-Японська війна 1904–1905 рр.». Вона була трьох видів: срібна, світло-бронзова та темно-бронзова. Срібною медаллю нагороджувалися особи, які перебували в Порт-Артурі під час його облоги. Світло-бронзовою – учасники бойових дій на суші чи на морі, а темно-бронзовою – пастори, які перебували на службі у складі діючої армії. Медаль носилася на Олександрівсько-Георгіївській стрічці. Священики, які брали участь у діяльності Російського товариства Червоного Хреста, у тому числі й госпітальні священики, були нагороджені медаллю «На згадку про Російсько-японську війну 1904–1905 рр.».

Повернувшись до Полтави, у жовтні 1906 р. К. Гапанович був призначений настоятелем Спаського храму.

Священик був небайдужий до історії цієї церкви. Він написав низку розвідок, які були надруковані на сторінках «Полтавських єпархіальних відомостей», «Вісника воєнного духовенства», а також окремих видань – «Пам'ять Полтавської перемоги» та «Історичний нарис Спаської церкви» [31, с. 474].

Священик К. Гапанович, спираючись на дослідження О. Левицького та І. Павловського, подає перелік існуючих на 1684 р. у Полтаві храмів: соборний Успенський, приходські – Воскресенський, Миколаївський, Преображенський та Стрітенський. У своїй публікації в «Полтавських єпархіальних відомостях» автор вживав назву «Преображенський» замість «Спаський» не помилково. Справа в тому, що ці дві, здавалося б різні назви, часто використовувалися як синонімічні у розмовній мові. Аналізуючи низку документів, зокрема скаргу та довідки митрополії, К. Гапанович припускає, що Спаський храм упродовж тривалого часу не міг бути приділом Преображенського або ж зазнавати якихось архітектурних перебудов у зв'язку з цією прибудовою. Храм Преображення Господнього на 1712 р. був далекий до відновлення і не міг бути діючим на 1706 р.. Тобто, Настоятель Спаського храму І. Світайло, звільнений у 1710 р., просто добудував Преображенську церкву «стіна в стіну» поряд з уже існуючою. На думку К. Гапановича, це були два різних храми з окремими входами, богослужіння в яких відбувалося незалежно один від одного [67, с. 680]. Доказом цього може бути цитований автором указ Полтавського духовного правління від 27 березня 1802 р.. Зокрема в ньому зазначалося, «…от ныне впредь в поименованной церкви (*Преображення Господнього – авт.).* никакого служения не иметь, а перенести из нея святые запасные дары и антиминс в состоящую близ ея придельную Нерукотвореннаго Образа церков, продолжать там священнослужение..» [67, с. 681]. Спираючись на обстеження території навколо Спаської церкви, К. Гапанович зробив висновок, що спільним між Спаським та Преображенським храмами був лише цвинтар. Архітектурна ж форма Спаської церкви залишалася незмінною з моменту її відновлення у 1705 р.

К. Гапанович вважав, що припинення існування Преображенського храму було започатковано указом Полтавського духовного правління від 27 березня 1802 р.. Зокрема в документі йшлося «…старосте всемерно разобрать означенную Преображенскую, а на крайность снять верхние куполы по залом, до восьмого числа текущаго месяца, дабы оная паче чаяния своим падением кому какого вреда причинить не могла под опасением строжайшаго за все за то взыскания, а как

помянутая придельная церковь ныне занята полковым священником, то дабы оный оттуда выступил и вам ее представилъ немедленно…» [67, с. 681].

У 1830-х роках навколо Спаського храму, ймовірно, існував дерев'яний футляр. Він міг покривати як усю церкву, так і її частину. Цей футляр, як і сам храм, був у дуже жалюгідному стані. Спираючись на малюнки Спаського храму початку XIX ст., К. Гапанович припускав, що укріплення споруди, окрім купола, відбувалося за рахунок деталей розібраного Преображенського храму [56, с. 681]. Зокрема, у рапорті священика М. Кійкова від 3 листопада 1839 р. № 85 до Полтавської будівельної комісії йшлося про «…можливе укріплення близького до руйнації приділу церкви, який не має нічого спільного з її фасадом, який, без сумніву, збудований на багато раніше…» Далі о. Кійков зазначав, що у літній час з боку Успенського собору за клопотанням церковного старости були встановлені в окремих місцях споруди дубові балкони та ліквідовані порожнини в даху [67, с. 682].

Полтавський інженер капітан А. Леонтович у своєму рапорті Полтавській будівельній комісії від 31 жовтня1839 р. № 75. доносив: «стіни храму міцні, коридорна прибудова, яка йде по усій довжині храму, з середини утримується новими підпорами, а от дах упав зовсім на стіни церкви» [67, с. 682].

Після завершення ремонтних робіт Спаський храм на середину XIX ст. був невеликим одноглавим кам'яним приміщенням. Довжина храму, за даними П. Бодянського, «10 ⅔ сажнів (всередині), ширина – 4 ⅔, висота з хрестом 9 ⅔» [1, с. 88]. За даними В. Бучневича, «довжина 10 ¾ сажнів, ширина – 4 ¾, а висота – 9 ⅔ сажнів. Збудована церква була в основному із міцного дубового лісу та вкрита гонтом» [2, с. 177]. Зовні храм нагадував човен із обшальованими стінами та однією позолоченою главою [56, с. 315]. Між кам'яною стіною та дерев'яною основою церкви проходив коридор шириною в 1,07 м. Престол був один – в ім'я Спаса Нерукотворного Образу (16 серпня), дверей – троє (західні, північні і південні), а вікон – дев'ять.

Цікавою була форма і влаштування бані Спаського храму – західно-північного типу на чотирьохкутній основі плану. Порівнюючи Спаський храм із західноукраїнськими та північноукраїнськими регіональними архітектурними зразками, М. Рудинський припускав, що на його архітектурні особливості вплинула перш за все колонізація Лівобережжя переселенцями. Це призвело до поєднання плану і форм південно-східного та північно-західного типів – «8-кутник та зрізані бані, 4-кутник та випуклі бані» [72, с. 10].

Всередині церква була розділена на чотири частини: старі сіни, притвор, храм, вівтар. Збереженню традиційної трьохдільності храму сприяло цікаве архітектурне рішення – сіни служили притвором, а старовинний притвор був з'єднаний аркою із середньою частиною споруди. Праворуч від входу в сіни знаходився невеликий боковий вівтар, призначений для складу церковних речей, а за ним, поруч із вівтарем, ризниця. Інтер'єр храму залишався незмінним [2, с. 178]. Між сінями та притвором збереглися лутки дверей. «Два невеликих кліроси вміщували три-чотири особи. Через підпорні колони вівтарна частина була тісною. Загальна місткість храму – до 150 осіб» [67, с. 686].

У 1863 р. храм всередині було знову відремонтовано коштами Полтавського купецтва. Великі пожертвування зробила купчиха Анастасія Василівна Недоборська [67, с. 683]. До ремонту вівтар Спаського храму не був прикрашений. У ньому була лише одна ікона Преображення Господнього на горішнім місці. «Розміри образу – 15х10 вершків (44,45 см х 66,68 см)» [67, с. 687].

По середині горішнього місця знаходився образ Спасителя, праворуч – у весь зріст Івана Хрестителя, ліворуч – Божої Матері, митрополита київського Петра, євангеліста Івана Богослова разом із мученицею Іриною. К. Гапанович вказує, що ці ікони були подаровані А. Недоборською [67, с. 687].

Після оновлення храму в 1863 р. у першому ярусі іконостасу, поблизу храмового образу, з'явилися ікони із зображенням Олександра Невського та Марії Магдалени [56, с. 316]. Розміри образів достатньо великі – близько «2 ½ аршин. Обрамлені вони були позолоченими багетними рамами, писані по дереву». Всього подібних ікон А. Недоборська пожертвувала п'ять. Зокрема, образ Івана Богослова та мучениці Ірини [67, с. 686].

У центрі верхнього ярусу іконостасу знаходився невеликий образ поховання Христа в труну. По обидва боки знаходилося шість зображень пророків, а найвище – ікона Воскресіння Христового. Ці шість ликів пророків, ймовірніше за все, належали розібраній у 1811 р. Преображенській церкві. Така загальна композиція іконостасу, розміри ікон, їхнє взаємне розташування та кольорова гама дає підстави стверджувати, що він був збірним і складений з різних частин іншого великого храму [1, с. 89]. У 1903 р., після чергового ремонту церкви, до верхнього ярусу іконостасу були додані ікони: Господа Саваофа, Ісуса Христа, Святої Трійці та Покрови. Окрім них К. Гапанович згадує праворуч убрус (Нерукотворний Образ), ліворуч – ікону Божої Матері

невеликого розміру. З двох останніх образів кіоти були зняті [67, с. 685].

В середній частині храму (храмі вірних), нижче купола, розміщувалися писані на полотні в дерев'яних з позолотою рамах, зображення семи Вселенських соборів. На них вказано авторство та час створення – Герасим Німий, «1667 р.». На одній із картин, яка розміщувалася в притворі праворуч, вказана дата їхнього поновлення – 1777 р. [2, с. 179]. У 1903 р. ці картини були відновлені знову [67, с. 686].

Царські ворота були старовинними і мали великий розмір. На них були зображені архангел Михаїл та Господь на престолі [67, с. 688]. Кожна стулка мала по три ікони в медальйонах. Над воротами – ікона Божої Матері в колі на позолоченому фоні. На північних дверях – Антоній Печерський, на південних – цар Костянтин. Праворуч, вгорі, біля іконостасу розміщувалася ікона Георгія Побідоносця, нижче – Божа Матір. Ліворуч на стіні було розміщенно образ Миколи Чудотворця, нижче – Ісуса Христа біля ганебного стовпа. Це була «ікона великого розміру – 2 ½ х 1 ½ аршина» [67, с. 686].

У колишньому притворі, який був з'єднаний аркою з основною частиною храму, вміщався образ Успіня Божої Матері. По сторонам були чудотворці Антоній та Феодосій печерські. Ці ікони мали старовинне письмо, часів іконостасу. Біля колон розміщувалися два дубових кіоти, пожертвувані настоятелем храму Михайлом Кирієнко-Волошином. Праворуч біля стіни – третій кіот з образом Серафима Саровського, подарований прихожанами [67, с. 685].

Відповідно до наказу Священного Синоду від 27 листопада 1901 р. за № 8300 всередині Спаський храм планувалося капітально відремонтувати. Для цієї мети у 1902 р. було зібрано 1000 крб. [2, с. 179]. Ймовірно, після проведених робіт, у притворі храму з'явилися над колишніми вхідними дверима старовинна ікона Божої Матері, увінчана Богом Отцем та Ісусом Христом (усі лики були в срібних вінках). Праворуч над вікном розміщувався образ Святого Івана Хрестителя, а ліворуч – Божої Матері. Обидві ікони були писані на полотні, у дерев'яних старовинних рамах [67, с. 684].

Із церковного начиння слід виділити панікадило на двадцять свічок та три давні срібні лампади. Дві з них мали круглу форми, різного розміру, проте з однаковими малюнками. Третя була чотирикутна.

Серед священних посудин можна виділити: дискос, зірницю та срібну чашу з позолотою і написом: «Сей келых надал раб Божий Иоан Красноперич, Судия Полтавский до храму С. Спаса и сыном своим

Данилом, за отпущение грехов своих. Року 1707 месяца марта 1-го» [67, с. 688]. Ця чаша зберігалася у соборному храмі. Дарозберігальниця була давня, у формі церкви, виготовлена зі срібла низької проби. На ній був зображений Нерукотворний Образ [2, с. 181].

У наявності було три стоячих срібних хрести. Напрестольний хрест був позолочений і невеликий. На ньому зображалися мощі святих угодників. Його пожертвувала у 1852 р., за настоятеля протоієрея М. Кійкова, пані Нєплюєва [56, с. 321; 56, с. 689].

На початку XX ст. із ризниці нічого не збереглося. У наявності була старовина плащаниця XVIII ст., великого розміру, писана на шовковому червоному штофі. Образ Спасителя на ній нагадував Петра I. К. Гапанович припускав, що вона могла бути подарована храму кимось із полтавців, які в якості трофеїв отримали вдосталь шведської матерії. І. Павловський допускав дарування плащаниці самим Петром I духовенству [67, с. 689].

У 1890 р. Спаський храм та дзвіниця за міські кошти були обнесені дерев'яною огорожею, а погост засаджений деревами.

Для збереження історичної унікальності Спаського храму перед черговими ремонтними роботами Полтавська духовна консисторія звернулася з листом до Полтавського будівельного правління (від 26 лютого 1901 р. за № 4275), а також до Київського Історичного товариства імені Нестора-Літописця при університеті св. Володимира (відношення від 5 та 7 травня 1901 р. за № 8790 та № 8951). У травні 1901 р. до м. Полтава прибув О. Левицький. Він детально оглянув храм і його територію, висловив свої враження і поради. Офіційні ж висновки були викладені у відношенні товариства в Полтавську духовну консисторію від 4 червня 1901 року № 77. У ньому схвалювався проєкт відновлення Спаського храму, допускалося зняття верхнього ряду ікон та надбудови іконостасу як таких, що встановлені пізніше і не повністю гармонують зі стародавнім іконостасом. Далі рекомендувалося переставити кіоти та образ Божої Матері на попередні місця, а з намісного образу Спасителя зняти згодом додану ризу.

27 листопада 1901 р. Священний Синод, як згадувалося раніше, видав наказ № 8300 про початок ремонту церкви Спаса Нерукотворного Образу в Полтаві [68, с. 818–820].

У 1903 р. на відстані 10-12 саженів (21-25,6 м) від храму замість каменя, який був встановлений на місці престолу Преображенського собору, поставили кам'яний стовп із відповідним написом на мармуровій дошці [67, с. 692]. Тоді ж було збудовано кам'яну огорожу навколо храму зі Святими воротами та хвіртками з боку

Олександрівської вулиці. Було розширено дзвіницю – прибудовано вхідний портик та два кутових приміщення. Також капітально відремонтували іконостас, відновили живопис та позолоту. «В окремих частинах іконостасу зняли кіоти з ікон: храмовий Спаса Нерукотворного Образу і лівий Божої Матері». За іншими даними, оновлення Спаського храму відбулося у 1902 р.. Тоді, у неділю 22 вересня, єпископ Іларіон освятив церкву [63, с. 789].

Ремонт 1902 р. було реалізовано за сприяння о. Михайла Кирієнка-Волошина, за підтримки архіпастира Полтавського Іларіона. Кошторис робіт складав 6500 крб. Переважно це були добровільні пожертвування, зібрані о. Михайлом.

Відновлення Спаського храму на початку XX ст. мало певний резонанс. Далеко не всі висловлювалися схвально щодо ремонту. Зокрема священик К. Гапанович дещо критично оцінював проведені його попередником о. М. Кирієнко-Волошиним ремонтні роботи. На його думку, перероблений іконостас мав низку ікон, які не вписувалися у загальний стиль [67, с. 683]. Настоятель припускав, що первинною була ідея самого оновлення церкви, а не збереження її історичного вигляду [67, с. 691].

Зауваження о. Костянтина намагався спростувати о. В. Щетинський [68, с. 818–821]. Священик зауважив, що при ремонті храму Спаса Нерукотворного враховувався його історичний вигляд та попередні переоблаштування.

У 1908 р. з благословення преосвященного Іоанна, єпископа Полтавського і Переяславського, комісія під головуванням кафедрального протоієрея о. Ф. Лазурського дала дозвіл на ремонт Спаського храму. З цією метою Святіший синод надав 1845 крб. На них було придбано новий дзвін вагою 63 пуди і 27 фунтів (близько 1038 кг), влаштований кіот із стародавніми іконами та плащаницею, придбано нову ювілейну лампаду. Жінки Єлецького полку та 9-ї артилерійської бригади принесли предмети ручної роботи. На всіх дарах були дати ювілейного дня (мова йде про 200-літню річницю Полтавської битви – *авт.*). Зі складу взяли старовині речі, які зайняли почесне місце в храмі, що додало йому справжньої краси. Додаткові види ремонтних робіт обійшлися в суму близько 1200 крб. [31, с. 470; 67, с. 683].

У 1909 р. за благословіння Преосвященного Єпископа Іоанна (Смірнова), церкву знову оновили. Частину старовинного храмового начиння було принесено зі складських приміщень для постійного використання. Це додало справжнього колориту і краси давній Спаській церкві. Ремонт обійшовся в близько 1200 крб. [67, с. 683]. У

такому вигляді храмовий комплекс Спаса Нерукотворного Образу проіснував до 1930-х років.

Влітку 1909 р. в Полтаві відзначали роковини Полтавської битви. 17 червня 1909 р. до міста почали поступово прибувати гвардійські частини. У зв'язку з тим, що Спаський храм був невеликим, за благословінням єпископа Іоанна богослужіння військовому духовенству було дозволено здійснювати будь-де.

Після представлення гвардійського духівництва єпископу Іоанну 21 червня в Сампсонівському храмі була спільна літургія. 24 червня 1909 р. у Спаській церкві відбувся молебень. Наступного дня о третій годині від кафедрального собору розпочався хресний хід на Шведську могилу. Він проходив повз огорожу Спаської церкви. Духовенство армійських частин вийшло на зустріч святині, іконі Каплуновської (Казанської) Божої Матері. О 6 годині вечора, під спів полкового хору, в Спаській церкві о. Костянтин Гапанович із протодияконом Дьоміним здійснили вечірнє заупокійне богослужіння – парастас.

26 червня 1909 р. після літургії та панахиди, яка закінчилася близько 11 год. ранку, у Спаському храмі очікували офіційну делегацію. Усі присутні відчували нервове напруження і тривогу. До церкви прибули жінки Полтавського гарнізону та хор Преображенського полку у складі 14 осіб.

Близько 13 год. біля церкви зібралося усе військове духівництво на чолі з протопресвітером. Їх зустрів належною промовою настоятель о. Костянтин. Єпископ Іоанн ретельно оглянув храм і дав останні розпорядження щодо зустрічі імператора. До Спаського храму Микола II прибув у супроводі князів та Голови ради міністрів П. Столипіна. Після цього о. Костянтин його окропив. Настоятель привітав гостей та передав власноруч написані брошури з історії Полтавської битви та Спаської церкви. Імператор подякував усім присутнім та сів на спеціально відведене для нього місце. Після звичайного молебню Микола II близько 10 хв. прихильно порозмовляв із отцем протопресвітером, прослухав доповідь про Спаський храм, отримав благословіння від єпископа і залишив церкву [31, с. 474–475]. Єпископ Іоанн подякував о. Костянтину за порядок і чистоту в храмі і зауважив, що імператор залишився задоволений організацією зустрічі та промовою настоятеля.

27 червня 1909 р. всі військові пастирі та диякони були запрошені на урочистий сніданок. Наступного дня після обідньої служби в Сампсоніївській церкві ікона Каплунівської Божої Матері була

пронесена перед рядами Семенівського полку та передана військовим. Вранці 28 червня протопресвітер Іоанн відбув із Полтави.

23 вересня 1909 р. імператор оголосив К. Гапановичу своє «Високе благовоління за організацію святкування 200-річчя Полтавської битви» [32, с. 642].

У листопаді 1909 р. єпископ Полтавський та Переяславський Іоанн брав участь у роботі Священного Синоду в Петербурзі. По всій єпархії одразу поширилися чутки про можливий перехід протопресвітера на іншу кафедру. Ця інформація хвилювала Полтавську паству, адже за 6 років вона щиро полюбила свого простого і доступного владику [69, с. 1693]. У середині серпня 1910 р., після офіційного підтвердження про переведення єпископа Іоанна до Риги, полтавське духівництво отримало повідомлення щодо приїзду протопресвітера в Полтаву для прощання із колегами. 20 серпня 1910 р. єпископ Іоанн прибув на залізничний вокзал у Ромодані. Його зустрічала велика делегація у складі: віце-губернатора Сергія Бибикова, керуючого акцизними зборами Андрія Джежелея, ректора духовної семінарії архімандрита Варлаама, директора реального училища Климента Мусієнко-Берученка, професора Петербурзької духовної академії Миколи Сагарди, доглядача духовного училища Григорія Лісовського, викладачів семінарії, секретаря духовної консисторії, кафедрального протоієрея Федора Лазурського, членів консисторії, священнослужителів приходських храмів Полтави тощо.

Зупинившись в архієрейському будинку, владика взяв участь у молебні на території Покровського храму. Тут йому вперше виголосили многоліття – урочисте проголошення за православним богослужінням слів «Многія літа!». [69, с. 1694]. Далі єпископ відвідав кафедральний собор та попрямував до Спаського храму. Біля огорожі церкви його очікували роти Єлецького полку з оркестром. Після вітального слова полковника настоятель храму о. Костянтин вручив протопресвітеру Іоанну образ святого Сампсонія. К. Гапанович висловив сподівання, що владика і надалі буде підтримувати полк молитвою як це було у найважчі часи [69, с. 1706]. Благословивши ще раз командира полку, офіцерів і всіх присутніх, владика Іоанн залишив церкву під звуки гімну «Як славен наш Господь у Сіоні».

У 1910 р. служіння К. Гапановича в Полтаві завершилося. 8 листопада його перевели до 5-го Драгунського Каргопольського полку (м. Казань) [70, с. 2235]. Перебуваючи в Казані, священик входив до братства Христа Спасителя, яке було утворене 5 лютого 1906 р.. Відповідно до затвердженого протопресвітером військового та

морського духівництва О. Желобовським статуту, воно займалося релігійно-просвітницькою, церковно-будівельною та благодійною діяльністю [29 с. 210–220]. У звіті Ради братства за 1911-1912 рр. згадується щедрий подарунок почесного члена П. Щетинкіна – іменна кімната в Єсентукському санаторії на Кавказьких мінеральних водах. Це приміщення надавалося почергово для лікування трьом членам братства: священикові 5-го драгунського Каргопольського полку К. Гапановичу, генерал-майору М. Колпичову та дружині члена братства генерал-майора М. Буреніна [35, с. 392].

Військове відомство постійно дбало про матеріальне становище священнослужителів, які йому підпорядковувалися, тому воно було кращим порівняно з єпархіальним. Ці обставини збільшували кількість бажаючих здійснювати службу в лавах військового духівництва. Одним із пріоритетних завдань військового відомства стало покращення духовно-моральної складової та дисципліни в полках, які поповнювалися новими штатними священиками. Проте повністю вирішити повноту проблеми у військово-духовному відомстві не вдалося. Про це свідчить полеміка, яка розгорнулася на сторінках «Вісника військового і морського духовенства» упродовж 1912-1914 рр..

Під псевдонімом «стройовий капітан» вийшла друком низка критичних статей про військово-духовне відомство. Анонімним автором був офіцер іншого відомства, який бачив ситуацію зсередини. На сторінках «Вісника військового та морського духовенства» «стройовий капітан» опублікував кілька листів. У першому листі офіцер аналізує нарис священика М. Крестовоздвиженського і зазначає, що той навіть коротко не згадав про «істину Господню», яка є в догматах і обрядах православ'я. «Шлях до пізнання у смиренній праці та молитві.., тому ми, військові, прагнемо почути від нашого духовенства відповіді для задоволення духовної спраги» [33, с. 647-649]. У «Другому листі в редакцію» автор розділяв військове пастирство на три категорії. До першої відносив осіб коректних, але обтяжених ізольованістю свого становища. Вони грали у карти в товаристві офіцерів (особливо з керівництвом) і розважалися світськими способами (відвідували танцювальні вечори). Священики вважали, що цим вони не порушували християнське вчення. До другої категорії належали клірики, які поводилися коректно, цуралися світських заходів, проте потурали своїй пастві, говорячи: «Бог пробачить». Таких батюшок називали «єлейними». Їх поважали та любили. На думку автора, після кожної сповіді «розпусник» отримував

прощення, незважаючи на багаторічну повторюваність гріха. Причастившись, особа знову йшла до «розпусниці», на що батюшка заспокоював: «Бог пробачить». Третю малочисельну групу пасторів складали особи, які мали вади: пияцтво, розпусту, недбалість при виконанні своїх обов'язків. Справжніх, діяльних, одухотворених священників було ще менше. Їх недолюблювали навіть у професійному середовищі. Власним прикладом ці пастори викликали докори сумління у решти священиків. Їхні вчинки та слова були вільними, сміливими як і сам Господь [34, с. 714–716].

Ця історія мала продовження у наступних номерах видання. Тепер критика військового духівництва оприлюднювалася під авторством «стройового полковника». «Наше духівництво стало занадто світським. Замість того, щоб вести за собою мирян, військові священики навіть у зовнішності прагнуть наслідувати гріхолюбність. Недаремно отці Церкви одягались скромно і не соромилися своєї ряси та довгого волосся…Військовий священик усього боїться, труситься і побоюється, будучи зараженим недоліками військового середовища, він втрачає престиж полкового пастора…Його ряса із матерії усіх кольорів веселки, занадто вузька з позолоченими ґудзиками, має великі комірці на шиї, білі рукавчики в обшлагах підрясника. Священики мають коротке волосся або зовсім стрижені, лощені з голови до п'ят. Все це разом принижує сан священика» [39, с. 82–86].

«Листи в редакцію» викликали жваву полеміку в середовищі військових та священнослужителів. Власне бачення проблеми висловив і К. Гапанович. «Дозвольте і мені, старому військовому служаці, висловити свою точку зору на таке пекуче і наболіле питання. Впевнений, що усі ми, включаючи військовослужбовців, маємо щире та гаряче бажання бачити справжніх військах пастирів в умовах загального морального розкладу і занепаду православ'я» [40, с. 297]. На думку о. Костянтина, автори листів штовхали військового пастора на слизьку стежку «невизнаного пророка». «У військовому середовищі кожен від генерала до рядового повинен перейнятися ідеєю «Перемоги над ворогом», – зазначав К. Гапапнович. «…Не лише служба, а і все життя стройового повинне бути відображенням цієї ідеї. Все, що веде до перемоги, є суттєвим та важливим. Чиновники, лікарі, священики повинні допомагати воїну досягти цієї мети». Священик уважав, що проповідницька та вчительська діяльність пастора має бути спрямована на піднесення військового духу. Кожне слово та бесіда нести доцільність та сенс. Тоді з'явиться взаєморозуміння та любов. К. Гапанович був обурений тим, що військові своїми листами

засуджували сповідь. На його думку, пастор пробачав гріхи не через бажання догодити сповідальнику, а через безмежне Боже милосердя. Не розумів о. Костянтин і критики щодо світськості священиків, зокрема присутності в офіцерському середовищі та на зборах. «А як же бути інакше? Кожен батько живе у своїй сім'ї, іноді у нас і поїсти ніде крім зборів». Протоієрей згадував часи, коли між справами був інтервал не більше 2–3 годин. «Функція пастора не повинна обмежуватися лише простим виконанням служби. Священик зобов'язаний бути разом зі своєю паствою, спілкуватися, жити з нею у радості та горі» [40, с. 300].

Висловлювався К. Гапанович і щодо «носіння кольорових ряс, крохмальної білизни та остриженого волосся». Він уважав, що священик пристойно одягається для слави Божої. Яскравий і кольоровий одяг був свідченням поганого смаку і не більше. Маючи досвід воєнних походів, протоієрей підтримував короткі зачіски. Він і сам мав острижене волосся, проте носив його виключно з охайності, а не через бажання «бути кавалером». Згідно з його переконаннями, довге волосся вимагало особливого догляду і було великою розкішшю, а пастори не мали фінансової можливості навіть змінити застарілу рясу. Щодо участі священиків у грі в карти, то це заняття непристойне. Проте провина в цьому не скільки особистостей, стільки умов провінційного життя. У підсумку К. Гапанович зазначав, що автори листів керувалися не бажанням допомогти батюшці, а спробою виокремити його, віддалити від середовища пастви. У листах не прозвучала одна важлива думка, що «життя оцінюється любов'ю і лише вона робить душпастирську працю цінною і наближає священників та паству до Бога» [40, с. 301].

У відповідь на зауваження К. Гапановича з'явився «Четвертий лист в редакцію». У ньому оприлюднено низку питань до полкового священика. Зокрема, щодо пасторської «слизької стежки невизнаного пророка». Стройовий капітан цікавився, хто саме не визнає пророка – люди чи Бог? Далі священика критикували за викриття в проповіді, які, на думку автора, могли б закінчитися засланням. Військовий рекомендував пасторам позбутися власних пороків, так само, як Іоан Златоуст боровся проти безумств цариці Євдоксії. «За це пасторів спочатку перестануть хвалити, потім почнуть сварити і, нарешті, гнати. Священик повинен бути як хірург і оперувати хворого. Цей процес часто є болісним, проте необхідним». [36, с. 494-498].

Говорячи про необхідну солідарність військового пастиря з командиром полку, священик К. Гапанович, на думку стройового капітана, замовчує (ніби не допускаючи такого випадку) можливі

конфлікти при небажанні офіцера виконувати настанови церкви і навіть втручання в безпосередні справи священика. «Отець Костянтин дуже помиляється, якщо вважає, що автор листів керувався не любов'ю до християнського обов'язку. Байдужий нехай мовчить, а той хто любить – переконує, що від надлишку серця уста говорять!» – підсумував стройовий капітан [36, с. 494-498].

Варто зазначити, що окрім К. Гапановича полеміку зі «стройовим капітаном» вели й інші священики, зокрема М. Радугін та К. Введенський [37, с. 555-557; 44, с. 314-319]. Їхні відгуки знайшли підтримку серед інших пасторів. Так, Ф. Судьбінін зауважив, що військові священики за освітою та вихованням не були винятком із загальної кількості духівництва. Не варто їх засуджувати за незначні відхилення від загальної норми. «Для чого Ви дивитеся на тріску в оці брата свого, якщо колоди в своєму не відчуваєте?» [37, с. 559-560].

Проте були і такі священнослужителі, які симпатизували «стройовому капітану». Зокрема, клірик Ф. Галищев уважав, що низка пасторів не пропонувала реальної допомоги приниженому військовому духівництву. «Вони малювали образ ідеальних священиків, який неможливий у армійському середовищі» [38, с. 677-682].

В останньому листі «стройового капітана» вказано на відсутність викривальних заходів щодо духовенства. До священнослужителів автор висував колективні звинувачення, адже, на його думку, вони були кермом внутрішнього народного життя. «Якщо кермо відмовляється працювати або гнеться під тиском, то човен не зможе пройти шторм. Так і вітчизна зазнала аварії між «Сціллою» російсько-японської війни і «Харибдою» внутрішніх безладів» [41 с. 488].

Початок Першої світової війни не дав завершити цю полеміку. Проте публікації двох передвоєнних років показали усю гостроту проблеми в середовищі військового духівництва.

Упродовж 1914-1918 рр. на військове духівництво православної церкви покладалося релігійне обслуговування армії та її морально-патріотичне виховання. Організація всіх богослужінь, відспівувань і поховань безпосередньо залежала від бойових дій, передислокації армії та ситуації в тилу. Обов'язком священика була організація бесід із солдатами та офіцерами, бібліотек та благодійних заходів, підтримка патріотичного настрою тощо.

Починаючи з 1914 р., К. Гапанович був переведений з церкви 5-го драгунського Каргопольского полку до м. Брест-Литовськ та Брест-Литовського постійного військового шпиталю. Він був призначений гарнізонним благочинним та отримав компенсацію на проїзд до нового

місця роботи (10 крб.) [43, с. 693–694]. Відповідно до посадової інструкції К. Гапановичу підпорядковувалося усе духівництво, яке перебувало при різних установах діючої армії та розташовувалося в районі даного гарнізону. У свою чергу гарнізонний благочинний мав знати усі шпиталі, лазарети та інші військові заклади разом із священиками, які там служать. Інформацію про ці об'єкти о. Костянтин отримував від місцевого військового керівництва, а зі священиками знайомився особисто на території шпиталів, лазаретів тощо.

Гарнізонний благочинний слідкував за поведінкою священиків, здійснював керівництво їхньою діяльністю та пасторську допомогу. За відсутності у військовій частині чи установі священика, доручав іншим клірикам опікуватися ними або звертався за допомогою до єпархіального духівництва, щомісяця звітуючи єпархіальному архієрею про стан пасторських справ [43, с. 693-694].

З метою забезпечення бібліотек тематичною літературою К. Гапанович отримав у 1916 р. на склад в Одесі близько 700 брошур, 1200 листів і 2 скриньки інших аркушів, необхідних для поширення в Катеринославі. Загальна сума цієї літератури складала 120 крб.. Під час Великого посту зі складу було видано близько 8000 листів для бесід у міській народній аудиторії із чинами гарнізону. На думку о. Костянтина, діяльність складу мала задовільні результати, адже чистий прибуток складав близько 600 крб., що дало можливість ліквідувати попередню заборгованість [49, с. 577-578].

Серед благодійних заходів за участю К. Гапановича була щомісячна сплата внесків на облаштування селища для військового духівництва, яке втратило працездатність на війні, організацію навчально-трудової допомоги скаліченим, хворим та пораненим воїнам, відкриття майстерень [49, с. 521].

Відповідно до пропозицій та спеціальних інструкцій запасних батальйонів і ополченських частин гарнізонне духівництво м. Одеса мало провести упродовж 1916 р. ряд бесід під час посту із нижчими військовими чинами. З цією метою було розроблено і затверджено програму таких зустрічей. Так, К. Гапанович у четвертий тиждень посту, 20 березня 1916 р., провів бесіду на тему християнської надії, що «окрилює земнорідних від землі на небо і надихає на справжню світову війну» [48, с. 524]. У своїй проповіді він наголосив на тому, «що пошук щастя властивий людині, яка створена Богом саме для щастя. Християнське щастя в Богові, а християнська надія – дієва. Життєві випробування є Божим промислом, тому терпіння є вищим християнським поняттям про життя в Богові». Ця війна, на думку

о. Костянтина, була саме таким прикладом. Далі він зупинився на розкритті змісту самосповідання, моралі, допомоги Церкви та милості Божої. У другій частині бесіди К. Гапанович зосередився на війні «як одному з етапів розвитку моральності народів, мирному, полюбовному вирішенні проблеми та ролі імператора в Гаагзькій конференції» [48, с. 525]. Священик уважав, що невдачі у війні були підготовкою перемоги, яка стане умовою державного розвитку. «Доблесні воїни виконували не лише свій обов'язок перед Батьківщиною, а й творили волю Божу. Віра і сподівання на допомогу Всевишнього призведе до перемоги. Слава та щастя вдячним!» [48, с. 525].

Окрім К. Гапановича подібні бесіди провели інші священики. Зокрема, протоієрей Ф. Воловей – «про віру Христову та безвір'я як руйнівну та душезгубну силу»; протоієрей І. Слюнін – «про християнську любов як основу моральної єдності всіх вірнопідданих»; протоієрей Л. Розанов – «про покаяння як боговстановлене таїнство»; священик В. Мадан – «про Церкву Божу як цілительку тілесних та духовних хвороб та про участь вітчизняної Церкви у сучасній війні»; священик І. Мадан – «про пророче та першосвященницьке служіння Христа і продовження Його служіння в церкві Христовій взагалі».

Таким чином, батько і син Гапановичі зробили величезний внесок у розвиток православ'я не лише Полтавщини, а і всієї Російської імперії. Їхнє життя є зразковим прикладом ревного служіння Богу і людям. У наші дні страшної війни з російським агресором, коли ЗСУ напружують усі сили і потребують всебічної підтримки суспільства, величезної ваги набуває роль військового капеланства. Діяльність Гапановичів слугує взірцем для сучасних священиків у контексті пастирської, проповідницької, психологічної роботи у збройних силах. Тому ми можемо стверджувати, що такі священнослужителі як Павло і Костянтин Гапановичі своєю діяльністю посутньо підтримували розвиток православ'я в Україні, яке, на жаль, знаходилося в структурі імперської церкви. Духовний і громадський доробок Гапановичів чекає на подальші дослідження. Разом з тим православ'я пишається такими визначними подвижниками церковно-релігійного руху, а їхня просвітницька і доброчинна діяльність є взірцем для наслідування наступними поколіннями.

Список використаних джерел

1. Бодянский П. И. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год: с прилож. к отделу «Материалов для статистики Полтавской Губернии». Изд. Полт. Губ. Стат. Ком., 1865. URL:

https://nibu.kyiv.ua/elfond/pamtna_knigka_poltavskoy_gubernii_za_1865_g/pamtna_knigka_poltavskoy_gubernii_za_1865_g.pdf
2. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках: с пл. Полтав. битвы и достопримечательностями г. Полтавы. Полтава: Типо-Литогр. Губерн. Правления, 1902. 442 с.
3. Вестник военного и морского духовенства. 1890. № 13.
4. Вестник военного и морского духовенства. 1890. № 22.
5. Вестник военного и морского духовенства. 1891. № 6.
6. Вестник военного и морского духовенства. 1894. № 14.
7. Вестник военного и морского духовенства. 1895. № 17.
8. Вестник военного и морского духовенства. 1896. № 10.
9. Вестник военного и морского духовенства. 1897. № 11.
10. Вестник военного и морского духовенства. 1897. № 14.
11. Вестник военного и морского духовенства. 1897. № 2.
12. Вестник военного и морского духовенства. 1898. № 11.
13. Вестник военного и морского духовенства. 1898. № 18.
14. Вестник военного и морского духовенства. 1902. № 10.
15. Вестник военного и морского духовенства. 1902. № 2.
16. Вестник военного и морского духовенства. 1902. № 6.
17. Вестник военного и морского духовенства. 1903. № 11.
18. Вестник военного и морского духовенства. 1903. № 15.
19. Вестник военного и морского духовенства. 1904. № 18.
20. Вестник военного и морского духовенства. 1904. № 2.
21. Вестник военного и морского духовенства. 1904. № 5.
22. Вестник военного и морского духовенства. 1904. № 6.
23. Вестник военного и морского духовенства. 1905. № 15.
24. Вестник военного и морского духовенства. 1905. № 20.
25. Вестник военного и морского духовенства. 1905. № 24.
26. Вестник военного и морского духовенства. 1905. № 9.
27. Вестник военного и морского духовенства. 1906. № 22.
28. Вестник военного и морского духовенства. 1907. № 2.
29. Вестник военного и морского духовенства. 1907. № 7.
30. Вестник военного и морского духовенства. 1907. № 9.
31. Вестник военного и морского духовенства. 1909. № 15.
32. Вестник военного и морского духовенства. 1909. № 21.
33. Вестник военного и морского духовенства. 1912. № 18.
34. Вестник военного и морского духовенства. 1912. № 20.
35. Вестник военного и морского духовенства. 1913. № 11-12.
36. Вестник военного и морского духовенства. 1913. № 13-14.
37. Вестник военного и морского духовенства. 1913. № 15-16.

38. Вестник военного и морского духовенства. 1913. № 19.
39. Вестник военного и морского духовенства. 1913. № 2.
40. Вестник военного и морского духовенства. 1913. № 7-8.
41. Вестник военного и морского духовенства. 1914. № 13-14.
42. Вестник военного и морского духовенства. 1914. № 15-16.
43. Вестник военного и морского духовенства. 1914. № 20.
44. Вестник военного и морского духовенства. 1914. № 7-8.
45. Вестник военного и морского духовенства. 1915. № 13-14.
46. Вестник военного и морского духовенства. 1915. № 18.
47. Вестник военного и морского духовенства. 1916. № 13-14.
48. Вестник военного и морского духовенства. 1916. № 17-18.
49. Вестник военного и морского духовенства. 1916. № 19.
50. Вестник военного и морского духовенства. 1916. № 6.
51. Иваненко Д.А. Записки и воспоминания 1888-1908 гг. Издание редакции «Полтавский голос». Полтава. Отделение электрич. типогр. Д.Н. Подземского, Петровская ул. соб. дом, 1909. 285 с.
52. Литовские епархиальные ведомости. 1896. № 44.
53. Литовские епархиальные ведомости. 1896. № 7.
54. Памятная книжка Полтавской губернии на 1911 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава. Типо-литография Полтавского губернского правления, 1911. 71 с.
55. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава. Электрическая Типо-Литография Губернского Правления, 1914. 54 с.
56. Полтавские епархиальне ведомости. 1870. № 8.
57. Полтавские епархиальне ведомости. 1877. № 14.
58. Полтавские епархиальне ведомости. 1879. № 14.
59. Полтавские епархиальне ведомости. 1879. № 3.
60. Полтавские епархиальне ведомости. 1880. № 13.
61. Полтавские епархиальне ведомости. 1882. № 13.
62. Полтавские епархиальне ведомости. 1883. № 13.
63. Полтавские епархиальне ведомости. 1902. № 29.
64. Полтавские епархиальне ведомости. 1903. № 16.
65. Полтавские епархиальне ведомости. 1904. № 12.
66. Полтавские епархиальне ведомости. 1904. № 14.
67. Полтавские епархиальне ведомости. 1909. № 16.
68. Полтавские епархиальне ведомости. 1909. № 18.
69. Полтавские епархиальне ведомости. 1910. № 26.
70. Полтавские епархиальне ведомости. 1910. № 34.

71. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1904 г. по 1-е октября 1905 г. Год второй. Полтава. Электрическая типолитография И.А. Дохмана. Александровская ул., 1905. 115 с.
72. Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави. Полтава: Накладом газети «Рідне Слово», 1919. 35 с.
73. Сборник необходимых сведений о всех приходах Полтавской губернии. Адрес-календарь духовенства той же губернии с приложением подробных карт к каждому уезду. Составил Священник Григорий Коломенский. Полтава: Типография Губернского Правления 1895. 512 с.
74. Список священноцерковнослужителей и церквей, состоящих в ведомстве протопресвитера военного и морского духовенства: СПб.: Тип. «Артиллерийского журнала», 1902. 473 с.
75. Ставропольские епархиальные ведомости. 1901. № 10.

Древаль Юрій

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ

У складних політичних та соціально-економічних умовах сьогодення особливої актуальності набуває питання щодо удосконалення міжнародних трудових стандартів, а також їхньої реалізації в законодавчий процес та працеохоронну політику окремих країн. Дійсно, сучасні глобалізаційні процеси деструктивно впливають на усталені соціальні стандарти та на соціальний захист окремих категорій працівників (загострюючи проблеми зайнятості, працевлаштування молоді, безробіття, трудової міграції тощо). У цьому сенсі якраз і заслуговують на додаткову увагу питання щодо причин та передумов заснування Міжнародної організації праці (далі – МОП), яка була створена у 1919 р., і вже впродовж століття опікується захистом людей праці. Власне і мандат цієї організації базується на неприпустимості таких умов праці, які приводять до несправедливості, злиднів і страждань для великої кількості людей.

Фундаментальною основою сучасних досліджень з відповідної проблематики стали праці науковців та практичних працівників у сфері фабричного законодавства, які були опубліковані у другій половині XIX – на початку XX століть (див., наприклад, праці Т. Генрі, В. Гордона, В. Зомбарта, С. Кларке, В. Літвінова-Фалінського, Л. Нісселовича, А. Нолькена, Н. Райхейсберга, Т. Роджерса, Л. Таля, Л. Еліяссона та І. Янжула). На сьогодні ж наголос у відповідних дослідженнях вже традиційно ставиться на важливості британського досвіду започаткування практики фабричної інспекції, а також на загальних підставах створення міжнародної організації з повноваженнями у сфері соціального захисту працівників. Взірцевою у даному відношенні слід визнати працю А. Алкока, в якій історія постання МОП подана на тлі тогочасних соціально-економічних процесів та політичних зрушень (автор, зокрема, відзначаючи епохальне значення створення цієї організації, вказує на те, що до цього часу становище працівників було «відчайдушним», власне і відповідні правові норми загалом стосувалися лише укладення контракту чи трудового договору, адже «після укладення контракту працівник повністю перебував у розпорядженні роботодавця» [1, p. 4]).

Все частіше аналізується і проблематика «українського питання» під час проведення Паризької мирної конференції (природно, що під таким кутом зору питання міжнародного регулювання соціально-трудових

відносин не піднімалося). Час від часу досліджується і питання щодо формування інституту фабричних інспекторів як своєрідного і за відомих причин нереалізованого потенціалу на території Російської імперії, до складу якої на той час входила і більшість українських земель. За сучасними оцінками, у цій імперії, попри численну критику, фабрична інспекція залишалась чи не єдиним органом нагляду за збереженням законності у відносинах між підприємцем та його робітниками у промисловості [2, с. 168].

Водночас бракує спеціальних фахових робіт, спрямованих на комплексне дослідження проблематики створення МОП та перших актів цієї організації, якими започатковувалися загальні підходи до формування та визначення міжнародних трудових стандартів. Так, на сьогодні загалом ще не подоланий своєрідний стереотип, згідно з яким аналіз результатів Паризької мирної конференції та Версальського договору обмежувався неспроможністю тодішніх політичних лідерів гарантувати мир та сформувати надійну систему колективної безпеки.

Метою визначено уточнення найбільш важливих аспектів створення та початку діяльності Міжнародної організації праці.

Досягнення зазначеної мети ґрунтується на реалізації наступних завдань:

- систематизувати сукупність причин та передумов формування міжнародно-правового захисту працівників (з основою в постанні інституту фабричних інспекторів);
- охарактеризувати значення Паризької мирної конференції у питанні створення МОП;
- провести змістовний аналіз початкової діяльності МОП.

ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ І ПОСТАННЯ ІНСТИТУТУ ФАБРИЧНИХ ІНСПЕКТОРІВ

Традиційно називаються чотири основні фактори чи мотиви створення МОП:

1) гуманістичний (який полягає в неприйнятності існування експлуатації та соціальної несправедливості);

2) внутрішньополітичний (без поліпшення умов життя і праці боротьба працівників за свої права може набрати революційних форм, що порушить мир і гармонію у світі);

3) економічний (соціальні реформи впливають на конкурентоспроможність національних економік);

4) зовнішньополітичний (загального і тривалого миру можна досягти тільки на основі соціальної справедливості).

Проте схематичним викладенням таких факторів чи мотивів не може обмежуватися історія становлення МОП, якій властиві значна фактографічна та тематична насиченість.

Відомо, що початки урегулювання соціально-трудових відносин припадають на кінець XVIII – початок XIX століть, адже до цього часу державна політика у сфері праці будувалися виключно на примусових заходах та системі покарань.

Перші спроби трудового законодавства завдячують промисловій революції (промисловому перевороту), що розпочалася наприкінці XVIII століття в Європі та з різною інтенсивністю тривала упродовж подальшого століття. До цього часу державна політика у сфері праці будувалися виключно на примусових заходах та системі покарань.

Промисловий переворот мав дві сторони: технічну та соціальну. Технічна сторона знаменувала рішучу відмову від ручної праці, яка інтенсивно витіснялася фабрично-заводським виробництвом. Соціальний ефект промислового перевороту полягав у стрімкому зростанні буржуазії та пролетаріату, які на той час ставали основними суспільними класами.

Водночас бурхливе економічне зростання часто досягалося за рахунок посилення експлуатації робітників, що спонукало необхідність посилення соціального захисту цього прошарку населення. Питання ствердження цивілізованих відносин між цими соціальними групами у процесі трудової діяльності вирішувалося складно й розтягнулося на багато років. Все дев'ятнадцяте століття позначилося незчисленними страйками та бунтами, які часто переростали в запеклі повстання, що змушувало уряди усвідомлювати необхідність втручання держави в організацію трудових відносин і визначення умов праці.

Якраз на межі XVIII-XIX століть у найбільш розвинених на той час країнах і виникли якісно нові умови для соціального захисту працівників, що першочергово пояснюється промисловим піднесенням та соціально-культурним розвитком. До соціокультурних передумов можна віднести формування суспільної думки щодо необхідності хоча би мінімального соціального захисту людей праці (першочергово, неповнолітніх та жінок). На цій основі вдосконалювалася і політична та політико-правова системи, що загалом і привело до загальної демократизації суспільних відносин.

Природно, що серед таких країн виділялася Велика Британія, яку на той час образно називали «світовою фабрикою» і яка окрім іншого мала

власне прецедентне право. Так, у цій країні в 1801 р. було ухвалено судове рішення щодо засудження майстра мануфактури за жорстке поводження з підмайстрами. Це рішення і стало обов'язковим судовим прецедентом.

Не випадково перші спроби організувати інспекцію праці були здійснені якраз у Великій Британії, де в 1802 р. було видано акт «Про охорону здоров'я, етику поведінки підмайстрів на ткацьких та інших фабриках», який можна вважати першим працеохоронним актом у сучасному його розумінні. Передбачалося створення спеціальних комітетів, які мали формуватися та працювати на добровільній основі, що загалом і стало причиною їхньої недостатньої неефективності.

Реальне ж заснування інституту фабричних інспекторів завдячує Закону про фабрики 1833 року (буквальна назва – «*An Act to Regulate the Labour of Children and young Persons in the Mills and Factories of the United Kingdom*»). Згідно з цим актом нагляд за працею вже було покладено на «осіб, що займають високе становище», що й відкрило еру формування інституту фабричних інспекторів [3]. На його основі було призначено чотирьох інспекторів на чолі з А. Редгрейвом, які користувалися повною незалежністю, мали високе грошове забезпечення і не підкорялися місцевій адміністрації. Вони мали право у будь-який час перевіряти документи та функціонування виробництва, а також знайомитися зі становищем працівників.

У тому ж році його співвітчизник промисловець Ч. Ф. Хіндлі, відповідаючи на питання урядової Комісії з вивчення фабричних умов, зауважив, що міжнародно-правове регулювання питання про обмеження робочого дня на фабриці було б настільки ж доцільним, як і міжнародно-правові заходи щодо заборони работоргівлі. За сучасними оцінками, цю репліку можна вважати першим відомим згадуванням про принципову можливість повсюдного поліпшення умов праці засобами міжнародного права.

Паралельно з цим формувалася і теорія соціального захисту працівників. Питання про справедливі умови праці публічно поставив англійський промисловець та видний соціальний реформатор Роберт Оуен (1771–1853), який на Аахенському конгресі Священного союзу (1818 р.) запропонував країнам переможцям в наполеонівських війнах прийняти Положення про захист трудівників та створити для цього спеціальну соціальну комісію.

Хоча на той час ідея соціально-трудового законодавства не була підтримана державними та політичними лідерами, у подальшому вона була підтримана та розвинута передовими мислителями. Французький

соціальний реформатор Жером Бланкі (1798–1854) у загальному трактаті про розвиток промисловості відзначав, що промислова революція спричинила зміни у всіх сферах суспільного життя, і що лише засобом одночасного проведення соціальної реформи у всіх промислово розвинених країнах можливо і необхідно забезпечити безпеку та здоров'я працівників. Незабаром французький промисловець Даніель Легран (1783–1859) оприлюднив власний соціальний проект, в якому підкреслював, що соціальний захист працівників не нанесе збитків підприємцям та стане надійним фундаментом для недопущення соціальних революцій. Він також звернувся до урядів європейських країн з пропозицією прийняти міжнародні закони про умови праці. «Міжнародне фабричне законодавство, – писав він у 1855 р. Наполеону III, – зможе надати матеріальні та моральні вигоди, не завдаючи збитку підприємцям». Автор також стверджував, що «тільки соціальна реформа могла б попередити соціальну революцію». Але і ця пропозиція можновладцями була проігнорована (додатково щодо авторських напрацювань з проблематики формування теорії соціального захисту працівників див.: [4]).

Якісно нові умови для створення міжнародної організації з питань упорядкування соціально-трудових відносин виникли у другій половині XIX століття. В якості прикладу створення таких умов вже традиційно наводиться той факт, що в 1866 р. конгрес Першого Інтернаціоналу вперше від імені робітників поставив питання про необхідність прийняття трудового законодавства. У 1890 р. конгрес Другого Інтернаціоналу вже прийняв рекомендацію про прийняття та вдосконалення трудового законодавства.

За нашою ж оцінкою, у даному відношенні набагато більше значення має відводитися вдосконаленню та поширенню практики фабричної інспекції. Дійсно, якраз у цей час інститут фабричних інспекторів став започатковуватися в багатьох європейських країнах. Важливе значення для вивчення різнобічних аспектів охорони праці мало заснування у 1867 р. Мюльгаузенського товариства (асоціації) з попередження нещасних випадків на фабриках (м. Ельзас, Франція). З часом установи з подібними завданнями стали створюватися і в інших європейських містах.

У другій половині XIX століття інспекції праці вже були створені у більшості європейських країн (1853 р. – Пруссія, 1873 р. – Данія, 1874 р. – Франція, 1877 р. – Швейцарія, 1878 р. – об'єднана Німеччина,

1883 р. – Австро-Угорщина, 1889 р. – Бельгія, Нідерланди, Фінляндія, Швеція).

Уряди в цих країнах з часом стали інтенсивно опікуватися питаннями розвитку соціальних відносин та недопущенням великих соціальних конфліктів, поступово розвиваючи інститути праці від крихітних служб інспекції праці до повноцінних міністерств праці.

Уже традиційно фабричні, промислові та гірничі інспектори були незалежними від місцевої влади, наглядали за виконанням фабричних законів та могли застосовувати щодо порушників необхідний комплекс адміністративних заходів. Окрім того, інспекції стали виконувати функції посередника між працівниками та роботодавцями, а також застосовувати превентивні заходи для попередження трудових спорів. З часом до виконання працеохоронних функцій стали долучатися і працівники, що свідчило про зародження соціально-партнерських відносин у сфері праці. Так, у Франції в 1903 р. було засновано окремі посади для делегатів від працівників, які мали наглядати за безпекою в підземних розробках.

Власне і розповсюджений у ті часи термін «фабричне законодавство», який найближче підходить до англійського «Factory Legislation» чи «Factory Acts», обіймає собою наступні групи відносин: 1) регулювання тривалості робочого часу протягом доби, особливо праці неповнолітніх і жінок; 2) забезпечення святкового відпочинку; 3) забезпечення шкільної освіти малолітніх; 4) попередження і усунення умов роботи, шкідливих для здоров'я і моральності робітників; 5) убезпечення працівників від нещасних випадків, які є наслідком умов промисловості; 6) забезпечення робітників, які втратили працездатність, а також родин робітників, які загинули на роботі; 7) регулювання відносин роботодавців і робітників з приводу виплати заробітної плати; 8) надання працівникам права відстоювати свої інтереси, не порушуючи громадського спокою і державного благоустрою (робітничі союзи); 9) забезпечення робочих під час безробіття (страхування від безробіття).

Формування інституту фабричної інспекції в Австрії (з 1867 р. Австро-Угорщини), до складу якої на той час входили західноукраїнські землі, відзначалося деякими особливостями. Найперше слід відзначити зміни в державно-політичному устрої, які безпосередньо стосувалися і становища працівників.

У 1848 році розпочався доволі складний процес перебудови держави на засадах конституційності та захисту прав людини, який декілька разів переривався та мав обмежений характер (додатково див.: [5]).

Відтоді бере початок і поступовий процес скасування панщини. Як зауважував І. Франко, «рік 1848 у Галичині був початком нової доби в економічнім побуті селянства через знесення панщини і міщанства, через бурливі рухи і автономістичні змагання важнійших міст цілого краю» [6, с. 11-12].

Конституцією Австрії від 17 грудня 1867 року вже було задекларовано право кожного громадянина імперії на економічну свободу: мати у приватній власності рухоме та нерухоме майно та вільно ним розпоряджатися. Зокрема, встановлено, що всякий громадянин може знаходитися та мати місце свого проживання в усіх частинах території (коронних краях – автор) держави, придбавати тут земельну власність всякого роду й вільно розпоряджатися нею (...) [7, с. 70].

Процес становлення інституту фабричних інспекторів у цій державі відзначався чітко вираженою централізацією. Головний інспектор (*Zentral-Geverbe-Inspektor*), який був підконтрольним і підзвітним міністерству внутрішніх справ, керував роботою 35 фабричних інспекторів. У віданні кожного з інспекторів був чітко визначений округ. Власне ж головна інспекція знаходилася в централізованій установі, що відала справами промисловості та торгівлі. Проте, загальна кількість підприємств, які підпадали під сферу дії фабричного законодавства, була незначною (у 1906 р. становила приблизно 14% від загальної кількості підприємств, що підпадали під сферу дії закону про соціальне страхування від нещасних випадків.

За сучасними оцінками, у тогочасній Галичині ця інспекція набрала явно виражених поліцейських функцій, тому не дивно, що вона не змогла охопити ефективним контролем навіть найбільші підприємства. Дрібні підприємства, зокрема всі кустарні і ремісничі фактично були поза полем її діяльності. До того ж, панівні верстви були проти цих законів, оскільки вважали їх засобом піднесення робітничого руху [8, с. 10, 11].

У Російській імперії формування відповідного законодавства та започаткування системи хоча би мінімального соціального захисту людей праці також відзначалися деякими особливостями. Це пояснюється як загальною соціально-економічною відсталістю та відсутністю сталих традицій соціального діалогу, так і деспотизмом правлячого режиму. Шлях до проведення реформ було започатковано низкою державних реформ 1860-х рр., найперше – скасуванням кріпацтва Як уже зазначалося вище, на той час різнобічні аспекти соціального захисту працівників позначалися терміном «фабричне

законодавство». Водночас на території цієї імперії набув розповсюдження і термін «фабрично-заводське законодавство».

Існували закони для підприємств фабрично-заводського виробництва, для гірських і гірничозаводських підприємств, для ремісничих закладів, для службовців і робітників залізниць, для робітників казенних підприємств, для тих робітників, які наймалися на сільськогосподарські роботи та ін. Були також закони про працю різних категорій робочої сили – жінок, підлітків і малолітніх.

Започаткування ж інституту фабричної інспекції у цій державі завдячує законам «Про малолітніх, які працюють на заводах, фабриках і мануфактурах» від 01.06.1882 р., «Про шкільне навчання малолітніх, які працюють на заводах, фабриках і мануфактурах і про фабричної інспекції» від 12.06.1884 р. та «Про наймання робітників на фабрики, заводи і мануфактури і про взаємні відносини фабрикантів і робітників» від 03.06.1886 р.

Власне, завдяки цим законам і закладалася система фабричної інспекції. У практичній діяльності фабричні інспектори на перших порах керувались спершу «Інструкцією чинам фабричної інспекції за наглядом за виконанням установлень про малолітніх, що працюють на заводах, фабриках та мануфактурах» від 19.12.1884 р., а згодом – «Наказом чинам фабричної інспекції» (у двох редакціях, від 11.07.1894 р. та від 11.02.1990 р.). І лише у 1913 р. всі закони, що стосувались цієї сфери соціально-трудових відносин та соціальних прав робітників, було об'єднано в окремий «Статут про промислову працю».

У перші два роки діяльності фабрична інспекція охоплювала 3 губернії центрально-промислового району Росії, у 1884 р. в її складі було утворено 9 так званих фабричних округів, 2 з яких – Київський та Харківський – включали українські землі. У 1894-1899 рр. фабричні округи було ліквідовано, їхні функції перебрали на себе старші губернські фабричні інспектори та губернські у фабрично-гірничих справах присутствія. У 1900 р. старі фабричні округи було відновлено, однак до їхнього відання не потрапили вже ремісничі заклади, дрібна промисловість, гірничо-заводські та казенні підприємства, залізниці [9].

У ті часи на шляху становлення системи соціального захисту працівників існувало чимало перешкод, серед яких слід виділити вже згадуваний деспотизм влади та свавілля на місцях. Проте, як слушно підкреслює Т. Водотика, слід враховувати і те, що на території українських губерній опір діяльності фабричній інспекції з боку

підприємців був не таким затятим, як у російських містах, де вони вважали себе повновладними господарями найманих робітників [10].

На окрему увагу заслуговує комплекс маніпулятивних технологій, які використовувалися царським урядом з метою імітації політичного узгодження інтересів праці та капіталу. На межі XIX – XX століть Відділенням з охорони суспільної безпеки та порядку було розроблено досить перспективний проект, що передбачав витіснення революційного руху промонархічними симулякрами профспілок. Ця політика, яка увійшла в історію як «зубатовщина» чи «поліцейський соціалізм», мала своєю головною метою ослаблення впливу радикальних соціал-демократичних організацій у пролетарському середовищі.

На межі XIX – XX століть ідея формування міжнародного центру з повноваженнями у сфері соціального захисту працівників вже була переведена у практичну площину.

У 1900 р. у м. Базель (Швейцарія) вже було створено Міжнародну асоціацію захисту працівників (вживаються й інші назви: Міжнародна асоціація робітничого законодавства чи Міжнародна асоціація з питань трудового законодавства), діяльність якої надала новий імпульс для створення загальновизнаної більшістю країн світу й розгалуженої організації, що мала опікуватися захистом інтересів людей праці.

У 1906 р. на конференції у м. Берн (Швейцарія) було створено окреме Міжнародне бюро для проведення відповідної дослідної роботи, а також прийнято дві міжнародні конвенції про обмеження використання отруйного білого фосфору, що використовується у виробництві сірників та про заборону нічної праці на виробництві жінок.

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ І СТВОРЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ

На межі XIX – XX століть надійний фундамент міждержавної суспільно-політичної інтеграції вже складали потужні соціально-економічні процеси (бурхливий розвиток індустріального виробництва, утворення різноманітних монополістичних об’єднань, становлення державно-монополістичного капіталізму, вивіз капіталу, завершення формування індустріального суспільства, посилення економічної взаємозалежності різних країн світу тощо). Загалом, за оцінкою С. Трояна, «на рубежі XIX – XX ст. світова цивілізація вступила в нову стадію розвитку…» [11, с. 5].

До активізації пошуків нових форм трудових відносин та соціального захисту населення спонукали трагічні події та наслідки Першої світової війни (1914-1918 рр.). До цього додавалися й суспільно-політичні та соціальні наслідки Жовтневого перевороту в Росії. Представники бізнесу та соціал-реформізму прагнули не допустити чергового загострення стосунків між «працею» та «капіталом», намагаючись створити надійний правовий фундамент для цивілізованого розвитку соціально-трудових відносин.

У 1918 році, коли так звана «Велика війна» вже наближалася до кінця, представниками французької та британської делегацій було надано конкретні пропозиції щодо необхідності створення міжнародної організації з повноваженнями у сфері праці.

Пропозиція французького уряду полягала в тому, що Конференція нової організації мала ухвалювати конвенції та наглядатиме за дотриманням прийнятих норм. Причому, до компетентності цього органу віднесено і вирішення суперечливих питань щодо невиконання прийнятих норм.

Пропозиція ж англійської делегації, яка втілилася у так званому «ранньому британському проекті», стосувалася більшої міри відповідальності у разі «неналежного виконання» конвенцій, оскільки «інакше країни можуть отримати несправедливу перевагу в промисловій конкуренції через неналежне застосування міжнародних стандартів». Передбачалося, зокрема, і створення арбітражного суду з відповідними повноваженнями (щоправда, водночас передбачалося, що «небажано передбачати надмірне покарання» за «порівняно незначне правопорушення»).

Безпосередня реалізація ідеї створення міжнародної організації з повноваженнями у сфері захисту працівників пов'язується з роботою Паризької мирної конференції, яка розпочала роботу 18 січня 1919 р. і мала вирішити питання післявоєнного світового порядку. Цій конференції відводилася приблизно така ж роль, яка понад сто років до цього відводилася Віденському конгресу 1815 р., тобто забезпечення тривалого миру та створення нової системи міжнародних відносин. Проте, у 1919 р. на відміну від попередніх спроб реформування світового правопорядку загалом йшлося не лише про превентивні заходи для відвернення нових загроз та небезпек, але і про ствердження гуманістичних ідеалів у міжнародних відносинах.

Участь у конференції прийняли делегати від 27 держав світу та 5 домініонів Британської імперії. Керівна роль у її роботі відводилася так званій «раді десяти» (по 2 члени від кожної країни Антанти –

Британської імперії, Франції, США, Італії та Японії), яка згодом звузилася до «ради чотирьох» (перших осіб Франції, Великої Британії, США та Італії). Водночас було створено 52 комісії, які мали підготувати умови договору з окремих питань перевлаштування світового порядку.

Вирішальне ж значення мали принципові позиції прем'єр-міністра Франції Ж. Клемансо, прем'єр-міністра Великої Британії Д. Ллойда Джорджа та президента США В. Вільсона.

Усі троє мали стійку репутацію ліберальних політиків. Усі троє хотіли вирішити одне завдання – збудувати світ, заснований на безпеці своїх країн. Всі вони дотримувалися поглядів, які так чи інакше відображали суспільні настрої у своїх державах.

Головою Паризької мирної конференції обрано Ж. Клемансо, який вже мав значний досвід дипломатичної роботи та політичної боротьби. Відтак позиція французької делегації, яка першочергово опікувалася питанням відновлення власного авторитету та недопущення відродження німецького мілітаризму, значною мірою впливала на спрямування роботи конференції.

Ідея ж створення Ліги націй як всесвітнього парламенту належала В. Вільсону, який у програмному документі під назвою «14 пунктів» і сформулював положення щодо створення нового універсального міжнародного механізму. Сучасні дослідники вже неодноразово відзначали ту обставину, що в американського президента з'явилось та постійно укріплювалось переконання в тому, що з утворенням Ліги націй, з виробленням механізму її впливу на світову арену всі найбільш значущі спірні питання знайдуть власне вирішення. Проте, навіть його колеги не випромінювали такого оптимізму.

За ініціативи Д. Ллойда Джорджа було ухвалено рішення про необхідність копіткої і професійної роботи, яка мала передувати остаточному ухваленню рішень. Не випадково сучасники та учасники цих подій неодноразово відзначали, що позиція очільника британської делегації була темпераментною та водночас і розсудливою, і при підготовці складних питань він завжди прислуховувався до думки експертів.

Загалом же національні лідери зосередилися на загальних питаннях перевлаштування світового порядку і не втручалися в роботу комісій (принаймні, за винятком Д. Ллойда Джорджа, який у спогадах щодо власної участі в роботі конференції значну увагу приділив і створенню МОП).

При цьому європейські та американські профспілки, вплив яких неухильно зростав у передвоєнні роки, зажадали права голосу при укладанні миру та визначенні нової системи міжнародних відносин. Якраз їм і вдалося домогтися рішення про створення окремої комісії з трудового законодавства, а також стати її дієвим учасником.

Таке рішення було ухвалене на пленарному засіданні 25 січня, згідно з яким створювалася окрема Комісія з міжнародного трудового законодавства у складі 15 осіб, які мали представляти профспілки, підприємців та уряди (чим, власне, і закладалися основи трипартизму як стрижневого принципу унормування сучасних соціально-трудових відносин).

До комісії входили президент Американської федерації праці Семюел Гомперс (голова комісії, який на той час вже зарекомендував себе в якості палкого прихильника ідеї міжнародного співробітництва з метою захисту людей праці), англійський профспілковий діяч Джон Барнс (який особисто розробив план створення та діяльності трудової комісії як складової частини роботи мирної конференції), французький робітничий лідер Леон Жуо (який пізніше за внесок у боротьбу профспілок за мир став лауреатом Нобелівської премії миру), англійський громадський діяч Гарольд Батлер (який пізніше обійматиме посаду Генерального директора МБП), міністр закордонних справ Чехословаччини Едуард Бенеш та деякі інші знані профспілкові та політичні діячі.

Робота Комісії затягнулася на декілька місяців, що першочергово пояснюється наявністю декількох спірних питань (зокрема, щодо представництва держав у майбутній організації, природи міжнародних трудових актів, особливостей їхньої ратифікації, а також форми та рівня контролю за їхнім застосуванням).

Першочергова увага приділялася підходам до членства в майбутній організації. Дискутувалися два основні підходи, які полягали в неоднаковому баченні представництва країн та домініонів. Деякі делегації взагалі пропонували обійтися від окремого членства домініонів (до цієї пропозиції, яку було подано американською делегацією, пристала незначна кількість делегатів). Найбільшу ж кількість голосів зібрав проект британської делегації, який передбачав членство в цій організації не лише національних держав, але і окремих домініонів. Проте, і цей проект вимагав уточнення. Так, канадську делегацію не влаштували деякі аспекти такого членства, які у буквальному значенні полягали в тому, що «самоврядні домініони Британської імперії та Індії можуть стати членами угоди та мати такі ж

права та обов'язки, які вони могли мати в статусі національних держав». У підсумку ж було прийнято рішення, яке забезпечувало повноцінне та беззастережне членство домініонів в цій організації.

Обговорення проекту статуту тривало упродовж 35 засідань, і лише 11 квітня 1919 р. на пленарному засіданні Паризької мирної конференції було затверджено представлений Комісією Статут і схвалене рішення щодо створення організаційного комітету для підготовки першої сесії Міжнародної чи Генеральної конференції МОП (далі – МКП чи ГКП, але на сьогодні значно частіше використовується назва МКП).

Авторами англійського тексту Статуту, що Комісія взяла за основу, були майбутні керівники Міжнародного бюро праці Гарольд Батлер і Едвард Філен. Статут, який став невід'ємною частиною Версальського мирного договору, якісно вирізняється від загальноприйнятих підходів до документів подібного нормативно-правового рівня, і його часто характеризують в якості нормативно-правового акта конституційного значення. Слід також звернути увагу і на те, що якраз прийняття Статуту передувало утворенню Організації. А це, у свою чергу, значно посилює важливість основоположних засад її створення та функціонування (див. ч. XIII Договору під назвою «Організація праці»).

Сучасний американський історик Т. Снайдер, розглядаючи перипетії світового перевлаштування по закінченню Першої світової війни та особливості підготовки Версальського договору, зазначає, що повоєнний устрій скоріше диктувався, ніж пропонувалося до обговорення: порушуючи давню європейську традицію, переможеним не дозволили зайняти місце за столом мирних переговорів у Парижі [12, p. 17]. Водночас на увагу заслуговує і та обставина, що якраз у питанні опрацювання принципових засад міжнародно-правового регулювання соціально-трудових відносин існувало бажання врахувати всі наявні точки зору та досягти певного порозуміння.

Статут МОП, що якісно відрізняється від загальноприйнятих підходів до документів подібного нормативно-правового рівня, досить часто характеризують як конституційний нормативно-правовий акт. Значна увага в ньому приділяється і принциповим засадам унормування міжнародних соціально-трудових відносин.

У преамбулі Статуту було закріплено декілька важливих положень, які на століття наперед визначили пріоритети та принципи унормування соціально-трудових відносин. У ній, зокрема, лише двічі наводиться слово «принципи» (визнання принципу рівної заробітної

плати за рівну працю; визнання принципу профспілкової свободи; організації професійного та технічного навчання та інших заходів). Та навіть з урахуванням деякої формальної невизначеності, до вже на той час визначених принципів регулювання соціально-трудових відносин слід також додати сукупність наступних положень, наведених у даному правовому акті:

- можливість встановлення загального і міцного миру тільки на основі соціальної справедливості;
- нагальна потреба викорінення соціальної несправедливості:
- термінова необхідність поліпшення умов праці (наприклад, шляхом регламентації робочого часу, включаючи встановлення максимального робочого дня і робочого тижня; регламентації набору робочої сили);
- боротьба з безробіттям;
- гарантії заробітної плати, що забезпечують задовільні умови життя;
- захист робітників від хвороби, професійних захворювань і від нещасних випадків на виробництві;
- захист дітей, підлітків і жінок;
- пенсії за старістю та інвалідністю;
- захист інтересів трудящих, зайнятих за кордоном;
- професійна та технічна освіта й інші відповідні заходи (систематизовано автором.: [13]).

Акт про заснування МОП було прийнято 28 червня 1919 р., разом із створенням Ліги Націй. Улітку 1919 р. розпочав роботу і Організаційний комітет з підготовки першої сесії. Основний тягар підготовчої роботи взяли на себе представники Великої Британії та Франції, причому британський уряд надавав оргкомітету значну фінансову допомогу.

ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ І СУЧАСНІСТЬ

Перша сесія Міжнародної конференції праці розпочала роботу 29 жовтня 1919 р., що й може формально вважатися днем утворення МОП. На перших порах членами МОП стали 44 держави: 31 член Ліги Націй (країни-переможці в Першій світовій війні, які підписали Версальський мирний договір), та 13 держав, які були запрошені приєднатися до статутів Ліги Націй та МОП.

На першій сесії було прийнято перші шість конвенцій: про робочий час у промисловості, про безробіття, про охорону материнства, про працю жінок у нічний час, про мінімальний вік для прийому на роботу у промисловості та про нічну працю підлітків у промисловості. У цілому ж ці конвенції стосувалися двох важливих інститутів трудового права – робочого часу та охорони праці окремих категорій працівників.

На сьогодні залишаються чинними Конвенція №1 про робочий час у промисловості (повна назва – Конвенція про обмеження тривалості робочого часу на промислових підприємствах до 8 годин на день та 48 годин на тиждень №1) та Конвенція №2 про безробіття. Інші чотири конвенції було переглянуто повністю або частково наступною конвенцією або Протоколом (лише в 2017 р. було поставлено питання про повну відміну та вилучення однієї з таких конвенцій, а саме Конвенції №4 про працю жінок у нічний час).

На першочергову увагу заслуговує зміст Конвенції №2 про безробіття, яку було ратифіковано Постановою Верховної Ради України у 1994 р. У ст. 1 цієї Конвенції підкреслюється: «Будь-який член Організації, що ратифікує цю Конвенцію, надсилає Міжнародному бюро праці, якомога частіше, але в усякому разі не рідше, ніж кожні три місяці, всю наявну інформацію, яка містить статистичні й інші дані щодо безробіття, серед них доповіді про заходи, котрі він проводить або має намір провести для боротьби проти безробіття. В усіх випадках, коли це здійсненне, дана інформація збирається з таким розрахунком, щоб повідомити її протягом трьох місяців, що йдуть безпосередньо за періодом, якого вона стосується» [14].

У тому ж році було прийнято і спеціальну Рекомендацію «Про інспекцію праці», в якій міститься заклик, щоб кожен член МОП, який цього ще не зробив, повинен якомога швидше створити не тільки систему ефективної фабричної інспекції, але в додаток до неї також і державну службу з особливим завданням щодо охорони здоров'я працівників, які підтримуватимуть зв’язок з Міжнародним бюро праці [15].

Водночас виник так званий «американський парадокс», який полягав у тому, що США з огляду на деякі формальні причини на той час відмовилися ратифікувати Версальську угоду й договір про створення Ліги Націй. Формальною датою розриву з новоутвореним товариством стало 20 листопада 1919 р., коли Сенат відмовився ратифікувати зазначені угоди. Відтак США принаймні на деякий час виявилися поза цією організацією і водночас – поза МОП.

Поступово до Організації приєднувалися й інші країни. У 1934 р. членом МОП стали США. При цьому американські представники заявляли, що вони будуть розглядати всі документи МОП, у тому числі і конвенції, лише в якості простих рекомендацій. Проте, це не завадило Сполученим Штатам з часом посісти провідні позиції в МОП.

Доволі непросто складалися стосунки МОП і СРСР. Радянська влада вже з перших років власного існування почала вести соціальну політику, яка загалом не відповідала на той час вже прийнятим у цивілізованих країнах підходам до унормування соціально-трудових відносин. Так, вже перший радянський Кодекс законів про працю від 1918 р. містив положення, які навіть тогочасними радянськими вченими кваліфікувалися як оголошення загальної трудової повинності [16, с. 108]. Природно, що такі та подібні їм положення суперечили принципам діяльності МОП, серед яких важливе місце і відведено забороні примусової праці у різних її формах.

Радянська держава стала членом МОП лише у 1934 р., попередньо вступивши до Ліги Націй. Радянська делегація використовувала таке членство переважно у пропагандистських цілях, зосередивши увагу на перевагах соціалістичного ладу. Тогочасне членство СРСР у МОП було припинено у 1940 р. (що завдячувало нападу Радянського Союзу на Фінляндію у 1939 р., виключенню цієї країни з числа членів Ліги Націй, та наступній відмові включити її представників в список країн, що мають право на постійне членство в Адміністративній раді). Слід також відзначити, що на той час СРСР не ратифікував жодної конвенції МОП.

СРСР відновив членство в МОП у 1954 р., що першочергово пов'язувалось з новими орієнтирами у внутрішній та зовнішній політиці (які якнайповніше втілилися у так званій хрущовській «відлизі»). Водночас членами Організації стали Радянська Україна та Радянська Білорусія. Незабаром відбулася й перша ратифікація конвенції радянськими державами, це була ратифікована 30 квітня 1956 р. Конвенція №100 про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності. Унікальним у цьому відношенні став день 6 липня 1956 року, коли Указом Президії Верховної Ради СРСР було ратифіковано 15 конвенцій МОП (це конвенції № 10, 11, 15, 16, 52, 58, 59, 60, 77, 78, 79, 87, 90, 98, 103). Знаковою подією стало і те, що ці конвенції було видано окремою збіркою. Потім наступила п'ятирічна пауза, і тільки в 1961 р. було ратифіковано ще три конвенції. У 1967 р. було ратифіковано ще 5 конвенцій. Помітно вирізняється у цьому відношенні і 1969 р., коли було ратифіковано 10 конвенцій. І знову

виникла своєрідна пауза, адже наступна ратифікація відбулася лише в 1979 р. (наступні 3 конвенції).

Проте і в цей час компартійні та відверто класові стереотипи явно домінували над намаганням налагодити ефективну співпрацю з МОП. Не випадково в одному з небагатьох тодішніх видань з проблематики діяльності МОП підкреслювалося, що «з вступом до МОП Радянського Союзу, України та Білорусії почався період активізації прогресивних сил у МОП…, МОП перетворилася на арену класових боїв» [17, с. 11].

Слід відзначити і ту обставину, що утворення Ліги Націй та її структурних підрозділів стало першим потужним чинником нового підходу до міжнародної правосуб'єктності організацій (дехто навіть вживає терміни «ейфорія» чи «запаморочення» від її створення). Проте, як власне МОП, так і її державам-членам ще належало усвідомити сутність нових підходів до сфери міжнародного регулювання соціально-трудових відносин. Адже, наприклад, на той час доволі розповсюдженою була думка, що участь держави у МОП «пов'язана з відмовою від прав, які виводяться з національного суверенітету» [18, с. 184].

На противагу цій тезі можна навести як висловлювання тогочасних функціонерів МОП, так і сучасні підходи до уточнення змісту міжнародного права. Наприклад, Девід Морс, який був п'ятим Генеральним директором Міжнародного бюро праці, підкреслював, що «МОП може бути лише настільки ефективним інструментом прогресу, наскільки цього будуть бажати її держави-члени та тристоронні учасники» [19, с. 31]. Деякі сучасні дослідники в унісон зазначеному також стверджують, що передача компетенції міжнародній організації – це не обмеження суверенітету, а, навпаки, один з його проявів [20, с. 31].

Надійну основу діяльності МОП складають положення її Статуту, який містить 40 статей та додаток у формі Декларації про мету і завдання Міжнародної організації праці (Філадельфійської декларації). Структурними підрозділами МОП визначено Міжнародну конференцію праці (яка працює сесійно і приймає рішення від імені Організації), Адміністративну раду (виконавчий орган) та Міжнародне бюро праці (секретаріат Організації). Основними нормативними документами визначено конвенції та рекомендації МОП. Очолює МБП її Генеральний директор, який призначається Адміністративною радою і згідно з її інструкціями відповідає перед нею за роботу Бюро та виконання інших завдань, які можуть бути йому доручені. Упродовж

усього часу діяльності МОП поперемінно змінилося одинадцять генеральних директорів МБП.

Вже незабаром МОП стала доволі авторитетною організацією, вже за перші роки ухваливши дев'ять Конвенцій та десять Рекомендацій. Секретаріат МОП, який очолював Альбер Тома (обіймав цей пост упродовж 1919-1932 рр.), вів наполегливий діалог з міністрами праці багатьох країн та долучав їх до міжнародного соціального діалогу (він був переконаний в ефективності особистого прикладу та так званої «політики присутності», провівши багато часу у подорожах багатьма країнами різних континентів з метою вивчення досвіду соціально-трудових відносин і популяризації діяльності Організації).

У 1926 р. було прийняте важливе нововведення – МКП створила механізм контролю за застосуванням норм, який існує і сьогодні. Було створено Комітет експертів, що складався з незалежних юристів. Він аналізував доповіді урядів про дотримання ратифікованих ними Конвенцій та подавав власну щорічну доповідь Конференції.

З часом МОП стала найбільш авторитетною міжнародною організацією, що забезпечує розроблення та вдосконалення соціально-трудових стандартів. Серед трудових прав, закріплених міжнародними нормами, найперше відзначаються: право на свободу об'єднань, заборона примусової праці, боротьба з дискримінацією у сфері праці та викорінення найгірших форм дитячої праці. До її складу входить 189 країн, і кількість держав-членів невпинно зростає.

До основних напрямів діяльності МОП відносяться:

- опрацювання та схвалення програм розвитку соціально-трудових відносин;
- нормотворча діяльність (у формі конвенцій та рекомендацій);
- контроль за дотриманням міжнародних соціально-трудових стандартів;
- технічне співробітництво;
- видавнича діяльність;
- координація дослідницьких робіт;
- навчання та підвищення кваліфікації.

У Декларації століття МОП про майбутнє у сфері праці, яку було прийнято у 2019 р. на 108-ій сесії МКП, було чітко заявлено, що:

1) МОП святкує своє сторіччя під час перетворюючих змін у сфері праці, обумовлених технологічними інноваціями, демографічними зрушеннями, зміною навколишнього середовища і клімату та глобалізацією, а також в умовах тривалої нерівності, що чинить

глибокий вплив на характер і майбутнє сфери праці, а також на місце і гідність людей в ній.

2) Вкрай важливо зробити невідкладні дії з тим, щоб скористатися можливостями, що відкриваються і подолати виклики з метою забезпечення справедливого, інклюзивного та безпечного майбутнього сфери праці, в якому будуть забезпечені повна, продуктивна і вільно обрана зайнятість і гідна працю для всіх.

3) Таке майбутнє сфери праці має основоположне значення для сталого розвитку, що дозволить покласти край бідності, щоб ніхто не був забутий.

4) Вступаючи в своє друге століття, МОП повинна з неослабною енергією продовжити виконувати передбачений її Статутом мандат, націлений на забезпечення соціальної справедливості шляхом подальшого розвитку орієнтованого на людину підходу до формування майбутнього сфери праці, в якому головними цілями економічної, соціальної та екологічної політики будуть права працівників, а також потреби, сподівання і права всіх людей.

5) Зростання Організації протягом минулих ста років в сторону загального членства означає, що соціальну справедливість можна забезпечити у всіх регіонах світу і що повноцінний внесок тристоронніх учасників МОП в рішення цього завдання може бути забезпечений лише за допомогою повної, рівноправної та демократичної участі в її тристоронній системі управління [21].

Незабаром Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, в якій висловлюється підтримка Декларації століття МОП про майбутнє сфери праці та міститься заклик до установ ООН використовувати в їх діяльності викладені в ній програмні пропозиції. У резолюції зазначається історична роль МОП і її тристоронніх учасників у справі забезпечення соціальної справедливості і підкреслюється необхідність керуватися орієнтованим на людину підходом до формування майбутнього сфери праці. У ній виражена підтримка сформульованому в Декларації положенню про те, що «повна і продуктивна зайнятість і гідну працю для всіх – ключові фактори стійкого розвитку і тому повинні стати першочерговим завданням національної політики і міжнародного співробітництва».

У резолюції Генеральної Асамблеї всім підрозділам ООН – програмам, спеціалізованим агентствам, фондам і фінансовим інститутам – пропонується на основі консультацій з представниками роботодавців і працівників розглянути шляхи впровадження в їхню діяльність положень Декларації. Це в першу чергу відноситься до

Рамкових програм ООН із співпраці в галузі сталого розвитку (раніше відомим як ЮНДАФ), які служать основним інструментом планування діяльності ООН на рівні країн [22].

Окреслений спектр положень, які сформульовано та аргументовано в деклараціях, розвинуто та конкретизовано в Програмі гідної праці (далі – ПГП).

До основних причин розроблення та творчого розвитку ПГП відносяться багатофакторні трансформації останніх десятиліть, які позначилися на всіх сферах соціально-трудових відносин та змістові міжнародних трудових стандартів. Складність і суперечливість процесів глобалізації істотним чином вплинули на процеси трудової зайнятості, загострюючи вже наявні проблеми та стимулюючи появу нових викликів та загроз. У кінцевому рахунку вони формулюються в концепті дефіциту гідної праці, який свідчить про поглиблення деформацій правових, економічних та соціальних аспектів регулювання соціально-трудових відносин.

ПГП представив у 1999 р. Генеральний директор МБП Хуан Сомавіа, присвятивши їй спеціальну доповідь на 87-й сесії МКП. Метою Програми визначалось вдосконалення діяльності МОП у нових умовах розвитку соціально-трудових відносин. Гідна праця визнавалася як «можливості чоловіків і жінок займатися гідною і продуктивною працею в умовах свободи, рівності, економічної безпеки та поваги до людської гідності». У доповіді спеціально наголошується на тому, що Декларація 1998 року складає для Організації більш надійну порівняно з попередніми документами основу для розвитку, надаючи співробітництву між країнами можливість проявити повною мірою власний потенціал в рамках МОП. У зв'язку з цим підкреслюється, що гідній праці відводиться чільна увага в усіх чотирьох стратегічних завданнях МОП: сприяння правам у сфері праці; зайнятість; соціальний захист; соціальний діалог.

Розробники даного програмного документу також відзначають шість аспектів гідної праці. По-перше, поняття можливості для праці означає таке становище, за якого усі люди, що бажають працювати (працевлаштуватися), були спроможні знайти роботу (адже гідна праця неможлива без власне праці). У даному відношенні мова йде про широке поняття роботи, що охоплює всі види економічної діяльності, включаючи власне зайнятість, неоплачувану сімейну працю та працю за наймом у формальному та неформальному секторах. По-друге, у твердженні щодо праці в умовах свободи підкреслюється той факт, що місце працевлаштування має бути вільно обраним – тобто без примусу

індивідів – і що деякі форми праці недопустимі у XXI столітті. Примусова праця, рабська праця та найгірші форми дитячої праці мають бути ліквідовані відповідно до прийнятих міжнародних конвенцій. Це також означає, що працівники матимуть можливість вільно об'єднуватися у власні організації і не зазнавати дискримінації. По-третє, продуктивна праця важлива для працівників, щоб вони мали прийнятні засоби до існування для себе та власних сімей, а також, щоб забезпечувати стійкий розвиток та конкурентоздатність підприємств та окремих країн. По-четверте, поняття справедливості на роботі означає відсутність дискримінації під час роботи і під час доступу до роботи, а також можливість збалансувати трудову діяльність та сімейне життя. По-п'яте, захищеність на роботі нагадує про необхідність гарантії здоров'я, пенсій та засобів до існування, а також про належний фінансовий та інший захист у разі захворювання чи інших непередбачуваних обставин. У цьому понятті визнається необхідність зниження незахищеності працівників, пов'язаною з загрозою залишитися без роботи та засобів до існування. По-шосте, гідність на роботі вимагає, щоб до працівників відносилися з повагою і щоб вони могли заявити про власні проблеми, та брати участь у прийнятті рішень, які стосуються умов їхньої праці. При цьому важливою є можливість працівникам колективно представляти власні інтереси.

ПГП найбільш ефективно реалізується за допомогою комплексної і скоординованої політики та інституційних заходів, що охоплюють стратегічні завдання МОП. До цього процесу активно долучається широке коло міжнародних інституцій та форумів. За рішенням Міжнародної конфедерації профспілок 7 жовтня в усьому світі відзначають як Всесвітній день дій за гідну працю. Цього дня профспілки та організації, які підтримують концепцію гідної праці, проводять спеціальні заходи, залучаючи до них щонайбільше людей. У багатьох країнах відбуваються демонстрації, концерти, конференції тощо. Заходи охоплюють три основні теми: права у сфері праці; солідарність і спільні дії у співробітництві між профспілками на двосторонній та багатосторонній основі; боротьба з бідністю і нерівністю.

На основі ідей, які закладено в ПГП, прийнято низку поточних документів МОП. Це, наприклад, Конвенція №187 про основи, що сприяють безпеці і гігієні праці 2006 року (у преамбулі якої підкреслюється, що сприяння безпеці і гігієні праці є невід'ємною частиною ПГП), Рекомендація №198 про трудові правовідносини 2006 року (у преамбулі якої ПГП відноситься до одного з базових

документів для захисту працівників), Рекомендація №204 про перехід від неформальної до формальної економіки 2015 року (де вказується, що дефіцит гідної праці найбільш гостро виявляється якраз в неформальних соціально-трудових відносинах) та Рекомендація №205 про зайнятість та гідну працю з метою забезпечення миру та потенціалу протидії 2017 року (де підкреслюється важливість гідної праці для забезпечення миру та подолання кризових явищ, що породжуються конфліктами та бідуваннями).

Для країн, що розділяють принципи МОП, ПГП стала своєрідним дороговказом у сфері вдосконалення соціально-трудових відносин та охорони праці. Упродовж останніх років створено програми гідної праці для таких країн Європи та Центральної Азії, як Азербайджан, Албанія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Румунія, Таджикистан та Україна. У 2020 р. МОП і Україна затвердили вже п'яту програму гідної праці для України (детальніше ж про авторські розробки щодо сутності та творчого розвитку ПГП див.: [23].

Таким чином, Міжнародна організація праці, яку було засновано у 1919 р. з метою міжнародного співробітництва для забезпечення тривалого миру та ліквідації соціальної несправедливості шляхом покращення умов праці, постала на основі епохальних зрушень нової та початку новітньої доби. Історія створення цієї організації є складною та насиченою багатьма важливими подіями, які нерозривно пов'язані з найбільш важливими етапами світового розвитку у нові та новітні часи. Власне і заснування Міжнародної організації праці завдячує визріванню складної сукупності причин та передумов. Причини першочергово полягають у загальних зрушеннях XIX – початку XX століть в соціально-економічній та політичній сферах, передумови – в суто суб'єктивних факторах часів завершення Першої світової війни, пов'язаних з намаганням тодішніх державних лідерів та інших зацікавлених осіб започаткувати оновлені відносини між «працею» та «капіталом» з метою забезпечення довготривалого миру та соціальної справедливості. Наведеному підґрунтю завдячує і те, що вже перші документи цієї організації характеризувалася належним професійним рівнем.

Досягненню зазначеної мети завдячує реалізація наступних дослідницьких завдань.

1. Формування та розвиток системи соціального захисту працівників завдячує низці суспільних та соціокультурних зрушень, які припадають на межу XVIII-XIX століть. Це стосується й інституту фабричної

інспекції, який було започатковано у Великій Британії і з часом набув загального розповсюдження. Правовою основою таких нововведень стало фабричне законодавство, яке за змістом може трактуватися у вузькому та широкому значеннях (у вузькому значенні охоплюючи різнобічні аспекти охорони праці працівників, у широкому – стаючи основою для формування сучасного інституту трудового права). Становище фабричної інспекції було неоднаковим у деяких країнах, проте у багатьох країнах з часом вона стала відігравати значну роль у справі недопущення свавілля на робочих місцях. Становлення та поступове вдосконалення інституту фабричних інспекторів стало важливою інституційною основою, яка й спонукала утворення міжнародної інституції з головною функцією у сфері захисту людей праці. Вже з початку утворення цієї інституції функціонери отримали чіткий механізм інспекції робочих місць та вдосконалення відповідної сфери правового регулювання на основі всебічного аналізу негативних виробничих факторів.

2. Безпосередня реалізація ідеї створення загальновизнаної у цивілізованому світі міжнародної організації з повноваженнями у сфері праці завдячує закінченню Першої світової війни та рішенням Паризької мирної конференції, які й знаменували рішення про створення МОП в якості окремої і водночас складової частини Версальського мирного договору. Участь державних і політичних лідерів у цьому процесі загалом обмежувалася сприянням роботі спеціально створеної комісії з трудового законодавства (що має вважатися однозначно позитивним, адже вивільнення роботи спеціалістів з-під надмірної опіки якраз і стало вагомими чинником прийняття виважених і детально опрацьованих рішень, які й заклали основи безперебійної роботи МОП упродовж наступних ста років).

3. Самим фактом створення та початкової діяльності МОП ознаменовано новий етап упорядкування соціально-трудових відносин, який першочергово полягає в міжнародному визнанні соціально-трудових прав як стрижня загальних прав і свобод людини. Прийняття значної кількості конвенцій на першій сесії МКП стало свідченням як нагальної потреби в міжнародному регулюванні багатьох сфер соціально-трудових відносин, так і ефективності попередньої підготовки даних документів. Заслуговує на увагу і те, що на сьогодні залишаються чинними та актуальними положення цих конвенцій, що стосуються обмеження тривалості робочого часу та викорінення безробіття.

Зримо виявляється і тяглість в роботі цієї організації, адже упродовж її столітньої діяльності залишалися незмінними основні принципи міжнародно-правового регулювання соціально-трудових відносин, а також соціального захисту працівників (природно, що з часом вони розвивалися та в деяких деталях уточнювалися, але при цьому їхня принципова основа залишалася незмінною).

Список використаних джерел

1. Alcock Antony. History of the International Labour Organisation. Palgrave Macmillan, 1971. 374 p. URL: https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-349-01136-0
2. Водотика Т. С. Фабрична інспекція в документах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. *Архіви України.* 2014. №4-5. С. 167-175.
3. An Act to Regulate the Labour of Children and young Persons in the Mills and Factories of the United Kingdom [29th August 1833]. Anno Tertio and Quarto. Gulielmi IV. Regis. Cap. CIII. P. 1325-1331. URL: https://books.google.com.ua/books?id=en1RAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false
4. Древаль Ю. Д., Лінецький Л. М. Особливості створення та початку діяльності Міжнародної організації праці (до століття проведення першої сесії Міжнародної конференції праці). *Теорія та практика державного управління:* зб. наук. пр. Харків, 2017. №4 (59). С. 1-6.
5. Тейлор А. Дж. Габсбурзька монархія 1809-1918: Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. 268 с.
6. Франко І. Одвертий лист до галицько-української молодіжі. *Літературно-науковий вісник.* 1905. Т. XXX. Кн. IV. С. 11-19.
7. Терлюк І. Я. Історія держави і права України. Практикум: навч. посіб. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]. Київ: Атіка, 1999. 192 с.
8. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). Монографія. Тернопіль, 2001. 92 с.
9. Машкін О. М. Фабрична інспекція. URL: http://www.history.org.ua
10. Водотика Т. Робітники та підприємці: гнобителі та пригноблені чи партнери? *Histor!ans.* 2017. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2279-tetyana-vodotika-robitniki-ta-pidpriemtsi-gnobiteli-ta-prignobleni-chi-partneri
11. Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій: Колективна монографія / Наук. ред. д. і. н., проф. С. С. Трояна. Київ: Кондор-Видавництво, 2017. 280 с.

12. Snyder T. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. N. Y.: Basic Books, 2010. 560 p.
13. Древаль Ю. Д. Про значущість принципів у діяльності Міжнародної організації праці. *Право та інновації.* 2015. №1. С. 26-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2015_1_5
14. Конвенція МОП №2 про безробіття 1919 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_143
15. R005 – Labour Inspection (Health Services) Recommendation, 1919 (No. 5) / International Labour Organization. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:12100:24546251669329::NO::P12100_SHOW_TEXT:Y:
16. Пашерстник А. Є. Курс радянського трудового права. Київ: Радянська школа, 1941. 395 с.
17. Батюк В. Україна в Міжнародній організації праці. Київ: Поілтвидав України, 1968. 72 с.
18. Кулеба Д. І. Як це було: визнання правосуб'єктності міжнародних організацій. *Європейські перспективи*. 2013. №8. С. 180-188.
19. На пути к столетней годовщине МОТ: реалии, модернизация и приверженность трехсторонних участников: Доклад Генерального директора / Международная конференция труда, 102-я сессия, 2013 г. Женева: МБТ, 2013. 32 с. URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public
20. Шпакович О. Співвідношення наднаціональності міжнародних організацій та суверенітету їхніх держав-членів. *Віче*. 2014. №2. С. 28-33.
21. ILO CENTENARY DECLARATION FOR THE FUTURE OF WORK ADOPTED BY THE CONFERENCE AT ITS ONE HUNDRED AND EIGHTH SESSION, GENEVA, 21 JUNE 2019 / International Labour Conference. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_711674.pdf
22. Генеральна Асамблея ООН підтримала Декларацію століття МОП, 24.09.2019 р. URL: http://www.atomprofspilka.info/news/l201900ji
23. Древаль Ю. Д. Участь Міжнародної організації праці у формуванні та вдосконаленні програми гідної праці. *Наук. зап. Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2019. №3. С. 74-80.

Вільховий Юрій

ПАН'ЄВРОПЕЙСЬКИЙ РУХ ТА ХАРАКТЕР ПЕРШИХ ГЛОБАЛЬНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПЛАНІВ ЄВРОПИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918-1939 РР.)

В історії європейського розвитку за новітньої доби поряд зі світовими війнами особливої ваги набули процеси економічної та політичної інтеграції. Сучасна об'єднана Європа не є продуктом якоїсь швидкоплинної доцільності. Усі чи то політичні, чи то економічні об'єднавчі стратегії були побудовані на укорінених ідеалах, які сприймалися упродовж тисячоліть найкращими мислителями Європи, головним чином тими, які могли заглянути в майбутнє.

У сучасному глобалізованому світі (зокрема і в Європі) проблема інтеграційних процесів невпинно виходить на перший план. Посилившись після закінчення Другої світової війни, європейські інтеграційні процеси набули свого логічного завершення у 1992 – 1993 рр. з підписанням маастрихтських угод і утворенням Європейського союзу. Проте виявилося, що ця подія зовсім не завершила хід зазначених процесів. Євросоюз прогресує, вступаючи у дієву конкуренцію зі США, Китаєм, Японією, Росією, невпинно розширюється й ускладнює внутрішню структуру. У цьому контексті розширення Євросоюзу тісно переплітається з долею сучасної України. Питання підписання Асоціації з ЄС, подальшої стратегії відносин з Росією стали практично основними для українського суспільства. Неврегульованість цих проблем викликала політичну кризу в Україні, переконливим доказом якої була діяльність євромайданів у Києві та інших містах нашої держави й за кордоном. Сучасна російсько-українська війна є прямим проявом неврегульованості зазначеної проблеми. Наш народ не просто протистоїть кривавій агресії, а відстоює свій цивілізаційний вибір, власне європейське майбутнє. Саме це робить проблему євроінтеграційних процесів актуальною, важливою і злободенною. Важливо більш широко розкрити проблему інтеграційних рухів у Європі і довести, що це явище характерне не лише для повоєнного часу, і навіть не лише для XX ст. Досить часто незнання первнів європейської інтеграції, необізнаність із системою критеріїв і цінностей, які були закладенні в її основу, призводить до викривленого й хибного розуміння сутності й характеру цього явища. Зрештою, варто зазначити, що у сучасному українському суспільстві, особливо в умовах війни і активного переміщення населення,

пробуджується підвищений інтерес до історичних передумов євроінтеграційних процесів.

У контексті зазначеної проблематики ми поставили собі за мету розкриття первнів інтеграційних процесів у Європі та механізмів їх проявів упродовж 1920 – 1930-х років. Наше дослідження ми починаємо посутньо вийшовши за межі новітньої доби. Це звертає нас до періоду XIV ст., коли з'явився інтеграційний проєкт «Християнської республіки» французького юриста П`єра Дюбуа, який був першим у процесів реалізації ідеї об`єднання європейських країн. Хронологічно ми доводимо дослідження до Другої світової війни, коли відбулася руйнація існуючої на тоді системи міжнародних відносин.

Насамперед слід проаналізувати наявні джерела, якими послуговувалися різні дослідники названої проблеми. Джерельна база досить широка. Вона включає дипломатичну переписку, підсумкові протоколи міжнародних конференцій, тексти інтеграційних планів, а також спогади дипломатів і державних діячів. Зокрема, слід виділити «Підсумковий протокол Локарнської конференції 1925 р.» [10], гарантійні союзницькі договори між Францією і Польщею, Францією і Чехословаччиною [10], «Доповідь про роботу Другого спільного мирного конгресу (Париж, серпень 1848 р.)» [14], «Доповідь про роботу Третьої сесії Генерального мирного конгресу (серпень 1850 р., Франкфурт-на-Майні)» [15], «Підсумковий протокол Женевської конференції (Женева, червень 1925 р.)» [18], спогади радника французького короля Генріха IV герцога де Сюллі [17], спогади президента Пан`європейського союзу графа Ріхарда Куденхове-Калергі [2, 3, 4, 5], спогади прем`єр-міністра Франції у 1924 – 1926 рр. Е. Ерріо [41].

Проблема європейської інтеграції знаходила яскраве вираження у розвитку дипломатичної думки. Це, зокрема, було відображено у працях багатьох дослідників різних часів. Проте глибоке і системне дослідження проблеми європейської інтеграції розпочинається лише після Другої світової війни (проходячи паралельно з розвитком євроінтеграційних процесів другої половини XX – початку XXI ст.).

Думка, що європейську ідею можна прослідкувати через усю світову історію завоювала популярність серед багатьох учених. Упродовж 1950-х років основними роботами цієї тематики були Гайнц Гольвітцер [11], Деніс Хей [12], Карло Курсіо [6]. Особливої популярності європейська ідея набула протягом 1960-х років, її почали все більше вивчати. Серед дослідників європейської ідеї можна виокремити Дені де Ружмона [16], Жана-Батиста Дюрозеля [9], Генрі Бругманса [1]. У

пізні 1960-ті з'явилися праці Волтера Лігенса [7; 13] та Жана-Батиста Дюрозеля «Європа: історія її людей» [8]. Серед радянських дослідників європейської думки можна назвати Олександра Чубар`яна [39; 40], Валерія Копійки [31; 32]. Проблеми європейської інтеграції досить широко розкриваються на сторінках академічних видань, підручників, посібників: «История Европы. Т. 5. От Французской революции конца XVIII века до первой мировой войны» (М., 2000) [25]; «Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX – початок XXI ст.» (К., 2008) [26]; «Європейський Союз: історія і засади функціонування» (К., 2009) [32]; «Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України» (К., 2006) [33]; «Світова та європейська інтеграція» (Львів, 2005) [35]

Зародження та становлення людства як певної цивілізаційної єдності обумовлене прагненням кожної людини до соціальної кооперації та соціальної солідарності. Соціальна кооперація, власне кажучи, забезпечила панівне положення людського виду на земній кулі. У прадавні часи вона була локальною. Проте з часом розширення життєвого простору окремих спільнот стало причиною контактів між ними. Такі контакти протягом довгого часу носили подвійний характер завоювання та злиття (насильницького чи добровільного приєднання до більш сильної спільноти). Водночас соціальна кооперація поступово набуває ознак економічної, а згодом і політичної співпраці, коли окремі групи обмінюються інформацією у різних сферах. Ці процеси первинної консолідації людства можна назвати соціальною інтеграцією (насильницькою чи добровільною).

Тривалий історичний час політична інтеграція носила переважно примусовий характер – або шляхом підкорення певних держав завойовниками, або ж укладенням добровільних союзів перед загрозою завоювання спільними зовнішніми агресорами. Типовим прикладом першого є створення Римської імперії, Золотої Орди, другого – війна Деллоського союзу (під проводом Афін) давньогрецьких міст-полісів з Пелопонеським (під проводом Спарти).

Війна історично на довгий час стала головним чинником соціальної й політичної інтеграції в світі, а відносини між державами носили якщо не ворожий, то, щонайменше, конкурентний характер. Однак Столітня (1340 – 1453 рр.), а потім Вісімдесятилітня (1568 – 1648 рр.) та Тридцятилітня (1618 – 1648 рр.) війни в Європі показали руйнівну, безвихідну природу насильницької інтеграції [33, с. 40-42].

Іншим чинником інтеграції є звільнення європейської політики, культури та ідеології від впливу церковних догматів. Цей етап на

теренах Європи тривав у XIV – XV ст. та був спричинений невдалими спробами папства встановити церковну гегемонію. Національні держави, зміцнілі та консолідовані, стали головним та найважливішим фактором європейського розвитку [40, с. 43-44].

Євроінтеграція – це процес, що характеризується політичною, економічною, правовою, культурною та соціальною інтеграцією всіх країн Європи чи частини з них. Зазначений процес є складною структурою історичних подій, ідей та теорій, які пускають коріння далеко в минуле.

Ідеї об'єднання європейських країн можна прослідкувати, починаючи з XIV ст. Саме вони були поштовхом до розвитку європейської політичної думки та політичної історії континенту. На думку дослідника С.Ю. Кашкіна, «першим проєктом реалізації цієї ідеї була пропозиція у 1306 р. французького юриста П. Дюбуа створити в Європі «Християнську республіку» [28, с. 23]. План «Повернення святої землі» передбачав утворення міждержавного союзу з метою забезпечення мирного співіснування християнських держав і спільної боротьби проти мусульман. П'єр Дюбуа не розглядав питань утворення міжнародних зборів, але зазначав можливість створення міжнародного арбітражу, до повноваження якого повинні були входили розв'язання спільних конфліктів. Загалом план був спрямований на закріплення французької гегемонії в Європі, що сприяло ствердженню різноманітних форм національної гегемонії [30].

Відомим проєктом об'єднання Європи був Договір про союз і конфедерацію між королем Людовіком XI, королем Богемії Іржі та Радою Венеції (1458 р.) для протистояння туркам [29]. Автор документу, король Чехії Іржі Подебрад, не лише закликав європейські монархії об'єднатися, а й пропонував скликати сейм з представників шістнадцяти королівств, який мав грати роль арбітражного суду у вирішенні конфліктів та забезпечити спільну боротьбу проти турків. Проєкт І. Подебрада вперше передбачав побудову союзу на цілковитому рівноправ'ї держав Європи, містив ідею про взаємодопомогу, формування бюджету (держави – члени союзу, сплачують десятину) [29]. Ідеї встановлення миру співіснували з визначеним типом європейських народів. Фактично союз, запропонований І. Подебрадом, представляв собою організацію життя в Європі на федеративних засадах і при цьому не передбачав встановлення гегемонії будь-якої країни чи нації.

Об'єднання проти Османської імперії дало поштовх до створення інших проєктів. «Великий план» (1617 р.) французького міністра

герцога де Сюллі передбачав розподіл Європи між 15 державами трьох видів – 6 спадкових монархій (Франція, Іспанія, Англія, Швеція, Данія-Норвегія, Люксембург), 5 виборних монархій (Польща, Угорщина, Папська держава, Богемія і, можливо, Німеччина) та 4 республіки (Венеція, Італія, Швейцарія, Бельгія) [17]. Одночасно створювався б союз між усіма правителями, які були б гарантами свободи торгівлі (економічний фактор). Основою плану Сюллі було заснування сенату (чи ради), до складу якого входили б представники урядів усіх християнських республік. Проте, проголошуючи мирні наміри, Сюллі не виключав воєнних дій проти Габсбургів. Ось чому в планові зазначалось створення армії з 270 тисяч піших військ, 50 тисяч коней, 200 гармат, 120 кораблів та галер, які б утримувалися за рахунок держав-союзниць. Власне кажучи, знищення Габсбургів і було його, якщо не головною, то першочерговою метою, наслідком якої б стала знову-таки гегемонія Франції. Незважаючи на це, «Великий план» був спробою перебудувати Європу на федеративних засадах [34].

На зламі XVII – XVIII ст. відбулося переосмислення сутності та основних засад можливих союзів. Новий час, на відміну від Раннього нового часу, де союз європейських держав передбачав маріонеткову та псевдо конфедераційну організацію у руках країни-гегемона або об`єднання християнських країн з метою боротьби проти «невірних», пропонував інші тенденції розвитку європейської думки, проте вони як-не-як були витоками попередніх ідей.

Наприкінці 1693 р. проповідник Вільям Пенн (один із засновників Філадельфії) запропонував проєкт європейської «Палати держав». Цей проєкт був опублікований у роботі «Дослід про теперішній та майбутній мир в Європі шляхом створення європейського Конгресу, Парламенту чи Палати держав» [33, с. 62-63]. Цей проєкт вирізнявся серед попередніх тим, що умови функціонування загальноєвропейського механізму були вказані більш детально. Автор виділяв серед його переваг запобігання пролиттю християнської крові, відновлення доброго імені християн, які зазнали великих збитків через кровопролитні війни не лише з «невірними», а й один з одним; завдяки скороченню видатків на війну покращується фінансовий стан керівників держав і створюються сприятливі умови для розвитку науки, освіти, ремесел і т. д.; скорочуються видатки на дорогі посольства, на організацію шпіонажу та розвідки; залишаться цілими держави, міста, села, які б могли стати пусткою внаслідок воєн; забезпечиться легкість, а що головне, безпечність торгівлі та засобів сполучення. Прерогатива В. Пенна – збереження суверенності європейських держав. Він

закликав покінчити «з мозаїкою в Європі» та скликати загальноєвропейський парламент [33, с. 63]. Хоча на нього була покладена лише місія збереження миру [40, с. 99-104].

Джон Беллерс у трактаті «Деякі міркування на захист всеєвропейської держави», як і В. Пенн, пропонував використовувати метод парламентської системи у рамках усього європейського континенту, установивши організацію європейських держав на основі єдиного представницького органу (Парламенту чи Конгресу) [29].

У 1713 р. побачив світ трактат Шарля Ірине де Сен-П'єра «Європейська конфедерація» [29]. Особливістю документу було те, що він не пропонував першочергово обговорювати адміністративний устрій союзу, натомість закликав до негайного підписання мирних гарантій. Автор вважав, що проблема війни та миру – нагальна, бо тодішні дійсні мирні договори створювали всього-на-всього короткотривалі, швидкоплинні перерви між конфліктами, а не справжній мир. Усього де Сен-П'єр пропонував включити до складу конфедерації 19 європейських країн. Уперше до складу переліку була поміщена Росія, що було спричинене зростанням її впливу на міжнародній арені. Автор виділяє три типи європейських зв'язків – політичні «ланцюги», громадянські постанови і закони, релігію. Зазначаючи наявність міцних зв'язків між європейськими народами, де Сен-П'єр стверджує, що Європа цілком готова до створення конфедерації. Від цього виграють не лише центральні держави, а й прикордонні країни Європи, бо такий великий союз, яким буде європейська республіка, позбавить іноземців бажання атакувати одного з його членів. Сен-П'єр об`єднав ідеї попередніх проєктів щодо ролі торгівлі, пропозиції щодо створення палати та конгресу, проте вклав і своє, що стосувалося формування нового підходу до європейської єдності і нового етапу європейського федералізму [39, с. 107-114].

«Судження щодо вічного миру» (1782 р.) – своєрідний відгук на проєкт Сен-П'єра французького просвітника Жан-Жака Руссо. Він підтримав ідею свого попередника про створення конфедерації європейських держав, проте дивувався тому, чому ж, якщо вигоди проєкту такі очевидні, європейські державці не прийняли його. Саркастично Руссо наголошує, що мета європейських монархів – абсолютна влада, а не союз, у якому вони будуть лише проміжною ланкою співпраці. Ось чому, на думку просвітника, війни всередині Європи вигідні монархам, бо застосування сили проти зовнішнього ворога завжди відволікає увагу від нагальних питань всередині країни. Саме відірваність від реальності робить попередні проєкти (Сен-П'єра,

Сюллі) нездійсненними. Тож, щоб втілити план, Руссо закликає до революції, наслідком якої буде встановлення європейської федерації [39, с. 114-117]. Ідеал просвітника – це не союз правителів та монархів, а союз європейського народу, їх спільна боротьба за свободу та справедливість: «Немає більше французів, німців та іспанців, немає навіть англійців, є тільки європейці!» [21, с. 357].

Ще один крок у розвитку європейської ідеї зробив І. Кант у трактаті «До вічного миру» (1795 р.) [27, с. 274]. Ця робота по суті містила попередні статті договору про вічний мир між державами. «Повинен існувати особливого роду союз, який можна назвати союзом миру і який відрізнявся б від мирного договору тим, що останній прагне покласти кінець лише на одній війні, тоді як перший – усім війнам, і назавжди. Цей союз має за мету не набуття влади держави, а винятково лише підтримку і забезпечення свободи держави для неї самої та в той же час для інших союзних держав, причому не створює для них необхідності (подібно до людей у звичному стані) підкорюватися публічним законам і їх примусу. Можна показати реалістичність (об'єктивну реальність) цієї ідеї федерації, яка повинна поступово охопити всі держави і призвести таким чином до вічного миру. Якби за волею долі який-небудь могутній і освічений народ мав можливість створити республіку (яка за своєю природою повинна тяжіти до вічного миру), то така республіка служила б центром федеративного об`єднання інших держав, які б долучалися до неї, щоб у відповідності до ідеї міжнародного права забезпечити таким чином свою свободу, і за допомогою багатьох таких злук все ширше і ширше розсувалися б кордони союзу» [27, с. 274]. Тож, проєкт І. Канта не був звичайним федеративним планом. Мова йшла про федерацію особливого роду – союз народів чи союз світу. Загалом, ця ідея була за характером гуманістично-абстрактною. Вона пов'язувала ідею вічного миру, насамперед, з перебудовою кожної держави на республіканський лад. Незважаючи на те, що І. Кант висував ідею як світову, вона безпосередньо стосується історії розвитку європейської ідеї, адже насамперед повинна була впровадитись у Європі.

Отже, можна сказати, що в епоху Просвітництва вектори розвитку передової політичної та правової думки змінюють свій напрям. Відбувається ґрунтовне переосмислення ідеї союзу держав, яка з монархічної форми правління змінюється на республіканську.

Як було сказано раніше, інтеграція – не тільки процес добровільного об'єднання, а й насильницького завоювання, за якого країни перебувають під владою особи чи групи осіб. Події насильницького

об’єднання відбувалися на початку XIX ст., коли Наполеон I Бонапарт розпочав загарбницькі війни на теренах Європи з метою підкорення народів, захоплення території, а згодом, можливо, і всього світу. Встановлення панування Франції тривало з 1804 по 1814 р.. За цей час у руках Наполеона та його родичів зосередилася влада від Іспанії до Польщі, за винятком Королівства Пруссія та Австрійської імперії, та від півдня Апеннінського півострову до південних кордонів Королівства Данія. Наполеон прагнув створити «республіки-сестри», фактично – держави-сателіти, ними згодом правили родичі-намісники, які були маріонетками Франції [39, с. 158-168]. Першою ознакою об`єднання, є територіальна, другою – військова (була створення загальноімперська армія французів і підкорених народів), третьою – законодавча (проголошено чинність Кодексу Наполеона по всій території Європи). Після підкорення Російської імперії Наполеон збирався уніфікувати підкорені землі, проте поразка у війнах не сприяли планованим реформам: розробці єдиного загальноєвропейського кодексу, створення європейського касаційного суду, запровадження єдиної грошової системи, єдиної системи мір та ваги. Наполеон також мріяв об’єднати Європу на конфедераційній основі, а згодом утворити шляхом злиття націй єдину європейську. Проте не варто переоцінювати шляхетність намірів Наполеона. Насамперед він планував створити федерацію, яка буде керуватися винятково його особою [39, с. 158-168].

Діяльність Бонапарта була поштовхом для розвитку конфедераційних ідей. 1809 р. німецький юрист А. Цінзерлінг запропонував створити політичну конфедерацію європейських держав, які б були у деякій мірі об`єднанням союзних держав під єдиним монархічним правлінням на чолі з французьким імператором. Загального розголосу набув також проєкт Фрідріха Краузе «Прообраз людства» (1811 р.), який планував створити світову систему, сподвижником якої буде французький імператор. Планована система повинна була складатися з трьох частин: до першої входять країни Європи, Азії, Африки, до другої – країни Америки, до третьої – держави південної півкулі на чолі з Австралією [39, с. 158-168].

Усі проєкти часів Наполеона мали за основу «Великий проєкт» герцога де Сюллі, бо передбачали гегемонію Франції в Європі так само, як і проєкт XVI ст. Проти Наполеона об’єдналися три імператори: Олександр I Романов, Франц II Габсбург та Фрідріх Вільгельм III Гогенцоллерн, утворивши після перемоги Священний союз, який не був наднаціональним органом чи організацією, проте на переломному

етапі європейської історії сприяв закладенню фундаменту об`єднаних сил європейської реакції [39, с. 158-168].

У 1814 р. у «Німецькому журналі» була надрукована стаття Ф. Краузе «Проєкт європейського союзу держав», яка, на відміну від «Прообразу людства», покладала надії не на Наполеона, а на союз проти нього. Відповідно до Ф. Краузе, країни повинні зберігати свій національний суверенітет; вони можуть у будь-який момент як увійти до складу союзу, так і вийти; за порушення загального права держави повинні бути покарані або насильницькими збройними акціями, або штрафами; повинен бути створений «Суд народів» – арбітражна установа для регулювання спірних питань. Як бачимо, проєкт Ф. Краузе має суперечливий характер. З однієї сторони, він проголошував збереження суверенітету держав, з іншого – відстоював створення наддержавної структури європейських країн з певними повноваженнями [39, с. 174-176].

Більш визначеним у цьому плані був проєкт невідомого автора під назвою «Пропозиція до органічного законодавства Європейського союзу держав для обґрунтування тривалого миру в усьому світі». Ідеї статті були дещо співзвучними з ідеями Ф. Краузе, проте більше деталізовані. Наприклад, імперська або союзна рада повинна була розглядати суперечки не лише між державами, а й між керівниками держав та народом, що могло б запобігти подальшим революціям; союзна армія повинна була створюватися з розрахунком чотири тисячі солдат на півмільйона жителів. Союз повинен був би виступати гарантом проти порушення кордонів та спроб деяких країн розширити свої території та володіння. Автор закликає також до свободи торгівлі, судноплавства, введення єдиної системи мір, спільної грошової системи.

Загалом проєкти післянаполеонівської доби відображали страх феодальної знаті та буржуазії, усіх європейських монархів перед новими революціями, які б повторили події кінця XVIII – початку XIX ст..

За часів наполеонівських воєн створювалися плани об’єднання європейських країн, які мали, об’єктивно кажучи, лише абстрактно-теоретичний характер. Особливу увагу слід звернути на проєкт відомого французького соціаліста-утопіста XIX ст. А. Сен-Сімона [36]. Він підтримує ідею федералізму та політичного виміру в період розвитку індустріалізації в Західній Європі. В основі його теорії – економічні інтереси й спільні зобов’язання. До спільних інтересів А. Сен-Сімон відносив законодавство, торгівлю, промисловість,

адміністративний апарат, науку й мистецтво. Керувати об'єднаною Європою, на його думку, повинен парламент, але за умови, якщо його визнають усі нації [33, с. 64-65]. А. Сен-Сімон у творі «Листи женевського мешканця до сучасників» пропонує наступне: «Збори двадцяти одного обранця людства отримають назву І. Ньютона… Вона розділить людство на чотири частини, які зватимуться: англійською, французькою, німецькою та італійською. Кожна з цих частин матиме свою раду, утворену так само, як і верховна рада. Кожен, де б не жив, обере собі одну з цих частин і вибиратиме верховну раду, а також раду своєї частини» [36, с. 216]. Тобто, А. Сен-Сімон пропонує здійснити перетворення як через національні парламенти, так і через органи загальноєвропейського управління. При цьому він виділяє три гілки влади – національні парламенти, які висловлюють приватні інтереси; загальноєвропейський парламент, який представляє спільні інтереси; та спеціальний орган, який регулює відносини між ними, уточнивши критерії обрання до цих органів. А. Сен-Сімон не плекав ілюзій щодо реалізації своїх проєктів, зазначаючи, що трансформація пов'язана з великими складнощами у зв'язку з відсутністю парламентського режиму в деяких країнах та необхідністю перевлаштування внутрішнього життя європейських країн. У поглядах і пропозиціях А. Сен-Сімона було багато утопічного, але разом з тим гуманістичні ідеї морального вдосконалення, засудження війни, спроби уявити європейську федерацію не як сукупність монархічних держав, а як мирну асоціацію європейських народів виражали демократичний напрям в історії європейської політичної думки [36, с. 216-219].

Із початком 30-х років XIX ст. революційні настрої продовжували набувати все більшої сили. І тоді ж була здійснена перша спроба об`єднати революційні виступи різних країн. Джузеппе Мадзіні спробував створити загальноєвропейську революційну організацію шляхом консолідації заснованої ним у 1831 р. організації «Молода Італія» зі створеними на початку 30-х років організаціями «Молода Польща» та «Молода Німеччина». У програмному документі «Статут Молодої Європи» і «Акт братерства» зазначалося, що новоутворена організація буде прообразом Європи майбутнього, в якій інтереси країн поєднуватимуться з інтересами людства. Дж. Мадзіні зазначав: «Існує нова європейська асоціація, створена на широкому підґрунті, яке відповідає прогресу епохи… ця асоціація становить федерацію народів, засновану на принципі національної незалежності і свободи кожного у внутрішніх справах. Ми створили «Молоду Європу» …. це була… декларація демократії про те, що вона живе справжнім, колективним,

європейським життям» [39, с. 187]. Під впливом «Молодої Європи» була створена «Молода Швейцарія», Проте європейські сили, які виступали проти революції, а «Молода Європа» була саме революційним об`єднанням, почали переслідували членів організації, в результаті чого їх будь-яка діяльність була припинена [39, с. 186-188].

У середині XIX ст. досить важливим елементом європейської дійсності став пацифістський рух, який найбільш помітно вирізнився з другої половини 40-х років під час мирних конгресів (Лондон, 1843 р.; Брюссель, 1848 р.; Париж, 1849 р.; Франкфурт, 1850 р.; Лондон, 1851 р.). Саме в рамках пацифістського руху спостерігалося значне пожвавлення європейських ідей та проєктів. Рух був вкрай неоднорідним за складом, метою та формою діяльності. З одного боку, в ньому, особливо на перших порах, достатньо виразно відчувався вплив революційно-демократичних елементів, які прагнули створити деяку противагу об'єднаним європейським монархіям, поклавши в основу ідеї загальноєвропейського миру. Серед діячів такого роду був Дж. Мадзіні, Дж. Гарібальді, В. Гюго, Л. Блан. Однак вже на перших конгресах, окрім революційно-демократичної діяльності, чітко позначився активний вплив помірно-ліберальних кіл. Їх прихильники шукали підтримку не лише в широких колах європейської громадськості, але і в європейських урядах. Розповсюдження на європейській політичній арені «мирних» ідей відображало важливий етап європейської історії. Вони входили в спільне русло формування ліберальних уявлень про Європу.

У другій половині XIX ст. почали активно створюватися загальносвітові організації та союзи, які в цілому стимулювали появу і поширення всесвітніх універсалістських ідей. Одночасно все активніше пропагувалася чисто європейська федералістська теорія, яка походила від кіл, пов'язаних з керівниками європейських держав. Французький історик П. Ренувен, який ретельно вивчав європейських рух, писав, що у різних країнах одночасно підтримувалася ідея Сполучених Штатів Європи [25, с. 616-617].

Термін «Сполучені Штати Європи» часто використовував Джузеппе Мадзіні, але першим, хто вжив його, був італійський республіканський діяч, економіст та історик, друг Мадзіні – Карло Каттанео. Він писав: «Принцип національностей веде до розриву держав на заході Європи й до фрагментарної федерації вільних народів. Між цими народами можлива лише одна форма «єдності» – федерація. Ми зможемо досягти миру лише тоді, коли матимемо Сполучені Штати Європи» [25, с. 617]. У Франції таку ідею висунули Анрі Ферегей та адвокат Вінзер. У

1848 році про Сполучені Штати Європи писали газети «Le Moniteur universel» і «Daily Telegraph». Еміль Жирарден задавав в одній зі своїх статей питання: «Чому не можуть бути створені Сполучені Штати Європи подібно до того, як існують Сполучені Штати Америки?» [25, с. 617]. Згаданий вже Каттанео писав про чотири символи європейської єдності: єдності влади – у владі імператора, єдності законів – у римському праві, єдності віри – у християнстві та єдності мови – народній латині.

Лозунг Сполучених Штатів Європи з моменту його появи став предметом гострої політичної боротьби та ідеологічних дискусій. Різні політичні діячі інтерпретували його по-різному, у залежності від своїх зацікавлень та уподобань.

Зі згаданих вище мирних конгресів найбільший резонанс справив другий, Паризький [14], на якому головував видатний французький письменник Віктор Гюго. На відкритті конференції В. Гюго виступив зі знаменитою промовою, яка стала в деякому роді маніфестом європеїзму. Учасники наступних конгресів обговорювали вже більш конкретні питання політичного життя Європи. На Франкфуртському конгресі німецькі представники спробували винести на обговорення питання щодо Шлезвіг-Гольштейну, з метою урегулювати суперечки щодо цієї території між Пруссією і Данією [15]. Були також проведені дебати щодо роззброєння. Серед учасників конгресу одразу ж виявилися гострі протиріччя, коли пацифістська фразеологія, спільні мирні заклики відходять на задній план перед конкретними цілями європейських держав [40, с. 203-205].

У подальшому лозунг «Сполучених Штатів Європи» то зникав, то з'являвся знову. У 50-60-ті роки XIX ст. для В. Гюго, Дж. Мадзіні, Дж. Гарібальді цей лозунг мав гуманістичний та демократичний зміст. Вони бачили в пан'європейських ідеях і проєктах засіб боротьби з європейською реакцією та політикою Священного Союзу. Але вже тоді був очевидний утопізм подібних ідей.

Лозунг «Сполучених Штатів Європи» використовувався створеною у 1867 р. в Парижі Лігою миру. У цьому ж році заснували Лігу миру і свободи в Женеві, яка у міжнародних питаннях надавала великого значення союзу. Підтвердженням цього є видання спеціального друкованого органу «Сполучені Штати Європи», який згодом став видаватися в Берні щомісячно. Ліга миру та свободи була досить різнорідною за своїм складом, адже у неї входили представники багатьох країн Європи, у тому числі і Росія. На Третьому мирному конгресі у Парижі Віктором Гюго замість лозунгу «Сполучені Штати

Європи» була вжити формула «Федерація народів Європи», що уточнювала форму політичного об'єднання [40, с. 201].

Проте діяльність Ліги не відповідала реальним потребам Європи. Ліга не мала масової соціальної бази, в її діяльності було представлено мало робітничих організацій. Заклики Ліги мали декларативний характер, а «мир і свобода», що позиціонували в назві, на практиці мало єдналися.

Слабкість пацифістських рухів й організацій, у тому числі й найбільш радикальної з них – Міжнародної ліги миру та свободи, стала безумовно очевидною пізніше, на початку 1870-х років. Саме у той час ситуація на європейських теренах різко змінилася. Політика О. Бісмарка в новій Німецькій імперії та наступ реакції у Франції знищили ілюзії європейських лібералів, 70-ті та наступні роки XIX ст. відкривали шлях до нових коаліцій та конфліктів в Європі.

На межі XIX і XX ст. в деяких колах знову пожвавився інтерес до лозунгу Сполучених Штатів Європи, але в нових історичних умовах цей лозунг значною мірою втрачав свій попередній сенс. Європа наприкінці XIX ст. вступила в новий етап розвитку. На континенті складалось нове співвідношення сил. У центрі Європи набувала сили об'єднана Німеччина, яка невдовзі кинула виклик своїм східним та західним сусідам. Протиріччя між європейськими країнами, що постійно зростали, привели до Першої світової війни, унеможливлюючи реалізацію ідеї Сполучених Штатів Європи на даному етапові розвитку.

Отже, євроінтеграційні плани почали виникати з початку XIV ст.. Один за одним вчені та політичні діячі пропонували можливі проєкти об'єднання Європи або її частин. Від первнів до кінця XIX ст. можна прослідкувати зміну тенденцій щодо поглядів та умов євроінтеграції. Основні зміни положень стосувалися

1. Членів союзу;
2. Форми правління;
3. Наявності представницького органу та його складу;
4. Стану армії;
5. Економічних чинників.

У процесі історичного розвитку склалися основні вимоги до майбутнього союзу, та ці вимоги були нереальними для виконання через загострення міжнародної ситуації на європейському континенті у кінці XIX – на початку XX ст. Імперіалістичні бажання країн призупинили розвиток «європейської думки» майже на 20 років, протягом яких держави об'єднувалися лише з воєнними цілями.

Чисельні європейські проєкти кінця XVIII – XIX ст., що відображали еволюцію європейської громадськості та політичну думку, були важливими передумовами формування та реалізації європейської ідеї XX ст. і складали її основу. Уповільнення та фактичне замороження інтеграційних процесів, спричинене Першою світовою війною, було повернуто в протилежний напрям лише після урегулювання основних післявоєнних суперечностей заключними актами Версальсько-Вашингтонської системи. Основними гравцями на міжнародній сцені були: Джеймс Рамсей Р. Макдональд (прем'єр-міністр Великобританії 1924 р., 1929 – 1935 рр.) Арістид А. Бріан (прем'єр-міністр Франції 1921 – 1922 рр., 1925 – 1926 рр., 1929 р.; міністр закордонних справ Франції 1921 – 1922 рр., 1925 – 1926 рр., 1926 – 1932 рр.), Едуар Ерріо, Густав Штреземан (канцлер Веймарської республіки 1923 р., міністр закордонних справ Веймарської республіки 1923 – 1929 рр.).

Р. Макдональд, представник лейбористської партії, на відміну від консерваторів, які були стурбовані лише збереженням провідного статусу Британської імперії, провадив політику збереження загального миру, але не забував і про панівні позиції Великобританії на міжнародній арені. Його діяльність була спрямована проти агресивної політики Франції щодо Німеччини. Така політика зберігала певну рівновагу європейських сил та не давала Франції зайняти першість.

А. А. Бріан вважається одним із «батьків європейської інтеграції». Він оцінював як негативне явище появу двадцяти тисяч кілометрів нових кордонів, які виникли в Європі після укладення Версальського договору. Дотримувався думки, що у федеративній Європі країни-члени повинні зберегти свій суверенітет і повну політичну незалежність, однак слід забезпечити вільне переміщення товарів, капіталів і людей.

Е. Ерріо прагнув використовувати у зовнішньополітичній діяльності традиційні дипломатичні заходи – переговори – і досягати рішень на основі взаємоприйнятних компромісів. Він запроваджував у міжнародне право пацифістські принципи, сформульовані у трьох міжнародно-правових поняттях : арбітраж, безпека, роззброєння. Ці принципи згодом були названі «триптихом Ерріо». Реалізація триптиха полягала в укладенні двосторонніх і багатосторонніх арбітражних угод, домовленостей про взаємодопомогу, проведення міждержавних конференцій з роззброєння тощо.

Г. Штреземан, визнавши поразку Німеччини у війні, із мілітаристських позицій перейшов на позиції поміркованих вимог і

поміркованої політики. Ця позиція не виключала фразеології про мир, примирення народів, готовності піти на підписання мирних угод на основі існуючого співвідношення сил. Але, незважаючи на це, Г. Штреземан все-таки сподівався відновити міць Німеччини.

Після війни проблеми безпеки була неабияк актуальною. Різні країни бачили вирішення питання по-різному. Великобританія відстоювала позицію негайного й безумовного роззброєння, бо така дія, завдяки своєму психологічному ефектові, забезпечить міцний мир. Франція ж, навпаки, вважала, що найкращою запорукою миру буде її перевага над силами Німеччини. Уже на першій Асамблеї Ліги Націй у 1920 р. була утворена «постійна консультативна комісія» у військових, морських і повітряних питаннях. Та вона дуже швидко впевнилась у складності цієї проблеми, що привело до прийняття Асамблеєю Ліги Націй документу, відомого під назвою «Резолюція XIV» (27 вересня 1922 р.)

Ось про що неї пише Едуард Ерріо: «У 1922 р. третя Асамблея одноголосно проголосувала за резолюцію, так звану «Резолюцію XIV», яка встановлювала зв'язки між роззброєнням і безпекою. У ній вказувалося, що «багато урядів не зможуть взяти на себе відповідальність за серйозні скорочення озброєння, якщо не отримають натомість достатніх гарантій для безпеки своїх країн». Вона передбачала дві системи досягнення цієї безпеки : або загальний договір взаємодопомоги, який би охоплював, наскільки це можливо, усі держави; або окремі регіональні договори, що допускають відоме скорочення озброєння, у міру досягнутої безпеки» [41, с. 224].

Тож розпочали готувати договори про взаємодопомогу (договір, розроблений Дж. Рекеном; договір, розроблений Р. Сессілем). Проте, спроби їх ратифікації різними країнами завершилися невдачею, так само як і проєкт Едварда Бенеша, чехословацького міністра закордонних справ. Останній згодом почали називати «Женевський протокол» (1924 р.), повна назва – «Протокол про мирне вирішення міжнародних суперечок». Цей документ передбачав новий елемент – обов'язковий розгляд конфліктів. Повинен бути створений міжнародний арбітраж, який у разі невиконання ухвали мав право застосовувати фінансові, економічні та військові санкції, що було більш дієвою гарантією безпеки, ніж попередні пакти Ліги Націй, які передбачили лише рекомендацію призначення військових санкцій [18]. Доля «Протоколу про мирне вирішення міжнародних суперечок» визначилася на засіданні Ради Ліги Націй 12 березня 1925 р.. Остін Чемберлен, британський прем'єр-міністр, на публічному засіданні

відмовився від Протоколу від імені Великобританії та домініонів. Як зазначав Е. Ерріо в мемуарах: «Убивши протокол, Великобританія тим же ударом засудила до смерті роззброєння» [41]. Натомість А. А. Бріан, виступаючи в один день з Чемберленом, заявляв про свою вірність обов'язковому арбітражу, міжнародній солідарності. Проте, це не зіграло ролі в ратифікації Проєкту членами Ліги Нації. «Протокол помирав під тягарем похвал. У Женеві не хоронять, тут бальзамують», – писав Е. Ерріо [41].

У пошуках стабілізації Версальської договірної системи Великобританія та Франція прагнули перебудувати дипломатію західноєвропейських держав, налагодити нові форми й методи дипломатичної роботи. Особливу роль у цьому плані мали відіграти особисті контакти між лідерами й провідними діячами різних країн. Ці підходи увійшли в історію як «дипломатія шляхом конференцій» [26, с. 69-76].

При взаємодії голів урядів провідних європейських держав почали скликати мирні конференції, проголошувати ідеї миру. Найвідомішою з таких конференцій була Локарнська конференція 5 – 16 жовтня 1925 р.. У ній брали участь Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, в кінці конференції – Польща та Чехословаччина. Країн-учасниць репрезентували відповідно Остін Чемберлен, Арістид А. Бріан, Густав Штреземан, Беніто Муссоліні, Олександр Скшинський, Еміль Вандервельде [10].

На конференції в Локарно було вироблено комплекс 8 угод і договорів. Заключний протокол підписано 16 жовтня, а останні 7 документів парафовано і потім остаточно підписано в Лондоні 1 грудня 1925 р., а трохи пізніше ратифіковано. Найважливішим з документів був Рейнський гарантійний пакт [10], який передбачав взаємне й колективне гарантування кордонів та зобов'язання про взаємний ненапад між Німеччиною й Францією, між Німеччиною й Бельгією під гарантією Великобританії та Італії [38, с. 97-98]. У ході попередніх англо-франко-німецьких переговорів А. Бріан домігся того, що «пакт безпеки» мав укладатися в межах Версальської договірної системи. У статті 2 зазначалося, що в разі вторгнення Німеччини в Рейнську демілітаризовану зону проти неї може бути застосована сила. Стаття 4 визначала можливість допомогти жертві агресії. Крім того, були підписані чотири двосторонні конвенції про арбітраж між Німеччиною і кожною окремо Францією, Бельгією, Польщею й Чехословаччиною. Німеччина за підтримки Великобританії заблокувала всі спроби зацікавлених держав укласти гарантійний план

про німецькі східні кордони. Отже, угоди в Локарно були укладені в інтересах Німеччини, що підтвердило повернення Німеччини на міжнародну арену після поразки у Першій світовій війні. Правлячі кола західних держав-союзників пишномовно рекламували Локарнські угоди як «початок нової ери» й «ліквідацію війни назавжди». О. Чемберлен, А. Бріан, Г. Штреземан здобули Нобелівські премії за «миротворчу» діяльність [39, с. 97-98].

Локарнська конференція утворювала систему безпеки провідних західних держав, засновану не на домовленостях щодо військово-політичних союзів, а на гарантійних і арбітражних умовах. Саме це було першим кроком до об`єднання у післявоєнний період, адже спільний арбітраж є одним з чинників пропонованих раніше європейських союзів.

Окрім забезпечення всеєвропейського миру, політики взялися до нової стратегії уніфікації. У міжвоєнний період відбувається організаційне об'єднання, інституціоналізація прибічників ідеї єдиної Європи, поширюються і популяризуються різноманітні проєкти європейського об'єднання.

Конкретизуючи чинники, що сприяли активізації обговорення проєктів об'єднаної Європи, український дослідник В. Копійка виокремлює наступні:

- ✓ Зростання економічного і політичного впливу США;
- ✓ Усе більше невдоволення пануванням метрополій у колоніях, населення яких було залучено до воєнних дій;
- ✓ Жовтневий переворот в Росії, що відокремив від Європи третину її території, «радянська загроза»;
- ✓ Повоєнна розруха й економічна криза в Європі [31, с. 9-54].

У 20-ті роки песимізм, який панував з початку Першої світової війни підсилювався поступовим усвідомленням того, чим насправді стала післяверсальська Європа. У таких умовах проєкти XVIII – XIX ст. здавалися панацеєю від зла, у них хотіли знайти засіб перебудови Європи. Проте, більш за все, всі ці пошуки ні до чого б не привели і залишили б невеликий слід в історії, якби не два реальні проєкти, які викликали широку дискусію і відобразили характерні риси й інших пропозицій такого роду. Особливість цих проєктів полягала в тому, що вони були не просто висловлені в наукових, публіцистичних та літературних творах, а стали предметом політичної суперечки і першими практичними кроками на шляху від федеративної ідеї до її реалізації. Проєкти мали значну відмінність один від одного: один з них виник на суспільному рівні, а інший – запропонований від імені уряду.

Важливим кроком практичного ґатунку стала відповідна ідея австрійського графа Ріхарда Куденхофе-Калергі. 15 і 18 жовтня 1922 р. в віденських газетах «Berliner Vossischen» та «Neuen Freien Presse» була опублікована програмна стаття «Пан'європа – пропозиція», в якій були об'єднані мотиви та цілі Пан'європейського руху. «Я обрав ім'я «Пан'європа» не для того, щоб справити враження, що я хочу заснувати центральноєвропейську об'єднану державу за американським зразком, а для початку лише щось на кшталт «Панамериканського Союзу», який об'єднає подвійний континент у вільну співдружність суверенних країн» – писав Куденхофе-Калергі у своїх спогадах [2].

Символом руху повинен був бути червоний хрест на золотому сонці: християнський хрест на сонці Аполлона; інтернаціональний гуманізм, пов'язаний з випромінюючим духом просвітлення. Ці символи на блакитному тлі – синє небо як зображення безхмарного миру – мали бути прапором руху.

Перша публікація пан'європейської програми здобула скромний, але дружелюбний відгук. Це запевнило Р. Куденхофе-Калергі декілька днів потому опублікувати відгук до вступу, у якому зазначалося про формування Пан'європейського союзу. Але відгукнулося менше 50 осіб. «Здавалося, що в них не було статусу мені допомогти у розбудові організації. Тож я почав організацію Пан'європейського руху з єдиним членом – моєю першою дружиною, визначною віденською актрисою Ідою Роланд, яка до своєї смерті у 1951 р. залишалася моїм найвірнішим колегою, сповненою пристрасним європейським патріотизмом» – писав Р. Куденхофе-Калергі [5].

На початку 1923 р. була написана програмна книга Р. Куденхофе-Калергі «Пан'європа», яка побачила світ у жовтні того ж року [4]. За короткий час праця була перекладена на найпоширеніші мови та здобула світовий резонанс. Пан'європейська ідея сприймалася більшістю як утопія, але як розсудлива ідея. Із нею не боролися, тому що опоненти не сприймали її всерйоз. Все-таки вона давала цікаву та плідну базу для дискусії. До того ж кожен екземпляр книжки мав вкладиш, адресований графу, для вступу до Пан'європейського руху. Невдовзі з'явилися тисячі прибічників цієї ідеї. Серед них – політики, дипломати, письменники, журналісти, митці, вчені і бізнес-лідери (Поль Клодель, Поль Валері, Генріх і Томас Манн, Стефан Цвейг, Гергарт Гауптман, Райнер Марія Рільке, Франц Верфель, Артур Шніцлер, Зігмунд Фройд, Ортега-і-Гассет, Сальвадор де Мадарьяга, Альберт Ейнштейн, Ріхард Штраус, Конрад Аденауер, Бруно Кайський) [5]. Авторитетний гамбурзький банкір Макс Варбург, якому

сподобалася книга «Паняєвропа», пожертвував 60 000 золотих марок для розпорядження організації. Це зробило можливим проводити пропаганду на широкому підґрунті [2].

У 1924 р. у віденському Гофбурзькому імперському замку відбулося відкриття Генерального секретаріату організації, з того часу почалося видання щомісячної газети «Пан'європа», друкованого органу Пан'європейського союзу. За таких обставин були засновані національні Пан'європейські комітети на безпартійному підґрунті. Президентом німецького Пан'європейського союзу став соціал-демократ, президент Рейхстагу Пауль Льобе, австрійський колишній бундесканцлер монсеньйор Ігнац Зайпель; його з часом замінив доктор Карл Реннер, після Другої світової війни президент та віце-президент Австрії. Тож до пан'європейської організації тепер входили люди, які мали велике значення в політичному, економічному та культурному житті Європи [2].

У тому ж 1924 р. побачив світ «Пан'європейський маніфест» – програмний документ пан'європейського руху, який по суті містив розвиток ідей Р. Куденхофе-Калергі, висловлених у 1922 – 1923 рр. Маніфест – своєрідна європейська програма, яка складалася з трьох пунктів, присвячених небезпеці нової європейської війни, російської загрози та комуністичної катастрофи [3]. Оскільки «Пан'європа», книжка Р. Куденхофе-Калергі, вперше з'явилася німецькою, саме німецькомовна Європа стала колискою руху. Це могло б бути дуже небезпечно, зважаючи на тодішню ненависть до Німеччини. Було необхідно якомога швидше залучити провідних французів до Пан'європи для встановлення міжнародного балансу.

«Тут мені допомогло моє чехословацьке громадянство, – пише Р. Куденхофе-Калергі у спогадах. – За ініціативи Т. Масарика до пан'європейського руху приєднався міністр закордонних справ Чехословаччини доктор Е. Бенеш; він дав мені пропуск дипломата, також сердечний рекомендаційний лист до чинних французьких політиків. Я був у Парижі вже в перші дні 1925 р. як громадянин дружньої нації і прийнятий був також сердечно як друг Франції» [5].

Декілька місяців до приїзду Р. Куденхофе-Калергі в Париж парламентська більшість повалила владу Р. Пуанкаре, і новим прем'єр-міністром став Едуард Ерріо. Голова його кабінету, Р.Р. Ламберт, прочитав працю Р. Куденхофе-Калергі, яка його переконала. Таким чином, Е. Ерріо вже був знайомий з ідеєю Р. Куденхофе-Калергі під час приїзду останнього і підтримував її. Були солідарними з пан'європейською ідеєю й інші політики Франції: Жозеф Койо (міністр

фінансів), Поль Панлеве (президент Палати депутатів), Жозеф Поль-Бонкур (депутат Сенату), Анрі де Жувенель (політик), Луї Лошер (депутат французького парламенту) [3]. Пан'європа їм здавалася практичним шляхом до закінчення «холодної війни» між Німеччиною та Францією для запобігання прийдешній війни-реваншу.

Першим серед європейських державних діячів за Пан'європу виступив Едуард Ерріо. Національний відгук був сильним та дружнім. Франція була вдячною сподвижникові пан'європейської думки. Тож на всьому континенті почали повсюди поширюватися європейська ідея, окрім Італії, де переможці-фашисти не хотіли навіть і чути про неї, не допускаючи навіть перекладу «Пан'європи» Р. Куденхофе-Калергі.

Проте основна складність полягала не в Італії, а в Великобританії. Усе частіше пан європейська програма потерпала від наступів континентальних друзів Великобританії, тому що програма обмежувалася континентом, а Великобританія здавалася поза його межами. Перед усім за приєднання Великобританії стояло багато французів, оскільки Об'єднане королівство, на думку Франції, було страхом німецької гегемонії; так само багато німців вважали Британію страхом для французів.

У книзі «Пан'європа» зазначається: «Англія – одночасно сусідній з Європою острів і голова світової імперії, яка охоплює чверть Землі та людського населення та з 1926 р. складає державний союз «British Commonwealth of Nations» (Британська Співдружність нації) чи «British Empire» (Британська імперія). Це подвійне становище ускладнює вступ Англії до Пан'європи» [2]. У відповідь Англії та Ірландії на заклики меморандума А. Бріана чинний британський політичний діяч Л. С. Амері, міністр колоній останнього консервативного уряду, член парламенту, охарактеризував на Берлінській пан`європейській конференції у травні 1930 р. особливе положення Англії такими словами: «…Ми не можемо одночасно належати і до Пан'європи, і до Панбританії. …Ваша мета – за всіх обставин установити такі близькі та сердечні політичні, економічні та культурні відносини Англії та Пан європи та установити між цими сусідами довготривале взаєморозуміння, щоб виключити війну, як сьогодні – між Сполученими Штатами та Канадою» [2].

Перед собою Пан'європейський рух ставив такі основні цілі:

- ✓ Державне об'єднання;
- ✓ Митний союз;
- ✓ Запобігання новим світовим війнам, загальній бідності, більшовизму;

✓ Принести європейцям свободу, хліб, порядок.

Р. Куденхофе-Калергі у працях зазначає, що Європа без Росії та Англії охоплює (без колоній) приблизно 300 мільйонів жителів на території 5 мільйонів квадратних кілометрів. Колонії європейських держав охоплюють 150 мільйонів чоловік на 20 мільйонах квадратних кілометрів. Європа слідує аналогу доктрини Монро: «Європа для європейців!». Пан'європа захищає економіку та навпаки, бо сучасні війни є водночас й економічними, утворення європейського митного об`єднання – запорука відсутності економічних воєн. Європа – історично, географічно, культурно, економічно, кровно об'єднаний союз. Пан'європа – консервативна і національна, ліберальна і демократична, соціалістична та пацифістська, з різними формами правління. Одне, чого не терпить Європа, – крайнього націоналізму та комунізму. Основна мета – єдина, вільна, сильна, мирна Європа-Батьківщина [2].

Після конференції в Локарно Р. Куденхофе-Калергі вирішив, що прийшов час скликати Пан'європейський конгрес. Перший з них відбувся 1926 р. в Відні за участі 2 тис. науковців, політиків і громадських діячів 24 країн. Р. Куденхофе-Калергі стверджував, що «безпека Європи не може бути забезпечена інакше, аніж шляхом створення Сполучених Штатів Європи» [3]. Конгрес ухвалив європейський маніфест і визначив головні напрями європейської конфедерації; гарантії конфедеративної рівності, законодавства, безпеки і суверенітету; військовий альянс; поступове створення митної спілки, спільна експлуатація європейськими державами колоній; спільна грошова одиниця, захист національних меншостей, співробітництво європейських держав з іншими державами в межах Ліги Націй [3]. Проте, як наголошує Волтер Кернз, асоціація «Пан'європейський союз» не мала масової підтримки, тому не проводила практичних політичних дій [30].

5 вересня 1929 р. міністр закордонних справ Франції і почесний президент Пан'європейського союзу А. А. Бріан, виступаючи на асамблеї Ліги Націй, відзначив: «Я вважаю, що народи, згруповані на основні географічного співтовариства – як, наприклад, народи Європи, повинні бути об'єднані свого роду федеративним зв'язком…. Такі об'єднання будуть, без сумніву, у першу чергу економічними, оскільки це найголовніше….при цьому я впевнений, що такі федеративні зв'язки стануть корисними і політично, і соціально, не зачіпаючи при цьому суверенітету жодного із народів.» [26. с. 84-85]. Цю ідею, яка отримала назву «Пан-Європа», пізніше розвинуто в тексті офіційного

меморандуму французького уряду до Ліги Націй. У Меморандумі про організацію федерального європейського союзу розглядався перш за все економічний проєкт Європейського Союзу, хоча враховувався також політичний і соціальний розвиток. Виконавчими органами мали бути Політичний комітет і Секретаріат. Передбачалося періодичне скликання європейських конференцій.

Саме в плані А. Бріана вперше чітко визначено основу об'єднання Європи на ґрунті «федеративного зв'язку» та «спільного ринку». Федералізм набув практичного виміру: основна практична мета пан'європеїзму полягала в поширенні проголошених ідей серед парламентаріїв, промисловців, громадськості та в переконанні урядів у необхідності їх реалізації [33, с. 68]. Отже, план А. Бріана мав три аспекти: економічний, фінансовий та політичний. Проте саме економічний хвилював найбільше: «Політичний пакт, – писала французька газета «Тан», – нічого не означає, доки уряд вимушений зіштовхуватися з економічними питаннями. Не може бути Сполучних Штатів Європи, якщо не буде союзу європейських промисловців, які вирішили домовитися, а не боротися між собою» [19, с. 46-47].

Меморандум А. Бріана викликав неоднозначну оцінку в світі. Але оскільки звучання було пацифістським, ніхто не спромігся відкинути його ідеї. Ось чому дипломата назвали «кульмінацією пан'європейської кампанії міжвоєнних років» [19, с. 46-47]. Роздробленість Європи – головна причина неможливості забезпечити мир, за Меморандумом. Також неузгоджені рішення в економіці та соціальній сфері загрожували безпеці в європейській політиці. Разом з тим реакція уряду й суспільства була в цілому стриманою.

Не був створений і європейський федеральний союз. Проєкт А. Бріана був висунутий у несприятливий час. Він не міг подолати наявні між державами протиріччя. Німеччина, Італія, а особливо Великобританія категорично не хотіли з різних причин здійснювати цей проєкт, не бажали також допустити посилення Франції. Якщо з вересня 1930 до 1932 р. Комісія з вивчення європейського союзу активно обговорювала різноманітні питання співробітництва європейських країн, то після смерті А. Бріана в 1932 р. припинила роботу, а суперечливий розвиток подій остаточно загальмував здійснення плану, більшість європейських держав його відхилила.

Окрім того, що план А. Бріана був першим проєктом федеративного союзу, проголошеним на національному рівні керівництвом, він ще переважав над попередніми, бо запровадив такі поняття як «спільний ринок», «європейська співдружність», «спочатку економіка – потім

політика». Норман Дейвіс, висвітлюючи діяльність А. Бріана, називає його найактивнішим державним діячем, який виступав за мир і співробітництво в Європі, але одночасно він зазначає, що «його шляхетні ідеї, як і їхній повний неуспіх, були дуже притаманними для свого часу» [33, с. 68].

Ідеї об'єднання Європи, які відродилися після урегулювання Версальсько-Вашингтонської системи, остаточно занепали у 1933 р. з встановленням нацистського режиму в Німеччині. Політика А. Гітлера унеможливила подальший розвиток «європейської думки», що спричинило зменшення активності та зміну векторів діяльності Пан'європейського союзу. Вони були спрямовані проти політики Німеччини, де з приходом Гітлера будь-яка пан'європейська література була заборонена. Таке визначення діяльності базувалося на неможливості спроб об'єднання без європейської Німеччини.

Союз європейських країн після Першої світової війни був приречений на поразку, бо у міжвоєнний час над Європою витав дух війни. Усі його чули. Величезна кількість угод про ненапад за 20 міжвоєнних років – результат постійного напруження. Для тих країн, які не мали намірів нападати, угоди не грали важливої ролі, а от для майбутніх агресорів домовленості стали чудовим прикриттям.

Варто зазначити, що спроби Р. Куденхофе-Калергі, А. Бріана та інших пан'європейців були не марні. На той час уже зародився сам дух європейця, який став основним чинником подальшого післявоєнного розвитку Європи.

Отже, проаналізувавши розвиток «європейської думки» від моменту її зародження до утворення перших загальноєвропейських структур, можна з впевненістю сказати, що Європа пройшла складний шлях свого будування. Поступ «європейської ідеї» – складний історичний процес, який протягом тривалого розвитку зазнав змін, формуючи свої основні положення та європейські цінності, які до сьогоднішнього дня складають основу європейської нації. Формування ідеї проходило під значним впливом як внутрішньої, так і зовнішньої ситуації в країнах. Війни, зміни урядів та векторів їх політики відігравали основну роль у формуванні Європи.

На ідейному рівні Європа формувалася досить-таки тривалий термін. До 20-х років XX ст. існували лише ідеї та пропозиції створити щось на кшталт союзу. Лише у 1920-х роках ідеї реалізувалися у створення пан'європейського руху, що у 1924 р. еволюціонував у Пан'європейський союз. Саме його діяльність сприяла закріпленню

концепту «єдиної Європи» в думках європейців, що і стало головним для подальшого післявоєнного формування європейських організацій.

Центральними постатями в творенні єдиної Європи були граф Ріхард Куденхофе-Калергі та Аристид А. Бріан. Останнього історики називають «кульмінацією пан'європейської кампанії міжвоєнних років». Саме австрійцеві та французу випала роль реалізації цієї ідеї, але діяльність створених структур була перервана політикою нацистської Німеччини.

Здійснений аналіз дозволяє нам визначити і сформулювати декілька важливих теоретичних положень:

1. Можна вважати доведеною тезу про те, що у своїй сутності ідея європейської інтеграції, яка була сформульована лідерами панєвропейського руху в середині 1920-х років, є практично тотожною до сучасних цінностей Євросоюзу;
2. Ми бачимо і можемо довести (на прикладі Великобританії, Німеччини, Італії), на основі порівняльного аналізу документів міжвоєнної епохи, що євроінтеграційні проєкти ніколи не сприймалися цілісно провідними державами (існували розбіжності в критеріях і баченні);
3. З методологічної точки зору, враховуючи актуальність проблеми, доцільно об'єднати різночасову еволюцію ідеї європейської інтеграції в єдину систему, визначивши домінуючу роль у цьому контексті інтеграційних процесів першої половини XX ст.

Історичний аналіз показує, що об'єднання Європи тривалий та різнобічний процес, який, до речі, триває і дотепер. Проте основний фундамент європейських організацій було закладено саме у 20-х – 30-х роках XX ст. Без цього фундаменту перехід на наступні етапи формування європейських союзів та установ був би неможливим.

Наші пошуки не є повністю завершені. Перспективою подальших досліджень може бути розглядання впливу «європейської ідеї» на розвиток окремих країн, їх стану в минулому та сучасності, оскільки Європа у зв'язку зі світовими глобалізаційними процесами й досі формується. Прогнозування майбутньої ситуації в європейських державах, векторів розвитку країн є одним із напрямів перспективних наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Brugmans H. Idée Brugmans, 1918 – 1965. Bruges:De Tempel, 1966. 315 p.
2. Coudenhove-Kalergi R. Paneuropa-Verlag, 1931. 32 S. Zugrifismodus [Електронний ресурс]. URL:

http://www.evce.eu/obj/informationsschrift_von_richard_coudenlove_kalergi_uber_die_paneuropa_bewegun_1931-de-77a879c1-4612-b774-a714e50cd153.html
3. Coudenhove-Kalergi R. Paneuropa. Ein Vorschlag. Neue Freie Presse. Morgenblatt. 1992. №20903. Zugrifismodus. [Електронний ресурс]. URL: http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=19221117&zoom=33
4. Coudenhove-Kalergi R. Pan-Europa. Ein. Paneuropa-Verlag.Wien. Leipzig, 1923. 167 S.
5. Coudenhove-Kalergi R. Paneuropa, 1922 bis 1966. Wien: Herold, 1966. 139 S. Zugrifismodus: [Електронний ресурс]: URL: http://www.evce.eu/obj/richard_coudenlove_kalergi_paneuropa-de-dd7105al-251c-4f7c-9b69-3e881c423eb6.html
6. Curcio C. Eurupa, storia di un`idea. Torino:ERI, 1978. 596 p.
7. Documents on the History of European Integration. W .Lipgens, W. Loth. Berlin, New York (NY): de Gruyter, 1984-1991. 4 vol.
8. Duroselle J.B. L`Europe, histoire de ses peoples. Paris: Perrin, 1990. 705 p.
9. Duroselle J.B. L`idée d`Europe dans l`histoire. Paris:Denoël, 1965. 34 p.
10. Final Protocol of the Locarno Conference, 1925 9and Annexes), together with Treaties between France and Poland and France and Czechoslovakia. The American Journal of International Law 1926. №1. Vol. 20, Supplement: Official Documents. pp. 21-33. [Електронний ресурс]. URL: http://www.jstor.org/stable/2212881
11. Gollwitzer H. Europabild und Europagedanke. München: Beek, 1951, 464 S.
12. Hay D. Europe:the emergence of idea. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1968. 151 p.
13. Lipgens W.A. History of European Integration: 1945-1947. Oxford:Clarendon press 1982. 723 p.
14. Richard H., Burritt E. Gilpin C. Report of the progceedings of the second general Peace Conrgress(August 1849, Paris); Henry R., Elihu B. Report of the proceeding of the second general Peace Congress, held in Paris, on the 22nd, 23rd and 24th of August 1849, Comp, from authetntic documents. London: 1849. 120 p. [Електронний ресурс]. URL: http://hdl.handle.net/2027/hvd.32044080093537
15. Report of the proceedings of the Third general peace congress, held in (August 1850, Frankfort). London. 1851. 77 p. [Електронний ресурс]. URL: http://hdl.handle.net./2027/mdp.35112104514197
16. Rougemont D. de. Vingt-huit-siecles d`Europe. Paris: Payot, 1961. 427 p.

17. Sully Maximilien de Béthune duc. Sully`s Grand design of Henry IV. From the Memoirs of Maximilien de Béthune duc de Sully (1559-1641) with an intro. By D.Ogg. London: Sweet& Maxwell, 1921. 56 p. [Електронний ресурс]. URL: https://arhive.org/strem/sullysgranddesig00sullrich#page/n3/mode/2up
18. Noel-Baker P. The Geneva protocol: for the pacific settlement of international disputes. London: P.S. King & Son, Ltd, 1925. 228 p.
19. Белоусова З.С. План Бриана и позиция СССР в свете новых документов. *Новая и новейшая история*. 1992. №6. С. 47-46.
20. Бочарова Е. Средневековые проэкты европейского единства. [Електронний ресурс]. URL: http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-98.html
21. Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. М.: Новое литературное обозрение, 2003. 560 с.
22. Гюго В. Собрание починений в 15 тт. Т. 15. М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. 827 с.
23. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. К.: Основи, 1999. 903 с.
24. Европейский манифест 1 мая 1924 г. *Европейский альманах. История. Традиции. Культура*. М.: Наука, 1991. С. 111 – 119.
25. История Европы. Т. 5. От Французской революции конца XVIII века до первой мировой войны. М.: Наука, 2000. 667 с.
26. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX – початок XXI ст. Навч. посіб. 2-ге вид., без змін. В.Ф. Салабай, І.Д. Дудко, М.В. Борисенко, М.П. Чуб. К.: КНЕУ, 2008. 368 с.
27. Кант И. Сочинения в шести томах. Т. 6. М., 1966. 743 с.
28. Кашкин С.Ю., Четвериков А.О., Калиниченко П.А. Право Европейского Союза: учебное пособие (отв. ред. С.Ю. Кашкин). М.: Проспект, 2011. 274 с.
29. Кембаев Ж.М. Правовые аспекты эволюции идеи единой Европы. *Право и Политика*. 2011. №10. [Електронний ресурс]. URL: http://nbpublish.com/view_post_98.html
30. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу: навч. посібник. К.: Товариство «Знання», КОО, 2002. 381 с. [Електронний ресурс]: URL: http://pidruchniki.ws/15840720/pravo/vstup_do_prava_yevropeyskogo_soyuzu_-_kemz_v
31. Копійка В.В. Європейський союз: Досвід розширення і Україна. К.: Юрид. думка, 2005. 448 с.

32. Європейський Союз: історія і засади функціонування: навчальний посібник. В. Копійка, Т. Шинкаренко; за ред.. Л.В. Губерського. К.: Знання, 2009. 751 с.
33. Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України: Навчальний посібник. В. Говоруха, В. Бульба, Ю. Сурмін та ін.; За заг. ред. академіка НАН України, д. т. н. В.П. Горбуліна. К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ»», 2006. 416 с.
34. Ржевська В. «Великий план», або проєкти Християнської республіки Генріха IV – М. де Сюллі як проєкт «Вічного миру для Європи». *Часопис Київського університету права*. 2012. №3. С. 372-375.
35. Світова та європейська інтеграція: Навчальний посібник. За заг. ред. Я.Й. Малика. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 540 с.
36. Смирнов В. Новейшая история Франции 1918-1975: Учебное пособие для студентов вузов. М.: Высшая школа, 1975. 376 с.
37. Утопический социализм: Хрестоматия. Общ. ред. А.И. Володина. М.: Политиздат, 1982. 512 с.
38. Цвєтков Г. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917-1945 рр.: навч. посібник. К.: Либідь, 1997. 232 с.
39. Чубарьян А. Европейская идея в истории. Взгляд из Москвы. М.: Междунар. отношения, 1983. 352 с.
40. Чубарьян А. Европейская идея в истории. Проблемы войны и мира. М.: Междунар. отношения, 1987. 325 с.
41. Эррио Э. Из прошлого: Между двумя войнами. 1914-1936. М.: Издательство иностранной литературы, 1958. 772 с. [Електронний ресурс]. URL: http://militera.lib.ru/memo/french/herriot_e/index.html

Вільховий Юрій, Романенко Владислав

ЛЕНД-ЛІЗ ДЛЯ СРСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ СТРАТЕГІЧНИХ ПОСТАВОК ТА ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ

Друга світова війна була одним із найбільш резонансних факторів новітньої доби. Її причини та уроки є предметом палких дискусій дослідників сучасності. Ця війна була періодом глобальної трансформації міжнародних відносин, які отримали масу новацій. Одним із активно досліджуваних аспектів цієї війни було питання ленд-лізу – військової допомоги США своїм союзникам (насамперед СРСР і Великобританії). У контексті реалій сьогоднішньої українсько-російської війни, розглядаючи роль США та інших партнерів України, проблема ленд-лізу набуває особливої актуальності для сьогодення.

Друга світова війна – це насамперед війна коаліцій. Держави, які були до війни суперниками, змогли не просто поєднати зусилля, а організувати взаємодію на якісно іншому рівні: були створені спільні координаційні органи, на регулярних конференціях визначалася загальна стратегія, також успішно реалізовано проєкт економічної платформи союзу – ленд-лізу. В історіографії існують суперечливі оцінки ленд-лізу: з одного боку, поставки виконували рятівну роль і були «зброєю перемоги», а з іншого боку – як лише «4% радянського виробництва».

Варто зазначити, що дослідники почали порівнювати і пов'язувати систему ленд-лізу часів Другої світової війни і механізм сучасних поставок США і країн НАТО Україні для протидії російській агресії. Розглядаючи сучасний ленд-ліз у розрізі допомоги США Україні під час українсько-російської війни та проблематики його доставки, ми прагнемо, насамперед, зрозуміти кінцеву, стратегічну мету допомоги. Обсяги постачань американської зброї в рамках ленд-лізу напряму залежать від фінансових можливостей України, які через війну наразі обмежені. І хоча повірена у справах США в Україні Крістіна Квін запевняє, що ленд-ліз не призведе до появи якогось шаленого боргу після війни, на цьому етапі США віддають перевагу постачанню Україні матеріально-технічної допомоги, озброєнь і боєприпасів до них за рахунок коштів власного федерального бюджету.

Так, у рамках відповідного закону США Україна наразі отримує безпекову та оборонну допомогу за трьома програмами: «Ініціатива сприяння безпеці України» (Ukraine Security Assistance Initiative, USAI), «Зовнішнє військове фінансування» (Foreign Military Financing, FMF)

та «Поповнення запасів зброї США» (Replenishment of U.S. weapons stocks). Взаємодія за цими програмами відбувається на безоплатній основі та, на відміну від програми ленд-лізу, не передбачає відшкодування з боку України вартості наданих озброєння, військової техніки і боєприпасів. Також американська сторона була ініціатором створення Контактної групи з оборони України, в роботі якої нині беруть участь 50 країн. Проте, це сучасний формат союзницької допомоги Україні. Для того, щоб витримувати коректність суджень, зрозуміти принципи і критерії надання тієї ж американської допомоги Україні, слід більш заглибитись у дослідження історичних аспектів і прецедентів цього явища.

Аналізуючи питання поставок озброєнь у сучасній російсько-українській війні дослідники серед головних проблем визначають їх кількість, якість і своєчасність. Досить часто на ці параметри впливає організація доставки, стан, мобільність і безпека транспортних комунікацій. В окремих випадках ці характеристики стають головними в системі постачання озброєнь. Досить важливими є і комунікації доставки. Наприклад, для Росії і України життєво важливою є Чорноморська транспортна комунікація. Проте, через позицію Туреччини, цей важливий шлях комунікації наразі є не актуальним для обох воюючих сторін. Це у свою чергу має свої плюси і мінуси.

У нашій невеликій розвідці ми розглядаємо проблеми стратегічних поставок для СРСР у роки Другої світової війни за системою ленд-лізу, оцінюємо їх ефективність через призму дослідження транспортних військових (морських і повітряних) комунікацій. Саме організація транспортування вантажів за ленд-лізом, якість охорони транспортних комунікацій були важливими факторами, що сприяли вчасності і ефективності союзницької допомоги.

Так, у роки Другої світової війни захист морських комунікацій був одним із найважливіших завдань Військово-Морського флоту. Особливо велику увагу їм приділяло командування Північного флоту, для якого оборона зовнішніх і внутрішніх комунікацій протягом усієї війни залишалася найголовнішою. Для її забезпечення нерідко використовувалися основні сили флоту [29, Ф. 497, оп. 13].

До початку війни на Північному морському театрі було обладнано засобами радіотехнічного та візуального спостереження лише район головної бази флоту – Кольська затока та підходи до неї. На устаткування операційної зони флоту, довжина узбережжя якої сягала 4500 миль, території малонаселеної і необжитої, з суворими кліматичними умовами, були потрібні значні зусилля. Тому вже

24 червня 1941 р. в Іоканці було сформовано військово-морську базу (командир капітан 2-го рангу А. Діанов). Для її прикриття з моря було встановлено дві чотирьохдульні батареї калібром 100 і 130 мм. У серпні 1941 р. було сформовано Біломорську військову флотилію (командувач контр-адмірал М. Долінін), яка була оперативно підпорядкована Північному флоту. Однією з основних її завдань було забезпечення безпеки плавання кораблів та транспорту у межах флотилії, особливо в Арктику і назад [12, с. 363].

Німецьке командування для порушення перевезень на Північному морському театрі широко використовувало авіацію, надводні кораблі та підводні човни. Авіація противника найактивніше діяла на комунікаціях уздовж Кольського півострова і завдавала ударів по Мурманську, Архангельську та Іоканці.

Німецькі надводні кораблі робили періодичні набіги на радянські комунікації. Відомий гітлерівський адмірал Фрідріх Руге у своєму дослідженні «Війна на морі 1939–1945» писав: «У 1941 р. кілька набігів здійснили німецькі міноносці, а 1942 р. німецький важкий крейсер «Адмірал Шеєр» проникнув у Карське море, де потопив криголамний пароплав «Сибіряков» і обстріляв порт Діксон». У вересні 1942 р. важкий крейсер «Адмірал Хіппер» та чотири есмінці виставили мінні загородження на різних ділянках колії до Архангельська. З 1942 по 1944 р. кілька підводних човнів діяли біля входу до Білого моря, в районі Нової Землі та Карського моря. Частина їх взаємодіяла з німецькими літаками дальньої дії, яких постачала пальним, і потопила низку невеликих суден. Крім того, вони ставили міни біля входів у гавані та у важливих проходах [20, с. 258].

У 1941 р. противник використав п’ять-шість підводних човнів, які діяли біля Кольського узбережжя та Горла Білого моря. У 1942–1944 роках кількість підводних човнів противника на Північному морському театрі збільшилася до 20–25, а у 1945 р. досягла 37 [13, с. 225]. Вони проникли в Карське море, де активно діяли проти арктичних комунікацій.

Для порушення радянських арктичних морських комунікацій гітлерівське командування широко використовувало мінну зброю, яка застосовувалась надводними кораблями, підводними човнами та авіацією. Враховуючи важливість та велику довжину північних морських комунікацій, у серпні 1941 р. у складі Північного флоту було сформовано Біломорську флотилію, головним завданням якої стало забезпечення морських комунікацій в Арктиці [29, Ф. 497, оп. 13 арк. 3-4]. У серпні 1942 р. була створена Новоземельська військово-морська

база (губа Белушья, командир капітан 1-го рангу Д. Жмакін), у березні 1944 р. – Карська (о-ів Діксон, командир капітан 1-го рангу З. Кісільов). Для прикриття баз та відстійних пунктів на всьому Північному морському театрі за всю війну було встановлено 80 берегових батарей, загальною кількістю 293 гармати калібром від 76 до 180 мм [22, Ф. 2, оп. 1, арк. 1-2].

Командувач Північним флотом у роки війни адмірал А. Головко так писав у спогадах «Разом із флотом» про цей період захисту внутрішніх морських комунікацій: «Щоб перешкодити проникненню гітлерівців у Карське море, треба було тримати під наглядом простір шириною в кілька сотень миль» [11, с. 208].

Створення Біломорської флотилії та нових баз дозволило більш рівномірно розподілити сили на Північному морському театрі війни (ПМТ). Сторожові кораблі та тральщики стали базуватися на Іоканці, до складу флотилії було передано бригаду тралення та інші судна, мобілізовані від цивільних відомств. На час операцій захисту арктичних конвоїв до складу флотилії включалися також кораблі інших ланок флоту.

На початок війни Північний флот мав всього сім сухопутних і чотири морських аеродроми. У ході війни було побудовано вісімнадцять сухопутних та сім морських аеродромів, у тому числі по чотири сухопутні та морські аеродроми в арктичних районах ведення військових дій [11, с. 209].

Як бачимо, захист морських арктичних сполучень здійснювався проведенням цілої низки заходів для створення сприятливого режиму в зоні військових дій (дообладнання новими постами спостереження та зв'язку, береговими артилерійськими батареями, захищеними якірними стоянками, організація розвідки та спостереження, дозорної служби та всіх видів оборони) та конвоюванням транспортів. Конвоювання було основним способом захисту морських перевезень, оскільки відкритий характер військових дій, величезні його розміри та нестача сил прикриття серйозно ускладнювали створення сталого оперативного режиму. Переходи конвоїв здійснювалися переважно у порядку повсякденної бойової діяльності, що зумовлювалося, головним чином, недостатньою кількістю транспорту та необхідністю систематичних перевезень військових та народно-господарських вантажів. Лише у тих випадках, коли потрібно було в стислі терміни забезпечити перехід великої кількості транспорту або особливо цінних суден (на півночі – насамперед криголамів), планувалися та

проводилися операції із захисту морських перевезень бойовими кораблями флоту [8, с. 157].

У цих операціях використовувалися значні сили Біломорської флотилії та проводилися спеціальні заходи щодо посилення оперативного режиму (безпосередньої охорони суден на морі, прикриття конвоїв від можливих ударів надводних кораблів противника, його сил та ін.).

Необхідність проведення таких операцій виникла вже наприкінці 1941 р., коли потрібно було вивести з Арктики в Біле море скупчені там після завершення арктичної навігації конвої.

Для проведення першої подібної операції було залучено всі сили Біломорської флотилії та значну частину сил Північного флоту, у тому числі ескадрені міноносці та авіацію. Враховуючи стислі терміни виведення суден у зв'язку з льодовою ситуацією, що швидко погіршувалась, і активні дії сил противника на підходах до Горла Білого моря, перехід суден планувався за етапами: Карське море – протока Югорський Шар, протока Югорський Шар – Бугрино, Бугрино – Архангельськ. До протоки Югорський Шар транспорти прямували самостійно або під охороною сторожових кораблів «Дежнєв» та «Літке», у міру виконання своїх завдань. Звідси до рейду Бугрино на о-ві Колгуєв вони переводилися групами по три-чотири судна в охороні одного-двох тральщиків Північного загону. Рейд Бугрино, усамітнений і не прихований для повітряної розвідки супротивника, був обраний пунктом формування конвоїв, які мали здійснювати переходи через найнебезпечніші райони до Білого моря. Для забезпечення переходів на цьому етапі в Архангельську заздалегідь були зосереджені 2 ескадрені міноносці, 10 тральщиків і 5 сторожових кораблів. Організація переходу конвоїв була наступною. На момент прибуття в Бугрино чергової групи з трьох-чотирьох транспортів, сюди з Архангельська приходила група кораблів охорони, формувався конвой, який слідував потім у Архангельськ. Для супроводу конвоїв були вжиті заходи щодо посилення оперативного режиму повітряної розвідки, налагоджено пошук підводних човнів та мін, тралення основних фарватерів [8, с. 174].

За час операції кораблями флотилії було проведено двадцять один пошук німецьких підводних човнів, кожен із яких тривав від 2 до 4 діб. Авіація Біломорської флотилії та Архангельського військового округу (з Мезенської авіагрупи полковника І. Мазурука) з метою розвідки та пошуку підводних човнів здійснила вісімдесят вильотів. Для прикриття

конвоїв з повітря в Горлі Білого моря винищувачі з аеродрому Поной здійснили 22 вильоти [8, с. 174].

У підвищену готовність було приведено кораблі прикриття району переходу, рятувальні судна, всі берегові та повітряні сили Біломорської флотилії. Усе це сприяло успішному виконанню завдання. Усього за час операції, що тривала з 19 жовтня до 27 грудня 1941 р., було проведено 12 конвоїв. Більшість складалася з трьох-чотирьох транспортів, що конвоюються двома сторожовими кораблями чи тральщиками. Найбільш цінні судна – криголами – конвоювалися есмінцями. З Арктики у Біле море було виведено 35 транспортів, 5 криголамів та кілька інших суден [22, Ф. 2, оп. 1, арк. 52].

Операцію було виконано успішно, без втрат, незважаючи на те, що противник у цей період активно діяв у районі переходу конвоїв. Німецькі підводні човни під час операції виявлялися 36 разів. За день до початку операції, 13 жовтня, підводним човном противника біля мису Городецький було потоплено транспорт «Аргунь», який не мав охорони [29, Ф. 497, оп. 15, арк. 1-2]. Авіація противника проводила систематичну розвідку та завдавала бомбові удари по Іоканці та кораблям, які перебували у дозорі. Так, 2 листопада 1941 р. 9 літаків Ju-88 скинули 34 бомби на Іоканку, пошкодивши СКР-76, що стояв на рейді. 13 листопада 1941 р. літаки противника атакували сторожові кораблі СКР-78 і СКР-28, які перебували на варті біля мису Фадєєва. 25 листопада 1941 р. ці кораблі несли варту у північній частині Білого моря разом зі сторожовиком «Бриз» (командир – лейтенант Б. Кірєєв). «Бриз» виявив у надводному положенні на дистанції 550 м підводний човен противника. Сторожовий корабель негайно дав повний хід і, відкривши артилерійський вогонь пішов в атаку. Зробивши п’ять пострілів, з яких були помічені два прямі влучання в корпус, корабель через три хвилини після виявлення підводного човна таранив його, а потім, розвернувшись, скинув ще кілька глибинних бомб. Ворожий підводний човен був потоплений [15, с. 145].

Складні льодові умови, нестача кораблів охорони, відсутність належного досвіду щодо організації забезпечення переходу такої великої кількості суден призвели до того, що операція тривала більш ніж два місяці. Управління силами здійснював особисто командувач Біломорської флотилії через свій штаб із Архангельська. Північний флот отримав перший бойовий досвід планування та проведення операцій із захисту своїх морських перевезень, що дозволило у 1942 р. здійснити ще більшу операцію. Треба було вивести з Арктики близько сорока суден і забезпечити перехід від Діксона до Полярної групи

бойових кораблів Тихоокеанського флоту (лідер ескадрених міноносців «Баку», есмінці «Розумний» і «Розлючений»), що прямували до Північного флоту у складі експедиції особливого призначення «ЕОН-18». На той час ситуація на Північному морському театрі значно ускладнилася. Німецькі підводні човни у перші місяці 1942 р. проникли в Карське море, а вже у серпні німецько-фашистське командування спеціально для перехоплення наших конвоїв направило до Карського моря два підводні човни та важкий крейсер «Адмірал Шеєр» [30, Ф. 503, оп. 15, арк. 21]. У протоках кораблі супротивника виставили мінні загородження. Командуванням Північного флоту та Біломорської флотилії було прийнято рішення організувати спеціальну операцію щодо виведення кораблів із Арктики. Загальне керівництво операцією здійснював командувач Північного флоту віце-адмірал О. Головко, а безпосереднє її виконання покладалося на командувача Біломорською флотилією віце-адмірала Г. Степанова[25, Ф. 767, оп. 2, арк. 22].

Операція проводилася у два етапи: перший – забезпечення переходу експедиції від Діксона до Кольської затоки, другий – забезпечення переходу криголамів та транспортів з Карського моря до Білого (частково в губу Белушша на Новій Землі). Штаби Північного флоту та Біломорської флотилії ретельно спланували операцію. Для забезпечення виведення суден та кораблів у районах Нової Землі та Карського моря було зосереджено 46 надводних кораблів і 1 підводний човен – усі боєздатні кораблі Біломорської флотилії та частина сил Північного флоту [25, Ф. 767, оп. 2, арк. 22].

У зв'язку зі збільшеною підводною та мінною небезпекою у східних районах театру пунктом формування конвоїв було обрано Югорський Шар. З метою маскування проведення конвоїв планувалося здійснити за фарватерами, які зазвичай не використовувалися морськими судами. Були передбачені значно більші, ніж у 1941 р., заходи оперативного забезпечення – за обсягом та районом проведення. Значно посилилася повітряна розвідка, пошук підводних човнів та мін, виставлялися додаткові дозори у новоземельських протоках та Горлі Білого моря, було організовано постійну охорону якірної стоянки в Югорскому Шарі [26, Ф. 982, оп. 20, арк. 22].

Для оперативного прикриття у підвищену готовність приводилася частина бомбардувальної та мінно-торпедної авіації флоту та два есмінці. З Полярного до північного краю Нової Землі висилався підводний човен для виявлення та атаки надводних рейдерів та підводних човнів супротивника, які пробували зайти у Карське море. Прикриття кораблів експедиції почалося з моменту виходу їх із

Діксона. У протоці Югорський Шар воно було посилено, а на підходах до Кольської затоки кораблі були зустрінуті дивізіоном ескадрених міноносців Північного флоту та успішно проведені у Полярному. У Карському морі кораблі йшли за 9-бального шторму, а в Баренцевому – за вітру до 7 балів і поганої видимості. Це значно завадило проводити атаки підводних човнів противника [26, Ф. 982, оп. 20, арк. 22].

Переходи транспортів до Діксона забезпечували СКР-10 («Літке») та мінний загороджувач «Мурман». Від Діксона до Югорського Шара транспорті кораблі переходили групами чисельністю трохи більше 5 суден групи у охороні 3 тральщиків Новоземельської бази.

У Югорскому Шару відбувалося формування конвоїв для подальшого курсу в Біле море та губу Белушша. Охорону суден на останньому, найбільш складному етапі переходу здійснювали есмінці, тральщики та інші кораблі.

Основною небезпекою в операції виявились міни супротивника. 11 жовтня 1942 р. СКР-23 («Мусон»), перебуваючи на варті у протоці Маточкін Шар, підірвався на міні і затонув. 14 жовтня при виході з Югорського Шару в губу Белушшу першого конвою у складі 6 транспортних кораблів та 3 тральщиків підірвався на міні та згодом затонув транспортний корабль «Щорс». Вважаючи, що транспорт атакований підводним човном, кораблі охорони зробили бомбометання району, що викликало вибух ще двох мін. Стало зрозуміло, що противник замінував західний вхід у протоку Югорський Шар. Рух конвоїв тимчасово було припинено. Тільки 21 жовтня із закінченням тралення західного входу в протоку, коли було витралено десять мін, рух конвоїв відновився [28, Ф. 11, оп. 1, арк. 21].

З середини листопада через важку льодову обстановку в Югорському Шарі конвої йшли через Карські ворота. 23 листопада в районі Мадоха біля Канінської землі на міні підірвався криголам «Мікоян», але залишився на плаву і дійшов до бази. Як бачимо, загалом операція пройшла успішно. У складних льодових умовах при великій мінній небезпеці було проведено 10 конвоїв у складі 32 транспортних кораблів та 6 криголамів. Крім того, цією операцією було забезпечено перехід з Арктики у Баренцеве море 3 бойових кораблів «ЕОН-18» та одного гідрографічного судна. Втрати склали 1 транспортний та 1 сторожовий корабель, криголам «Мікоян» отримав ушкодження [28, Ф. 11, оп. 1, арк. 35-38].

У 1943 р. операції із захисту морських перевезень отримали розвиток. Найбільшими і повчальними стали операції з виведення криголамів в Арктику влітку 1943 р. та їх повернення з Арктики до

Білого моря у листопаді 1943 р. Перша з них була проведена в період з 17 червня по 5 липня 1943 р. Її завданням було попередити появу німецьких підводних човнів у Карському морі, зробити перехід у такі терміни, щоб зустріти лід після проходу Карської брами і уникнути необхідності конвоювання криголамів у Карському морі. Виконання операції було покладено на Біломорську флотилію, посилену на час її проведення 5 ескадрильними міноносцями, 2 тральщиками, 2 катерами та 6 літаками Пе-3.

Перехід вирішено було здійснити двома конвоями. Перед виходом першого конвою проводилася посилена розвідка у районі проведення операції, пошук кораблів та літаків противника, підводних човнів та мін за маршрутом руху конвою. З 13 по 16 червня літаки МБР-2 щодня двічі на добу з аеродромів Лахта, Моржівець, Іоканка, Нар'ян-Мар проводили ретельну повітряну розвідку [28, Ф. 11, оп. 1, арк. 50]. 13 тральщиків провели контрольне тралення всього шляху. Тралення велося групами одночасно на чотирьох ділянках із розрахунком закінчувати його за 6 год. до підходу конвою на кожній ділянці. Якірних мін витрачено не було, але було виявлено та знищено 39 плаваючих мін. Для прикриття конвою від можливого нападу морських сил противника із західного напрямку командування Північного флоту розгорнуло 3 підводні човни, 2 підводні човни, 2 есмінці та авіація флоту перебували в готовності з метою перехоплення та знищення виявлених ворожих кораблів. Перший конвой БА-4 у складі 3 криголамів в охороні 2 есмінців, 2 сторожових кораблів, тральщика і мінного загороджувача під командуванням командувача Біломорської флотилією контр-адмірала С. Кучерова вийшов з Архангельська 17 червня 1943 року. Конвой прикривали підводні човни, а за курсом попереду здійснювали розвідку протичовнові літаки. У Горлі Білого моря охорона була посилена лідером «Баку», 2 есмінцями та 2 катерами-мисливцями, що дозволило на найбільш небезпечній ділянці шляху використовувати 10 кораблів охорони та 3 криголами. У районі мису Канін Ніс літаки та есмінці виявили та атакували ворожий підводний човен [23, Ф. 353, оп. 19, арк. 10-14].

З Карського моря кораблі охорони повернулися в головну базу, а криголами самостійно прибули на Діксон. Таким же чином було організовано перехід і другого конвою (2 криголами в охороні лідера «Баку», 3 есмінці, 1 тральщика та 2 катери-мисливці). Командиром конвою був призначений командир бригади есмінців капітан 1-го рангу

П. Колчин. Більшу частину шляху конвой йшов у тумані, тому літаки не могли здійснювати протиповітряну та протичовнову оборону.

Операцію з виведення криголамів в Арктику було проведено успішно на відміну від операцій перших років війни, коли льодова ситуація все більше ускладнювала дії сил Північного флоту. У цій та наступних операціях командування флоту вміло використало льодові умови для безпечного проведення суден. Операція вигідно відрізнялася від попередніх ретельнішим плануванням, чітким управлінням, сильною безпосередньою охороною (у тому числі і літаками) та оперативним прикриттям.

Якщо у попередніх операціях конвоювання здійснювалося за етапами, то у цій (і наступних) застосовувалося часткове конвоювання з посиленням на найбільш небезпечні ділянки [23, Ф. 353, оп. 19, арк. 56].

Наприкінці 1943 р. Північний флот провів операцію з виведення криголамів з Арктики «АБ-55». Планувалося забезпечити перехід криголамів через міновані противником райони в зоні активних дій його підводних човнів, що потопили незадовго до цього кілька суден у Карському морі.

Враховуючи важливість поставленого завдання, загальне керівництво операцією здійснював командувач Північного флоту віце-адмірал А. Головко, який перебував з оперативною групою штабу флоту в Архангельську. Безпосереднє управління конвоєм було покладено на командувача Біломорської флотилії контр-адмірала С. Кучерова, який прибув у бухту Тіксі на один із криголамів.

Для забезпечення та прикриття конвою підводні човни Північного флоту були розгорнуті на позиціях уздовж узбережжя Норвегії, посилена повітряна розвідка, велися пошук підводних човнів противника, вартова служба та тралення в протоці Карські Ворота та Горлі Білого моря. Крім цього у підвищену готовність в Іоканці були приведені два есмінці на випадок необхідності посилення охорони конвою та перехоплення кораблів противника за даними розвідки. У головній базі флоту Полярному в тригодинній готовності знаходилися три підводні човни для маневреного використання за даними розвідки, а 50% всієї ударної авіації флоту (торпедоносців та бомбардувальників) тримали у двогодинній готовності до вильоту для удару по надводних кораблях противника [23, Ф. 353, оп. 19, арк. 56].

Щоб уникнути підриву суден на мінах та утруднити дії підводних човнів противника, перехід планувалося здійснювати великими глибинами і максимально можливо у льодах. Для маскування всі

радіограми на криголам передавалися ланцюжком раціями полярних станцій на адресу гідрографічного судна «Мурманець», який позначав флагманський корабель.

Враховуючи складну льодову ситуацію в Карському морі, що утруднювала дії підводних човнів супротивника, з Тіксі до мису Неупокоєва криголами йшли самостійно, а від мису Неупокоєва – в охороні 2 кораблів, сторожового корабля «Дежнєв» та мінного загороджувача «Мурман». Для забезпечення переходу криголамів на найнебезпечнішій ділянці Усть-Кара – Карські Ворота – Горло Білого моря охорона була посилена спочатку 4 новими тральщиками типу АМ, а від Карських Воріт – бригадою ескадрених міноносців (лідер «Баку» та 5 есмінців). Це дозволило створити подвійну лінію охорони і відбити всі атаки підводних човнів противника [23, Ф 353, оп. 19, арк. 12].

Особовий склад кораблів охорони самовіддано боровся з підводним противником. Так, о 10 год. 44 хв. 16 листопада тральщик Т-114 гідролокатором виявив підводний човен і атакував її з бомбардувальника. П'ять бомб вибухнуло поруч з підводним човном, з його паливних цистерн на поверхню почало виділятися паливо. Особовий склад верхніх бойових постів тральщика спостерігав носовий край підводного човна. Через декілька хвилин із цим підводним човном встановив контакт гідролокатором і атакував його глибинними бомбами ескадрений міноносець «Гучний». Після нього знову вийшов в атаку тральщик Т-114. На поверхні моря з'явилися великі масляні плями, повітряні бульбашки, спливли дошки [23, Ф. 353, оп. 19, арк. 174-175]. Під час однієї із атак ворожого підводного човна, коли Т-114 зробив залп із бомбомета, одна з бомб упала на палубу тральщика. Вибух міг заподіяти йому серйозні ушкодження та вивести з ладу багато особового складу. Не роздумуючи, старшина 1-ї статті С. Баталов та головний старшина А. Проценко кинулися до бомби та встигли викинути її за борт.

Особливістю операції було вміле використання радіозв'язку, що забезпечило її таємність. За час курсу командир конвою надіслав лише три радіограми, та й ті з чужими позивними, малопотужним передавачем із використанням берегових рацій як «посередників».

Останньою великою операцією із захисту арктичних комунікацій був вивід криголамів з Арктики в 1944 р. При плануванні, підготовці сил і проведенні цієї операції було враховано весь досвід попередніх операцій, особливо 1943 р.

У цей період у Карському морі діяла група з 6 німецьких підводних човнів, до складу яких входив підводний човен «Грейф», що потопив у

серпні транспорт «М. Раскова» та кілька кораблів охорони [15, с. 160]. Західнонімецький дослідник Другої світової війни Ю. Ровер зазначав: «Найнебезпечнішим було використання німцями нових торпед «Цаункеніг» і «ТАТ», частка яких у 1944 р. припадає на п'ять із шести потоплених човнами в Арктиці кораблів і суден» [19, с. 203].

У зв'язку з підводною небезпекою, що зросла, виділялися більші сили охорони, які починали діяти безпосередньо від краю льоду в Карському морі і поступово нарощувалися у міру зростання підводної загрози. Докладніше було розроблено всі питання забезпечення операції. Загальне керівництво операцією командувач Північним флотом залишив за собою, безпосереднє керівництво здійснював командувач Біломорської флотилією віце-адмірал Ю. Пантелєєв. Загін криголамів очолив начальник штабу Біломорської флотилії контр-адмірал В. Боголепов. Закінчивши проведення конвоїв у морі Лаптєвих, криголами «Сталін» та «Північний вітер» зосередилися у протоці Вількицького. 20 жовтня 1944 р. контр-адмірал В. Боголепов на мінному загороджувачі ЗМ-60 та сторожовому кораблі СКР-19 вийшов з Діксона для зустрічі криголамів та підготовки їх до переходу в Архангельськ [27, Ф. 542, оп. 5, арк. 15].

Зустріч відбулася 23 жовтня біля острова Самоти. До 17 листопада конвой АБ-15 маневрував у льодах, проводячи навчання зі спільного плавання та відбиття атак підводних човнів. 17 листопада біля краю льоду в Карському морі криголамів зустріли перші ескортні загони у складі 1 ескадреного міноносця, 5 тральщиків «АМ» та 5 великих мисливців. Через побоювання атак підводних човнів противника «перебудову в протичовновий ордер було зроблено в «млинцевому льоду». Відразу після виходу конвою АБ-15 на чисту воду ескадрений міноносець «Діяльний» (командир – капітан 3-го рангу П. М. Гончар) виявив і атакував підводний човен ворога [27, Ф. 542, оп. 5, арк. 15].

Конвой із настанням темряви змінив курс і відірвався від супротивника, тому упродовж ночі з 17 на 18 листопада підводних човнів виявлено не було. Вдень 18 листопада на підході до Карських Воріт конвой «АБ-15» був атакований німецькими підводними човнами. Виявляючи їх, кораблі охорони негайно переходили до атаки, не допускаючи проникнення підводних човнів усередину конвою. При їх виявленні криголами ухилялися від головного курсу і збільшували хід до 18 вузлів. Досягти успіху противнику не вдалося [24, арк. 13-15].

19 листопада 1944 р. об 11 год. на виході з Карських Воріт відбулася зустріч конвою з другим ескортним загоном – лідером «Баку» та 6 ескадреними міноносцями, які посилили охорону, утворивши

зовнішню лінію. На лідері «Баку» був присутній командувач Біломорської флотилією віце-адмірал Ю. Пантелєєв, член Військової Ради контр-адмірал В. Ананьїч та похідний штаб.

На найнебезпечнішій ділянці переходу 2 криголами супроводжували 20 бойових кораблів. Це була найсильніша безпосередня охорона за всю війну, і не тільки на Півночі, але і на всіх радянських морських театрах [27, Ф. 542, оп. 5, арк. 4, 27]. Подальший перехід кораблів здійснювався у 9-бальний шторм, що не дозволило німецьким підводним човнам продовжити атаки конвою. 23 листопада конвой «АБ-15» без втрат прибув до Молотовська (нині Сєвєродвінськ). Для повітряного прикриття конвою на переході, пошуку підводних човнів і перед початком операції було здійснено повторне розгортання авіації на аеродроми східної частини Північного морського театру. Усього виділялося 46 літаків, ще шість знаходилося у резерві. Проте несприятливі метеоумови ускладнили розгортання та використання авіації. Літаки зробили всього 37 вильотів для розвідки, пошуку підводних човнів та мін, причому лише 20 листопада у пошуку підводних човнів і мін брало участь 14 літаків [24, Ф. 832, оп. 7, арк. 4-5, 18]. У небезпечних через міни районах (Карські Ворота, Горло Білого моря) аж до проходу конвою проводилося контрольне тралення фарватерів, були посилені корабельні варти за маршрутом переходу конвою кораблями, здатними вести ефективну боротьбу з підводними човнами [24, Ф. 832, оп. 7, арк. 19, 20]. У вузлових пунктах використовувалось до 6 аварійно-рятувальних суден.

Передбачалися всі можливі заходи для маскування. Кораблі вночі йшли без вогнів і не подавали жодних світлових сигналів. На переході в Баренцеве море дотримувалося повне радіомовчання [12, с. 291]. З настанням темряви та світлого часу доби конвой змінював курс. Виділення сильної охорони, продумана організація сил, ретельна їх підготовка, чітке управління загонами суден забезпечили безпечний перехід криголамів.

За героїзм, виявлений у боротьбі з ворогом, понад 4 тис. офіцерів, старшин та червонофлотців були нагороджені орденами та медалями. Більшість біломорців отримали медалі «За оборону Радянського Заполяр'я». Тральщики флотилії Т-32 і Т-110, що найбільш відзначилися, були нагороджені Орденом Червоного Прапора. Такої ж високої відзнаки в 1943 р. удостоївся ескадрений міноносець «В. Куйбишев». Подвиги моряків-біломорців, як і всіх воїнів-північноморців, не слід забувати нащадкам [14, с. 180-182].

В Арктиці діяли шістнадцять криголамів і криголамних транспортів. У роки війни наскрізне плавання Північним морським шляхом здійснили тридцять суден (зокрема, дев'ять криголамів, три бойові кораблі). Два транспорти були потоплені німецькими підводними човнами. Порівняно успішну боротьбу із противником у західному секторі Північного морського шляху забезпечили сили та засоби Північного флоту, бойовий склад якого тільки з надводних кораблів (без бойових катерів) виріс із вісімнадцяти (1941 р.) до ста десяти одиниць (1944 року).

Зросли й сили, що діють безпосередньо в Арктиці, у західному секторі Північного морського шляху. Так, до складу Карської ВМБ, до навігації 1944 р. входили чотири сторожових корабля (з них три спеціальної будови), двадцять тральщиків, з яких лише сім були колишніми рибальськими траулерами, а решту отримали за ленд-лізом, у тому числі найсучаснішого типу АМ; десять великих мисливців, а також двадцять чотири бойові катери американської будови [14, с. 180-182].

Отримала Карська військово-морська база (ВМБ) і свою авіацію – щойно сформований 44-й змішаний авіаполк, до складу якого увійшла й розвідувальна авіаескадрилья, укомплектована човнами типу «Каталіна». Варто наголосити на одному із важливих аспектів функціонування Північного морського шляху – бойового співробітництва країн антигітлерівської коаліції, що вкрай актуально пам'ятати сьогодні. До початку війни ніхто і розраховувати на британські та американські кораблі не міг. Наприклад, частка іноземних суден серед ескортних кораблів у складі Північного флоту була особливо значна. На момент завершення Другої світової війни таких на Півночі виявилося: дев'ять есмінців із сімнадцяти, сімнадцять тральщиків із тридцяти семи, тридцять три великих мисливця за підводними човнами із сорока одного. Водночас слід зазначити, що найбільших збитків у Арктиці СРСР зазнав від німецьких підводних човнів. Крім того, що вони торпедами та артилерією потопили тринадцять суден та сім бойових кораблів, так у своїх двадцяти чотирьох виходах на комунікації СРСР вони виставили в західному секторі Північного морського шляху чотириста п'ятдесят чотири донні неконтактні міни, на яких підірвалися і потонули ще три транспортні судна та два бойові кораблі. За минулі сімдесят років мінна зброя стала ще могутнішою і підступнішою [14, с. 180-182].

Як було зазначено вище, на півночі діяли переважно флот і авіація. Якщо історія проведення північних конвоїв вивчена досить детально,

проблемі застосування авіації в Арктиці практично не приділялося уваги. Відразу ж зазначимо, що йдеться не про опис бойових дій окремих авіаційних частин, а про комплексне дослідження застосування ВПС на тій ділянці фронту, де діяли ВПС Північного флоту та Карельського фронту (пізніше 7-а повітряна армія).

Особливий інтерес для дослідників має перебіг бойових дій у Заполяр'ї не тільки на суші, а й у повітрі. Перший масований авіаудар із німецьких аеродромів у Норвегії було завдано вже 25 червня 1941 р. Перший наліт Люфтваффе на аеродроми радянських ВПС відбувся лише 29 червня. У літньо-осінній кампанії 1941 р. як фронтова, так і морська авіація сконцентрувала свої зусилля на прикритті та підтримці радянських військ. Тихохідним гідролітакам доводилося виконувати функції бомбардувальників, а винищувачам – штурмовиків. 26 липня 1941 р. В. Черчілль в особистому посланні Й. Сталіну повідомив, що його Кабінет Міністрів вирішив передати СРСР на потреби для організації оборонної техніки: 400 літаків Р-40 «Воргаук Томагавк», 3 млн. пар взуття, жерсть, упряж, гуму, вовну. З 29 вересня по 1 жовтня 1941 р. у Москві пройшла тристороння конференція союзних держав, одним із результатів якої стало зобов'язання Великої Британії та США щодо постачання 3600 бойових літаків упродовж наступних 9 місяців. У свою чергу, таке зобов'язання вимагало створення ефективних ланцюгів їх транспортування [18, с. 259].

Один із таких маршрутів, яким слідували літаки, пролягав через східні райони СРСР. Експерти запропонували три варіанти маршруту авіаперегону з Аляски до Радянського Союзу. Перший з них – Північним морським шляхом (вздовж узбережжя Чукотського, Східно-Сибірського, Карського, Баренцева морів і моря Лаптєвих), другий варіант передбачав політ з Аляски до Комсомольська-на-Амурі через півострів Камчатка. Держкомоборони вибрав третій варіант: Аляску – Красноярськ. Загальна протяжність маршруту авіаперегонів мала становити близько 14 тис. км. З них: близько 3 тис. км – від авіазаводів США через територію Канади до Аляски; 6,5 тис. км – від Аляски до Красноярська; майже 4 тис. км від Красноярська до європейського театру бойових дій. При цьому було враховано ряд вигод і переваг.

По-перше, більшу частину року над майбутньою повітряною трасою панували антициклони, що зумовлювало суху погоду влітку та морозну та ясну зиму. По-друге, мінімальну тривалість польоту над водною поверхнею (більше через Берингову протоку, ширина якої в найвужчому місці становить 86 км). По-третє, великі населені пункти, де можна було побудувати аеропорти чи злітно-посадкові смуги або

реконструювати існуючі, розділили всю довжину траси на приблизно однакові ділянки. По-четверте, місто Красноярськ було зручним і оптимальним пунктом призначення, оскільки знаходилося на Транссибірській магістралі, що дозволяло надалі транспортувати літаки, крім власного пересування, ще й залізничним транспортом. Це економило авторесурс авіаційних двигунів та зменшувало ризик втрати літаків під час їх подальшого польоту до європейської країни [2].

Поряд із позитивними сторонами використання повітряного шляху в цьому напрямку, необхідно виділити ряд істотних труднощів. До них слід віднести те, що восени 1941 р. між Красноярськом і Чукоткою були не тільки мінімальні запаси аеродромів, але також злітно-посадкові смуги, засоби радіозв'язку, матеріально-технічного, навігаційного та метеорологічного забезпечення, не кажучи вже про ангари для обладнання, житлові та комерційні приміщення для пілотів. Коли начальник метеорологічної служби штабу ВПС інженер-підполковник В. Сперанський звернувся до Головного управління гідрометеорологічної служби РСЧА із проханням посприяти в оперативному отриманні матеріалів кліматичної характеристики майбутніх ділянок маршруту та аеродромів. Він отримав відповідь: «що управління відповідними матеріалами не володіє, бо зображення маршрутів та аеродромів в одному кліматичному описі пошкоджено». Перед початком війни повітряні польоти в райони майбутнього маршруту були надзвичайно рідкісним явищем і здійснювалися найбільш підготовленими пілотами полярної авіації за допомогою гідролітаків і літаків із шасі [2].

9 жовтня 1941 р. була опублікована постанова Державного комітету оборони № 739с «Про повітряну лінію Красноярськ-Велен», згідно з якою Головне управління цивільного повітряного флоту (ГУ ЦПФ) було зобов'язане до 30 грудня 1941 р. розробити і відкрити зазначену «повітряну лінію із проміжними аеродромами в Киренську, Якутську, Берелеху, Анадирі». Населені пункти Марково, Сеймчан, Зирянка, Олемкінськ, які були виведені з-під контролю Головного управління Північного морського шляху і «Дальстрою» НКВС, визначалися як резервні ділянки вище названої повітряної лінії [17].

Ці завдання покладалися, зокрема, на військову поліцію, яка долучалася до обслуговування особового складу, приміщень, техніки, палива та автотранспортного парку. Великий вклад у цей процес зробив Д. Чусов, начальник планово-економічного відділу Державіаслужби, який раніше працював у Східно-Сибірській цивільній авіації. Адміністрація, яка добре знала місцеві умови, керувала будівництва

авіалінії. Якщо якутська місцевість була більш-менш заселеною і відомою, то будівництво дороги велося в малонаселеній або безлюдній місцевості. Пошуки нових аеродромів в основному проводилися із повітря за допомогою літака-шукача ЛІ-2 (ліцензійна радянська копія американського транспортного літака Douglas DC-3). В окремих випадках шукачів доводилося направляти для обстеження певної місцевості десантуванням з парашутами. За умов наземного способу пошуку використовувалися оленячі та собачі упряжки, які пересувалися на лижах та власним ходом. Відстань для визначення місця розташування кожного нового аеродрому становила від 400 до 700 кілометрів [17].

У той же час учасники експедиції дуже залежали від оперативності і достовірності метеорологічних даних і можливості підтримувати радіозв'язок із землею, оскільки в цих регіонах було дуже мало метео- і радіостанцій. Вивчивши весь маршрут, штаб повітряної траси вирішив змінити кінцевий пункт, так як вивчення погодних і гідрологічних умов переконало в непридатності останніх пунктів маршруту – Уеллена (через часті тумани) і Анадир (через болотисту тундру). Кінцевою точкою маршруту стало селище Уелькаль, розташоване на узбережжі Берингового моря, приблизно на півдорозі між Уелленом і Анадирем. Недалеко (за чукотськими мірками) від Уелькала, біля села Марково, в гірській улоговині було вирішено побудувати резервний дублюючий аеродром. Особливістю створення колії було її будівництво у виключно стислі терміни із залученням місцевих трудових ресурсів, «у тому числі силами в'язнів ГУЛАГу – спецспоруда НКВС № 218» [17]. Будівництво велося на вічній мерзлоті, в складних погодних умовах низьких температур.

Великі труднощі створювала і логістика. Дуже часто повітряним транспортом доводилося перевозити будівельні матеріали, транспорт, будівельну техніку, паливо, продукти харчування. Уелькаль, який був розташований на березі моря, мав можливість перевозити вантажними кораблями, але часті шторми в цьому районі ускладнювали розвантаження кораблів. Так, дерев'яні балки для будівництва злітно-посадкової смуги довелося скидати прямо в море, яке своїми хвилями викинуло їх на берег, розкидавши на кілька кілометрів уздовж берегової лінії. Цікаво, що злітно-посадкова смуга, побудована з цих балок, функціонувала до 1962 р. [17].

Для будівництва аеродромів на території Сибіру спочатку зі США морським шляхом доставлялися металеві решітки для злітно-посадкових смуг, техніка, будівельні матеріали, паливо, продукти.

Відчутно не вистачало будівельно-транспортної техніки. Станом на осінь 1942 р. будівельно-ремонтні роботи та перевезення по шосе забезпечували 9 тракторів, 17 автомашин, 15 бензоколонок і бензобаків, 10 водонафтових станцій. Починаючи з 1943 р., в порту Анадир був організований флот плавбази з 23 самохідних барж, який, використовуючи системи річок Лена, Колима і Анадир, забезпечував продовольством і паливом ключові аеродроми маршруту Аляска-Сибір (АЛСИБ). Вже в листопаді 1941 р. почалася реконструкція діючих аеродромів: у Красноярську подовжено 2 злітно-посадкові смуги, розширено й обладнано стоянки літаків; в Якутську оновлено інфраструктуру аеродрому. У Кіренську, Сеймчані та Уелкалі аеродроми були побудовані «з нуля» до осені 1942 р.. Саме ці 5 авіабаз взяли на себе всю складність у перегоні літаків [9, с. 48].

Крім аеродромів базування необхідно було побудувати мережу резервних і аварійних аеродромів в Алдані, Олекмінську, Оймяконі, Берелеху, Марково, Бодайбо, Вітімі, Усть-Маї, Хандизі, Зирянці, Анадирі. На початку серпня 1942 р. за наказом заступника наркома оборони СРСР армійського комісара І рангу Ю. Щаденка було утворено Красноярське управління повітряних шляхів, із місцем дислокації м. Якутськ. Командир – полковник І. Мазурук. Також було створено Військове представництво ВПС Червоної Армії в м. Фербенкс (Аляска). Командиром був (з вересня 1942 р.) полковник М. Мачин, який на той час очолював 207-му змішану авіаційну дивізію. Було створено 1-шу авіаційну бригаду авіаперегонів у складі: однієї ескадрильї лідерів «Бостон МК ІІІ» (6 груп по 2 екіпажі); один змішаний авіаполк літаків В-25 «Мітчелл» і «Бостон МК ІІІ» у складі однієї ескадрильї В-25 «Мітчелл» і 4 ескадрилей «Бостон МК ІІІ». Також створили два авіаполки літаків Bell P-39 «Airacobra» і P-40E «Kittyhawk», які мали у складі по 8 ескадрилій кожен. Місцем дислокації було визначено Красноярськ. Командир – підполковник М. Романов [9, с. 48].

Для формування 1-ї бригади було задіяно особовий склад 185-го, 416-го, 187-го, 41-го винищувальних і 561-го і 794-го бомбардувальних авіаційних полків, які в той час входили до складу Волховського, Воронезького, Сталінградського фронтів. Також до першої бригади приписувався Архангельський військовий округ. Управління персоналу ВПС до 15 вересня 1942 р. повинно було відібрати і підготувати 284 екіпажі для перегонної авіаційної бригади (серед них 12 екіпажів В-25 «Mitchell», 112 екіпажів «Boston МК ІІІ», 160 екіпажів Bell P-39 «Airacobra» і P-40E «Кіттіхоук»). З Далекосхідного фронту до

складу бригади було виділено 30 екіпажів льотчиків-винищувачів і 30 екіпажів льотчиків-бомбардувальників, які мали досвід польотів у складних метеоумовах і вночі [9, с. 50].

З дальньої авіації було переведено 10 екіпажів, зі складу Головного управління Північного морського шляху – 3. З авіаційної групи, яка керувала літаками з Ірану, було 7 екіпажів із досвідом польотів на B-25 «Mitchell» і 10 – з досвідом польотів на «Boston MK III». Підвищені норми харчування були встановлені для пілотів-перегінників і персоналу аеропорту маршруту АЛСИБ. Проте фактично була сформована 1 перегінна дивізія (командир – полковник І. Мазурук (1942–1944), а потім генерал-майор О. Мельников (1944–1945)). До кінця 1942 р. «штат дивізії налічував 681 льотчика, у тому числі командирів бомбардувальників – 78, винищувачів – 95, командирів транспортних літаків – 26, інших льотчиків – 25, штурманів – 59, бортпровідників – 123, технічного персоналу – 275» [9, с. 50]. Льотчик М. Лейфман згадує, що для маршруту Фербенкс-Уелькаль намагалися відібрати досвідчених пілотів Цивільного повітряного флоту і полярної авіації. Для ділянки Уелькаль-Сеймчан добирали кадри із морської авіації та фронтовим досвідом, «а в інші полки спеціальний відбір не проводився, могли взяти пілота, який щойно закінчив авіаційне училище» [9, с. 50].

Для утримання мережі аеродромів, які використовувалися для організації польотів, додатково залучалося понад 2 тис. особового складу, половина з яких були фрілансерами. Основним місцем розташування радянської військової місії та бази пілотів перегінників на Алясці був обраний аеропорт Ледд Філд поблизу м. Фербенкс, хоча спочатку головним претендентом була авіабаза Маркс Філд. Від неї довелося відмовитися, оскільки вона розташовувалася в зоні ураження японської авіації (влітку 1942 р. японська армія висадила десант і захопила Алеутські острови). Радянський гарнізон на Алясці складався з двох військових частин: 1-го перегінного авіаційного полку і військово-приймальної бази.

До складу полку входили льотчики та борттехніки, а штат бази формувався за рахунок інженерно-технічного складу, відділу спеціального зв'язку та господарської служби. Начальником гарнізону був начальник бази, в обов'язки якого входили: «підготовка та прийом літаків; передача їх льотчикам полку; технічне забезпечення польотів через аеродроми на американській ділянці маршруту; прийом, облік і відправлення вантажів, прийом і відправлення пасажирів; господарське забезпечення діяльності полку та бази; проведення переговорів з

представниками армії США щодо реалізації вищезазначених питань» [2]. База ВПС Ледд Філд (Фербенкс) була найкраще обладнаною авіабазою на Алясці і майже повністю використовувалася для обслуговування перегонів літаків. Її інфраструктура включала 4 великі опалювальні ангари, кожен із яких міг вмістити понад 60 літаків, командну вежу, клуб, кінотеатр, двоповерхові дерев'яні будинки для льотчиків і гуртожитки для обслуговуючого персоналу.

На аеродромі було побудовано дві злітно-посадкові смуги, кожна з яких мала довжину 1500 метрів і ширину 50-60 метрів. Усі під'їзні шляхи до аеродрому були заасфальтовані або залиті бетонним розчином. Авіабаза в Номі була менш обладнана і використовувалася виключно як проміжний пункт для польотів літаків на Чукотку. [2]

Американські пілоти 7-ї льотної групи Аляскинського крила транспортного командування забрали літаки із заводів розташованих у Сіетлі, Баффало та поблизу Ніагарського водоспаду і доправили їх до початкової точки АЛСИБ – міста Грейт-Фоллз (штат Монтана). Після цього було зроблено переліт через територію Канади на Аляску. Аляскинське крило було за кількістю приблизно як радянська авіаційна дивізія і складалося з трьох ескадрилій (1 полк). Кожна ескадрилья мала чотири авіагрупи, у кожній з яких працювало від 7 до 12 пілотів. Крім того, американська система перегонів була наскрізною – один пілот мчав на одному літаку по всьому маршруту (на відміну від радянської системи перегонів, яка була естафетною).

На Ледд Філд літаки приймалися радянською стороною, при необхідності місцеві майстерні ремонтували їх і наносили радянські розпізнавальні знаки. З метою забезпечення матеріально-технічного постачання, перекидання персоналу та спрощення логістики на американській стороні АЛСИБ, уряди США та Канади підписали угоду про будівництво військової дороги Аляска-Канада – сухопутного маршруту, що з'єднує міста Доусон-Крік (в канадській провінції Британська Колумбія) і Дельта-Джанкшн (розташоване на Алясці за 160 км на південь від Фербенкса і з'єднане з останнім шосе Річардсон) [1].

Угода передбачала будівництво та утримання дороги за рахунок американського бюджету та її повну передачу під юрисдикцію Канади через 6 місяців після закінчення війни. Канадці дозволили безмитне перевезення цим маршрутом людей, товарів і обладнання; безкоштовне використання місцевих матеріалів для будівництва доріг, а також звільнення робітників від канадських податків. Інженерно-будівельний корпус США почав роботу в березні 1942 р.. Першими дорогою

пройшли військові геодезисти, а пізніше в Доусон-Крік прибуло 7 полків інженерних військ США чисельністю 11 тис. солдатів (переважно афроамериканців). У Каліфорнії для потреб будівництва доріг конфіскували річкові судна, локомотиви та необхідне дорожнє обладнання. Загальна вартість виконаних робіт склала 140 мільйонів доларів. США, побудували 133 мости, понад 800 водопропускних труб, середньодобова протяжність доріг становила 13 км. Будівельні роботи були закінчені 28 жовтня 1942 р. [1].

Дорога була здана в експлуатацію 1 грудня 1942 р. Для перевезення вантажів в інтересах АЛСИБ щодня використовувалося 1400 вагонів, які мали вантажопідйомність 10 т. Для навігаційного вдосконалення маршруту на всій його американській частині з інтервалом 100 миль була розгорнута мережа метеорологічних станцій і постів. Так само було і з системою радіомаяків, яка працювала цілодобово. Для спрощення організації перегонів маршрут АЛСИБ був розділений на 5 ділянок.

Перша, Фербенкс–Уелкал, протяжністю 1493 км. Маршрут пролягав долиною річки Юкон до міста Ном (860 км), а далі йшов через Берингову протоку і над тундрою Східної Чукотки (ще близько 700 км). Район польоту зазвичай характеризувався поганою погодою. Друга, Уелькаль–Сеймчан протяжністю 1450 км. Маршрут проходив по Центральній Чукотці та Колимському хребту. Третя, Сеймчан–Якутськ, протяжністю 1167 км. Маршрут проходив у високогірних умовах, через Верхоянський і Черський хребти. Пілоти тут використовували кисневі маски. Четверта, Якутськ–Кіренськ, протяжністю 1330 км. Маршрут пролягав по безлюдній тайзі. П’ята, Кіренськ–Красноярськ, протяжністю 960 км. Маршрут пролягав глухою тайгою, частково біля річки Лена [1].

У науковій літературі та публіцистиці, присвяченій проблемі АЛСИБ, поширена думка, що до складу перегінної дивізії входило 5 аналогічних авіаційних полків, кожен з яких обслуговував окрему ділянку траси. Насправді, це не зовсім так. Почнемо з того, що до складу дивізії в різний час входило 6 перегінних авіаційних полків (ПАП) під номерами 1, 2, 3, 4, 5, 7, а також полк транспортної авіації № 8 та «ескадрилья транспортної авіації на літаках Douglas C-47». Закріплення полку на окремій ділянці маршруту було умовним – все залежало від того, чи може ескадрилья продовжувати політ. Якщо ні, то пілоти автоматично продовжували перегони до наступного аеродрому.

1 ПАП – базувався у м. Фербенкс (Аляска). Командири: підполковник П. Недосєкін (1942–1943), полковник Н. Васін (1943–1945), майор К. Барченко (1945). За період з лютого 1943 р. по вересень 1944 р. командир полку Н. Васін особисто перегнав 52 винищувачі, налітавши 302 години. Організаційно полк складався з 2-х винищувальних (по 10 пілотів) і 2-х бомбардувальних (по 10 екіпажів) ескадрилій і 2-х екіпажів-керівників. Льотний екіпаж налічував близько 100 осіб, обслуговуючий і допоміжний персонал – близько 70 осіб. У січні 1943 р. полк було підпорядковано полковнику Мачіну, начальнику військового прийому ВПС на Алясці, у зв'язку з виділенням частини траси АЛСИБ Фербенкс-Ном-Уелкаль в самостійну ділянку [4, с. 143].

2 ПАП – базою визначено місто Хуелькаль (Чукотка). Командири: підполковник Н. Васін (1942), підполковник О. Мельников (1943–1944), підполковник М. Павленков (1944–1945). Командир полку М. Павленков, який брав участь у перегонах літаків з самого початку траси, восени 1944 р. був нагороджений орденом Леніна (за весь час роботи на трасі він брав участь у перегонах на 106 літаках марок В-25 «Мітчелл», «Бойовий літак Boston MK III», на ділянці протяжністю понад 1000 км, налітавши при цьому 570 годин).

3 ПАП – місцем базування було визначено місто Сеймчан (Магаданська область). Командири: підполковник Ф. Твердохлєбов (1942–1944), майор Б. Фролов (1944–1945). Полк обслуговував найскладнішу ділянку маршруту для польотів, яка пролягала над високогірними районами, льотчикам доводилося літати на великій висоті, в кисневих масках, при дуже низькій температурі. Це призвело до високої плинності льотчиків у полку – «за 3 роки в полк вступили 109 льотчиків, а покинули його 120 льотчиків». Незважаючи на ці обставини, за період із серпня 1942 р. до травня 1944 р. «майор Б. Фролов у складі полку в своєму районі АЛСИБу перегнав 155 літаків В-25 «Мітчелл», при цьому 147 разів – як командир групи, не допустивши аварії». За це його нагородили орденами Червоної Зірки та Вітчизняної війни 1-го ступеня.

4 ПАП – місцем базування було визначено місто Якутськ. Командири: підполковник П. Смоляков (1942–1943), підполковник І. Власов (1943–1945). Про окремі епізоди та факти діяльності полку можна дізнатися із «нагородного листа командира 4-го ПАП І. Власова від 11 вересня 1945 р.» –«... За час командування полком випущено 7021 літак» [4, с. 143].

Під час війни з Японією полк освоїв нові маршрути авіаційних перегонів на користь Далекосхідного і Забайкальського фронтів: Якутськ – Куйбишевка – Хабаровськ – Владивосток, Марково – Петропавловськ-на-Камчатці, Якутськ – Укурей довжиною від 1300 до 3000 км. «На цих напрямках особовим складом полку було перегнано 140 літаків Bell P-63 Kingcobra і Douglas A-20... За час перебування в дивізії підполковник І. Власов особисто перегнав 219 літаків, як керівник» [4, с. 143-145].

5 ПАП – місцем базування визначено місто Кіренськ (Іркутська область). Командири: підполковник П. Матюшин (1942–1944), підполковник І. Пронюшкін (1944–1945). На момент призначення командиром полку І. Пронюшкіна (квітень 1944 р.) у ньому була велика кількість льотних аварій і інцидентів, аморальних проступків і порушень дисципліни. У 1945 р. полк виконував польоти на Забайкальському і Далекосхідному фронтах (250 літаків Bell P-63 Kingcobra і Douglas A-20 перелітали за тими ж маршрутами, що і 4 ПАП) [9, с. 46].

7-й льотний авіаційний полк був сформований у лютому 1943 р. із найбільш досвідчених авіаторів для проведення льотного (з урахуванням американського досвіду) авіаперегону від Фербенкса до Красноярська. База цього підрозділу – Якутськ. Командир – майор І. Дроздов. У зв’язку з надзвичайно важкими умовами польотів і низькою ефективністю перегонів літаків на далекі відстані у травні 1943 р. полк було розформовано [9, с. 47].

У червні 1943 р. був сформований 8-й транспортний авіаційний полк. Його штатна чисельність становила 102 особи, а головним призначенням було – транспортування льотних екіпажів ПАП до місць пересадки літаків. Місце його розташування – Якутськ. Командир – підполковник В. Пущинський. Із листа про нагородження командира полку підполковника В. Пущинського орденом Вітчизняної війни можна дізнатися про основні показники його діяльності: «Перевезено 10 035 тонн імпортних і внутрішніх вантажів, 71 560 осіб льотного складу перегіннних полків і пасажирів. 420 літаків Douglas C-47 переправлено з Уелькаль до Красноярська і до Москви на відстань від 5000 до 10 000 км, виконано 7850 польотів із загальним нальотом 43548 годин, у тому числі 2439 годин на ніч, 2679 годин «сліпого» польоту, пройдено 7156 тис. км... Полк підготовлено та випущено до самостійного польоту на літаку С-47 у складі: командирів кораблів – 46 чол., другого пілота – 52 чол., борттехніків – 35 чол. , бортрадисти – 43 чол.» [12, с. 211-213].

Льотчики полку виконували спеціальні завдання із доставки особливо важливих пасажирів на територію СРСР та Аляски. Одна з ескадрилій полку (№ 7) брала участь у бойових діях проти японців влітку 1945 р., а її пілоти висаджували десанти в Харбіні та Мукдені, доставляли боєприпаси та пальне радянським військам [12, с. 211-213].

Транспортна авіаційна ескадрилья була сформована у квітні 1943 р. із 20 відібраних екіпажів Цивільного повітряного флоту і полярних льотчиків. Основне призначення – перевезення екіпажів перегінних полків на майданчики для прийому-передачі літаків, перевезення вантажів, перегін транспортних літаків Douglas C-47, що поставлялися в СРСР за системою ленд-лізу. У 1942 р. прийом літаків у Красноярську здійснював 45-й запасний авіаційний полк, який не мав достатніх сил та потужностей для обслуговування перегону такої кількості машин, тому в 1943 р. під Красноярськом, на аеродромі Ємельяново, було сформовано 15-ту авіаційну базу. У доповідній записці народного комісара зовнішньої торгівлі СРСР А. Мікояна зазначалося, що «за період із 7 жовтня 1942 р. до 1 серпня 1943 р. Красноярською повітряною трасою було перегнано 1235 літаків, з яких 1067 – вже здано військово-повітряним силам; на аеродромах траси перебувало 133 літаки; безповоротно втрачено – 35. Було зазначено, що в процесі освоєння траси та набуття необхідного досвіду пілотами є резерви для зростання кількості перегнаних літаків до 250–300 на місяць і зменшення аварійності на трасі» [12, с. 214-215].

За три роки перегону на радянській ділянці АЛСИБу було втрачено 44 літаки та загинуло 115 людей. Така велика різниця між кількістю втрачених літаків та кількістю загиблих льотчиків пояснюється тим, що до складу екіпажів бомбардувальників входило мінімум три пілоти: командир машини, штурман та стрілок-радист. Також були випадки загибелі транспортних літаків, які перевозили льотчиків до базових аеродромів (у листопаді 1942 р. під час зльоту розбився транспортний літак ЛІ-2, на борту якого перебувало 30 авіаторів зі складу 5-го ПАПу). На американському відрізку маршруту втрати літаків склали 133 машини (74 – у США, 59 – у Канаді). У наказі командира дивізії О. Мельникова від 24 червня 1944 р. було сказано «про льотні пригоди та аварії у полках дивізії», при цьому зазначено, що «причиною більш ніж 80% від їх загальної кількості є вина льотного і технічного складу…» [4]. Велика кількість поломок, аварій, вимушених посадок відбулася внаслідок «неприпустимої, інколи злочинної недбалості, неуважності, надмірної самовпевненості, зарозумілості льотчиків, які

виконували переліт, і більшою мірою залежала від керівного складу, який організував та керував перельотами» [4].

Найменша відмова техніки в польоті майже завжди означала смерть пілота, оскільки, по-перше, не завжди була можливість знайти майданчик для вдалого приземлення і, по-друге, навіть у разі вдалого приземлення існувала велика ймовірність потрапляння в безлюдний район. Випадки, коли знаходили ленд-лізівські літаки із рештками членів екіпажу, фіксувалися навіть у 1974 та 1981 рр. Так, «9 грудня 1942 р. під час перельоту через Верхоянський хребет пілот літака Bell P-39 «Airacobra» старшина Дьяков помітив падіння тиску мастила в двигуні. Незважаючи на можливість покинути літак за допомогою парашута, зумів здійснити посадку машини, після чого 10 днів провів біля літака, очікуючи на допомогу. Його врятували місцеві жителі, які вивезли на оленячій упряжці» [7].

В історичних публікаціях, присвячених темі АЛСИБу, наводяться інші дані, які дещо суперечать описаному вище. Зокрема вказується, що дана подія відбулася взимку 1943 р., а пілот провів біля свого літака в очікуванні евакуації 34 дні. Проте вже у листі про нагородження льотчика 4-го ПАПу старшини М. Дьякова орденом Червоного прапора (підписаного 22 березня 1943 р.) наводяться дата події – 9 грудня 1942 р. і лише 10 днів перебування біля літака [7]. Цей факт ще раз підтверджує нашу тезу про малодослідженість проблематики подій навколо АЛСИБу, а також необхідність додаткової перевірки фактів, які із плином часу міфологізуються та перетворюються на історичну «дійсність». У цьому контексті майже фантастичною здається історія, яка трапилася зі старшим лейтенантом К. Дем'яненком, штурманом ланки 1-го ПАПу [7].

У червні 1943 р., під час перегону літака-бомбардувальника над гірськими районами Аляски, він, начебто, випав із кабіни. Зумівши відкрити парашут, льотчик досить вдало приземлився, при цьому він втратив взуття. При собі мав пістолет з одним магазином і неповну коробку сірників. Негода не дозволила негайно організувати пошуково-рятувальну операцію, тому пілоту довелося кілька тижнів виживати одному у важкодоступному районі Аляски. Випадково один із льотчиків, що пролітали над районом зникнення К. Дем'яненка, побачив залишки його парашута, про що негайно повідомив своєму керівництву, а те, у свою чергу, повідомило начальнику радянського гарнізону. Після обльоту місцевості було встановлено місцезнаходження пілота, якого негайно евакуювали за допомогою аварійно-рятувального комплекту та гідролітака [7].

На сайті «Подвиг народу» є нагородний лист штурмана 1-го ПАП К. Дем'яненка від 4 вересня 1943 р. про представлення до ордена Червоної Зірки, де зазначено: «Відмінний штурман, грамотний і дисциплінований командир. За час перебування в 1-му ПАП перевів 30 літаків з території Аляски в СРСР і керував 10 групами. До 1-го ПАП тов. Дем'яненко працював на маршруті Басра-Кіровабад, де перегнав 13 літаків і керував 6 групами. Учасник Вітчизняної війни. Має 26 бойових вильотів, з них 6 нічних, за які нагороджений орденом Червоного Прапора» [7]. Як бачимо, незважаючи на те, що нагородження відбулося після щасливого повернення льотчика, інформація про його пригоди на Алясці не потрапила до опису його особистого бойового шляху. Літаки були втрачені не тільки на маршруті Фербенкс – Красноярськ, а й під час їх подальшого перельоту на європейську частину СРСР. Так, у своїх спогадах командир ескадрильї 4-го ПАП В. М. Перов наводить випадок, коли з 21 літака, що летів за маршрутом Красноярськ-Свердловськ, лише 1 досяг пункту призначення, решта 20 розбилися через несприятливі метеоумови [7].

Невдовзі пріоритет у постачаннях авіації було надано залізничному способу транспортування (особливо для парку винищувальної авіації). Для цього літаки доставляли на аеродром Бармакой, розташований біля залізничної станції Бугач, де «від від них від'єднали крила, шасі та інші великогабаритні вузли, після чого їх законсервували та встановили на залізничних платформах. Таким чином кожні 10 днів за будь-якої погоди на потреби фронту відправлялося до 32 літаків» [7]. Як свідчать документи 1-ї Червонопрапорної авіаційної дивізії, «за роки війни красноярським повітряним трактом пролетіло 7908 літаків, зокрема 1355 бомбардувальників Boston MK III, 729 бомбардувальників Mitchell B-25 і 2616 винищувачів Bell P-39 «Airacobra», 2396 винищувачів Bell P-63 «Kingcobra», 47 винищувачів P-40 «Warhawk Tomahawk», 3 винищувачі P-47 «Thunderbol», 54 навчальні літаки AT-6 «Texan», 707 транспортних машин «Дуглас» C-47 і 1 транспортна машина C-46 «Коммандо»» [7]. За роками перегонів ці машини розподілялися наступним чином: «у 1942 р. – 114 одиниць; у 1943 р. – 2465; у 1944 р. – 3029; а за 9 місяців 1945 р. – 2300». Проте американський дослідник ленд-лізу Р. Джонс наводить дещо інші цифри: «загальна кількість літаків, отриманих радянською стороною за системою ленд-лізу, становила 14 018 одиниць (без урахування 185 гідролітаків PBN «Номад» і PBY «Каталіна»)» [7].

Якщо розглянути за маршрутами, то ця кількість розподілилася наступним чином. Питома вага АЛСИБ склала 56,53%; Іранський

коридор – 34,67%; Арктичні конвої – 8,8%. Маршрутом АЛСИБ проходили не тільки літаки, але й перевозилися різноманітні вантажі: військова техніка, золото, слюда, продукти харчування, медикаменти, лікарняне обладнання, дипломатична та звичайна пошта, протези, швейні голки та багато іншого. Послугами АЛСИБ користувалися наркоми М. Литвинов, В. Молотов, А. Мікоян, посли СРСР у США К. Уманський і А. Громико, посол США в Москві Е. Девіс, делегація. віце-президента США Г. Уоллеса.

Про маршрут АЛСИБ згадує у своїх спогадах і майбутній міністр закордонних справ СРСР А. Громико (у 1943 р. – посол СРСР у США): «Єдиним надійним шляхом з Москви до Вашингтона був той, що проходив через всю нашу країни: через Сибір, Далекий Схід – на Аляску, потім різко на південь до Канади і заходу США, а звідти – до американської столиці. Переліт в одну сторону тривав 5 днів»[6 с. 45]. На початку 1945 р. на маршруті було 4 аеровокзали та 5 пасажирських готелів. Пілоти маршруту виконували польоти для транспортування золота, нікелю та слюди з районів видобутку. Крім основної траси Красноярськ–Уелькаль, розроблено ще чотири її гілки: Якутськ–Хабаровськ (довжина – 1560 км); Магадан–Учур–Кіренськ (довжина – 2550 км); Анадир–Танюрер–Магадан (довжина – 1145 км). Після припинення поставок літаків у серпні 1945 р. почалося поступове розформування лінії, яка припинила роботу в жовтні того ж року [6, с. 46-49].

Проте створення потужної повітряної магістралі в північних широтах заклало основи для подальшого розвитку повітряного транспорту в суворих умовах Сибіру і Чукотки. За оцінками фахівців зазначалося, що автодром АЛСИБ був на 1946 р. найбільш підготовленим і технічно оснащеним на території Радянського Союзу, здатним забезпечити авіаперевезення в найближчі десятиліття. У 1987 р. колишній начальник Красноярського повітряного шляху, командир 1-ї Червонопрапорної супровідної авіаційної дивізії, заслужений полярний льотчик генерал-майор авіації І. Мазурук говорив: «Маршрут залишив слід не тільки в нашому житті, але і в долях держав. Аеродроми, техніка, досвід польотів відіграли важливу роль у післявоєнному освоєнні Аерофлотом Сибіру і Крайньої Півночі. Маршрут визначив регулярне повітряне сполучення в цих районах» [9, с. 101].

Як підсумок можна зробити висновок, що авіаперегони «Аляска-Сибір» відіграли значну роль в організації поставок авіаційної техніки за системою ленд-лізу. Крім свого основного призначення, АЛСИБ

виконувала також другорядні (допоміжні) функції – перевезення вантажів і пасажирів (у тому числі офіційних осіб) як між двома континентами, так і всередині країни. АЛСИБ заклав основу для розвитку мережі авіаційного транспорту у важкодоступних районах СРСР повоєнного часу. До тепер в історичній науці залишаються недостатньо вивченими та потребують дослідження питання, які повною мірою розкривають особливості функціонування повітряної траси: роль в'язнів ГУЛАГу в будівництві та забезпеченні життєздатності АЛСИБ; людські втрати (адже під час польотів гинули не лише пілоти, а й пасажири літаків, персонал аеропорту) та матеріальні збитки; побут, відпочинок, нагородження льотчиків і аеродромного персоналу [9, с. 101].

Досить часто можна зустріти запитання (особливо сучасних російських істориків і політиків) – чи так сильно потребував СРСР постачання за програмою ленд-лізу на рубежі 1941-1942 рр.? Відповідь одна – безперечно, потребував. І справа не в тому, що кількість озброєнь, матеріалів та обладнання, які надійшли, не могла задовольнити колосальні запити РСЧА та радянської промисловості. Дані про постачання англо-американської техніки, навіть з урахуванням показників на листопад 1942 р., не йдуть ні у яке порівняння з виробництвом вітчизняних зразків за ті ж терміни. Так, загально відомо, що за період із липня 1941 р. і до кінця 1942 р. у Радянському Союзі було вироблено 29,2 тис. танків та 29,9 тис. літаків без урахування наявних у військах до початку війни. Частка союзницьких поставок у загальному танковому та авіаційному парку Червоної Армії, таким чином, склала 14% та 10% відповідно. Така ситуація спостерігалася і з автотранспортом. 48 тис. вантажівок та джипів, отриманих СРСР за ленд-лізом до листопада 1942 р. співвідносяться із загальною кількістю вже наявних в армії до 22 червня, мобілізованих із народного господарства упродовж перших 18 місяців війни та вироблених за 1941-1942 рр. 597 тис. радянських автомобілів як 1:12. Тому дехто робить висновок, що постачання озброєнь зі США та Великобританії у аналізований період не зіграли тієї важливу роль, яку їм спочатку надавав уряд СРСР. Проте слід обов'язково враховувати фактор часу. СРСР відчував катастрофічну нестачу техніки і обладнання уже починаючи з серпня 1941 р., а гострота проблеми стала особливо відчутною у першій половині 1942 р. [9, с. 101].

Радянські статистичні показники виробленої і наявної техніки за червень 1941 – листопад 1942 рр., якими часто оперують дослідники,

принижуючи роль ленд-лізу, не враховують кількість швидкоплинних втрат СРСР, яких він зазнав від Німеччини, особливо у перший рік війни. Запити радянського уряду до союзників стосувалися найбільш важливих, дефіцитних, технологічних і високоефективних зразків озброєнь, стратегічних матеріалів. Ці озброєння і матеріали були незамінними для перших, найтяжчих місяців війни. Так, з одних лише Сполучених Штатів було доставлено вантажів вагою 1389 тис. тонн, де готова техніка, озброєння та боєприпаси склали лише 279 тис. т. Решта припадала на продовольство (321 тис. т.), метали, продукцію хімічної та нафтової промисловості (763 тис. т.).

Саме ці дорогоцінні матеріали сприяли активному розгортанню радянського виробництва на евакуйованих заводах. Це, часто, важило більше, ніж постачання виготовленої за кордоном готової техніки, сприяло успіхам РСЧА у переломній битві за Москву. Постачання союзників у 1941-1942 рр. дали можливість компенсувати недолік чи відсутність ряду необхідних для радянського військового виробництва видів продукції та сировини. Зокрема, йдеться про американські поставки сталі, міді, алюмінію, телефонного кабелю, шкіри, взуття для армії. Причому деякі види ленд-лізівських матеріалів мали просто безцінне значення. Наприклад, поки в країні не було налагоджено випуск металовиробів – пружин, сталевих канатів, стрічок холодної прокатки, спеціального дроту, сталевого катаного дроту, болтів, гайок, заклепок та дротяних цвяхів і труб – танкова та авіаційна галузі до літа 1942 р. в основному працювали на американських метизових поставках. Передача відповідно до постанови ДКО СРСР «Про збільшення випуску листового прокату з алюмінієвих сплавів № 150 НКАП в м. Ступіно» всього 40 імпортних верстатів вказаному заводу влітку 1942 р. за два місяці дозволила вивести його на проектні потужності. Так чи так, але Радянський Союз, незважаючи на своє невдоволення політикою партнерів у сфері постачання, охоче брав усе, що привозили судна до портів СРСР, і прагнув знайти вантажам ленд-лізу найкраще застосування. Це характерно навіть для повоєнного часу (згадаймо скільки років по війні у союзі користувалися студебекерами, віллісами тощо).

Таким чином, можна зробити аргументований висновок про те, що заниження ролі ленд-лізу в радянській історіографії було несправедливим, не мало історичної об’єктивності. Ленд-ліз посутньо допоміг СРСР вирішити надзвичайно болючі нагальні проблеми, особливо на певних етапах війни. Звести все до кінцевого порівняння обсягів випуску і постачань, відсотків неможливо. Для прикладу, із

сучасної російсько-української війни, можна навести американські поставки артилерійських систем HIMARS Україні. Їхній відсоток, в обсягах української, а тим більше російської артилерії, мізерний. Проте військовий (і економічний) ефект важко навіть оцінити. Аналогія зрозуміла. Проте історія і сьогодення, у контексті досліджуваного питання, єдині в тому, що ефективність поставок (ленд-лізу) дуже залежить і від їх своєчасності. Це було справедливо як для Другої світової війни, так і для теперішньої російсько-української війни.

Список використаних джерел

1. Alaska Highway history. URL: http://www.ast2.com/alaska_highway_history.htm
2. Americans and Other travel to Alaska. URL: http://www.pbs.org/wgbh/amex/gold/index.html
3. Bykofsky J., Larson H. The Transportation Corps: Operations overseas Center of Military History United States Army. Washington: D.C., 1990. P. 38.
4. Fisher R. The Alaska Highway: Papers of the 40th AnniversarySymposium. Kenneth Coates, ed. Vancouver: University of British Columbia Press, 1985. 208 p.
5. Kennan G.M.E., Harriman H.E. A Biography. Boston; New York, 1922. Vol. 1. P. 14.
6. Perras G. Franklin Roosevelt and the origins of the Canadian-American security alliance, 1933-1945: necessary, but not necessary enough. Westport, Connecticut: Praeger; London, 1998. P. 117.
7. Smith E. Valerie The Black Corps of Engineers and the Construction of the Alaska (ALCAN) Highway. Negro History Bulletin, Vol. 51, December 1993. URL http://www.questia.com/read/5000256496.
8. Вайнер Б. А. Северный флот в Великой Отечественной войне. М.: Воениздат, 1964. 277 с.
9. Воздушная трасса «Красноярск – Уэлькаль» («Аляска — Сибирь»): вчера, сегодня, завтра: материалы науч.-практ. конф. Красноярск, 2007. 121 с.
10. Горбунова Л.И., Кутаков Е.В., Шкарев Н.Ф. Небо без границ: очерки, воспоминания. Красноярск: Русская энциклопедия, 1995. 349 с.;
11. Головко А. Г. Вместе с флотом. М.: Воениздат, 1979. 285 с.
12. Замчалов А. Н. Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Л.: Морвоениздат, 1968. 469 с.
13. Козлов И. А., Шломин В. С. Краснознаменный Северный флот. М.: Воениздат, 1983. 327 с.

14. Крылов С.В. Воздушная трасса Аляска – Сибирь – фронт. *Военно-исторический журнал*. 2003. № 1. С. 47—51.
15. Мейстер Ю. Восточный фронт – война на море. 1941–1945 гг. М.: Вече, 2005. 480 с.
16. Негенбля И.Е. Аляска – Сибирь: Над тундрой и тайгой. Якутск: Бичик, 2005. 112 с.
17. Переписка И.В. Сталина с У. Черчиллем и К. Эттли (июнь 1941 – ноябрь 1945 г.) СПб.: Питер. 2015. 671 с.
18. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941 –1945 гг.: В 2 т. Т. 1. М.: Воскресенье, 2005. С. 406.
19. Ровер Ю. Субмарины, несущие смерть. Победы подводных лодок стран гитлеровской оси. 1939–1945 гг. М.: Центрполиграф, 2004. 416 с.
20. Руге Ф. Война на море. 1939–1945 гг. М.: Полигон Аст, 2000. 399 с.
21. Ржешевский О. А. Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии. Документы, комментарии. 1941-1945. М.: Наука, 2004. 564 с.
22. Северный флот в Великой Отечественной войне 1943a. Центральный военно-морской архив (ЦВМА). Ф. 2. Оп. 1. Экс. 1943 г. Д. 30.
23. Северный флот в Великой Отечественной войне 1944d. Центральный военно-морской архив (ЦВМА). Ф. 353. Оп. 19. Экс. 1944 г. Д. 11, 23.
24. Северный флот в Великой Отечественной войне 1944f. Центральный военно-морской архив (ЦВМА). Ф. 832. Оп. 7. Экс. 1944 г. Д. 52, 54.
25. Северный флот в Великой Отечественной войне 1944a. Центральный военно-морской архив (ЦВМА). Ф. 767. Оп. 2. Экс. 1944 г. Д. 18, 43.
26. Северный флот в Великой Отечественной войне 1944в. Центральный военно-морской архив (ЦВМА). Ф. 982. Оп. 20. Экс. 1944 г. Д. 19, 42.
27. Северный флот в Великой Отечественной войне 1944e. Центральный военно-морской архив (ЦВМА). Ф. 542. Оп. 5. Экс. 1944 г. Д. 20, 70.
28. Северный флот в Великой Отечественной войне 1944c. Центральный военно-морской архив (ЦВМА). Ф. 11. Оп. 1. Экс. 1944 г. Д. 34, 45.

29. Северный флот в Великой Отечественной войне 1942. Отделение Центрального военно-морского архива (ОЦВМА). Ф. 497. Оп. 13. Экс. 1942 г. Д. 36721.
30. Северный флот в Великой Отечественной войне 1943в. Отделение Центрального военно-морского архива (ОЦВМА). Ф. 503. Оп. 15. Экс. 1943 г. Д. 35451, 39059.

Порох Наталія

ІСЛАМСЬКА МОДЕЛЬ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНА ФОРМА МОДЕРНІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ІСЛАМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ІРАН)

Історичний перехід Ірану від середньовіччя до сучасності пов'язаний з пошуком ефективної моделі суспільного розвитку, урахуванням співвідношення культурно-релігійних традицій та інновацій. Вступ країни в нову культурно-господарську і державно-політичну епоху розпочався наприкінці XVIII ст., після тривалої перманентно-кризової цивілізаційної стагнації [22, с. 450]. Був започаткований новий особливий етап розвитку Ірану, впродовж якого визначилася його подальша еволюція: відбулося об'єднання країни під владою династії Каджарів (1796-1925 рр.), були сформовані сучасні державні кордони, зміцнилася роль Ірану як центру шиїтської опозиції у світі ісламу, особливо у послідовному обстоюванні власної самобутності в умовах посилення тиску з боку Заходу, передусім Англії і Росії (експансія Заходу призвела до примусового включення відсталої феодальної держави Каджарів до системи напівколоніального синтезу). На середину XIX сторіччя міцні (на перший погляд) засади іранського традиційного суспільства, налагоджена впродовж сторіч система господарства та державного управління, освячені релігією традиції суспільних відносин не могли зупинити розвиток у країні спорадичних паростків нового капіталістичного суспільно-економічного порядку. Під впливом воєнного, політичного та економічного натиску європейських держав на Іран відбулося певне прискорення процесів буржуазної еволюції, що викликало гостру соціально-політичну кризу в країні. Найбільш яскравим проявом цієї кризи став рух бабідів (1844-1852 рр.).

Причини погіршення внутрішнього становища Ірану пов'язані з дією таких чинників: феодальний сепаратизм (правителі більшості областей, особливо окраїнних, були майже незалежними князьками: хани Хорасану, Курдистану, Керману; загострення міжханської боротьби за «прикордонні території»; надмірні витрати держави на підтримку східних розкошів шахського двору і дворів ханів; катастрофічне погіршення матеріального становища переважної більшості населення; зростання кількості повстань селян ,ремісників, дрібних торговців, міської бідноти; смерть шаха Мохаммеда (1834-1848 рр.); поразка у війнах з Росією та підписання Гюлістанського (1813 р.) і Туркманчайського (1828 р.) кабальних договорів; існування

відповідної правової основи (режим капітуляцій) для посилення проникнення західноєвропейських держав в Іран (торгові договори Ірану з Францією 1708-1715 та 1845-1855 рр., англо-іранський договір 1763 р. про капітуляційні права англійців в Ірані та англо-іранські договори 1814 та 1841 рр. [12, с. 365].

Підписанням Іраном аналогічних договорів зі США (1856 р.), Бельгією, Данією, Голландією і Швецією (1857 р.) завершилося встановлення капітуляційного режиму. Країна була позбавлена можливості протистояти не тільки економічному, а й політичному натиску з боку країн Заходу. Ці договори були важливим інструментом поступового проникнення іноземного капіталу в Іран, що згубно впливало на всі сторони суспільно-економічного життя країни. Водночас контакти з колоніальними державами мали для іранського суспільства не лише негативні, а й позитивні наслідки. Залучення країни до світового ринку привело до посилення розвитку товарного землеробства, особливо тютюну. У деяких регіонах почали переважати посіви експортних технічних культур (бавовник, клещевина, опійний мак). Зростала зовнішня торгівля Ірану (вивіз бавовника, шовку, пшениці, рису , тютюну , обробленої шкіри та килимів). У другій половині XIX ст. суттєво зросла економічна і політична залежність Ірану від Англії та Росії, що призвело до встановлення напівколоніального статусу країни. Нестійкість зовнішньополітичного становища, поразки у війнах з Росією і у битві за Герат (1837-1856 рр.) свідчили про політичну кризу в Ірані.

Представники правлячої еліти у середині XIX ст. намагалися зреалізувати низку модернізаційних заходів, спрямованих на подолання відсталості країни (особливо у воєнному відношенні) та реформування адміністративно-державної структури. Пренатальна (внутрішньоутробна) стадія модернізації Ірану пов'язана з діяльністю уряду садразама (великого візира) Мірзи Тагі-хана (1848-1851 рр.), який як головнокомандувач іранської армії носив титул Амір Незама («князя армії»). Реформи були спрямовані на розв'язання найгостріших проблем внутрішньої і зовнішньої політики, пошук можливих шляхів зміцнення воєнного та економічного становища країни, забезпечення державного престижу. Тагі-хан намагався впровадити іранський варіант освіченого абсолютизму (модернізувати державне управління, зміцнити становище шаха, обмежити засилля цивільної влади та втручання духовенства у державні справи, сприяти культурному відродженню іранців) [5, с. 107]. Проголошені ним реформи передбачали скорочення чиновницького апарату та уточнення

обов'язків чиновників, встановлення розміру виплат членам шахської сім'ї, сановникам і чиновникам усіх рангів. Була здійснена перевірка податків, командного складу армії та комплектації військових підрозділів, скорочення кількості бестів. Водночас були вжиті заходи економічного характеру: засновано декілька фабрик з виробництва зброї, скла, текстилю, надавалася допомога ремісникам і першим іранським підприємцям. Значна увага приділялася ремонту зрошувальних систем та будівництву нових гребель на річках Каруна і Горгана; розширенню посівних площ, покращенню доріг, будівництву караван-сараїв і базарів, благоустрою міст. Була започаткована протекціоністська політика уряду щодо ремісницького виробництва, скасовані внутрішні митні кордони, заохочувалася розробка корисних копалин. Відбувалися певні зміни у системі освіти: відкрито світський навчальний заклад «Будинок наук» для підготовки військових, медиків, інженерів, музикантів, у якому викладали здебільшого європейські спеціалісти. В Ірані почала видаватися перша офіційна газета, відкрита типографія і державна лікарня, активізувалася перекладацька та видавнича робота [22, с. 408].

Перша спроба модернізації Ірану, спричинена посиленням тиску ззовні та бабідськими повстаннями як найбільшою загрозою для правлячої еліти, означала, що модернізаційний імператив від середини XIX ст. став імперативом державного, національного та цивілізаційного виживання країни. Однак реформи Амір Незама проходили вкрай повільно, були здебільшого поверхневими (навіть фрагментарними), постійно наштовхувалися на шалений опір не лише з боку феодалів і духовенства, а й з боку народних мас, які сприймали нововведення в країні як прояв впливу Заходу й Туреччини епохи Танзимату. Шиїтське духовенство, виступаючи проти «гяурських» реформ, розпалювало релігійно-патріотичні почуття іранців. Тагі-хан, намагаючись ідеологічно обґрунтувати необхідність створення сучасної армії, посилався на Коран і шаріат, але не зміг подолати інертність іранського традиційного соціуму. Крах реформаторської діяльності уряду Амір Незама був спричинений також підозріливістю нового шаха Наср ад-Діна, його побоюванням зростаючої популярності реформатора. Оскільки Тагі-хан був противником посилення іноземного впливу (передусім англійського й російського) на внутрішні справи та зовнішню політику Ірану, іноземні держави не підтримали його курс [12, с. 365]. На відміну від країн Заходу в Ірані не існувало внутрішніх передумов для переходу до інтенсифікації економіки, трансформації виробничих сил та виробничих відносин. Головним

чинником підвищення інтенсивності економічного розвитку залишалося лише покращення якості державного управління. Спроби економічної модернізації були пов'язані винятково з ініціативами державної влади.

Незважаючи на усунення Тагі-хана з політичної арени та його страту у січні 1852 р., започатковані ним реформи мали неабиякий вплив на представників тогочасної іранської еліти та їхніх наступників, сприяли подальшим спробам перебудувати на європейський лад державний апарат та армію, мали значний вплив на розвиток культури та національної самосвідомості іранців. У середині XIX ст. в Ірані (на відміну від інших мусульманських країн) відбулася перша спроба релігійної модернізації, пов'язана з можливістю шиїтської інтерпретації засадничих принципів ісламу і правом на іджтихад. Відповідно до ідеології бехаїзму проголошувалися деякі заходи щодо промислово-фінансової модернізації та використання європейського досвіду соціального розвитку.

Реформи Тагі-хана були початковою фазою адаптації іранського суспільства до умов індустріальної епохи у першій половині XIX ст. з характерною для неї захисною реакцією східної монархії на загрозу європейської експансії. Це відображалося у проведенні «реформ згори», спрямованих на виправлення стану справ, здебільшого на традиційних засадах. Запозичення досвіду Заходу мало спорадичний характер, а модернізаційні проєкти спиралися на феодальну основу, що свідчило про процес «охоронних реформ», спрямованих на збереження та зміцнення традиційного суспільства в умовах європейського колоніалізму.

Друга спроба реформ була здійснена в Ірані впродовж 1870-1880-х років з ініціативи шаха Наср ад-Діна (1848-1896 рр.). Це був період початкової модернізації країни, під час якого накопичувалися структурні елементи та регулятивні механізми, притаманні для капіталістичного суспільства, відбувалося усвідомлення правлячою та інтелектуальною елітою напівзалежної монархії необхідності переходу від охоронної модернізації до модернізації розвитку. Її характерними рисами був примусовий характер, формування багатоукладності, вестернізовані форми перетворень та секуляризації, еволюція у напрямі розбудови сучасної громадянсько-політичної держави.

Прискорення процесу перетворення Ірану в напівколонію Англії та Росії стало поштовхом до розвитку різних сфер економіки країни – торгівлі, землеробства, промисловості, банківської справи тощо. Водночас іноземні позики та концесії були перешкодою у розвитку

національної економіки, ставили її у все більшу залежність від іноземного капіталу. Модернізація Ірану вирізнялася стрибкоподіним характером, оскільки вона сприймалася винятково як запозичення технічних досягнень, що не супроводжувалися суттєвими змінами у національній системі культурно-релігійних цінностей. Цей процес залежав не стільки від об'єктивних потреб розвитку, скільки від такого суб'єктивного чинника, як бажання шаха проводити необхідні реформи. Реальна спроможність шахського уряду модернізувати країну значною мірою залежала від позиції вищого шиїтського духовенства, яке вкрай негативно сприймало будь-який іноземний вплив та виступало проти інновацій [20, с. 166].

За правління шаха Наср ад-Діна була продовжена політика реформ Тагі-хана: відбулася деяка модернізація державного ладу Ірану (створені нові міністерства, заснований Дім науки, проведена європеїзація одягу). Більш кардинальними були реформи уряду Мірзи Хусейн-хана (1870-1880 рр.). Вони охопили юридичну, воєнну та адміністративну сфери. Оскільки державна система країни спиралася на поєднання судової, воєнної та адміністративної влади, Хусейн-хан прагнув розподілити їх та створити сучасний централізований державний апарат європейського типу [18, с. 61]. Було реформовано іранську правову систему, підготовлено низку цивільних законів, впроваджено світські суди, незалежні від шаріату; реорганізовано Державну раду; вжиті заходи по боротьбі з корупцією, хабарництвом, зловживанням державних чиновників (створені особливі адміністративні контролюючі ради). Ці зміни сприяли стабілізації фінансової системи країни. Однак адміністративно-політичні заходи не були доведені до завершення, передусім через опір з боку шаха, вищої урядової бюрократії та духовенства. Зміцненню державної влади сприяла реорганізація армії (впорядкування її бюджету, впровадження постійного жалування для офіцерів, введення військової повинності за новою системою, оновлення підготовки офіцерського складу, будівництво воєнних підприємств).

Серед важливих реформ 1870-1880-х років було створення міністерств внутрішніх справ, пошти, телеграфу, освіти, юстиції, заснування світських шкіл для хлопців із заможних сімей. На жаль, оприлюднений Наср ад-Діном фірман про свободу особистості (захист майна і розвиток промисловості) так і не був зреалізований, оскільки наприкінці правління шаха внутрішньополітична ситуація в країні вкрай погіршилася. Це було спричинене падінням авторитету центрального уряду, посиленням впливу консервативних кіл на

політику шаха, особливо безініціативного і корумпованого оточення, духовенства, яке традиційно виступало проти будь-яких реформ або нововведень. У 1880 р. шах відправив у відставку уряд Мірзи Хусейн-хана. Його діяльність була останньою спробою прогресивних сил Ірану вплинути на соціально-економічний та політичний розвиток країни шляхом проведення реформ згори.

Незавершеність реформ призвела до відродження старих порядків іранської східної деспотії (посилення влади садр-азама (першого міністра), бюрократизація апарату управління, поглиблення децентралізації країни та сепаратизму губернаторів окремих провінцій, активізація іноземного проникнення).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Іран опинився у стані глибокої всебічної кризи, одним із проявів якої була небезпека остаточної втрати політичної незалежності. Найсуттєвішим зовнішнім чинником був тиск на Іран з боку Англії та Росії, суперництво між ними у політичній та економічній експансії. З одного боку, це допомогло Ірану зберегти політичний суверенітет, а з іншого, – вкрай негативно вплинуло на можливості модернізації країни.

Іран перетворився на аграрно–сировинний придаток світового капіталістичного ринку. Структура експортно-імпортних операцій свідчила про катастрофічну технологічну відсталість імперії Каджарів: в іранському імпорті домінували фабричні товари, а в експорті – предмети аграрно-сировинного типу [22, с. 411-412]. Характерними проявами кризи були: розвал армії та її передача під контроль іноземців (російська Перська козача бригада, британський флот у районі Перської затоки, кінний полк під командуванням німецьких офіцерів); дезінтеграція держави (посилення сепаратистських режимів у провінціях та відсутність впливу шахського уряду); розширення концесій, субсидій, організація незалежних місцевих військових формувань; перманентні «голодні бунти»; активізація діяльності ісламських фундаменталістів.

Іноземне проникнення та поверхневі реформи шаха Наср ад-Діна все ж спричинили певні зміни у культурі, передусім у поширенні ліберальних ідей. Їхніми провідниками виступали сини поміщиків і багатих купців, котрі побували за кордоном і здобули там європейську освіту, люди вільних професій. Найвідомішим з-поміж них став просвітник, колишній посол Ірану в Англії Мальком-хан, який обстоював ідеї впровадження в країні конституційної монархії, прав і свобод людини, системи світської освіти . Водночас, крім групи прогресивних модернізаторів, активізувалася діяльність представників

консервативно-охоронного напряму. Політизація шиїтського духовенства Ірану проявилася ще від середині XIX сторіччя, коли воно рішуче виступило проти проникнення іноземного капіталу в країну (оголошення джихаду). Наприкінці XIX – на початку XX ст. розпочалося активне формування ідеології релігійно-політичного модернізму, тобто були здійснені спроби адаптувати ідейно-нормативну базу ісламу до потреб сучасного суспільного розвитку. Ісламські гасла використовувалися також лідерами іранських західників, оскільки західні цінності не могли бути впроваджені у східне суспільство без освячення їх з боку традиції [20, с. 163].

Початок XX ст. ознаменувався поглибленням політичної кризи в Ірані. Антиурядові виступи 1903-1905 рр. переросли в конституційну революцію (1905-1911 рр.), внаслідок якої в країні розпочався новий етап світської модернізації. Найважливішим результатом революції стало прийняття першої конституції, скликання меджлісу як законодавчого органу країни, перетворення Ірану на конституційну монархію [20, с. 164]. Остаточно конституція була затверджена у жовтні 1907 р. Відповідно до неї влада шаха була суттєво обмежена меджлісом. Монарх мав право затверджувати всі закони, бюджет і контролювати їх виконання. Він міг лише тимчасово призупинити дію затвердженого меджлісом закону. Особливі статті конституції забороняли надання концесій, укладання позик, договорів та угод з іноземними державами без згоди на те меджлісу. Встановлювався принцип розподілу влади – законодавчої, виконавчої і судової, а також принцип відповідальності уряду перед меджлісом. У конституції проголошувалися недоторканість особи, власності, житла і таємниця приватної кореспонденції. Оголошувалася свобода освіти, преси, спілок і товариств (за умови, що вони не суперечать основам ісламу). Духовенство отримало надзвичайно широкі права: контроль над народною освітою, пресою та спілками. Конституція передбачала створення з представників вищого духовенства постійної комісії у складі п’яти вищих духовних осіб. Без попереднього схвалення цією комісією шах не міг затверджувати жодного закону [18, с. 62].

Прийняття першої конституції в Ірані було подією, яка стала можливою передусім унаслідок поширення в країні ідей лібералізму та конституціоналізму. Водночас особливістю конституційного руху в Ірані було те, що у боротьбі за конституцію найактивнішу участь взяло шиїтське духовенство, яке намагалося шляхом прийняття конституційних норм поставити під контроль діяльність Каджарської

династії, яка призвела країну до майже повної політичної та економічної неспроможності.

Хоча основні цілі іранської світської інтелігенції (створення сучасної національної держави, здатної забезпечити свій суверенітет проти західної експансії, формування нації шляхом перетворення натовпу (райя) на свідомих і відповідальних громадян, активних учасників політичного життя країни, впровадження буржуазного парламентаризму, реалізація основних громадянських свобод), проголошені в ході буржуазно-демократичної революції 1905-1911 рр., зреалізовані не були, прийняття конституційних законів 1906-1907 рр. стало важливим кроком у подальшій еволюції Ірану. На початку XX ст. в країні сформувалися передумови, як внутрішньополітичного так і міжнародного порядку, що привели до повалення закостенілого абсолютистського ладу та встановлення демократичних владних структур. Водночас у період конституційної революції зберігалася велика ідейно-політична роль шиїтського духовенства, яке мало домінуючий вплив на місцеве населення у боротьбі проти колоніалізму за незалежність іранської держави. Не випадково поряд з представниками інших соціальних верств шиїтські богослови (моджтахіди) були ініціаторами створення енджуменів на місцях, а шиїтське духовенство Ен-Наджафа намагалося впливати на розвиток соціально-політичних процесів у низці регіонів країни.

Характерними рисами модернізації Ірану у середині XIX – на початку XX ст. був її примусовий характер, утворення багатоукладності, вестернізовані форми перетворень і поверхнева секуляризація. Значний вплив на суспільно-політичні процеси в країні мав шиїзм, який продемонстрував неабиякий динамізм, адаптивність та вражаючий мобілізаційний ресурс. За конституцією 1906-1907 рр., шиїтський іслам залишався державною релігією, а вищим духовним сувереном усіх іранських шиїтів визнавався дванадцятий утаємничений імам Махді. Шах був лише главою виконавчої влади. Ця обставина у подальшому відіграла важливу роль у долі шахського престолу Ірану.

Процес становлення сучасної іранської державності був складним і тривалим, супроводжувався наростанням сепаратистських тенденцій і поглибленням залежності країни від великих держав. Робота меджлісу наприкінці 1911 р. періодично призупинялася через введення на територію країни іноземних військ (російських – в Азербайджан, Гілян і Хорасан, англійських – у південні порти країни), а з початком Першої

світової війни була фактично перервана. Впродовж 1906-1921 рр. меджліс працював загалом не більше п'яти років [3, с. 191].

Наступний етап світської модернізації Ірану припадає на період правління Рези-шаха Пехлеві (1925-1941 рр.). На початку 1920-х років становище країни характеризувалося занепадом економіки, практичною відсутністю промисловості, тотальною безграмотністю й бідністю переважної більшості населення, високим рівнем смертності. Активізувалися хани бахтіарів, лурів, кашкайців, шахсеванів та інших племен, які все більше не підпорядковувалися центральному уряду [6, с. 151]. Збереження напівколоніального статусу Ірану та загроза його подальшої дезінтеграції обумовили необхідність прискореної модернізації іранського суспільства, зміцнення держави і централізації управління, боротьби з етнічним сепаратизмом численних національних рухів.

Установивши в країні деспотичний режим воєнно-бюрократичної диктатури, Реза-шах Пехлеві здійснив серію реформ, спрямованих на подолання відсталості Ірану. Йому вдалося зміцнити державну владу, розгромити феодальний сепаратизм і демократичний рух, відтворити централізовану державу [23, с. 54]. Програма широкої модернізації іранського суспільства включала створення нової юридично-правової бази держави. Впродовж 1927-1934 рр. була проведена судова реформа, впроваджено кримінальний і цивільний кодекси за європейськими зразками, обмежені повноваження шаріатських судів. У межах політики державного капіталізму були введені монополія зовнішньої торгівлі, автономний митний тариф, встановлені високі мита на довізні товари, заснований Національний банк, який активно кредитував економічні проєкти. Розпочалася реалізація планів промислового розвитку, передусім створення імпортозаміщуючих галузей економіки (текстильні фабрики, цукрові, цементні, бавовноочисні заводи, електростанції). У період з 1928 по 1934 р. було видано низку аграрних законів, відповідно до яких замість утрадиційнених правових норм було закріплено буржуазне право приватної власності на землю та джерела води. Водночас збереження старих кріпосницьких форм експлуатації унеможливлювало остаточне скасування феодально-кріпосницьких пережитків [14].

З метою централізації країни була зреалізована широка програма будівництва шосейних доріг та Трансіранської залізниці, яка з'єднала узбережжя Перської затоки з Каспієм. Активно проводилися іригаційні роботи та заходи щодо розширення посівних площ бавовника [13, с. 92].

Опорою шахського режиму була армія, тому на її реорганізацію та забезпечення сучасним озброєнням спрямовувалася значна частина доходів від нафтовидобування. Важливим елементом модернізації суспільства стали реформи у сфері освіти та культури. Були засновані світські школи, прийнятий закон про обов'язкову початкову освіту, відкриті численні середні та вищі навчальні заклади [18, с. 62]. У 1934 р. заснований Тегеранський університет, Сільськогосподарський інститут у Кереджі та Педагогічний інститут у Тегерані. 12 березня 1934 р. за рекомендацією німецької дипломатичної місії назва «Персія» була офіційно змінена на «Іран», щоб возвеличити роль Ірану як «колиски арійської раси». У 1935 р. Реза-шах видав фірман про обов'язкове зняття жінками чадри. Жінки були допущені до навчання у вузах і на роботу в державні установи в якості секретарів, машиністок тощо.

Період правління Рези-шаха Пехлеві – час нових спроб модернізувати країну за європейським зразком, здебільшого копіюючи при цьому світську модель К. Ататюрка. Політика авторитарної модернізації сприяла скасуванню напівколоніального статусу країни, проведенню початкової індустріалізації, створенню сучасної інфраструктури (передусім військової). Менш успішно відбувалися зміни у суспільно-політичній сфері. Хоча Реза-шах провів певні секуляристські реформи, які можна вважати поворотом до секулярного націоналізму, йому не вдалося цілковито секуляризувати Іран, оскільки з одного боку, він прагнув зберегти значення шиїтської мусульманської віри, як специфічної риси іранського суспільства, а з іншого – уникнути жорсткої протидії впливових мулл. Мусульманське шиїтське духовенство, яке вважало світську владу тимчасовою і похідною від влади «утаємниченого Махді», виступало проти модернізації країни на основі західних цінностей.

Незважаючи на жорстку протидію з боку традиціоналістських сил, Реза-шах Пехлеві за допомогою авторитарних методів зміг зреалізувати низку реформ, які у першій половині XX ст. суттєво змінили облік іранського суспільства, сприяли осучасненню найважливіших сфер його життя. Лише Резу-шаха Пехлеві впродовж декількох десятиріч називали в Ірані «великим», оскільки йому вдалося значною мірою виконати програму розбудови сучасної світської іранської державності.

Наступний етап світської модернізації країни пов'язаний з діяльністю Мухаммеда Рези-шаха Пехлеві (1941-1979 рр.). Офіційною політичною доктриною шахського режиму стала ідеологія державного світського націоналізму. Обґрунтування програми реформ «Білої

революції» та розбудови «Суспільства великої цивілізації» знайшло своє відображення в авторських працях шаха. Проголошувалася програма всебічної модернізації іранського суспільства в умовах зміцнення шахиншахського ладу як засадничої основи іранської цивілізації. Ідеологічно «революція шаха і народу» базувалася на синтезі модернізму та пехлевійського націоналізму, спиралася на концепцію винятковості іранської цивілізації та унікальності іранської монархії. Неоахеменізм став опорою встановленого в Ірані (1975 р.) однопартійного режиму Партії Національного Відродження (Растахіз) [19, с. 256]. Упродовж майже чотирьох десятиріч шах намагався консолідувати іранську націю, спираючись на гасло «Бог, шах, вітчизна» (кода-шах-міхан). Зініційована ним «Біла революція» означала проведення великих реформ, які мали ввести країну до кола розвинених держав світу, надати їй європеїзованого обліку [16, с. 56].

Політика реформ представляла собою комплекс заходів (всього 19 принципів), що здійснювалися впродовж 1962-1977 рр.. Метою було створення потужної сучасної промисловості, товарного сільського господарства, сучасної армії [19, с. 253]. Новий курс розвитку Ірану був спрямований на подолання феодальних пережитків та формування законодавчої бази реформ шляхом впровадження західних правових норм. Соціально-економічна програма «Білої революції» складалася з низки перетворень: аграрна реформа, безоплатне наділення селян землею; націоналізація лісів і пасовиськ; приватизація державних підприємств з викупом робітниками акцій; впровадження загального виборчого права; ліквідація неграмотності; введення безоплатної охорони здоров'я та освіти; розвиток доступного спорту, будівництво бібліотек, театрів і картинних галерей [19, с. 252].

Характерними складовими у здійсненні реформ було врахування рекомендацій американських радників і міжнародних фінансових установ (Світового банку реконструкції та розвитку, Міжнародного валютного фонду), використання величезних прибутків від продажу нафти, надання пріоритету новим галузям – автомобілебудуванню, нафтохімії, радіотехніці, металургії, машинобудуванню, впровадження у виробництво новітніх технологій, масове залучення іноземних інвестицій, розробка п'ятирічних планів розвитку, виняткова роль держави у проведенні модернізації [15, с. 571]. Увесь комплекс реформ «згори», започаткований шахським режимом, був спрямований на прискорену модель імпортозаміщення та перетворення Ірану на «близькосхідну Японію». Водночас іранське суспільство розвивалося вкрай не гармонійно. В умовах форсованих перетворень частина

населення виявилася дезорганізованою через руйнацію старих відносин. Небезпечним наслідком шахських реформ стала поява величезної кількості люмпенів, невдоволених торговців традиційного базару, дрібних ремісників, що не витримували конкуренції з великими магазинами, промисловою продукцією та дешевими іноземними товарами [19, с. 255].

Щорічні темпи економічного росту досягали 17% (Іран посідав друге місце в Азії після Японії). Всього за десять років країна перетворилася з аграрної на індустріальну. Було побудовано багато металургійних, машинобудівних, нафтохімічних та інших промислових підприємств. Значно виросли приватні капітали, збільшилася зарплата робітників і службовців, підвищився середній життєвий рівень населення [19, с. 254].

Наслідки «Білої революції» були неоднозначними. Незважаючи на сприятливі умови модернізації, вона завершилася крахом, оскільки її соціальний капітал – суспільна довіра і підтримка – неухильно зменшувався [14]. Так, загалом прогресивна аграрна реформа, внаслідок якої землю отримали 2,5 млн. селян, призвела до негативних наслідків; дрібні фермерські господарства виявилися нерентабельними за умов переважання зернової спеціалізації господарства. Близько 40% селян не зуміли пристосуватися до капіталістичних методів господарювання, і в пошуках заробітку переселялися до міст: наприкінці періоду реформ міграція складала 500 тис. осіб на рік. На 1977 р. у містах проживало до 47% населення країни [17, с. 181]. Міська промисловість не могла забезпечити роботою таку чисельність некваліфікованої і здебільшого неграмотної частини населення. Поміщики намагалися свої капітали вкладати у торгівлю або банківську справу. Це, зрештою, викликало гостру продовольчу кризу: після аграрної реформи Іран змушений був збільшити імпорт продовольства у 80 разів [19, с. 253].

Руйнація старих методів господарювання відбувалася швидше, ніж формувалися нові. Прискорена капіталістична реконструкція призводила до наростання соціальної напруги, що особливо посилювалася за умов проникнення в іранське суспільство елементів західної культури – не тільки технологічної, а й побутової: у містах відкривалися кінотеатри, відеотеки, бари, ресторани, нічні клуби. Життя іранських великих міст вражало «вестернізованістю». Тегеран перетворився на одну зі столиць світової моди, де наряди дівчат були сміливішими, ніж у Парижі, а релігійні почуття іранців, як здавалося, суттєво ослабли [23, с. 181]. Озахіднене міське життя та відсутність

можливості скористатися новими можливостями для багатьох маргінальних верств суспільства, зрештою, підірвали саму основу іранського проєкту модернізації.

Величезні прибутки від продажу енергоносіїв не могли компенсувати зростання злиденності пауперизованих селян і ремісників, оскільки політика етатизму стала прикритою формою олігархічного присвоєння національного багатства. (З 1960 по 1972 р. ці прибутки зросли у 8,5 разів, а в 1973 р., коли ціна на «чорне золото» стрімко пішла вгору, вони зросли ще більше; з 1974 р. по 1978 р. Іран отримав від продажу нафти 108 млрд. дол. У ці роки країна мала сьомий у світі за величиною бюджет). Фактично державна власність належала сім'ї шаха та шахським чиновникам – так званій «тисячі сімей» [15, с. 571].

Незважаючи на значні успіхи, економічна модернізація здебільшого охопила державний сектор і доволі вузьке коло великих підприємців, пов'язаних з державою, шахським двором та іноземним капіталом. Унаслідок «білої революції» була сформована іранська модель державно-бюрократичного капіталу. Державне втручання в економіку, передусім у систему ціноутворення, призвело до появи чорного ринку, поширення корупції, уповільнення темпів приросту ВВП (падіння склало – 5,2% на 1977-1978 рр.) та зростання інфляції.

Надзвичайно швидке запозичення західної (американської) культури обумовило формування всередині іранського суспільства двох протилежних культур – елітарної, майже повністю вестернізованої, та народної, вкрай негативно налаштованої до цих процесів. Більшість простих іранців сприймали шахський режим як компрадорський, проамериканський, зрадницький. Поміж противників модернізації країни особливо зактивізувалися представники релігійно-торговельного союзу (улама й базарі) [1].

Прагнення шаха створити потужну армію (п'яту за чисельністю та силою у світі) вимагало величезних видатків на оборону (з 1968 по 1978 рр. вони зросли в 20 разів і досягли 10 млрд. дол. на рік (понад 30% бюджету). Впродовж 1972-1976 рр. Іран придбав на 10 млрд. доларів американської зброї (28 суден на повітряній подушці, понад 1500 танків і 200 винищувачів «Фантом»). Була розпочата реконструкція військово-морської бази Чахбахар з метою перетворення її на найбільшу в Індійському океані.

Прискорена технократична й водночас дисгармонійна модернізація призвела до деградації культурного капіталу нації. Шахський режим не встигав, а, зрештою, й не міг впровадити нові культурні навички.

Традиційна система соціалізації та культурної спадковості піддавалася неминучій руйнації. Прагнення шаха «навчити іранців швидше бігати, ніж ходити» закінчилося крахом його політики.

Великі прибутки від продажу нафти не могли компенсувати наслідків соціальної та майнової диференціації іранського суспільства, що супроводжувалися падінням його життєвого рівня. На цьому тлі зростала ненависть іранців до Заходу (передусім до США), до вестернізації, модернізації, до грошей. Невдоволення викликав жорсткий авторитарний режим, який безжально придушував усі прояви опозиційності [4, с. 26]. Намагання Мохаммеда Рези під тиском США запровадити в країні лібералізаційні зміни виявилися, з одного боку, запізнілими, а з іншого, – сприяли активізації антишахської опозиції, насамперед шиїтської.

«Біла революція» як чергова спроба світської авторитарної модернізації Ірану вирізнялася нерівномірністю та непропорційністю розвитку економіки, асинхронністю, руйнацією органічної єдності мусульманського соціуму. Найбільш успішно процес модернізації відбувався у сфері економіки (індустріалізація, реструктуризація, створення інфраструктури, «зелена революція»), менш успішно й менш масштабно – у соціальній сфері, і недостатньо – у політичній та культурній сферах. Там взаємодія традиційних і сучасних засад набувала форми симбіозу зі значним збереженням ісламської цивілізаційної домінанти.

У ході наздоганяючої модернізації розвиток Ірану був украй нерівномірним. Асинхронно відбувалися процеси економічного соціального та культурного розвитку, у країні не просто зберігалися, а зміцнювалися елементи багатоукладності, які руйнували органічну цілісність суспільства та сприяли відродженню архаїки в умовах модернізації. Це поглиблювало кризу всієї модернізованої соціально-економічної системи та посилювало потенціал традиціоналізму порівняно із потенціалом сучасності.

Незважаючи на прискорену й загалом успішну економічну модернізацію, її зворотною стороною було наростання невдоволення занадто повільною демократизацією існуючого авторитарного режиму. В особливу жорстку конфронтацію з владою вступило шиїтське духовенство, верхівка якого ще з 1950-х років розпочала боротьбу проти шахської політики модернізації та вестернізації (американізації) країни [19, с. 257].

Наростання невдоволення шахською політикою руху до «Великої цивілізації» пов’язане з величезними витратами (22 млн. дол.) на свято

з нагоди 2500-річчя Іранської імперії у Персеполісі (жовтень 1971 р.), наслідками фатальної пожежі у кінотеатрі Rex в Абадані (серпень 1978 р.), із жахливим землетрусом у провінції Хорасан 16 вересня 1978 р. (прикметно, що ця дата збіглася з часом вступу на престол Мохаммеда Рези-шаха Пехлеві) [26].

Наприкінці 1970-х років в Ірані відбулися глибинні соціокультурні зміни, що спричинили посилення диференціації та урізноманітнення стилів та способів життя. Дестабілізація соціокультурного середовища призвела до відродження егалітарних основ ісламу як інтегральної релігійної ідеології. Форсована модернізація як соціальна стратегія розвитку країни не досягла поставленої мети, особливо через гострі конфлікти інтересів. «Реформи шаха і народу» супроводжувалися соціальною дезорганізацією, різким посиленням маргінальності, наростанням конфлікту з наслідками індустріальних перетворень.

У січні 1978 р. розпочалися масові антишахські виступи, в яких взяли участь різні суспільно-політичні сили: ліві й лівацькі угруповання, праві консервативні, радикальні течії і навіть сепаратисти (курди, белуджі) [15, с. 572]. Особливу активність проявляли представники дрібної буржуазії, дрібних власників, ремісників, селян, віруючих-фанатиків – всі ті, хто не знайшов для себе місця у політиці шахського режиму. Лідерами антишахського руху стали шиїтські духовні авторитети – аятола Хомейні, Алі Шаріаті, Махмуд Телегані, Мегді Базарган [23, с. 182].

Каталізатором революційних виступів була втеча Мухаммеда Рези-шаха із сім'єю з країни 16 січня 1979 р. та тріумфальне повернення 1 лютого 1979 р. до Тегерану аятоли Хомейні (на площі Свободи його зустрічали майже 4 млн. іранців) [15, с. 263].

Протестний і страйковий рух поступово охоплював все нові міста і райони країни, окремі підприємства та найважливіші галузі економіки, такі як нафтогазова; у Тегерані цілодобово проходили демонстрації, в яких брали участь представники різних політичних партій і рухів. Значну підтримку серед широких мас населення отримала ідея Хомейні про створення ісламської держави та відродження суспільного ладу на засадах мусульманських цінностей як відповідь на прагнення правлячих кіл країн Заходу (особливо США) поширити на Іран їхній спосіб життя, бачення світу, прибрати до рук нафтові багатства країни. США Хомейні називав «великим Сатаною», оскільки він – не завойовник, не окупант, а спокусник, який, за словами Корану: «шепоче у серця людей» [28, с. 8].

Антишахська революція в Ірані набувала чітких рис антизахідної, антиамериканської ісламської революції, що вирізнялася особливими можливостями ісламської (шиїтської) ідеології у справі мобілізації широких народних мас на боротьбу проти деспотизму і соціальної несправедливості.

Характер іранської революції 1978-1979 рр. визначається чотирма критеріями: особистісним, організаторським, класовим та ідеологічним. Революція відбулася внаслідок персоніфікованої загальної ненависті іранців до свого монарха, вимоги його зміщення та вигнання з країни. Ця вимога перетворилася на єдиний спільний чинник, який об'єднав різні сектори іранського суспільства, що обумовило зростання авторитету аятоли Хомейні, як антипода монархії і шаха, що дозволило йому без значних зусиль мобілізувати окремих невдоволених іранців в масовий рух для досягнення своїх цілей [17, с. 180]. Керівна роль духовенства та організаційно-ідеологічна основа революції визначалися широким використанням ЗМІ, особливо створення «мізкового центру» у передмісті Парижа, який використовував західні ЗМІ для популяризації ідей ісламської революції та реклами її лідера. Відтоді про Хомейні заговорив увесь світ.

Антишахська революція відбулася внаслідок загострення соціальних проблем, привнесених прискореною капіталістичною модернізацією в традиційне східне суспільство. Для іранської революції була характерною ситуація, коли відносини у виробництві (особливо контроль і право власності у базисних засобах суспільного виробництва) здійснюється задовго до виникнення можливостей старих форм політичної влади і державної організації досягти відповідності новому економічному порядку.

Різні опозиційні сили в ході іранської революції об'єдналися під гаслами ісламської шиїтської ідеології, стрижнем якої стала концепція Хомейні з її принципами справедливості, рівності і незалежного розвитку. У закликах імама відобразилася апеляція іранського суспільства до ісламу як засобу збереження незалежності і цивілізаційної ідентичності Ірану та іранців. Хомейні піддавав різкій критиці всі правлячі монархії в Ірані за їхню політику щодо ісламу, традицій, нездатності захищати національні інтереси країни. Особливе місце у виступах аятоли займала критика режиму Рези-шаха Пехлеві та його спадкоємця Мохаммеда Рези Пехлеві. Велика увага приділялася проблемам боротьби з порушенням норм моралі, корупцією, соціальними протиріччями, критиці прозахідної (проамериканської)

орієнтації правлячої верхівки Ірану. Водночас Хомейні високо оцінював роль іранського духовенства у захисті національних інтересів і вважав іслам та шиїзм джафарійського напряму єдиною силою, здатною протистояти чужинським релігійним і політичним силам.

Унаслідок перемоги антишахської революції 1978-1979 рр. була проголошена Ісламська Республіка Іран (1 квітня 1979 р.) Завершився світський етап модернізації країни та відбувся перехід до теократичної моделі суспільного розвитку. В країні змінився не просто політичний режим, а весь соціально-політичний лад, який зберігається до сьогодні. Основою політико-соціальної бази нового Ірану став хомейнізм, викладений рахбаром революції у праці «Ісламське правління». У цій ідеології відобразився зреалізований пізніше на практиці один із основних шиїтських догматів – спадковість імамату [18, с. 66]. Монархія, на думку Сеїда Рухолли Мусаві Хомейні, була «від початку нелегітимним інститутом», а єдиною вірною формою правління повинна бути ісламська республіка як влада божественних законів над людьми. Була обґрунтована принципова можливість надання необмеженої влади факіху, найбільш гідному мусульманському богослову. Відповідно до цієї ідеї, факіх повинен одночасно здійснювати найвищий контроль над світською державною владою, армією та силами безпеки. Факіх підпорядкований, як стверджував аятола, лише владі бога і «утаємниченого» імама Махді. Доктрина Хомейні була традиціоналістською, модифікованою теорією теократичного правління [26]. Принцип влади велаят-е факіх, упроваджений ним, не мав аналогів в історії мусульман. Шиїтська традиція не має чітких тлумачень щодо природи влади і характеру верховної влади в ісламській державі. Хомейні, спираючись на божественні закони, традиції та «великі ідеї» середньовічних іранських мислителів, висловив думку про те, що ідеалом правління шиїтської умми (общини) є ісламська республіка [18, с. 65]. Він розширив усталене уявлення про факіха, який визначався не тільки тлумачем мусульманського права, а й верховним правителем умми до пришестя імама Махді. Хомейні стверджував, що постійні суперечки претендентів на владу повинні стосуватися не стільки права наступництва, скільки наявності у них необхідних лідерських якостей. Це був відхід від стрижневої ідеї доктрини про імамат – спадковості як єдиного права наслідування Пророка. Згідно із шиїтським ученням, усі 12 шиїтських імамів уважаються прямими спадкоємцями Пророка. Після «утаємничення» останнього з них, імама Махді (Месії), і до його майбутнього пришестя ісламська система правління, на думку

Хомейні, базується на принципі велаят-е факіх і є правлінням (або опікунством) факіха, справжнього знавця і найсправедливішого тлумача мусульманських законів. Цей концептуальний принцип був в епоху відсутності імама Махді єдиною основою легітимного правління. Після його включення в конституцію Ісламської Республіки Іран він набув статусу закону і перетворив Рухоллу Хомейні на володаря всіх правовірних шиїтів [18, с. 64].

Розроблена спеціальною конституційною асамблеєю і ухвалена на всенародному референдумі 30 березня 1979 р., іранська конституція побудована на основі ісламських настанов із посиланням на суру Корану: «Справи здійснюються улемами, які точно виконують заповіді бога про дозволене й заборонене» [28, с. 8]. Засадничі принципи конституції містяться у ст. 4, яка проголошує, що «всі цивільні, карні, фінансові, економічні, адміністративні, культурні, військові, політичні та інші закони повинні спиратися на ісламські норми» [14]. У преамбулі конституції міститься думка про особливу місію Хомейні, а в тексті основних розділів – обґрунтування авторитарної форми правління через поняття рахбаре енгелабе есламі («вождь ісламської революції, носій релігійної та світської влади»). Згідно зі ст. 5 конституції верховний лідер (рахбар) здійснює керівництво уммою та управління справами правовірних у період відсутності «утаємниченого» імама. Рахбар як релігійний і державний очільник ІРІ має низку функцій законодавчої, судової і виконавчої влади. Відповідно до ст. 107 він здійснює: визначення загальної політики держави – після консультацій з Асамблеєю по визначенню державної доцільності; контроль над правильністю впровадження в життя генеральної лінії у політиці режиму; прийняття рішення щодо проведення референдуму; головнокомандування збройними силами; оголошення війни і миру, а також мобілізації; призначення та зміщення з посад; прийняття відставки таких осіб: а) факіхів Спостережної ради (з її 12 членів половину складають факіхи, призначувані рахбаром), б) голови судової влади, в) голови телерадіокомпанії «Голос Ірану», г) начальника Об'єднаного штабу збройних сил, д) головнокомандувача Корпусу вартових ісламської революції, е) вищого командування збройними силами і внутрішніми військами; впорядкування відносин між трьома гілками влади; розв'язування проблем держави, які не можуть бути розв'язані звичайним шляхом, за допомогою Асамблеї по визначенню державної доцільності; підписання указу про призначення президента після його обрання. При виборі кандидатів на посаду президента їхня компетентність підтверджується не тільки Національною радою, а й

лідером країни; усунення від влади президента, якщо того вимагають інтереси країни, на основі рішення Верховного суду, що визначає винуватість президента у порушенні ним своїх законних повноважень, або на основі рішення меджлісу (парламенту) про невідповідність президента обійманый посаді; оголошення амністії або пом'якшення вироку у межах ісламських норм і за рекомендацією голови судової влади [5, с. 106].

Принцип «релігійного народовладдя», включений до конституції, став стрижнем політичної системи країни [18, с. 65]. З метою забезпечення духовенству панівного становища, а собі – місця на вершині піраміди влади, Хомейні для розробки основного закону залучив не Установчі збори, а своїх прибічників з Ради експертів. Крім того, він скористався сприятливою ситуацією в країні: захоплення американського посольства хомейністськими бойовиками («студенти – прибічники курсу імама»), відставка перехідного уряду Базаргана, дискредитація всієї ліберальної опозиції, звинуваченої у «пособництві американському імперіалізму» [1].

Верховна теократична влада в Ірані конституційно є верховною державною владою. Практичне втілення доктрини велаят-е факіх, що відобразилося у поєднанні в особі Хомейні одночасно титулів валійє факіха і рахбара із присвоєнням йому ще й сана імама, означало встановлення в країні авторитарної влади [21]. Привілейоване становище аятоли Хомейні поміж великих аятол не спиралося на відповідний консенсус у їхньому середовищі й було спрямоване проти їхнього авторитету. Збереження принципу велаят-е факіх та посади валійє факіха у подальшому обумовило виникнення одноосібної диктатури Хомейні, що було грубим порушенням шиїтської релігійної традиції. Впродовж 1979-1989 рр. він, обраний Радою експертів пожиттєво, мав абсолютно необмежену владу. Хомейні вважав, що непокора до нього є непокорою перед богом. Політичні групи або партії, які заперечують іслам та принцип велаят-е факіх, переслідуються за законом і забороняються.

Посилення авторитарних тенденцій у внутрішньополітичному розвитку ІРІ продовжилося з обранням після смерті Р. М. Хомейні у 1989 р. нового рахбара аятоли Сайєда Алі Хаменеї. Була категорично заборонена будь-яка критика існуючої системи правління велаят-е факіх та Вищого керівника революції, стверджувався режим «радикальних аятол». Головною політичною опорою консервативних сил став Корпус вартових ісламської революції, що було визначальним чинником формування відмінної від періоду Хомейні певної

комбінованої влади пасдаранів («вартових») та частини відчутно ослабленої еліти духовенства [21]. В результаті референдуму 1989 р. були внесені поправки до конституції, які суттєво розширили повноваження рахбара: йому були передані значні президентські повноваження щодо контролю над збройними силами, парламентом, урядом, поліцією, судовою системою, ЗМІ тощо. Посада Великого Лідера Сайєда Алі Хаменеї набула завершених рис анахронічності та виняткової унікальності, що уможливило інституціоналізацію релігійного контролю над усіма аспектами державної влади. Водночас, на думку деяких богословів, влада рахбара – єретична, оскільки концепція факіха, всупереч твердженню клерикального режиму Ірану, не має нічого спільного з основами шиїтського ісламу. Відповідно до шиїтської доктрини політична влада є прерогативою божественних повноважень Махді, а теорія велаят-е факіх – це основа узурпації влади у мусульманській общині як впроваджена Хомейні радикальна релігійна інновація. Концентрація політичної влади в руках не всього духовенства, а одного вищого духовного лідера остаточно закріпила формування одноосібного політичного режиму в країні [21]. У розробленій Алі Хаменеї концепції «Ісламського пробудження» знайшла своє продовження хомейністська теорія експорту ідей ісламської революції. Основні положення рахбара спрямовані на перенесення ідеології політичного ісламу в середовище народних антиурядових рухів мусульманських країн з метою створення єдиної мусульманської нації.

Впродовж останнього часу інститут влади велаят-е факіх суттєво зміцнився, продовжуючи стверджувати позиції ісламу як основної засади і стрижня правової системи, економічної, політичної та культурної сфер життя іранського суспільства. Існуючий у сучасному Ірані інститут влади велаят-е факіх є практичним ототожненням релігії і політики, поєднанням світської і духовної влади в одне ціле. Аятола Алі Хаменеї, набувши, крім посади рахбара, титул мардже ат-такліда і ступінь факіха, зміг зайняти після смерті імама Хомейні нішу валійє факіха, що й стало визначальним підґрунтям зміцнення його авторитарної влади. Консолідації існуючого в Ірані режиму сприяє також постійний тиск ззовні: періодичні воєнні загрози, посилення санкційних обмежень тощо. За цих умов шиїтському духовенству вдається стримувати потенційні тенденції демократизації режиму, використовуючи ідею шахадата (культ самопожертви та мучеництва заради віри і мусульманської общини). Лідер ІРІ аятола Алі Хаменеї має необмежену владу, що сприяє інституалізації релігійного контролю

над усіма аспектами системи управління в країні. Концепція Факіха, всупереч твердженням клерикального режиму Ірану, не має легітимації в шиїтському ісламі. Вона не спирається ані на історичний консенсус, ані на позицію більшості у сучасній шиїтській політичній думці [21]. Деякі шиїтські мислителі вважають, що факіх – штучна посада, придумана людиною, яка першою її й обійняла: аятолою Хомейні. Природа політичної влади факіха як вищого релігійного і мирського лідера фактично є синонімом шахської влади.

Крім посади рахбара, були створені й інші теократичні структури у складі державних органів. На Спостережну раду покладено функції перевірки відповідності парламентських законів нормам ісламу та конституції. Пізніше половина членів Спостережної ради стала обиратися меджлісом. Відповідно до поправок, унесених до конституції у 1989 році, була скасована посада прем'єр-міністра, посилена роль президента та дещо обмежені повноваження Спостережної ради за рахунок створення Ради по визначенню державної доцільності – додаткового арбітражного органу для розв'язання спірних питань у відносинах між меджлісом і Спостережною радою [18, с. 65].

Судова влада формально визнавалася незалежною гілкою, очолюваною муджтахідом, який призначається рахбаром. Впроваджувалася й посада міністра юстиції, до повноважень якого входили всі проблеми, що стосувалися відносин судової влади з виконавчою та законодавчою. На першому етапі становлення ісламської державності в Ірані (1979-1989 рр.) була створена відповідна юридично-правова основа. У конституції знайшли своє відображення основні релігійні положення шиїзму: єдинобожжя, страшний суд, імамат, шаріат (стаття 2); іслам джафаритського напряму (стаття 12); віра в утаємниченого імама (стаття 5). Також у 5-й статті конституції був закріплений принцип велаят-е факіх [18, с. 65]. Водночас у тексті Основного закону поєднані релігійні та світські закони, впроваджений інститут президенства. Президент – головна після рахбара вища посадова особа у державі. Він очолює виконавчу владу в країні, виконує представницькі та протокольні функції голови держави. Таким чином, функції голови держави розподілені між рахбаром та президентом з перевагою прав на користь рахбара [21]. Найбільш поширеним інструментом впливу рахбара на політику держави є видання фетви («думка», «рішення»).

Складовою республіканського ладу є парламент або меджліс. На початковому етапі становлення ІРІ він був законодавчим органом

духовенства, а згодом набув більш світських рис. Однак у процесі ісламізації країни республіканські виборні органи – президент і парламент – все більш обмежувалися вищими «теократичними двійниками», які формуються без участі виборців, – Верховне релігійно-політичне керівництво (рахбар) та Спостережена рада. [20, с. 169]

Така структура влади відображала її дуалістичний характер, співвідношення елементів релігійного і світського компонентів, баланс авторитарних і демократичних засад. У цій «гібридній» системі управління навіть збройні сили представлені і армією, і Корпусом вартових ісламської революції (КВІР), який був створений відразу після революції для боротьби з її противниками. [2, с. 117] Це – могутня воєнізована організація, що нараховує понад 200 тис. осіб. У її розпорядженні є власні військово-морські сили. Це – гвардія, що складається з прекрасно навчених і фанатично відданих ідеалам революції бійців. Корпусу підпорядкований басидж, ополчення або добровольна міліція (90 тис. осіб), яка у випадку необхідності має можливість мобілізувати майже 7 млн. добровольців [21]. Упродовж постреволюційного періоду ісламська модель політичного розвитку зазнала значних змін, які означали відхід шиїтського духовенства від деяких початкових установок. Так, був скасований принцип пожиттєвого призначення рахбара та впроваджена система його обрання.

У 1989 р., після смерті Хомейні, відбулася зміна конституційного принципу – обов'язковості для лідера мати звання марджа ат-таклід (релігійного наставника): у новій конституції питання про наступника Хомейні було вирішене на користь виборності одного факіха і не шляхом прямого загального голосування, а Радою експертів [18, с. 65].

Відповідно до встановлених теократичних принципів відбувалася ісламізація усіх сфер життя іранського суспільства: економіки, політики, культури, побуту. Впродовж цього періоду активно впроваджувалася в життя політична доктрина Хомейні. Замість світської моделі економічного розвитку розпочалася реалізація етатистської моделі на базі ісламських принципів. Зовнішні зв'язки були обмежені, використання іноземного капіталу заборонено. Така напівавтаркічна ісламська модель допомогла мінімізувати негативні явища постреволюційної розрухи та воєнного часу (восьмилітньої війни з Іраком 1980-1988 рр.), але не принесла якихось новацій як чинників економічного росту.

Перехід від світської економічної моделі розвитку до ісламської, побудованої на нормах шаріатського права, спершу спирався на принципи «тоухідної (тоухід – єдинобожжя) економіки». У працях імама Хомейні не було чітких економічних положень, тому у контексті «ісламського правління» були запроваджені такі економічні відносини, які вважалися невід'ємною частиною ісламського способу життя. Як відомо, у сприйнятті шиїтів економіка – це один із засобів зближення з Аллахом, механізм реалізації релігійної моралі, а не інструмент задоволення потреб людини. Практичне застосування таких положень не має нічого спільного із сучасними товарно-грошовими відносинами [27, с. 23]. Основна увага у концепції «тоухідної економіки» приділяється не виробництву, а розподілу, обміну та споживанню: «виробництво – за здібностями і споживання – за благочестям».

Так, упродовж перших постреволюційних років відбулися значні зміни в економічній структурі держави: проведена конфіскація власності шаха та його сім'ї; замість Фонду Пехлеві створений Фонд знедолених та низка інших ісламських фондів. У 1979 р. виник фонд «Конструктивний джихад». Ісламські фонди, створені після революції на базі конфіскованої великої власності, перетворилися на потужні холдинги по обслуговуванню інтересів духовенства як корпоративного прошарку. За відсутності організаційного центру шиїтського духовенства фонди опинилися в руках різноманітних його угруповань. Так, Фонд знедолених був поставлений під контроль рахбара, Комітет імама Хомейні – генерального секретаря Асоціації ісламської коаліції. Ці холдинги надають фінансову підтримку правим в Ірані та ісламським організаціям поза його межами. Ісламські фонди, які поєднують у своїй діяльності економічні та соціальні функції, стали сучасним варіантом вакфів. Найбільшим поміж них став вакф «Світла земля», який після революції створив понад 60 підприємств, фірм, різноманітних центрів [26]. У руках держави був сконцентрований весь банківський капітал. Відповідно до закону від 1983 р. всі банки працюють на безвідсотковій основі.

Водночас проводилася й політика щодо підтримки дрібного та середнього підприємництва, яка суттєво зактивізувалася під час реалізації першого п'ятирічного плану (1990-1994 рр.). Була анульована угода з міжнародним нафтовим консорціумом та з низкою інших іноземних компаній, задіяних в реалізації великих і престижних проєктів, суттєво обмежена діяльність іноземного капіталу загалом.

Однак така економічна модель через низку чинників виявилася вкрай неефективною, тому спроба її реалізації закінчилася у 1981 р.

«Тоухідна економіка» не відповідала потребам серйозних економічних перетворень у контексті ісламу. Політика автаркії, або опори на власні сили була замінена новим економічним курсом 1989-1997 рр. Тенденції до впровадження елементів ліберальної економіки (продаж значної частини державних підприємств, посилення уваги до знедолених верств населення, що відобразилося у розпродажу т. зв. «акцій справедливості» тощо) свідчило про поступове «входження» Ірану до сучасного глобального простору та відмову від ідеї «тоухідної економіки».

Були закладені основи переходу країни від жорстко централізованої до ринково зорієнтованої економіки. Новий економічний курс уряду Алі Акбара Хашемі Рафсанджані (1989-1997 рр.) включав лібералізацію зовнішньоторгового регулювання, використання іноземного капіталу, приватизацію, створення вільних економічних зон. Наприкінці 1990-х років 250 підприємств із 350 Фонду знедолених, наймогутнішого іранського конгломерату, були виставлені на приватизацію. Впродовж президенства «іранського Горбачова» Мухаммада Хатамі (1997-2005 рр.) процес економічної лібералізації продовжувався (особливо щодо зовнішньополітичного співробітництва та приватизації), а про ісламізацію економіки не згадувалося навіть на декларативному рівні.

Курс уряду М. Хатамі на подальшу економічну лібералізацію був частково зреалізований у межах другого п'ятирічного плану соціально-економічного розвитку ІРІ (1994-1999 рр.). Були запроваджені програми приватизації, вдосконалювалася система кредитування приватного сектору та умови діяльності іноземного капіталу [18, с. 66]. Важливим напрямом залишалася соціальна політика: підтримка, хоча й більш адресна, нужденних верств населення. Водночас поступово рівень соціальної допомоги зменшувався, що, зрештою, призвело наприкінці 1990-х років до зростання цін на товари першої необхідності (хліб, паливо тощо). Незважаючи на перешкоди з боку консервативних духовних лідерів країни, реформаторський уряд М. Хатамі зміг прийняти основні напрями третього п'ятирічного плану, а також Закон про вільні економічні зони, який постійно блокувала Спостережна рада. Поступове реформування соціально-економічної моделі розвитку ІРІ продовжувалося й на початку 2000-х років, у період другого терміну президенства М. Хатамі (2001-2005 рр.). Був розроблений новий, більш ліберальний закон про банківський контроль, запроваджені заходи щодо вирівнювання економічного потенціалу різних регіонів країни, розширення приватизації великих промислових об'єктів (не тільки

підприємств легкої промисловості, а й нафтогазовидобувної та нафтопереробної), підтримка приватного сектору. Однак реформаторам не вдалося значною мірою зреалізувати програму демократизації господарської політики, оскільки діяльність уряду здійснювалася в умовах ісламської форми державного устрою. Орієнтація на ісламський чинник обумовила пошук власної «іранської моделі» економічного розвитку [27, с. 21].

Здебільшого аналогічні процеси в економіці країни спостерігалися і в роки президенства Махмуда Ахмадінежада (2005-2013 рр.), яскравого представника неоконсервативних політичних сил країни. Від початку 1990-х років Іран, залишаючись у межах ісламського ладу, розпочав перехід до ринкових засад господарювання. Цей процес відбувався вкрай повільно, обережно, зі збереженням за державою не лише економічної та соціальної інфраструктури, а й основних сировинних галузей. Упровадження моделі ринкової економіки відбувалося у жорстких умовах домінування клерикально-державного капіталізму. Головна мета економічних реформ полягала у створенні соціально-орієнтованої моделі. Процес лібералізації був ускладнений призупинкою темпів економічного росту, фінансовими та економічними кризами, які до 2010 р. практично залежали від цін на нафту. Саме падіння майже вдвічі цін на нафту у 1986 р. змусило Іран погодитися на мир з Іраком та приступити до розробки нової економічної моделі. Поштовхом до більш активного проведення ринкових реформ стали негативні наслідки кризи 1998 р. (викликана падінням цін на нафту до 11,9 дол. за барель). Падіння цін на нафту на початку 2000-х років викликало подальше впровадження в економіку більш ринкових механізмів: скорочення субсидування низки товарів, перш за все бензину і хліба, спроба запровадження ПДВ, заміна субсидій на адресну допомогу малозабезпеченим верствам населення [27, с. 22]. Однак ці заходи суттєво не вплинули на оздоровлення економіки (її темпи уповільнилися) та на покращення індексу людського розвитку (незважаючи на оголошену пріоритетність соціальної політики). Однією із головних причин економічної рецесії в Ірані з другої половини 2000-х років стали економічні санкції, введені проти країни Радою Безпеки ООН наприкінці 2006 р., а США – ще раніше, у 1995-1996 рр. Санкційна політика ЄС щодо Ірану посилилася у липні 2010 р., а з боку США були введені додаткові санкції, під дію яких потрапили найбільші іранські банки, промислові і транспортні компанії, енергетичний сектор. Помітно скоротився притік іноземних

інвестицій. Це вкрай негативно відобразилося на подальшому економічному розвитку країни.

За таких умов була продовжена політика субсидування, уповільнений процес приватизації, посилений контроль за валютними операціями, впроваджений жорсткий режим щодо експорту продовольства. У 2010 р. був створений Фонд національного розвитку, який замінив нафтовий резервний фонд. Це означало суттєве посилення ролі держави в інвестиційному процесі. Вжиті заходи не сприяли відновленню динаміки росту іранської економіки [27, с. 23]. Втрата іранською моделлю своєї ефективності, характерної для періоду ринкового реформування, стала наслідком його згортання новим консервативним керівництвом країни, у політиці якого ісламські інтереси переважають державні. Економіка Ірану зазнає серйозних збитків від тривалої міжнародної ізоляції, спричиненої посиленням санкційної політики з боку провідних держав та організацій (США, ЄС, ООН та ін.), які звинувачують Іран у підтримці міжнародного тероризму. У 2018 р. США розширили свою санкційну політику щодо ІРІ та вийшли з «ядерної угоди» [9, с. 38]. У результаті у 2021 р. лише 8 країн офіційно мали право на купівлю іранської нафти – Китай, Індія, Італія, Греція, Японія, Південна Корея, Тайвань та Туреччина, а після підтримки Іраном повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 р. основним покупцем іранської нафти залишається Китай. Маючи до недавнього часу середньо розвинену економіку, Іран суттєво втратив відповідні показники: скоротився ВВП країни, зросло безробіття, інфляція, зубожіння іранського населення (60% живуть у відносній бідності, а половина з них – у стані крайньої бідності) [9, с. 39].

З метою протистояння санкційному режиму в Ірані був розроблений план розбудови «економіки опору», який значною мірою нагадує ситуацію воєнного часу. 11 березня 2014 р. Алі Хаменеї виступив з програмою реалізації довгострокової стратегії розбудови «економіки опору». Її особливостями мали стати: динамічність та підтримка соціальної справедливості; здатність протистояти різним потрясінням – від світових криз, природних аномалій до санкцій; опора на власні наукові, природні, фінансові та географічні можливості; підхід до управління країною як до джихаду; широка участь народу в економічному розвитку; розв'язання проблеми самозабезпечення продовольством і стратегічними товарами; скорочення залежності від нафтових прибутків; раціональне споживання, прозорість у боротьбі з корупцією; курс на використання наукових досягнень, створення

інноваційної економіки («науковий джихад»). «Економічний джихад» за своїм змістом не вирізнявся радикальними новаціями, у ньому не знайшла втілення трансформація існуючої економічної моделі на шляху її лібералізації, як основної умови підтримки малого і середнього підприємництва, викорінення корупції та тіньового ринку. Розвиток економіки країни все більше ускладнюється санкціями та законодавчими обмеженнями. Загалом проти ІРІ введено 4268 санкцій.

Значно погіршився соціально-економічний стан країни внаслідок пандемії COVID-19 та катастрофічної посухи за останні 50 років у 2021 р., через яку виникли гострий дефіцит води і виробництва електроенергії. Економічна криза спричинила значне падіння рівня життя іранців: з 83 млн. населення біля 60 млн. іранців перебувають на межі або за межею бідності [10]. З весни 2021 р. в Ірані прокотилося кілька хвиль масових протестів населення, під час яких висувалися не лише економічні, а й політичні вимоги.

Сучасна іранська модель економіки вирізняється вираженою хаотичністю, потужним втручанням держави, монополізмом, впливом кумівства, визначальною економічною роллю Корпусу вартових ісламської революції, створенням автаркії у ключових системах (передусім у фінансовому секторі, ІТ-секторі, телекомунікаціях). Необхідність виживання в умовах жорсткого санкційного режиму обумовила утвердження таких особливостей економіки ІРІ, як поєднання централізованого планування, державної власності на великі підприємства нафтовидобувної, нафтопереробної та іншої промисловості, сільського господарства, невеликих за розміром приватної торгівлі і підприємств сервісу.

Найбільш виразно ісламізація проявилася у проведенні «ісламської культурної революції», в ході якої були закриті університети, звільнені викладацькі кадри, здійснена «чистка» державних службовців, запроваджена «ісламізація» психології та стилю життя. Були введені шаріатські норми моралі, культивувалися традиції шахадата (мучеництва), шаріатські покарання [10].

Відповідно до створюваної соціально-економічної та політичної моделі розвитку діяли загони вартових ісламської революції, які контролювали дотримання іранцями ісламських норм поведінки, відповідність одягу нормам шаріату. Радикально змінився репертуар театрів, кінотеатрів, радіо і телебачення. Заборонялася сучасна зарубіжна музика, дискотеки, поширення відеокасет, навіть безалкогольних імпортних напоїв. «Культурна революція» охопила сферу освіти. У початкових і середніх школах основним предметом

стало вчення ісламу у його шиїтському варіанті. Відбувалося масове перевидання навчальної та навчально-методичної літератури, у якій центральне місце належало працям аятоли Хомейні. Зросла роль мечетей як провідних центрів політичної та ідеологічної пропаганди. Був упроваджений обов'язковий п'ятничний публічний намаз на чолі з муллами, які активно пропагували політику Великого рахбара. Країна поступово вдягалася в чадру середньовіччя. Найбільше це стосувалося соціального статусу жінок. Панування традиційних гендерних стереотипів, що спираються на чоловічий шовінізм, та посилених процесом ісламізації не сприяли встановленню у суспільстві рівноправ'я. Символом авторитарного режиму аятоли став хіджаб, і особливо примусове й канонічне його носіння. Загалом нехтування правами іранців почалося з жінок. Перший указ аятоли Хомейні у 1979 р. був спрямований саме проти жінок (обов'язковість носіння хіджабу в громадських місцях). Останнім часом, після того, як президентом став І. Раїсі, особисто схвалений аятолою Алі Хаменеї, поліція моралі посилила репресії проти жінок у неправильно одягнених хіджабах [8]. Це викликало масові протести не тільки в Ірані, а й в інших країнах. Вони проходили під гаслом «Жінка, життя, свобода».

На початковому етапі становлення ісламської моделі розвитку ІРІ проводилася політика революційно-аскетичної суворості, коли «поліція моралі» мала тотальний контроль над поведінкою іранців, особливо молоді, оскільки 2/3 населення країни складали люди віком до 35 років. Вплив на молодь посилився у зв'язку з реалізацією реформи шкільної, професійної та вищої освіти. Було впроваджено загальну безоплатну шкільну освіту, розширено контингент студентів вузів та відкрито десятки нових університетів і професійних училищ у різних містах країни [11].

Глибокі зміни відбулися й у сфері культури і творчості в Ірані. Вони були спрямовані на усунення домінування західної масової культури, яка набула неабиякого поширення у період шахського правління. Новий режим активно впроваджував елементи ісламської культури, приділяючи першочергову увагу відродженню та популяризації поетичної спадщини середньовічного Ірану, кінематографії, національній музиці і театру, літературі та образотворчому мистецтву, різним видам спорту та конкурсам читців Корану. Всі ці заходи, спрямовані на відродження мусульманських традицій, були покликані не лише зміцнити основи нової ісламської моделі розвитку країни, а й зберегти міцну єдність населення. Утвердженню влади факіхів, на думку правлячих в Ірані «пуритан ісламу», має сприяти повернення

мусульманського суспільства до норм «справжнього ісламу» та архаїчних порядків. Тому їхня консервативно-радикальна політика пов'язана з непримиримою боротьбою проти всіх внутрішніх і зовнішніх «ворогів ісламу», викоріненням єресі, з абсолютним запереченням західної цивілізації як цілковито несумісної з ісламом та ворожої щодо нього, з демонізацією Америки, культивуванням ненависті до євреїв та Ізраїлю.

Симпатії іранської молоді до Заходу спричинили запровадження нових методів впливу на неї. Нейтралізацію молоді забезпечує, за вказівкою аятоли Алі Хаменеї, Вища рада культурної революції (1984 р.). Визначена зміна пріоритетів у її роботі (культура, економіка, політика) обумовлена посиленням контролю за інформаційною та культурною сферами і активізацією боротьби з «ворожою» пропагандою проти Ісламської Республіки Іран [11].

Перша культурна революція в ІРІ, зініційована аятолою Хомейні, була проведена впродовж 1981-1984 рр. Задля стабільності політичного режиму знищувалася будь-яка незалежна думка в університетах: були переглянуті університетські програми і плани, що не відповідали принципам ісламської республіки; замінений викладацький склад та зміст підручників для вишів, примусово закриті декілька університетів [11].

Нова потенційна небезпека з боку закладів освіти обумовила те, що у 2013 р. було проголошено початок другої культурної революції, основне завдання якої полягало у викоріненні «сатанинських сумнівів» молоді щодо влади аятол та запобігання руйнації іранської ідентичності під впливом «сатанинського зла». При цьому особлива увага приділена подальшій ісламізації університетів, боротьбі з інакомисленням в інтелектуальному середовищі країни. Радикальні заходи культурної революції покликані усунути підривні прозахідні елементи з освітньої та культурної сфер, посилити консервативну структуру правлячих політичних еліт, а отже зберегти у недоторканому вигляді правлячий в Ірані ісламістський режим [11]. Запроваджено повний перегляд світської моделі розвитку іранських університетів та її цілковите підпорядкування режиму ісламських кліриків. Водночас на початку 2000-х років були досягнені й певні успіхи у сферах охорони здоров'я та народної освіти, особливо у сільській місцевості і загалом у найбільш бідних та відсталих районах. Цьому сприяло масштабне державне фінансування будівництва шкіл, що зрештою, суттєво збільшило можливості навчання дівчаток. У школах І-ІІ ступенів впроваджені окремі класи для хлопців і дівчат. Викладання більшості навчальних

дисциплін базується на світських принципах. Збільшилася кількість дівчат (60%), які навчаються в університетах. Значна увага приділяється створенню сучасної системи медичного обслуговування населення та мережі первинних закладів охорони здоров'я. За умов певної трансформації «режиму богословів» в Ірані відбувається формування «двох культур»: клерикальної (духовні особи, люди «базару» і частина міської бідноти) та «модернізована, вестернізована» культура (освічені середні і професійні класи та більшість студентів).

Іранська культурна революція, без сумніву, є явищем складним і суперечливим, пов'язаним з позитивними та негативними результатами. Заходи, які відбувалися в її межах, спиралися на широку підтримку в іранському суспільстві, передусім з боку релігійних і політичних діячів, частини інтелігенції, простих іранців. Водночас низка представників іранської інтелігенції, які не підтримали ідей культурної революції, мусили залишити країну. Вони створили іранську культурну еміграцію у Німеччині, Франції, Канаді та США.

Культурна сфера залишається важливим компонентом державно-політичної та ідеологічної доктрини сучасного Ірану. Впродовж усього постреволюційного періоду ставлення теократичного режиму до своєї культури та її ролі у суспільному житті зазнало певної трансформації, яка уможливила активне використання культурного фактору у досягненні поставлених цілей. Було сформульоване поняття «сучасна іранська культура», побудоване на викоріненні уявлень про минуле та перегляді історичної і культурної традиції іранського суспільства. Стрижнем нової культури був проголошений виняткова іслам. Як зазначав імам Хомейні: «від того, наскільки здоровою, самостійною (незалежною від Заходу) буде загальна культурна ситуація в країні, залежить вирішення низки політичних, економічних та інших питань». Культурна політика керівництва ІРІ спирається на мусульманські традиції та ідеї панісламізму, домінування релігійного моменту над національним. Новою емблемою Ірану замість лева і сонця став ісламський півмісяць, а в культурно-мовній сфері була запроваджена арабізація, поширення використання арабської мови, як мови ісламу і Корану. Використання західноєвропейських мов у суспільному житті країни було суттєво обмежено.

Політика Ірану у сфері культури – це продовження політики ісламської революції, особливо щодо держав мусульманського світу та іранської діаспори за кордоном. На початку 1990-х років водночас зі змінами економічної політики, активізацією зовнішньополітичної діяльності ІРІ відбулося деяке оновлення підходів до іранської

культури. Воно характеризувалося прагненням поєднати ісламські та усталені іранські традиції і цивілізаційні цінності. Подальше посилення іранського елементу в ісламізованій концепції культурного розвитку ІРІ припадає на постхомейністський період, оскільки саме тоді відбулося пом'якшення жорсткого ідеологізованого курсу правлячого режиму. Реалізація цієї політики була покладена на створену у 1995 р. спеціальну Організацію з проблем культури та ісламських зв'язків [11].

У межах реалізації концепції М. Хатамі про діалог цивілізацій значна увага приділялася перській мові, яка, поряд з арабською, набула статусу мови ісламу та мусульманської цивілізації. Загалом культурна політика ІРІ наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років була спробою певного пом'якшення антизахідних настроїв керівництва країни та мала сприяти успішному перетворенню Ірану на регіонального лідера. Початок повернення іранського керівництва до відновлення ісламських цінностей у культурній політиці припадає на період президенства М. Ахмадінежада. Відхід від концепції «діалогу цивілізацій» знайшов своє відображення у шостому п'ятирічному плані розвитку країни (2011 р.). У ньому проблеми іранської культури поставлені за значущістю на перше місце. У розділі «Ірано-ісламська культура» виокремлені основні напрями розвитку культури ІРІ: 1) створення програми розвитку культури (мистецтва, науки, освіти, сфери релігії); 2) планування шляхів реалізації продуктів культурної діяльності (наприклад, видавнича сфера); 3) будівництво об'єктів культури та установ, що займаються проблемами культури [21].

Посилення націоналістичних тенденцій в іранському суспільстві обумовило активізацію діяльності уряду М. Ахмадінежада щодо проблем культурної спадщини та іранських традиційних цінностей. Ініціатива Ірану по організації церемонії святкування Ноуруза, возвеличення значення перської класичної літератури, насамперед творів Фірдоусі: 1000 років від створення великої поеми «Шахнаме» урочисто відзначали в Ірані у 2011 р., а також творчості Сааді, названого у день його пам'яті президентом М. Ахмадінежадом ключовою постаттю у розвитку та возвеличенні перської літератури і перського мистецтва [11]. Така «ліберальна» політика президента викликала занепокоєння з боку режиму клерикалів на чолі з рахбаром Алі Хаменеї. У відповідь активізувалася діяльність шиїтського духовенства щодо ісламізації освіти та загалом гуманітарних наук у контексті проведення нової ісламської культурної революції, подальшого унеможливлення проникнення західної культури в ІРІ. Проголошений напрям культурного розвитку Ірану був важливою

складовою у діяльності уряду президента-реформатора Х. Роухані (2013-2021 рр.). Відображаючи інтереси нового середнього класу, інтелігенції та молоді, Хасан Роухані виступав за поміркована політичну лібералізацію, за рівноправ'я жінок, усунення жорсткого контролю з боку релігійних структур над культурною сферою, більшу відкритість країни до зовнішнього світу.

Ісламська модель суспільного розвитку безпосередньо відображена у зовнішньополітичному курсі Ірану. Основні принципи зовнішньої політики країни були проголошені на початку ісламської революції: «ні Захід, ні Схід, а іслам», «експорт ісламської революції», пріоритетні відносини з країнами мусульманського світу. Незважаючи на деякі корективи у зовнішньополітичному курсі, іранське керівництво впродовж більш ніж чотирьох десятиріч дотримується усталених напрямів у своїй міжнародній діяльності, які відображають її промусульманський характер та вплив шиїтського чинника. На початок XXI ст. ідея експорту ісламської революції під впливом змін у системі міжнародних відносин еволюціонувала до більш зваженої та прагматичної зовнішньої політики. Її зміст полягав у ствердженні ідеї гегемонії Ірану в регіоні Близького і Середнього Сходу. Однак у 2005 р. уряд М. Ахмадінежада певним чином активізував ідею експорту ісламської революції. Цей процес ще більше посилився в умовах революцій «Арабської весни». Значну увагу іранський режим приділяв політиці посилення свого впливу на тільки щодо шиїтських общин Ірану, Лівану, Азербайджану, країн Перської затоки, Афганістану, Ємена, а й її входженню до клубу великих держав світу за допомогою створення ядерної зброї. Для досягнення поставленої мети ісламістський режим спирається не тільки на воєнні, насильницькі методи, а й на потужну пропаганду ідеї «Сполучених Штатів Ісламу», тобто експорту ісламської культурної революції [7, с. 12].

Зовнішня політика ІРІ базується на таких принципах: велич, тобто установка на цілковите заперечення будь-якого панування, пригноблення та примирення із залежністю; боротьба проти пригноблення, за справедливість, проти гегемонізму, підтримка знедолених та визвольних рухів; підтримка і захист мусульман; мирне співіснування та боротьба за мир; невтручання у внутрішні справи країн та взаємоповага; дотримання договорів та міжнародних законів. З 2005 р., коли всі гілки влади в Ірані опинилися в руках консерваторів, у зовнішній політиці країни посилилася антиізраїльська позиція, антиамериканська риторика, увага до ядерної програми та відновлення робіт по створенню повного паливного циклу [25]. Іран перетворився

на один із найбільших викликів регіональної та глобальної безпеки. Головними чинниками геополітичних амбіцій ІРІ є: орієнтація більшості еліти і суспільства на створення ядерної зброї; небажання широкого співробітництва з МАГАТЕ, дезінформування світового співтовариства про наявність власної ядерної програми; підтримка низки організацій, визнаних терористичними, відкрита антиізраїльська політика; активна підтримка шиїтських груп у сусідніх країнах з метою залучення прибічників шиїтського ісламу; збереження політичних фундаменталістських елементів у внутрішньому устрої; прагнення до регіонального лідерства та обмеження присутності в регіоні глобальних акторів; загальна ситуація в регіоні, коли Іран фактично оточений країнами, що перебувають на межі внутрішнього колапсу та перетворення на «недієздатні» держави. Унаслідок посилення радикалізму у зовнішній політиці Ірану відбувся зрив ядерної угоди та повернення консервативного уряду І. Раїсі до традиційної безкомпромісної тактики і стратегії розвитку ядерної політики [24, с. 130].

Запровадженням унаслідок антишахської революції 1978-1979 рр. ісламської моделі суспільного розвитку Ірану завершилася епоха світської авторитарної модернізації країни, яка тривала впродовж середини XIX ст. – кінця 1970-х років. Ісламська Республіка Іран – це особлива модель розвитку суспільства і держави в умовах ісламського правління. Іслам шиїтського напряму є стрижнем усіх сфер життя – політики, економіки, культури. Незважаючи на певні трансформаційні процеси другої половини 1990-х – початку 2000-х років, у країні відновлений практично абсолютний контроль духовенства над світськими інститутами влади. Зміцнення режиму радикальних традиціоналістів на чолі з рахбаром Алі Хаменеї та президентом Сайєдом Ібрагімом Раїсі обумовило подальшу концентрацію влади в їхніх руках, зміцнення домінування теократії в політичній системі країни та посилення радикально-консервативного внутрішнього і зовнішнього політичного курсу ІРІ.

Поглиблення економічної кризи в умовах посилення санкційного режиму, загроза соціального вибуху та консолідація поміркованих реформаторських сил викликали серйозне занепокоєння у середовищі іранських ультраконсерваторів. З метою збереження існуючого теократичного режиму був скасований попередній реформаторський курс президента Х. Роухані, спрямований на поступову і поміркована лібералізацію внутрішньополітичного та суспільного життя: викорінення корупції і тіньового ринку, реалізацію прав і свобод

громадян, зняття обмежень у діяльності ЗМІ, активізацію інститутів громадянського суспільства (в межах ісламського ладу), послаблення санкцій та вихід з «атомного» глухого кута, розбудову нової моделі іранської зовнішньої політики (синтез п'яти «принципів віри») на засадах відкритості та зняття санкцій. Проблема ядерної програми та посилення міжнародної ізоляції країни виступають консолідуючим чинником суспільства навколо консервативної релігійної еліти, сприяють стійкості «режиму аятол» та визначають його самоідентифікацію як альтернативну модель західній цивілізації.

Список використаних джерел

1. Азаді Р. Сучасний Іран «Як ми перетворилися на тих, ким ми є?» *Український тиждень*. 2019. 27 березня.
2. Барабаш Б. Правова система Ірану та її функціонування. *Право України*. 2023. №8. С. 117-119.
3. Баранівський В.Ф. Політологія: підручник. К.: НАУ, 2016. 235 с.
4. Бураков Ю.В. До історії виникнення та розвитку ядерної програми Ісламської Республіки Іран. *Військово-наук. вісник*. Львів. АСВ, 2009. Вип. 12. С. 15-26.
5. Варнавський Д. Іран: держава і суспільство. *Дослідження світової політики: Збірник наук. праць*. 2003. Вип. 23. С. 103-109.
6. Воронянський О.В. Політологія: підручник [Воронянський О.В., Кулішенко Т.Ю., Скубій І.В.]; Харків. Наук. техн. ун-т сіл. господарства ім. Петра Василенка. Харків: ХНТУ СГ ім. Петра Василенка, 2017. 179 с.
7. Габер Є.В. «Арабська весна» на Близькому Сході: вибір моделі суспільної трансформації. *Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі. Колективна монографія*. К.: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2012. С. 11-31.
8. Гогітідзе К. Хіджаб – революція жінок в Ірані. Чи похитнеться режим аятоли? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-63257974
9. Зарицька О., Шинкарук Н. Визначення чинників могутності Ірану з огляду основних концепцій регіонального лідерства. *Acta de Historia&Politica Sdeculum XXI*. 2023. №5. С. 34-45.
10. Ісламська Республіка Іран: початок ери Ібрагіма Раїсі – Борисфен Ітел. URL: https://bintel.org.ua/analytics/politics/islamska-respublika-iran-pochatok-eri-ibragima-raisi/
11. Каспрук В. Іран на порозі Культурної революції. URL: https://tyzhden.ua/iran-na-porozi-kulturnoi-revoliutsii/

12. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv – Atlas. Пер. з нім. К.: Знання – Прес, 2001. 631 с.
13. Козицький А.М. Новітня історія Азії та Африки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. Львів: «Афіша», 2003. 430 с.
14. Орда К.С. Політична система Ісламської Республіки Іран: конституційний вимір. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/64fccc01-308e-4a97-892d-dccc8dad6a32/content
15. Орлова Т.В. Сучасна політична історія країн світу: навч. посіб. К.: Знання, 2013. 677 с.
16. Осадчук І. Ю. Система правління в Ісламській Республіці Іран (1989-2019): типова чи атипова? *Регіональні студії*. 2020. №20. С. 56-64.
17. Павлів А. Революції у Туреччини та Ірані на тлі трьох великих європейських революцій. *Політичний менеджмент*. 2012. №3. С. 178-185.
18. Пророченко Н.О. Еволюція ролі шиїтського духовенства у суспільно-політичному розвитку Ірану. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. №1 (7). С. 56-71.
19. Пророченко Н.О. Іран: від «білої революції» до ісламської антишахської революції (аналіз суспільно-політичних трансформацій). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2020. Вип. 28-29. С. 251-260.
20. Пророченко Н.О. Іранський досвід модернізації: суспільно-політичний вимір. *Країни пострадянського простору: виклики модернізації*. Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2016. С. 163-173.
21. Реза А. Это затмит все. Что сейчас происходит в Иране. URL: https://nv.ua/opinion/protesty-v-irane-chego-hochet-ali-hamenei-poslednie-novosti-50278171.html
22. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. Підручник. К.: Либідь, 2002. 736 с.
23. Сергійчук І.М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець XX ст.). Посібник для вищих навчальних закладів. Суми: ВТД «Університетська книга», 2002. 288 с.
24. Чебан О.Я. Стратегічна культура як фактор впливу на ядерну політику Ірану. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Соціологія і політичні науки*. 2014. Т. 19. Вип. 1 (20). С. 124-131.

25. Чмель О.І. Розвиток ядерної програми Ірану як дестабілізуючий фактор міжнародних відносин. *Гілея: наук. вісн*. 2012. Вип. 57 (2). С. 191-198. URL: http://gileya.org/
26. Шама О. Зліт і падіння світського Тегерана. URL: https://nv.ua/ukr/project/zlit-i-padinnja-svitskoho-teherana-2523399.html
27. Юсеф Н.Н., Гараханлу Ф. Аналіз розвитку економіки Ірану та її перспективи в умовах світової кризи. *Наукові праці МАУП*. 2009. Вип. 4(23). С. 20-24.
28. Якубович М. Коран. Переклад смислів українською мовою. Переклад з арабської Михайла Якубовича. К.: ДУМУ «УММА», 2017. 608 с.

Тронько Тетяна

СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ АНТИТОТАЛІТАРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Успішний розвиток країн колишнього, так званого, «соціалістичного табору» неминуче викликає питання – «Чому їхні трансформації (економічні, соціальні, суспільно-політичні) виявилися такими успішними? Чому нам не вдалося за такий же проміжок часу досягти подібного?» Зрозуміло, що багато чого залежало від змісту реформ, їхньої комплексності і послідовності, від «стартових умов», до яких, не в останню чергу, слід віднести й стан самого суспільства, його готовність сприймати «шокові» перетворення, прагнення якомога швидше долучитися до європейських демократичних традицій і здатність власних лідерів іти на реалізацію непопулярних рішень.

Зрозуміло, що успішному здійсненню демократичних, за своїм характером, антитоталітарних революцій кінця 1980-х років сприяв зовнішній чинник – послаблення тиску з боку Москви, оскільки СРСР на цей час переживав не кращі часи. Проте, на нашу думку, у будь-яких знакових подіях головне значення відіграють внутрішні чинники. Найкращі проєкти, привнесені ззовні на внутрішній ґрунт, не готовий до розуміння, сприйняття цього, приречені на поразку. Для здійснення серйозних суспільно-політичних чи соціально-економічних трансформацій у країні має бути готовність і залученість її громадян до підготовки, а потім і до здійснення цих перетворень. Тобто, це – те, що нині ми називаємо «громадянським суспільством».

Не маючи на меті досліджувати сутність цього явища, все ж уважаємо за необхідне зазначити, що саме під ним розуміється. Громадянське суспільство як «соціальна самоорганізація поза межами державних інституцій», як стверджують дослідники, є відносно новим феноменом посткомуністичної соціальної реальності [24, с. 7]. Поширена думка про громадянське суспільство та його інституції як про «сторожових псів демократії» популярно пояснює значення цього явища в сучасному світі. Саме громадянське суспільство, яке здатне контролювати дії державної влади, стає потужною силою у кризові моменти для своїх країн (як це ми маємо нині, до прикладу, в сучасних українських реаліях). За визначенням доктора філософських наук, професора М. П. Требіна, «відмінними рисами феномену громадянського суспільства є ініціатива знизу, самозародження в малому просторі, переважання горизонтальних зв'язків над

вертикальними, вторинність інституційного оформлення порівняно з мотивами поведінки тощо» [3, с. 7].

Окрім з'ясування сутності, науковці досліджують і витоки громадянського суспільства, а також його історичне місце, взаємозв'язок із посткомуністичними трансформаціями. Більшість дослідників уважає, що громадянське суспільство є орієнтиром для посттоталітарних перетворень, а його становлення відбувається уже на руїнах однопартійної моделі державного управління [3, с. 9]. Погоджуємося, що в готовому, повністю сформованому вигляді воно й справді буде діяти в демократичній державі. Разом з тим, уважаємо, що саме наявність паростків такого суспільства наближає демократичні перетворення, дає можливість їх здійснювати, як це, до прикладу, було в Чехословаччині. Тому ми цілком підтримуємо думку історика О. Бажана, який уважає, що «революційним змінам кінця 1980-х років у Східній Європі передував процес визрівання елементів громадянського суспільства, які існували в надрах тоталітарно-авторитарної системи. Під час так званого «комуністичного періоду» ідеологічно-пропагандистські інститути так і не змогли у свідомості чехів, словаків, поляків знищити глибоко вкорінені демократичні традиції» [21]. До чинників, які пришвидшили антитоталітарні революції в країнах Центрально-Східної Європи, дослідник відносить і набутий народами досвід боротьби й спротиву радянському домінуванню, і формування опозиційних громадських рухів, і неформальні громадські об'єднання, що вийшли з «наукового і культурного Андеграунду» [21].

Такої ж думки дотримується і чеський історик В. Пречан, який вважає, що демократична революція 1989 р. була підготовлена процесом визрівання елементів громадянського суспільства, які існували в надрах системи тоталітаризму [20, с. 27]. Важливим і, можливо, неминучим попередником демократичної революції він називає «моральну революцію», під якою розуміє утвердження нового уявлення про права людини як вихідну позицію у критиці комуністичного тоталітаризму, зростання громадянськості, зусилля по реалізації принципів «жити не в брехні», незалежну культуру і самвидав [20, с. 28]. Історик звернув увагу на потужне розгортання громадянського суспільства у Чехословаччині впродовж 1988 – 1989 рр., зазначивши, що «чехів і словаків ніхто не звільнив ззовні: диво свободи стало справою самовизволення і вирішальну роль тут зіграли структури громадянського суспільства, яке стрімко

формувалося, програми якого орієнтувалися на плюралістичну парламентську демократію» [20, с. 34].

Насадження радянської моделі розвитку в економіці, політиці, культурі – загалом у суспільстві Чехословаччини, супроводжувалося, як неодмінним атрибутом цієї моделі, знищенням легальної опозиції. Втім, те, що московський вплив і радянська форма соціалізму тут встановилися не одразу (утвердження комуністичного режиму, або процес насильницької сталінізації, за висловом Зд. Млинаржа, у Чехословаччині відбувся у 1948 р.) є переконливим доказом існування й іншого, альтернативного шляху післявоєнного розвитку, наявності і в ті часи елементів «інакшості», опозиції. До того ж країна мала досвід демократичного розвитку в період Першої Чехословацької республіки, і цілком вірогідно припустити, що навіть за умов тоталітарного контролю могли зберігатися елементи горизонтальних зв'язків у суспільстві, опозиційні настрої підживлювалися діями влади, а за певних обставин громадянські структури змогли швидко відродитися і долучитися до демократичних трансформацій.

Відомий польський суспільний діяч, один із лідерів «Солідарності» А. Міхнік погоджується з тим, що ще в умовах комуністичної диктатури існували своєрідні «оази відкритого суспільства», і нова громадянська свідомість формувалася задовго до перебудови, нехай навіть у символічно-ембріональній формі під впливом протистояння держави й опозиції [10, с. 14] (*тут і далі – переклад автора*). Хоч до антитоталітарної опозиції належала невелика частка населення, але саме вона «врятувала душу народу» [10, с. 17].

За зовнішньою легкістю (як це може видаватися зі сторони) антитоталітарних трансформацій у країнах західних слов'ян, насправді, стояла копітка робота самих громадян, які усвідомлювали чого бажають, до чого прагнуть і, найголовніше, розуміли, що саме вони відповідальні за долю своєї батьківщини і лише їм потрібно докладати власні зусилля до цих перетворень.

Суттєвий вплив на розвиток опозиційного руху, який зрештою призвів до демократичних трансформацій у Чехословаччині, мали події, пов'язані з суспільно-політичною кризою в країні наприкінці 1960-х років. Це – і сама «празька весна», і вторгнення країн ОВД на територію країни, і запровадження політики «нормалізації», і власне самі настрої, реакція суспільства на все зазначене. За словами П. Вандича, ««празька весна» стала великою публічною дискусією, що спиралася на свободу слова і в якій громадська думка відігравала дедалі важливішу роль» [1, с. 317]. У цей час, на його думку, в країні

відроджувалося громадянське суспільство – з'являлися молодіжні організації, політичні дискусійні клуби, проводилися заходи, які фінансувала церква, радіо й телебачення поширювали нові ідеї та знайомили людей із новими лідерами, атмосфера була «п'янкою» [1, с. 317].

Проте, придушення реформаторського руху і встановлення режиму «нормалізації» з його переслідуваннями, чистками призвели до заморожування суспільного життя. Одними з перших під вал репресій потрапили комуністи-реформатори, які у 1968 р. спробували побудувати в країні «соціалізм з людським обличчям». Як зазначав А. Дубчек, тодішній перший секретар ЦК КПЧ і лідер реформ «празької весни», який сам зазнав утисків із боку влади: «Сотні тисяч комуністів (колишніх членів партії) зазнають соціального тиску, їх позбавляють роботи, страждають їхні діти, брати та сестри, родичі. Сильно постраждали не лише революційні кадри партії, що складаються в основному з робітничого ядра, але також творча наукова та художня інтелігенція, що виросла в умовах існуючого режиму, тому в неї немає іншої трудової кваліфікації та іншого ремесла. Вказані комуністи (справжні комуністи) персонально зареєстровані у всіх кадрових, спеціальних відділеннях та зазнають особливого стеження, щоб вони не змогли знайти відповідного для себе робочого місця, і навіть набагато менш значимої роботи, де вони змогли б застосувати свої знання» [18, с. 467].

Засобом боротьби представників опозиційної інтелігенції найчастіше ставало слово. Так, невдовзі після придушення спроби оновити соціалізм у чехословацькому суспільстві розгорнулося обговорення подальшого шляху розвитку країни. Красномовним прикладом такої дискусії стала полеміка між двома яскравими представниками чеської культури – Міланом Кундерою та Вацлавом Гавелом. Літературні шляхи двох згодом всесвітньо відомих митців до цього не перетиналися, але реакція на радянське вторгнення в Чехословаччину зумовила дискусію, яка виявила практицизм одного й ідеалізм іншого.

Наприкінці 1968 р. у різдвяному номері часопису «Listy» було опубліковано есе М. Кундери «Чеська доля» із роздумами про розвиток Чехословаччини після поразки «празької весни» [26, с. 363-371]. Звертаючись до історії країни, її взаємин із сусідніми народами, автор вказує на традиційно нагальні для країни суперечності між союзництвом і суверенітетом, вірою у досяжність і недосяжність суверенітету і боротьбою за нього [26, с. 364]. Згадуючи серпневі події

1968 р., М. Кундера захоплюється твердістю, мудрістю і згуртованістю народу під час таких випробувань [26, с. 365]. За його оцінкою, серпневий тиждень мав надзвичайне значення. Це був тиждень, коли нація несподівано побачила свою власну велич, на яку вона вже навіть і не сподівалася [26, с. 366].

Розмірковуючи над долею малих і великих націй, М. Кундера висловлює упевненість у «великій місії малих і критично ставиться до величі великих націй, яким саме існування і міжнародна значимість автоматично забезпечується чисельністю населення. Великі нації не переймаються законністю свого існування, перебувають у своїй величі й нерідко п'яніють від неї» [26, с. 367]. Від цього змінюється їхнє світосприйняття, оскільки «всі вони схильні вбачати у своїй величі призначення до порятунку світу; всі вони схильні підміняти власну… націю всесвітом, всесвітню культуру власною культурою» (ці слова, висновки актуально звучать і нині у контексті російсько-української війни). Автор вигукує : «…нещасні великі нації! Ворота до людяності вузькі, і ви з такими зусиллями проходите через них…» [26, с. 367-368]. Саме тут і виникає питання про долю чеської нації, яке гостро постало у 1968 р.

Попри все, М. Кундера і далі вірить у соціалізм (але не авторитарного, не радянського зразка). За його висновком, сенс чехословацького заклику полягав у тому, щоб показати досі невикористані безмежні демократичні можливості соціалістичного суспільного проєкту, які можна розвивати за умови повного звільнення засад політичної самобутності окремого народу [26, с. 369].

Говорячи про важливість чеського патріотизму для подальшого збереження, пробудження чехів, Мілан Кундера вказує на особливість, яка лежить у його основі, – «не фанатизм, а критицизм». Справжній критицизм є великим надбанням і досягненням усієї нації. Саме він породив «чехословацьку весну», протистояв нападкам брехні восени, а його сила і міць дозволять будувати майбутнє [26, с. 371]. Отже, погляд М. Кундери на чеську долю виглядає політично оптимістичним. Для нього, як він зазначає, всупереч загальновизнаній суспільній думці значення «чехословацької осені», можливо, навіть перевершує значення «чехословацької весни», оскільки нова політика не відступила, не зреклася саме себе, не зрадила власним принципам, не видала своїх людей і не лише не втратила підтримки громадськості, але саме в момент смертельної небезпеки згуртувала всю націю, яка стала внутрішньо сильнішою, ніж була до серпня [26, с. 369].

Своє бачення перспектив розвитку Чехословаччини висловив і майбутній перший президент Чехії (і останній президент Чехословаччини), драматург Вацлав Гавел у есе-відповіді, в якій він, очевидно навмисно, поставив знак запитання у назві статті опонента («Чеська доля?») [14]. Він критично поставився до слів, висловлених М. Кундерою, і вважав, що акцентуючи увагу на кращому минулому, ненав'язливо відволікається увага від гіршої дійсності. Для В. Гавела життєздатність нації – це не спогади про її колишні успіхи, а боротьба тисяч її представників за певні і цілком конкретні цінності. Ця боротьба є щоденним завданням, актуальним і ризикованим, яке має не лише національний, але й простий людський вимір [14, с. 373]. Він, як і М. Кундера, звернув увагу на події серпня 1968 р., проте наголосив на тому, що не можна жити лише спогадами про нього, аби це не «витіснило потребу в актуальній роботі». На думку В. Гавела, щоб не втратити останні залишки того, що тоді (*у серпні – Т.Т.*) прагнули зберегти, «необхідно було діяти сьогодні, прямо вступати в сьогоднішнє протистояння» [14, с. 373]. Звернення до серпня, на думку автора, необхідне для актуалізації ідеалів, які суспільство тоді відстоювало. Серпень – це була не лише незгода з військовою інтервенцією, але й своєрідний неофіційний всенародний референдум про те, якими мають бути відносини в країні, яких цінностей неодмінно слід дотримуватися [14, с. 374]. Іншими словами, на противагу М. Кундері, публікація якого більше схильна до самоспоглядання, самозахоплення тим, що вдалося зробити, В. Гавел закликав до дії. Він наполягав, що недостатньо лише пишатися тим, що вдалося зробити у серпні, не варто все зводити лише до фатуму «чеської долі», адже «наша доля залежить від нас» [14, с. 377].

У полеміці з М. Кундерою В. Гавел відстоює природність, нормальність існування загальнолюдських цінностей. Свобода слова, законність є неодмінною умовою для цивілізованого світу, для нормального і здорового функціонування суспільного організму. Відсутність же таких умов є свідченням ненормальності, яку потрібно усунути. Необхідністю очищення життя країни від таких вад слід швидше соромитися, а не хизуватися як вагомим вкладом в історію [14, с. 378].

В. Гавел наголошує, що не можна нині займатися самообманом, необхідне тверезе розуміння того, що трапилося, його наслідків. Щоб позбутися усіх ілюзій і, безумовно, прийти до правильного висновку потрібно дієво, щоденно, наполегливо боротися, з чітким усвідомленням усіх ризиків цього процесу, але, головне, не

заколисувати себе звабливими і самооманливими промовами про власну національну інтелігентність, мудрість, культуру, про красу минулих діянь, але тяжку національну долю, яка фатально дісталася саме чехам [14, с. 378-379].

М. Кундера не забарився із есе-відповіддю «Радикалізм і ексгібіціонізм», де виклав чергові роздуми про альтернативи розвитку чехословацького суспільства після серпня 1968 р.. Полемізуючи з В. Гавелом, автор знову говорить про чеську долю, наголошуючи на її зв'язках із європейськими традиціями. Дії попереднього керівництва Чехословаччини під патронатом східного сусіда впродовж останніх двадцяти років він оцінює як спробу деєвропеїзувати чеську націю, намагання висмикнути її з своєї природної історії [25, с. 380]. Тому М. Кундера вчергове наполягає на важливості чехословацького потенціалу, а 1968 р., і є спробою його реалізації. Незважаючи на невдалі результати, важливим є сам факт цього прецеденту [25, с. 381], як прагнення усунути систему недемократичних практик, які не відповідають сутності соціалістичного проєкту, проте існують упродовж п'ятдесяти років в радянській наддержаві. Справжній соціалістичний ідеал – «не нація заради соціалізму, а соціалізм заради нації» [25, с. 380].

Велич і значимість подій 1968 р. для М. Кундери полягали в тому, що не зважаючи на вплив і тиск, Чехословаччина наважилася, не побоялася повстати проти системи, за якою стояв СРСР. Те, що для В. Гавела було нормою (боротьба за демократичні цінності, за свободу слова тощо), для М. Кундери (коли треба було протистояти потужному радянському впливу), залишалося досягненням, яке може претендувати на загальноєвропейське значення.

На думку М. Кундери, після серпня 1968 р. посилилося спонтанне очищення багатьох структур національного життя країни (судової системи, журналістики, культури, профспілок, освіти, молодіжних організацій) від того, що він називав «російським викривленням соціалістичного проєкту». Громадськість навчилася охороняти свої свободи. Визнаючи складність становища, він не схильний оцінювати його як ситуацію втрачених надій, сподівань [25, с. 383].

Полемізуючи з В. Гавелом, М. Кундера говорить про моральний ексгібіціонізм свого опонента, який більше прагне публічно продемонструвати «красу власної моральності, ніж змінити ситуацію на краще» [25, с. 387], указує на те, що наведені В. Гавелом аргументи стосуються «моральної площини, а не світоглядної» [25, с. 385]. Останній же висновок автора знову звертається до перспектив

чехословацького потенціалу. Для його збереження не варто вдаватися до невизначеності «ризикових дій», але слід продумати раціональний підхід (політику) з метою недопущення реакційного (неосталіністського) повороту і забезпечити покрокову реалізацію уже визнаного чехословацького потенціалу [25, с. 388].

Характеризуючи протистояння двох відомих чехів, історик Радомир Мокрик вказує на те, що «Гавел – ідеаліст, котрий готовий боротися з вітряками, а Кундера намагається раціонально знаходити можливий простір для маневру та компромісу». Історія доведе, що в цій полеміці далекогляднішим був саме Вацлав Гавел. Вже незабаром Чехословаччину накрила «нормалізація» Густава Гусака, всі здобутки Празької весни було розтоптано. Обидва письменники залишаться вірними своїм принципам. Коли Мілан Кундера в Парижі працював над неперевершеним романом «Нестерпна легкість буття», Вацлав Гавел сидів у чехословацькій тюрмі саме за свої переконання» [11].

Зміну політичних реалій у ЧССР сповна відчула на собі інтелігенція. Більшості, попри їхню волю, довелося змінити професію, зайнятися, переважно, фізичною працею. Значна частина емігрувала за кордон. Доля згаданого вище чеського історика Вільяма Пречана була типовою для тих часів. Під час подій «празької весни» він підтримував розпочаті реформи. Після вторгнення військ ОВД написав книгу «Сім празьких днів», присвячену подіям 21 – 27 серпня 1968 р.. Зрозуміло, що влада періоду «нормалізації» цього йому не пробачила. Життя вченого стало нестерпним, незважаючи на те, що він навмисно уникав публічності, конфліктів з владними структурами і докладав «зусилля, щоб зберегти себе як вченого і особистість, а також свої громадянські і людські права» [15, с. 474]. Його позбавили права на улюблену роботу, якою він займався не один рік. Щоб мати засоби для прожиття, довелося влаштуватися на некваліфіковану роботу – працював швейцаром в одному з празьких питних закладів. Найбільші його переживання стосувалися долі власного наукового архіву: «Нотатки, виписки, рукописи, документація, зібрана за десятки років роботи в архівах – без цього я відчував себе ніби не існуючим і абсолютно пограбованим. А кожен із нас знає, як все це можна привести в непридатність однією поліцейською акцією» [15, с. 475]. Обурення науковця викликало те, що з ним поводилися як зі злочинцем лише за те, що він робить як історик, що чехословацька держава і політична влада ставилася до нього як до підлеглого, володіла ним, як середньовічним рабом, позбавляючи права реалізувати себе відповідно до своїх здібностей, задатків, інтересів та освіти. Характеризуючи цькування колег по

історичному фаху, він робить висновок про бажання режиму за будь-яку ціну реалізувати твердження Джорджа Оруелла: «Хто контролює минуле, контролює майбутнє; хто контролює дійсність, контролює минуле» [15, с. 478].

Проте, незважаючи на складні обставини, історик залишався істориком і, не маючи можливості працювати в архівах, вивчав дійсність, спостерігаючи за тим, як поводиться чехословацьке суспільство «у кризових ситуаціях, як функціонують інститути і апарат влади в умовах, коли відновлюється та реставрується різновид безперечно тоталітарного режиму, як поводять себе різні соціальні групи та окремі люди у важких ситуаціях, у моменти життєвих випробувань, коли всі інші питання затьмарюються одним єдиним – як вижити (і як людям, і як представникам культури, тобто і історикам)» [15, с. 475].

У 1975 р. він звернувся з листом до учасників міжнародного конгресу історичних наук у Сан-Франциско, в якому окрім вдячності науковій громадськості за солідарність з ним та його чехословацькими колегами, виступив проти обмеження основних людських і громадянських прав у Чехословаччині, протестував проти розгрому культури, освіти, науки, багатолітнього переслідування їхніх еліт – письменників, представників різних напрямів мистецтва, науковців усіх галузей, педагогів, діячів освіти тощо. Свій лист він завершив закликом до солідарності і підтримки чехословацьких істориків, які відмовилися прислужувати політиці. Водночас він повідомив про бажання емігрувати з країни, аби мати можливість реалізувати себе на трудовій ниві «у сфері історичної науки в будь-якій частині світу за єдиної умови – свободи наукової творчості» [15, с. 480]. При цьому В. Пречан наголошував, що хоче, щоб його прийняли не як «бездомного, а як чеського історика, якого лише несприятливі обставини примусили ненадовго – принаймні, не на решту життя – відправитися в пошуках місця у світі» [15, с. 483]. Зрештою у 1976 р. він емігрував до ФРН, а після «оксамитової революції» зміг повернутися на батьківщину, де продовжував займатися науковою роботою, досліджуючи новітню історію країни.

Подібною до В. Пречана була й доля чеського фізика-ядерника, громадського діяча Франтішека Яноуха. За підтримку «празької весни» його теж позбавили улюбленої роботи. Згодом він зміг виїхати за кордон, де почав працювати у Королівській Шведській академії наук. Його позбавили чехословацького громадянства, а після виникнення

Хартії 77 він заснував у Стокгольмі однойменний фонд для надання допомоги дисидентам [19, с. 450].

Оцінюючи правління Г. Гусака (у листі, написаному наприкінці 1973 р.), вчений звернув увагу на те, що режим видає бажане за дійсне – незважаючи на бравурні й оптимістичні виступи керівників, вони переживають всеохоплюючий страх. За його висновком, влада боїться усього – живих, мертвих, пам'яті про них, вільного розповсюдження інформації, науки і мистецтва, представників різних вікових категорій і різних професій, боїться усіх і усього. Наслідки ж заходів, за допомогою яких влада намагалася подолати цей страх, Ф. Яноух прирівнював до запровадження надзвичайного стану і вказував на суперечності з офіційними заявами про закінчення «нормалізації» [19, с. 450-451]. Серед ганебних результатів п'ятирічного правління Г. Гусака він відзначає перетворення Чехословаччини в радянську колонію – «у неї тепер менше політичних прав, ніж у колоніальних або залежних режимів в Африці або Азії і кожен новий міжнародний договір все більше прив'язує ЧССР до Радянського Союзу» [19, с. 453]. Окрім підконтрольної зовнішньої політики в країні невпинно утискалися основні громадянські свободи й права, існуючі закони не дотримувалися. Зростали проблеми в економіці. Все це, на думку Ф. Яноуха, зумовлювало відставання країни, посилювало внутрішню нестабільність режиму і створювало передумови для його зміни.

Поставало логічне питання про характер майбутніх суспільних змін – чи можливим ще був еволюційний, реформаторський розвиток і хто міг виступати його носієм, ініціатором та провідною силою? Чи все ж таки відбудеться революція, яка поховає прогнилий суспільний лад? Ф. Яноух висловлював сумнів щодо першого варіанту і аж ніяк не пов'язував його з КПЧ, яка дискредитувала себе [19, с. 454]. Ймовірно, на його думку, мала утворитися нова організація, але при цьому вона все одно несла б соціалістичний характер, «оскільки соціалістичні ідеали настільки сильно вкорінилися у свідомості людей, що програма реставрації капіталізму не знайшла б суттєвої підтримки в країні». Водночас автор підкреслював, що соціалізм не має нічого спільного з його бюрократичним і злочинним варіантом – сталінізмом. Проте, саме такий, сталіністський або, краще сказати, неосталіністський суспільний лад продовжував існувати в Чехословаччині, не зважаючи на деяке його оновлення [19, с. 455].

Подолати проблему відставання у розвитку країни, на думку Ф. Яноуха, можна було лише за допомогою внутрішньої суспільної модернізації, яка мала ґрунтуватися на демократизації,

демократичному соціалізмові. Отже, робить він висновок, «не слід сидіти склавши руки, сподіватися на манну небесну і чекати на казкових лицарів, які звільнять суспільство» [19, с. 456-457]. Він уважав, що Чехословацьку проблему потрібно вирішувати самим за допомогою широких європейських та інших контактів. Проте, проаналізувавши реальні можливості ймовірних міжнародних союзників (як конкретні країни, так і різні ідеологічні течії), автор прийшов до висновку, що «вирішальними будуть зміни всередині імперії, в межі якої ми входимо в силу нашого історичного невезіння. Нам слід почекати до більш слушного випадку, почекати розвитку процесів, які відбуваються в сусідніх державах» – пророче зазначив Ф. Яноух [19, с. 458]. Через майже півтора десятиліття все саме так і відбулося.

Науковець зазначав, що очікування змін не має бути пасивним, а тому пропонував невтомно оживляти чехословацьку проблему, «обдумувати програму і соціалістичні альтернативи розвитку вільної і незалежної Чехословаччини, щоб бути краще підготовленими, ніж у 1968 р.і» [19, с. 458]. Окреслюючи труднощі чехословацького життя, він робить такий висновок – «необхідно розуміти, що стратегічна мета радянської політики інтелектуального геноциду в ЧССР полягає в тому, щоб ослабити або знищити інтелектуальний потенціал країни і перетворити незалежність Чехословаччини у нездійсненний сон» [19, с. 458]. Єдиний спосіб порятунку і боротьби проти такої політики автор убачав у збереженні незалежності мислення, розвиткові високої інтелектуальної і професійної вимогливості на всіх ділянках життя: виробництві, техніці, науці і культурі. Боротьба за високу вимогливість і за високий професійний рівень, на його думку, є водночас «найбільш дієвою боротьбою з гусаківським окупаційним режимом, який зверху донизу ґрунтується на халтурі, невігластві і моральній неохайності» [19, с. 458].

Цікаво, що на початку 1970-х років (лист написаний наприкінці 1973 р.) Ф. Яноух передбачив розпад радянської імперії. «Немає великих імперій, які б існували вічно», – зазначав він. «І радянська імперія теж починає тріщати по швам і розпадатися». За його прогнозом, тодішній радянський протекторат мав проіснувати, швидше за все, лише роки. «У своєму сьогоднішньому вигляді СРСР не доживе й до 1984 р.. Тому варто жити і щось робити для нового життя» [19, с. 459]. Автор трохи помилився, але тенденцію вловив безпомилково.

Незважаючи на запровадження політики «нормалізації», спогади про іноземне вторгнення в країну, і через рік потому, викликали

обурення, незгоду й спротив населення країни. На річницю серпневих подій 1968 р. представники чехословацького опозиційного руху звернулися з маніфестом на адресу вищих федеральних і чеських державних органів влади (уряду, парламенту та ЦК КПЧ) з маніфестом «Десять пунктів» [9]. Перш ніж викласти свої вимоги, автори згадують обставини, до яких зумовив московський протокол, принизивши повноправні народи Чехословаччини. Було звинувачене політичне керівництво СРСР через його військове вторгнення до Чехословаччини під приводом загрози для соціалізму. Автори стверджували, що «…насправді ж соціалізм неможна пов'язувати з наказами, обмеженнями і жебрацтвом; справжній соціалізм зможе дати народам усі традиційні свободи і на цій основі створить суспільство більш розвинуте не лише в економічному, але й моральному відношенні» [9, с. 389].

Рік життя у нав'язаних радянською окупацією умовах лише погіршив ситуацію в країні – зросли ціни, виробництво дезорганізовувалося, багато здібних людей змушені були залишити свою роботу. Незадоволення викликали й утиски громадських організацій, які насильно ліквідовувалися, а сама громадськість не допускалася до формування державної політики і «жоден чеський орган влади не виник по волі народу» [9, с. 390].

Усвідомлюючи ризики, на які вони себе наражали, автори, все ж таки, наважилися окреслити проблеми, вирішення яких мало позитивно позначитися на житті країни. Найперше вони закликали до виведення радянських військ із території Чехословаччини, бо їх перебування було відвертим нехтуванням міжнародним правом і джерелом проблем у країні [9, с. 390-391].

Наступні пункти документу містили незгоду із запровадженням цілого ряду обмежень, що не давали можливості відновлюватися тим паросткам громадянського суспільства, які стали підніматися під час «празької весни». Так, висловлювався протест проти розпуску добровільних громадських організацій; засуджувалася заборона діяльності координаційного комітету творчих спілок, втручання влади у справи Союзу студентів вищих навчальних закладів; критикувалося запровадження жорсткої цензури, яка відкинула країну на століття назад, зробила неможливим створення інформованої громадської думки і ускладнила здійснення контролю над владою, що означало «перетворення мистецтва і науки в служниць влади». Заборона Товариства з прав людини ставила під сумнів дотримання законності в країні. Засобом же поліпшення ситуації могли стати «ратифікація і

втілення в життя в найкоротший час міжнародної конвенції з прав людини і конвенції з економічних, соціальних і культурних прав» [9, с. 391]. Виступаючи за збереження незалежних від держави громадянських структур, автори маніфесту категорично відкидали роль комуністичної партії як органу влади, а піднесення партійності над громадянськістю вважали безглуздям [9, с. 392].

Критичну оцінку у маніфесті отримав іноземний вплив на чехословацьке народне господарство, в якому була перервана вільна дискусія, загальмована підготовка законів, спрямованих на легалізацію рад підприємств, а там, «де ці ради були створені, їхня діяльність була паралізована» [9, с. 392]. Для подолання негативних тенденцій у розвитку економіки ставилася вимога ухвалення закону про соціалістичне підприємство, який «залучить до керівництва виробництвом професіоналів і робітників, створить для них можливість впливати на розподіл та інвестиції». Неодмінною умовою мало стати і збереження прав профспілок, «які ґрунтуються на Хартії всесвітньої федерації профспілок» [9, с. 393].

Важливою ознакою демократії є організація виборів до органів влади. Зволікання ж із виборами до національних комітетів і законодавчих органів, на думку авторів маніфесту, нагадувало запровадження надзвичайного стану. Вибори ж «мають відбуватися на підставі такого виборчого закону, який би сприяв удосконаленню соціалістичної демократії, з правом петиційних комітетів висувати своїх власних кандидатів та мати право їх відкликати, тобто реально впливати на формування органів влади в країні» [9, с. 393].

Автори маніфесту відстоювали право громадян на незгоду з головою держави чи урядом як природнє право людини. Фактично, вони розкривали спосіб своєї боротьби – право на незгоду як право законними засобами виступати проти всього того, що суперечить розуму, людській совісті і переконанням громадян, які прагнуть до демократичного і гуманного соціалізму, або суперечить традиціям країни. Не визнаючи насилля в міжнародних відносинах чи вирішенні внутрішньополітичних суперечностей, не бажаючи звертатися до нелегальних форм, маніфестанти наголошували, що будуть використовувати усі існуючі організації для захисту своїх поглядів і, найголовніше – «домагатися укладення горизонтального договору між складовими частинами громадських організацій» [9, с. 394]. Отже, мова йшла про зміцнення горизонтальних зв'язків, що є одним із критеріїв громадянського суспільства. Наголошуючи на тому, що протест не є їхньою метою, вони зазначали, що «і в умовах відсутності політичної

свободи цивілізований народ може протистояти тим, що практичними діями неполітичного характеру буде відстоювати свій стиль життя, свою життєву філософію, свій характер» [9, с. 394].

Схвальну оцінку з боку Маніфесту отримала лише реалізована федералізація держави, вимога до якої містилася в Програмі дій КПЧ. Проте при цьому автори рішуче наголошували – «ми за реальну, ефективну федерацію, щоб вона не була суто формальною» [9, с. 393].

Наприкінці документу вкотре пролунало запевнення у вірності соціалізмові, підтримці демократичних і соціалістичних сил, мирне вирішення спірних питань [9, с. 395]. Отже, зміст Маніфесту свідчив про вірність соціалістичним ідеалам, про прагнення активних громадян чехословацького суспільства змінювати життя країни в дусі демократичних перетворень, а спосіб їхніх дій – подача маніфестів – вказував на віру в силу суспільної думки, в силу впливу громадськості, у ненасильницький спосіб боротьби.

Прихильність до соціалістичних ідей, як один із напрямів опозиційних настроїв у чехословацькому суспільстві, спостерігалася й надалі, про що свідчать події 1971 року. Упродовж нього активізувалася робота із узгодження дій та розробки спільної програми соціалістичного руху в країні. Так, на початку року з'явилася «Мала програма дій соціалістичного руху чехословацьких громадян» (ймовірно, таку назву обрали за аналогією із «Програмою дій» періоду празької весни – Т.Т.) [5]. Як зазначали її автори, документ узагальнював дискусії ряду ініціативних груп, започатковані в Маніфесті Соціалістичного руху чехословацьких громадян від 28 жовтня 1970 року, який був надрукований за кордоном як програмний текст однієї із течій соціалістичної опозиції [5, с. 396].

Підкреслюючи крайню необхідність для соціалістичної опозиції всебічно розробленої і обґрунтованої в політичному й тактичному аспектах програми, автори разом з тим наголошували, що ««Мала програма дій» – це не політична програма у повному розумінні слова, але це й не програма дій» [5, с. 396]. Основне призначення документу – «підготовка основи для майбутніх переговорів, які б призвели до концентрації опозиційних сил («ініціативних груп»), які уже нині об'єднуються в дискусіях щодо подальшого розвитку країни» [5, С. 397].

Жодним чином не відмовляючись від соціалізму, опозиціонери натомість постійно розмежовували, з одного боку, «пануючий соціалізм «бюрократичних апаратів»», «політику великодержавної нормалізації і бюрократичної консолідації», а з іншого – пост січневий

рух за демократичне оновлення соціалізму (у січні 1968 року А. Дубчека обрали першим секретарем ЦК КПЧ), нову демократичну модель соціалізму, яка знайшла відображення в Програмі дій КПЧ з квітня 1968 року і відповідала чехословацьким реаліям. Згодом як організована сила пост січневий рух розпався, проте продовжували жити його ідеї. Поставало питання про те, хто буде втілювати в життя радикальні, структурні перетворення, кінцевим результатом яких мав стати демократичний соціалізм? [5, с. 398].

Зміст документу фактично просяк ідеями консолідації та формування нового політичного авангарду соціалізму, який мав стати силою для нового політичного наступу. У зв'язку з цим з'ясовувалася роль ініціативних груп, які вже сформувалися як самостійні осередки активності і при цьому прагнули до більш тісного єднання між собою. Ефективними в цьому плані убачалися формування автономних зв'язків «горизонтального» типу, використання легальних структур усіх видів [5, с. 413]. Проте, усвідомлюючи необхідність згуртування усіх опозиційних сил, автори маніфесту на той момент готові були співпрацювати з різними комуністичними і соціалістичними ідейними політичними течіями та їх представниками – «немарксистськими, некомуністичними, але ні в якому разі не антикомуністичними» [5, с. 404].

Продовженням дискусії щодо об'єднання опозиційних сил стала ще одна програма – «Мала програма дій» чехословацького руху за демократичний соціалізм [6]. Спираючись на досвід 1968 р., коли ще на початку року не було певної політичної концепції щодо радикальної зміни існуючої політичної системи «соціалізму бюрократичних апаратів», ставилося завдання пришвидшити «формування нової політичної сили, яка б могла у певний момент виступити з програмою демократичного соціалізму» [6, с. 421]. Здійснюючи аналіз передумов до консолідації противників режиму «нормалізації» на одній платформі боротьби за демократичний соціалізм, у документі позитивно оцінювалося піднесення, яке переживало чехословацьке суспільство у пост січневий період – «рух справді загальнонаціональний, коли активізувалося дедалі більше груп громадян як елемент політики вищої значимості. Незацікавленість, байдужість, маніпуляції все більшою мірою компенсувалися масштабною активністю та спонтанною наснагою … Почуття свободи і можливостей, що відкрилися знову, після тривалої перерви, ставали чимось само собою зрозумілим» [6, с. 422].

Саме таке єднання і небайдужість чехів і словаків було запорукою успіху боротьби. Вони ж (єднання і небайдужість – Т.Т.), на нашу думку, свідчили про елементи громадянського суспільства, паростки якого були присутні уже в той період. Подальша боротьба з режимом спрямовувалася на його повалення, але в жодному разі не на його збереження в якомусь покращеному, «демократизованому» вигляді» [6, с. 429]. З цією метою і для об'єднання усіх опозиційних сил передбачалася розробка і прийняття ідейної рамкової угоди, в основі якої був ряд принципів. Зокрема слід виділити «…суверенітет і нейтралітет держави, відновлення самостійності Чехословацької республіки як суверенної демократичної держави; встановлення дружніх відносин з усіма демократичними, перш за все з сусідніми, державами; «нову культурну орієнтацію» (оскільки офіційна ідеологія базувалася на спрощеному відображенні національного минулого і його загальноєвропейського контексту, вихолощувала культурну спадщину – Т.Т.); свободу релігійних переконань і свободу їх виявлення; соціалізм як реалізацію демократичних принципів в усіх сферах суспільного життя (згадується і соціальний захист, і самоврядування за участю профспілок, і ефективність економіки – Т.Т.); політичну демократію (зверталася увага на громадянські права і свободи, парламентську демократію і контроль над владою, ставлення політичних партій до інших організацій – Т.Т.)». Успішна реалізація «нового політичного руху» на зазначеній платформі мала залежати від активності усіх ініціативних груп, від їхньої трансформації в ідейно відкриті, недоктринальні об'єднання активних людей [6, с. 442-449].

Новий етап у розгортанні опозиційного спротиву у Чехословаччині був пов'язаний із появою відомої правозахисної ініціативи – Хартія 77. Поштовхом до її створення став судовий процес щодо андеграундної рок-групи «Plastic People of the Universe.». На захист «патлатих маргіналів» неочікувано для влади піднялася інтелігенція. За словами чеського історика Р. Мокрика, «процес над музикантами перетворювався на боротьбу за свободу слова та самовираження» [12.]. Саме на тлі захисту обвинувачених (процес тривав упродовж 1976 року – Т.Т.), у пошуку інструментів відстоювання прав людини і народився документ під назвою Хартія 77.

Посилаючись на підписаний у Гельсінкі «Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі», автори звертали увагу на систематичне порушення прав людини й демократичних свобод у Чехословаччині. Підкреслюючи, що відповідальність за дотримання прав у країні несе перш за все політична й державна влада, вони

наголошували на тому, що «кожен несе свою долю відповідальності за становище в цілому, а отже, і за дотримання узаконених пактів, які до цього зобов'язують не лише уряд, але й усіх громадян» [2, с. 488]. Саме почуття «цієї взаємної відповідальності, віра у сенс громадянської ангажованості і прагнення до неї» приводило до ідеї створення неформального об'єднання Хартія 77 [2, с. 488]. У документі підкреслювалася неформальність, відкритість об'єднання людей різних переконань, віросповідань, професій, які прагнули індивідуально і разом вимагати дотримання прав людини і громадянина в країні і у світі.

Вітчизняний дослідник Ю. Каганов, порівнюючи феномени українського та чехословацького гельсінкського руху, звертає увагу на перевагу останнього у кількості учасників, незважаючи на те, що точної цифри підписантів немає. За його підрахунками з 1977 до 1989 року Хартію 77 підписали 1889 осіб, а «до Української гельсінкської групи з 1976 до 1987 року доєдналося 50 осіб, з яких двоє – іноземці» [8, с. 219]. Він називає декілька чинників, які пояснюють це співвідношення. По-перше,це організаційна розмитість структури, яка дозволяла до «громадянської ініціативи» долучатися більшій кількості бажаючих. Її ініціатори з самого початку прагнули зробити рух відкритим, залучити до нього більше осіб. По-друге, «громадянська ініціатива» в Чехословаччині постала «як контркультурне об'єднання, … культурологічна складова сприяла об'єднанню гуманітарної інтелігенції навколо руху». По-третє, давалися взнаки події «празької весни», що заклала на тривалий час опозиційний потенціал у суспільстві» [8, с. 219]. Водночас Ю. Каганов виділяє спільну рису гельсінкського руху в Україні та Чехословаччині – їхню підкреслену елітарність [8, с. 220], тобто залучення до нього інтелігенції, представників творчих професій, вчених, юристів, інженерів [8, с. 222].

Оцінюючи вплив Хартії 77 на суспільне життя країни, невідомий автор у березні 1977 року констатував здійснений нею перелом у розвитку тодішніх опозиційних течій, а саме: «об'єдналися ідейно й політично різнорідні підписанти – колишні комуністи, відсторонені від влади за підтримку реформ 1968 року, і нові суспільні течії, християнські структури; відбулися зміни вікового складу опозиціонерів – сильніше активізувалася молодь; актуалізувалися проблеми національна, державного суверенітету та політичної плюралістичної демократії» [7, с. 490]. На думку автора, Хартія як об'єднуюче поняття є подією, «яка підняла хвилю неорганізованої, але надзвичайно масштабної і розгалуженої активності, пробудження

інтересів; вона розвіяла апатію» (принаймні в свідомості, хоч у діях, звичайно, мінімально – Т.Т.) [7, с. 493].

Автори Хартії 77 у заяві з нагоди п'ятої річниці своєї ініціативи визначили її суть – «вільний союз людей різних світоглядів, віри, цілей та інтересів, об'єднаних бажанням внести власний вклад у повну реалізацію прав людини, людської гідності і творчості в нашому суспільстві» [4, с. 510]. Діяльність прибічників Хартії 77 була спрямована на «дотримання правопорядку державою, яка в своєму найменуванні оголошує себе соціалістичною» [4, с. 513].

На думку хартистів, значною мірою, сама ж влада посприяла зростанню авторитету Хартії 77. В основному через організовані державою кампанії, спрямовані на підрив Хартії 77 всередині країни і в світі. [4, с. 514]. Сама ж організація, незважаючи на переслідування, продовжувала працювати й далі виступаючи із різними ініціативами. Так, були висунуті заяви і пропозиції з проблем трудового права, практики вступу до середніх і вищих навчальних закладів, реалізації профспілкового права, проблематики свободи віросповідання і релігійної віротерпимості, поваги гідності людини у виправних закладах, реалізації економічних прав громадянина тощо [4, с. 516]. Отже, за висновком засновників Хартії 77, вона пережила п'ять років свого приниження і переслідування, але тим довела свою дієвість і спроможність як неформального об'єднання «людей різних життєвих підходів, інтересів, поглядів і темпераментів, об'єднаних почуттям і усвідомленням громадянської, суспільної відповідальності у виступах за гідність людини і правду, за цінності, які ігноруються як механізмами влади, так і споживацьким стилем життя» [4, с. 517].

Послідовна боротьба за дотримання прав людини вивела хартистів на міжнародну арену, де вони активно підтримували стосунки з польським опозиційним рухом, зокрема з КОР (Комітет оборони робітників). Солідарність і взаємодія між ними ґрунтувалися на усвідомленні спільних проблем і завдань із реалізації права кожної людини на людське гідне життя, що могло стати необхідною умовою подолання затяжної суспільної кризи в обох країнах і передумовою майбутнього розвитку їхніх суспільств, «в яких буде повага до законів і прав кожної людини на вільний розвиток власної особи» [13, с. 506].

Так, польський КОР виступав на захист політичних в'язнів і проти політичних процесів у Чехословаччині, за що хартисти були надзвичайно вдячні і цінували виявлену підтримку, усвідомлюючи, що цими діями корівці наражали себе на небезпеку [13, с. 505]. Згодом представники опозиційних сил обох країн підготували спільну

декларацію - Хартії 77 і польського КОР, у зв'язку з десятою річницею військової інтервенції в Чехословаччину (ухвалили її під час зустрічі на чехословацько-польському кордоні в горах Крконоше – Т.Т.) [22, с. 507]. Празькі події 1968 року вони оцінювали як спробу створення альтернативи тоталітарній системі в ім'я гуманістичних цінностей, при цьому проводили паралелі між подіями в двох країнах, зазначаючи, що була придушена не лише «празька весна», але й вільнолюбний рух польської інтелігенції. Десятиріччя, що минуло після цих подій, лише довело життєвість ідей «празької весни» і демократичних рухів польського суспільства [22, с. 507].

Через деякий час уже хартисти відгукнулися на події у Польщі 1980 року, направивши лист президенту, уряду й Федеральним зборам ЧССР [16]. Вони зазначали, що спостереження за процесами оновлення у польському суспільстві, з одного боку, викликають радість, а з іншого – побоювання з приводу можливого зовнішнього втручання у справи ПНР (кому, як не громадянам Чехословаччини знати, як все це може відбутися! – Т.Т.) Такі застереження були пов'язані з характером публікацій у чехословацькій пресі, яка або викривлено подавала хід подій, або замовчувала їх, навіть здійснюючи відверті випади проти представників польського суспільства. Ці застереження робилися у зв'язку із просуванням військ до польських кордонів [16, с. 509]. Тому, звертаючись до вищих органів влади Чехословаччини, автори говорили про важливість запевнення, що «ЧССР не буде в жодному випадку втручатися у вільний розвиток у ПНР» [16, с. 510], оскільки історичний досвід довів – «силове втручання ззовні не вирішує внутрішні проблеми, а навпаки, воно їх поглиблює й загострює, а ще обтяжує майбутні покоління почуттям ненависті й провини» [16, с. 510].

Продовженням співпраці опозиціонерів Чехословаччини і Польщі стало «Спільне звернення представників Хартії 77 і польського КОР у лютому 1984 року щодо звільнення політичних в'язнів у Чехословаччині та Польщі» [23]. Разом із польською Солідарністю вони вкотре актуалізували заходи із дотримання прав людини та поглиблення громадянських свобод і вкотре підкреслили, що продовжують «вести боротьбу мирними засобами за більшу повагу до людини, до її природніх інтересів і невід'ємних прав» [23, с. 522].

Хартія 77 пильно стежила за перебуванням радянських військ на території країни. У серпні 1982 року її прибічники звернулися до влади з пропозицією ініціювати переговори щодо виведення військ, що «буде сприяти реалізації повного суверенітету ЧССР і водночас «оновленню здорових і природніх дружніх стосунків між народами» [17, с. 520].

Позбавлення від радянської окупації, за їхнім висновком, мало вирішити й ряд інших проблем – припинити відкриті і таємні переслідування, пов'язані з 1968 роком; звільнити політичних в'язнів; а усунення кадрових перешкод дозволило б тисячам громадян повернутися з-за кордону і своїми здібностями допомогати подолати труднощі в економіці і в усьому суспільстві [17, с. 521].

Таким чином, напередодні антитоталітарних перетворень кінця 1980-х років у чехословацькому суспільстві були наявні опозиційні настрої та структури, готові до того, щоб спочатку забезпечити перехід від комуністичного періоду в історії країни, а згодом і провести ті реформи, які б перетворили Чехословаччину на демократичну державу.

Незважаючи на репресії, заборони на професії, цензуру, всеохоплюючий контроль суспільного життя, владі «нормалізаторів» не вдалося знищити дух супротиву. Навіть за тих важких, подекуди нестерпних умов для життя «незгодних», жива думка не згасала, пошук шляхів розвитку країни не зупинявся. Сам розвиток чехословацького суспільства наприкінці 1960-х – на початку 1980-х років, на нашу думку, засвідчує його вірність демократичним традиціям, закладеним попереднім, ще довоєнним розвитком країни. Упродовж двадцятирічного періоду напередодні «оксамитової революції» у розвитку опозиційних настроїв Чехословаччини можна виділити декілька тенденцій. По-перше, їм був притаманний культурницький характер. Він проявився як у соціальному складі учасників (представники творчої та наукової інтелігенції), так і способі викладення їхніх поглядів (есе, відкриті листи, публіцистичні твори). По-друге, зберігалася прихильність до соціалістичних ідей, віра в можливість їх реалізації, але при цьому постійно підкреслювалася відмінність «бюрократичного» радянського соціалізму від справжнього демократичного, збудувати який прагнули комуністи-реформатори під час короткотривалої «празької весни». По-третє, на зміну цій опозиції екскомуністів у другій половині 1970-х років прийшла інтелігенція з ідеями захисту прав, тобто правозахисний рух. Надалі саме він визначав суспільно-політичне життя країни, а його діяльність і погляди засвідчили наявність елементів громадянського суспільства. По-четверте, супротив владі мав мирний ненасильницький характер, проявом якого стала й сама поява і подальша діяльність Хартії 77.

Таким чином, на нашу думку, дії громадян, опозиційних діячів кінця 1960-х – першої половини 1980-х років свідчили про становлення, народження громадянського суспільства в Чехословаччині і водночас –

підготували ґрунт для успішності майбутніх кардинальних змін в країні.

Список використаних джерел

1. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К.: Критика, 2004. 463 с.
2. Воззвание Хартии 77 о создании и программе неформального объединения. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 484 – 489.
3. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Х. : Право, 2013. 536 с.
4. Заявление хартистов к пятой годовщине возникновения Хартии 77. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 510 – 519.
5. Из малой программы действий социалистического движения чехословацких граждан. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 396 – 418.
6. Из Малой программы действий Чехословацкого движения за демократический социализм. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 418 – 449.
7. Информация об изменениях и сдвигах в оппозиционной среде в Чехословакии в результате возникновения и деятельности Хартии 77 (для внутреннего пользования). Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 490 – 505.
8. Каганов Ю. О. Український гельсінкський рух на тлі опозиційної боротьби в країнах Центрально-Східної Європи (1976 – 1991 рр.). URL: https://files.znu.edu.ua/files/Fakhovivydannya/historySciWorks/24/24/kaganov.pdf
9. Манифест «Десять пунктов» представителей чехословацкого оппозиционного движения в связи с 1-й годовщиной августовских

событий 1968 г. с протестом против проводимой лидерами Чехословакии политики. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 389 – 396.
10. Михник А. Дорога через долину слёз. Власть – общество – реформы : Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / отв. ред. Э.Г. Задорожнюк: Ин-т славяноведения РАН. М.: Наука, 2006. С. 11 – 45.
11. Мокрик Р. Мілан Кундера. Історична правда. 30 грудня 2020 р. URL : https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/30/158756/
12. Мокрик Р. Хартія 77: на початку був рок'н'ролл. Історична правда. 30 січня 2021. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/01/30/158910/
13. Ответ Хартии 77 польскому КОР на письмо против политических процессов и в поддержку чехословацких политических заключенных. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 505 – 506.
14. Ответное эссе чешского драматурга В. Гавела «Чешская доля?» со своим видением перспектив развития Чехословакии. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 372 – 379.
15. Открытое письмо чешского историка В. Пречана участникам международного конгресса исторических наук в Сан-Франциско. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 471 – 484.
16. Письмо спикеров Хартии 77 президенту, правительству и федеральному собранию ЧССР о событиях в Польше. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 508 – 510.
17. Письмо Хартии 77 Федеральному собранию и правительству ЧССР с рекомендацией начать переговоры с СССР о пересмотре договора о временном пребывании советских войск и их выводе из Чехословакии. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети

XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 519 - 521.
18. Письмо чехословацкого государственного и политического деятеля А. Дубчека в политбюро Социалистической Единой партии Германии с призывом к коллективному поиску путей выхода Чехословакии из кризиса. Март 1975 г. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 459 – 471.
19. Письмо чешского ученого и общественного деятеля Ф. Яноуха «О наших надеждах и нашей безнадежности» о положении в Чехословакии. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 450 – 459.
20. Пречан В. Чехословакия на пути к демократической революции. Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие. М.: Наука, 2001. С. 26 – 34.
21. Скороход О. Від «оксамитових революцій» були захмарні очікування. Це одна з причин, чому сьогодні у Польщі та Угорщині при владі популісти, - історик Олег Бажан. URL: https://censor.net/ru/resonance/3175610/vd_oksamitovih_revolyutsyi_buli_zahmarn_ochkuvannya_tse_odna_z_prichin_chomu_sogodn_u_polsch_ta_ugorschin
22. Совместная декларация Хартии 77 и польского КОР в связи с 10-й годовщиной военной интервенции в Чехословакию. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 507 – 508.
23. Совместное обращение представителей Хартии 77 и польского КОР об освобождении политических заключенных в Чехословакии и Польше. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 522.
24. Степаненко В.П. Громадянське суспільство : дискурси і практики. Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. 420 с.
25. Эссе чешского писателя М. Кундеры «Радикализм и эксгибиционизм» об альтернативах развития чехословацкого общества после августа 1968 г. Анатомия конфликтов. Центральная

и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 379 – 389.
26. Эссе чешского писателя М. Кундеры «Чешская доля» с размышлениями о судьбах Чехословакии после крушения пражской весны. Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. СПб.: Алетейя, 2012. С. 363 – 371.

Горобець Ігор, Косуліна Анна

ІСЛАМСЬКИЙ ФЕМІНІЗМ ТА БОРОТЬБА ЖІНОК ЗА СВОЇ ПРАВА

Всі ми знаємо, що проблеми становища мусульманської жінки існують з доісламського періоду, проте навіть з появою ісламу вони повністю не зникли та існують на сьогоднішній день. У наші дні ісламська релігія – це одна з найчисельніших і найвпливовіших світових релігій. У XXI ст. значно посилилася міжнародна зацікавленість до особливостей ісламської культури та ісламського права, а також до прийнятого в ісламській традиції розуміння прав людини. При цьому особливий інтерес завжди викликало питання про становище жінки в ісламі.

Особливість правового становища жінки в мусульманському світі полягає в тому, що її права визначаються, насамперед, релігійними догмами, де головним джерелом права є Коран. Тому мусульманські жінки розпочали свою боротьбу саме з доведення того, що Коран захищає їхні права та проголошує рівність між представниками різної статі. У результаті цього виник феміністичний рух, який суттєво відрізняється від звичного для нас європейського фемінізму. На відміну від головних питань протестів європейських феміністок, мусульманки не можуть протестувати за дозвіл аборту або ж за одностатеві стосунки, оскільки це прямо забороняється Кораном [1]. Основні ж вимоги можна звести до таких: модернізація сімейних кодексів, кримінальна відповідальність за сімейне насильство та будь-яке насильство проти жінок, доступність контрацепції та залучення жінок до економічних і політичних сфер життя. Мусульманські феміністки в жодному разі не заперечують іслам, а навпаки, стверджують, що саме щира віра в Аллаха дає їм сили та натхнення для боротьби за права жінок.

Якщо тлумачити поняття фемінізм, то ми можемо сказати, що це переконання, що чоловіки та жінки повинні мати рівні права та можливості, а також доктрина захисту соціальних, політичних та інших прав жінок, рівних правам чоловіків. Під ісламським фемінізмом розуміється прагнення гендерної рівності і соціальної справедливості, базою для розуміння і втілення яких є Коран [2].

У мусульманських країнах розрізняють чотири феміністичних напрями: атеїстичний, світський, мусульманський та ісламістський фемінізм.

Атеїстичний фемінізм стверджує, що релігія спрямована проти жінки. Жіночий рух може розвиватися тільки через зменшення впливу релігії на суспільство.

Світський фемінізм є нейтральним щодо релігії. Світські феміністки стверджують, що відносини між ісламом і фемінізмом базуються на домінантному підході до ісламу в суспільстві – ліберальному чи патріархальному. Вони вважають, що за теократичного правління чи радикального релігійного руху жіноча емансипація є неможливою.

Мусульманський фемінізм має ліберальний погляд на іслам і прагне адаптувати його до сучасності. Мусульманські феміністки вважають, що необхідно концентруватися на Корані, оскільки хадиси і шаріат є патріархальним відображенням ісламу. Вони вважають, що Коран містить два види положень: одні відображають практичні аспекти щоденного життя мусульманина в арабському суспільстві, інші стосуються моралі і є нормативними.

Ісламістський фемінізм є вираженим державницьким або частиною фудаменталістських чи релігійних рухів. Його представниці вважають, що ідентифікація жінок з релігійним рухом сприяє жіночій емансипації [3]. Основною методологією ісламського фемінізму є класична ісламська методологія іджтіхаду (самостійного дослідження релігійних джерел) і тафсір (інтерпретація Корану). Поряд з цими методами використовуються засоби лінгвістики, історії, соціології, антропології та ін. У трактуванні Корану жінки використовують свій власний досвід і підхід. Вони стверджують, що класична і постклассична інтерпретація базувалася на чоловічому досвіді та орієнтувалася на патріархальні суспільства.

Феміністична герменевтика шукає підтвердження гендерної рівності в Корані і включає три підходи:

– повторний перегляд аятів Корану для спростування популярних неправдивих історій, які встановлюють чоловічу перевагу (події в Едемському саду);

– цитування аятів, які однозначно закріплюють гендерну рівність;

– розгляд аятів, які пояснюють різницю між чоловіками та жінками і традиційно трактувалися на користь чоловіків [11].

Ісламський фемінізм наполягає на повній рівності чоловіків і жінок у публічній і приватній сферах, в той час як світський фемінізм пропагує підпорядкування в приватній сфері. Прихильниці ісламського фемінізму вважають, що жінки можуть виконувати лідерські функції ,а також функції глав держав, суддів і муфтіїв.

Феміністський рух в Єгипті вважається найстарішим організованим феміністичним рухом в арабському світі, він бере свій початок з XIX ст. Після революції 1919 р., під час якої жінки брали участь у демонстраціях, що спалахнули проти британського колоніалізму, вони усвідомили, наскільки дорогоцінним був цей момент, вони робили все необхідне щоб не втрачати можливості підтримувати та розширювати свою присутність у публічній сфері.

Невпинна боротьба єгипетського феміністичного руху сприяла досягненню безпрецедентного прогресу на різних рівнях і в різних аспектах, адже у 1923 р. було створено перший феміністичний союз і того ж року був прийнятий перший закон, який встановлював мінімальний вік для вступу в шлюб (16 років для жінок і 18 років для чоловіків). Також у 1923 р. Єгипет став першою арабомовною країною, яка почала рух за зняття з жінок чадри. Це зробило Єгипет єдиною країною в регіоні на той час, де жінки могли вільно ходити вулицями без хусток і носити сучасний одяг, сукні та спідниці. Протягом першої половини XX-го століття жінки почали панувати у багатьох сферах, вони ставали професорами університетів, лікарями, інженерами, міністрами. Так, Набавія Муса стала першою жінкою в Єгипті, яка отримала диплом про середню освіту, вона була першою єгипетською мусульманкою, яка стала директором школи – у 1924 р. її призначили головним інспектором жіночої освіти в Міністерстві освіти. Вона успішно виступала за те, щоб середні школи запропонували дівчаткам ту саму навчальну програму, що й хлопчикам, і в 1925 р. початкова шкільна освіта в Єгипті стала обов'язковою як для дівчаток, так і для хлопчиків [8].

У цей час створюються «неформальні мережі активізму», засновано Єгипетський феміністський союз у 1923 р., а потім Товариство мусульманських жінок у 1936 р. та Дочки Нілу.

Після революції 1952 р. феміністичний рух в Єгипті дещо послабився, багато неурядових установ було закрито, проте влада, намагаючись показати свою відкритість та модернізованість, продовжувала підтримувати жіночу освіту, прагнення жінок працювати у сферах, де переважають чоловіки. Коли президент Абдель Гамаль Насер прийшов до влади в 1954 р., було прийнято законодавство, відповідно до якого всі організації громадянського суспільства переходили під державний контроль. За президенства Насера, яке часто розглядається як «золотий вік» для прав жінок, Конституція 1956 р. та новий виборчий закон забезпечили жінкам право голосувати та балотуватися на державні посади. Лише це

виділяло єгипетських жінок серед сусідів по регіону та навіть європейських країн (Португалія надала жінкам право голосу лише в 1968 р.) [4].

Повернення до носіння чадри в Єгипті відбулося наприкінці 1970-х років. Вторгнення ваххабітів сильно вдарило по статусу жінки, феміністичний рух зіткнувся з перешкодами, а їхнє соціальне становище погіршилося після того, як ісламістські групи здобули вплив у місцевих громадах, особливо серед нижчого та середнього класів.

Незважаючи на зусилля відкинути жінок назад, держава заснувала національну жіночу раду, яка відіграла ключову роль у розробці нових законів на користь жінок (було внесено зміни до законодавства, скасовувався закон, який дозволяв ґвалтівнику одружитися з постраждалою, щоб уникнути покарання, введено кримінальну відповідальність за каліцтво жіночих статевих органів, відбулося підвищення мінімального шлюбного віку для жінок з 16 до 18 років і надання жінкам права передавати своє громадянство своїм дітям, якщо їхні чоловіки не були єгиптянами). Але ісламісти зуміли зберегти полігамію і рішуче протистояли тиску феміністок, щоб покласти край словесним розлученням, зробивши суди єдиним органом, який видає розлучення, вони гальмували всі спроби реконструкції та перегляду кодексу особистого статусу, який містить багато статей, які узаконюють насильство та дискримінацію щодо жінок [13].

На сьогоднішній день в Єгипті існує величезна проблема, яка потребує негайного вирішення, а саме – сексуальне насильство над жінками.

30 червня 2013 р. маси єгиптян вийшли на вулиці столиці, закликаючи до усунення президента Мохамеда Мурсі. Відомо понад 85 випадків сексуального насильства, включаючи кілька випадків зґвалтування, які було скоєно натовпом на площі Тахрір. 25 січня 2014 р. стало відомо про напад натовпу на жінок, які перебували на протестах на площі Тахрір. Картина транслювалася в прямому ефірі по телебаченню. Також надходили повідомлення про сексуальне насильство над протестувальниками поліцією та силами безпеки. 16 серпня 2013 р., коли силовики вчинили рейд у мечеті Аль-Таухід, понад 20 жінок зазнали нападу з боку офіцерів підрозділу спецназу. 26 листопада 2013 р. поліція жорстоко розігнала протест перед Радою в Каїрі, були проведені арешти, а також відомі випадки фізичного та сексуального насильства над протестувальниками.

Після падіння режиму Мубарака повідомлялося про численні напади на жінок, які брали участь у демонстраціях. Ті, хто вижив, а

також свідки повідомляли, що десятки чоловіків оточили тих, хто вижив, зривали з них одяг і мацали тіла. Деякі були згвалтовані кількома злочинцями, які часто були озброєні палицями, клинками та іншою зброєю. Сили безпеки не змогли втрутитися, щоб захистити жінок, спонукаючи громадянські рухи створювати власні патрулі безпеки. Проте станом на березень 2014 р. жодного зловмисника не було притягнуто до відповідальності [16].

У 2014 р. було прийнято закон, за яким будь-які натяки сексуального характеру каратимуться тюремним ув'язненням на строк до 6 місяців або штрафом від 420 до 700 дол. в залежності від тяжкості діяння. Якщо ж злочинець не припинить домагання або ж якщо при вчиненні злочину були обтяжуючі обставини, його чекає більш суворе покарання – або тюремне ув'язнення строком від двох до п'яти років, або штраф у розмірі від 2800 до 7000 дол.

Закон про сексуальні домагання 2014 р. та поправки до нього 2021 р. забезпечив поверхневе вирішення проблеми сексуальних домагань у Єгипті, де майже 99 відсотків жінок стикалися з тією чи іншою формою домагань протягом свого життя [7].

У 2021 р. було посилено покарання за каліцтво жіночих статевих органів (КЖПО), покарання передбачає до 20 років тюремного ув'язнення, а також відповідно до поправок, будь-кому, хто просив КЖПО, а, як правило, це близький член родини, також загрожуватиме ув'язнення. В Єгипті уряд і групи громадянського суспільства спробували провести інформаційні кампанії, виїзди на місця та посилити покарання, проте, не дивлячись на проведені заходи, злочинців рідко притягують до відповідальності, особливо в сільській місцевості, де КЖПО є більш поширеним [5]. Майже 90 відсотків єгипетських жінок і дівчат віком від 15 до 49 років зазнали КЖПО. Згідно з опитуванням ООН у 2016 р. цей ритуал широко практикується, незважаючи на заборону з 2008 р. Світові лідери пообіцяли до 2030 р. викорінити КЖПО, яке зазвичай передбачає часткове або повне видалення зовнішніх статевих органів і може спричинити тривалі психічні та фізичні проблеми зі здоров'ям, включаючи інфекції та ускладнення пологів.

Як ми бачимо, боротьба єгипетських жінок за свої права триває досить довго та має власну історію, і це лише приклад Єгипту. Жінки інших мусульманських країн продовжують боротьбу. Проте, не дивлячись на всі здобутки, багато питань ще потребує вирішення.

Одним із засобів вираження своїх думок, боротьби за свої права та свободи в арабських жінок є мистецтво. Серед активісток-мусульманок

найбільш популярною є сирійка Мона Гайдар. Її відео-кліп на пісню Hijabi (Wrap My Hijab) назвали однією з найкращих протестуючих пісень 2017 р. та одним із 25 найкращих феміністичних гімнів усіх часів. У своїй пісні Мона вказує на безглуздість позиції Заходу заборонити носіння хіджабу мусульманкам [12].

Такий засіб боротьби за свої права найважливішим є для жінок, які проживають в Саудівській Аравії та Ірані. Ці держави характеризуються консервативним політичним режимом та жорстким обмеженням прав жінок. Творча діяльність є чи не єдиним способом вираження жінками свої думок в цих країнах. У Саудівській Аравії жіноча музична група Маджед Аль-Іси в своєму відео-кліпі на пісню «Hwages», що в перекладі означає – стурбованість, показала все, що їм заборонено законами держави [10]. Вони грали у волейбол, водили автомобіль, будучи одягненими в кольорові бурки, та співали «Боже, позбав нас чоловіків». Цією піснею виконавці продемонстрували свою справжню позицію жінки, життя якої повністю залежить від чоловіка. Такі дії жінок у відео-кліпі були ризикованими, адже раніше за опублікування в соціальній мережі відео, де жінка водить автомобіль, була заарештована Маналь аль-Шаріф. В результаті цього в 2011 р. у країні проходив великий протест, і тільки у 2018 р. у Саудівській Аравії набув чинності закон про скасування заборони для жінок на водіння автомобіля [15].

Також є й інші приклади феміністичного мистецтва, як от відомого алжирського митця Кадера Аттіа, який зробив інсталяцію, зобразивши фігури, накриті з голови до ніг фольгою. Фігури нагадують тіла жінок, що сидять на підлозі, дивлячись всі в одну і ту саму точку – без ідентичності, індивідуальності, без облич. Художник назвав інсталяцію «Привиди», підкреслюючи, що така дисципліна і дрес-код знищує індивідуальність кожної людини, кожної жінки, перетворюючи її на привид серед суспільства [14].

Іранки теж часто вдаються до мистецтва та різного роду активізму через соціальні мережі, які б, на перший погляд, не стосувалися політики прямо. Так, у 2014 р. іранська карикатуристка Атена Фаргхадані зобразила іранських парламентарів у вигляді мавп та кіз у відповідь на їхнє рішення заборонити контроль над народжуваністю та обмежити доступ до контрацепції. Після того, як вона зробила мультфільм з даних карикатур, її насильно забрали з дому та закрили у в'язниці. В червні 2014 р. суд вирішив позбавити її волі на 12 років за «поширення пропаганди проти системи» та «образу членів парламенту через малюнки». Її після того також додатково звинуватили

за «нелегальні сексуальні стосунки» та «непристойне поводження по відношенню до юристів у в'язниці».

Ширін Нешат, відома художниця, іранка за національністю, у 2009 р. зняла фільм під назвою «Жінки без чоловіків». Фільм розповідає про гендерні проблеми в ісламському світі, показує життя чотирьох жінок з різним суспільним рівнем, які живуть у Тегерані під час перевороту 1953 р. Героїні фільму намагаються знайти волю і самовираження в суспільстві, що зневажає їхню особистість [6].

В Афганістані за допомогою графіті Шамсія Хассані, викладач образотворчого мистецтва та доцент кафедри малювання та анатомічного малювання в Кабульському університеті, бореться за права жінок. Використовуючи стіни Кабула як своє полотно, вона має на меті познайомити афганський народ з мистецтвом і нагадати йому про трагедії, з якими стикаються жінки в країні. «Я хочу висвітлити цю проблему в суспільстві за допомогою картин, на яких зображені жінки в паранджі. І я намагаюся показати їх більшими, ніж вони є насправді, і в сучасних формах, у формі щастя, можливо, сильніших. Я намагаюся змусити людей дивитися на них інакше», – пояснює вона. Шамсія представляє цих закритих жінок як впливових фігур, далеких від стереотипів Талібану [9].

Отже, питання становища мусульманської жінки та її боротьби за свої права на даний час потребує вирішення та підтримки з боку міжнародної спільноти. Перш за все, дана проблема залежить від самих держав, де триває феміністичний рух та бажання її вирішення. Не дивлячись на деякі відхилення, жінки за допомогою самоорганізації феміністичних рухів досягають своєї цілі – розширення прав та можливостей у всіх сферах. Основною метою ісламського фемінізму є тлумачення релігійних джерел крізь призму фемінізму та гендерної рівності.

Висловлюючи свою думку та ризикуючи власним життям, жінки демонструють своє прагнення до свободи та справедливості, тому вони потребують підтримки з боку суспільства, аби разом побороти патріархальний устрій, який обмежує їх та збільшує стереотипи про спосіб життя мусульманської жінки.

Список використаних джерел

1. Вернигор П. Хіджаб, домашнє насильство та жіночі права: що таке ісламський фемінізм та як він працює в Україні. Заборона: веб-сайт. URL: https://zaborona.com/hidzhab-domashnye-nasilstvo-ta-zhinochi-prava-scho-take-islamskij-feminizm-ta-yak-vin-praczyuye-v-ukrayini/

2. Badran Margot 2002 Badran Margot. Islamic Feminism: What's in a Name? URL: http://www.feministezine.com/feminist/international/Islamic-Feminism-01.html
3. Badran Margot. Toward Islamic Feminisms: A Look at the Middle East. Hermeneutics of Honor: Negotiating Female «Public» Space in Islamicate Societies. Cambridge, Mass.: Harvard University, Center for Middle Eastern Studies, 1999.
4. By Mourad R. Kamel. Egypt: 100 years of emancipation, women still fighting for change. 18 December 2020. URL: https://www.theafricareport.com/52720/egypt-100-years-of-emancipation-women-still-fighting-for-change/
5. Egypt toughens punishment for FGM, increases prison term to 20 years. Published: 27 April, 2021 URL: https://english.alarabiya.net/News/middle-east/2021/04/27/Egypt-toughens-punishment-for-FGM-increases-prison-term-to-20-years-
6. Feminist Art In Islam. 2022, February 24. URL: https://edubirdie.com/examples/feminist-art-in-islam/
7. Inside Egypt's Feminist Washing. URL: https://timep.org/2022/09/26/inside-egypts-feminist-washing/
8. Islam and feminism in the past. URL: http://www.islamandfeminism.org/case-study-egypt.html
9. Lina El Orra. 7 artists using art to empower muslim women. URL: https://muslimgirl.com/7-artists-using-art-to-empower-muslim-women/
10. Majedalesa. سيجاوه. . عيسي دجام Hwages, 2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=1rUn2j1hLOo
11. Mojab Shahrzad. Women Undertaking Ijtehad (independentreligious interpretation): Hoping for a Feminizing Democracy // Arash 70, Khordad 1378. 1999. June.
12. Mona haydar. Mona Haydar – Hijabi (Wrap my Hijab), 2017. URL: https://www.youtube.com/watch?v=XOX9O_kVPeo
13. Raneem Al-Afifi. Feminism in Egypt: a brief overview. 8 April 2021. URL: https://medfeminiswiya.net/2021/04/08/contexte-egypte/?lang=en
14. Soomro, Z. H., & Khuhro, A. A. Women Rights in Islam. International Journal of Scientific & Engineering Research, 9, 2018. 272-285 p.
15. Stewart, Catrina. Saudi woman arrested after defying driving ban. London: The Independent, 2011. URL: https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/saudi-woman-arrested-after-defying-driving-ban-2287817.html

16. The report. EGYPT: Keeping Women Out – Sexual Violence In The Public Sphere. URL: https://www.fidh.org/IMG/pdf/egypt_sexual_violence_uk-webfinal.pdf

Горобець Ігор

КРИЗА У КОСОВІ 2022 РОКУ: АВТОМОБІЛЬНІ НОМЕРИ ТА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Конфлікти на території колишньої Югославії навіть через 30 років після розвалу СФРЮ продовжують негативно впливати на стабільність у Європі. Проблема статусу краю Косова вже понад 20 років є джерелом постійної нестабільності на Балканах, що впливає на ситуацію і в Європі, будучи джерелом багатьох проблем, пов'язаних з нелегальною міграцією, кримінальним обігом зброї, наркотиків, торгівлею людьми. Операція НАТО проти СРЮ у 1999 р. призвела до відторгнення краю від Сербії та проголошення його незалежності у 2008 р., що створило прецедент, який підриває глобальну стабільність та безпеку.

Конфлікт між Сербією та Косово вкотре загострився наприкінці липня 2022 р., коли Приштина вирішила запровадити тимчасові документи, які мають отримувати під час в'їзду громадяни Сербії, а також зажадала від сербської меншини змінити старі сербські автомобільні номери на місцеві. На знак протесту косовські серби звели барикади, після чого влада в Приштині відклала введення нових правил. Сербія прагне вступу до ЄС і у зв'язку з цим зобов'язалася нормалізувати відносини з Косово. З 2013 р. Белград і Приштина намагаються врегулювати відносини за посередництва ЄС. Вступ Косова до ООН блокує Росія, Китай [4.]. Суперечка про номерні знаки майже два роки розпалювала напруженість між Сербією та її колишньою провінцією, яка проголосила незалежність у 2008 р. та є домом для сербської меншини на півночі, яка підтримується Белградом. Близько 50 000 етнічних сербів, які там проживають, відмовляються визнавати владу Приштини і досі вважають себе частиною Сербії [3.].

Вимога перереєстрації автомобілів Косово відкладала багато років через протести косовських сербів, але цього разу у Приштині вирішили більше не йти на поступки. Косівські серби у відповідь почали виходити з місцевих органів влади та поліції та погрожувати протестами одразу після перших штрафів. Сербія була готова піти на поступки владі Косова, але вимагала гарантій від ЄС [1.]. На початку серпня 2022 р. в районах Косова заселених сербами сталися заворушення, у тому числі й блокування автошляхів, після розпорядження влади Приштини про видачу косовських автомобільних номерів замість сербських. Протестувальники поставили вантажівки та

іншу важку техніку на дороги, що ведуть до двох прикордонних переходів, «Ярине» та «Брняк», на території, де серби становлять більшість. У відповідь косовська поліція заявила, що їй доведеться закрити прикордонні переходи [2.].

Події осені 2022 р. нагадували те, що вже відбувалося рік тому. У 2021 р., після того, як місцеві серби перекрили ті ж дороги в ході чергового конфлікту через номерні знаки, уряд Косова направив поліцейський спецназ, а Белград направив до кордону підрозділи збройних сил, включаючи авіацію. Конфлікт вдалося подолати за посередництва Європейського Союзу. Однак проблема не була вирішена і ескалація конфлікту відбулася через рік, повторюючи попередні події [6.]. Уряд прем'єр-міністра Албіна Курті заявив, що він надасть сербам перехідний період, починаючи з 1 серпня, щоб вони отримали косовські номери. Це сталося за рік після відмови від спроб реалізувати таке рішення через аналогічні протести. Уряд у Приштині також встановив, що з 1 серпня усі громадяни Сербії, які відвідують Косово, мають отримувати на кордоні додатковий документ, який дозволяє в'їзд. Аналогічне правило застосовується владою у Белграді щодо косоварів, які відвідують Сербію. Однак після консультацій з послами ЄС та США уряд Косова заявив, що він відкладе реалізацію плану на місяць і розпочне її з 1 вересня 2022 р.[2.].

Після цієї дати місцеві серби мають 60 днів, щоб перейти на косовські номерні знаки та прийняти документи, видані на кордоні сербським громадянам, включаючи тих, хто живе в Косові без місцевих документів. Напруженість у відносинах із Сербією залишається високою, а мир у Косові підтримується місією НАТО «Сили для Косова» (KFOR), що налічує 3770 військовослужбовців. Представники місії опублікували заяву, в якій йдеться про те, що вона готова втрутитися відповідно до свого мандату, якщо стабільність опиниться під загрозою [7.]. «Загальна ситуація з безпекою в північних муніципалітетах Косова є напруженою», – йдеться в заяві місії, що очолює НАТО, в Косово KFOR [20].

Лише до кінця листопада 2022 р. дві сторони змогли домовитись. Як повідомив голова європейської дипломатії Жозеп Боррель, «Сербія та Косово вирішили проблему автомобільних номерів дипломатичним шляхом. Дуже радий повідомити, що головні переговорники між Косово та Сербією за посередництва ЄС домовилися про заходи, що дозволяють уникнути подальшої ескалації та повністю сконцентруватися на пропозиціях щодо нормалізації відносин між країнами. Сербія припинить видачу номерних знаків із назвами

косовських міст, а Косово припинить подальші дії, пов'язані з перереєстрацією транспортних засобів» [21].

Сполучені Штати вітають досягнуту між Косово та Сербією угоду про заходи щодо недопущення подальшої ескалації напруженості, заявив у офіційний представник Держдепартаменту Нед Прайс. Він додав, що США також вітають домовленість про «невідкладну» нормалізацію відносин між Косово та Сербією під егідою ЄС, назвавши це «найкращим шляхом для досягнення європейського майбутнього» обох країн. «Сьогодні обидві сторони за сприяння ЄС зробили гігантський крок уперед до забезпечення миру та стабільності у всьому регіоні. Сполучені Штати вітають конструктивні переговори та закликають до подальшого прогресу у справі нормалізації відносин», – йдеться у заяві [9].

Президент Косово Вьоса Османі подякувала Вашингтону за сприяння у укладанні угоди. «Я хочу подякувати Джеффу Ховеньєру та уряду США за їх активну участь у досягненні сьогоднішньої угоди в Брюсселі. Їхня підтримка процесу діалогу між Косово та Сербією незамінна. Вдячна»[24].

Нагадаємо, що у 2020 р. Сербія та Косово здавалося б, серйозно зблизили свої позиції. Сталося це в США за посередництва президента Дональда Трампа та в його особистій присутності. Белград і Приштина домовилися про будівництво доріг між своїми територіями, взаємне визнання багатьох документів та пом'якшення візового режиму. Також Белград зупиняв на рік кампанію про невизнання Приштини, а косовари припиняли спроби вступати до НАТО та інших міжнародних організацій на той самий термін. Це була реалізація зовнішньополітичних ініціатив Д. Трампа, спрямованих на обмеження економічної та політичної присутності Москви та Пекіна у регіоні. Домовленості було досягнуто після того, як влітку 2019 р. між Сербією та Косово також спалахнула напруженість. Косовари розпочали поліцейські операції у північних районах, населених сербами, під приводом «боротьби з бандитизмом». Белград привів армію у бойову готовність. Поліпшення відносин між Белградом та Приштиною було недовгим, чому сприяли програш Д. Трампом президентських виборів та проалбанська позиція нового господаря Білого Дому – Дж. Байдена, передвиборча компанія якого фінансувалася в тому числі й албанською діаспорою. Одним із завдань, що стоїть перед його адміністрацією, домогтися так званого «взаємного визнання» між Приштиною та Белградом [5].

Цього також вимагають і лідери держав ЄС, ставлячи цю вимогу як одну з головних умов інтеграції Сербії до Європейського Союзу, що сприймається Белградом як замах на територіальну цілісність країни. Так, сербський президент Олександар Вучич у вкрай різкій формі відреагував на адресований Сербії та Косово заклик канцлера ФРН Олафа Шольца визнати державність один одного. Вучич заявив, що вперше чує про таку вимогу і що Сербія у такому разі має обміркувати свої подальші кроки. «Так само, як ви віддані територіальній цілісності України, ми віддані територіальній цілісності Сербії», – наголосив глава сербської держави, виступаючи на спільній прес-конференції із Шольцем 10 червня у Белграді. До цього канцлер Німеччини попередив: «Неможливо, щоб дві країни, які не визнають одна одну, стали членами ЄС». Сербія офіційно отримала статус країни-кандидата у члени Європейського Союзу у 2012 р.. Косово поки що розглядається як «потенційний» кандидат і має лише віддалені перспективи можливого приєднання до ЄС. Раніше того ж дня глава уряду ФРН зустрівся у Приштині з прем'єр-міністром Косово Альбіном Курті. У ході переговорів він заявив, що Берлін зробив вступ Косово до ЄС однією зі своїх пріоритетних цілей. «Дуже важливо відправити новий сигнал впевненості та надії на те, що процес приєднання сприймається Євросоюзом дуже серйозно і що існує реальний шанс, якщо всі докладуть зусиль», – зазначив канцлер. На тій же прес-конференції Олаф Шольц закликав Сербію приєднатися до санкцій, запроваджених Європейським Союзом проти Росії за її військову агресію проти України. «Ми очікуємо, що санкції буде реалізовано і тими країнами, які перебувають у процесі вступу до Євросоюзу», – заявив він. У свою чергу Олександр Вучич підтвердив, що в ході переговорів Шольц «чітко закликав Сербію приєднатися до санкцій ЄС». Він нагадав, що Белград засудив російське вторгнення в Україну на Генасамблеї ООН та інших міжнародних організаціях. При цьому Вучич зазначив, що його країна перебуває у «дуже складній ситуації» з погляду енергозабезпечення, і нагадав про традиційні «особливі зв'язки», що існують між Сербією та Росією. «Щодо санкцій, то у нас тут інша позиція... Ми пам'ятаємо санкції (проти Сербії), і ми не вважаємо, що санкції – це ефективно», – додав сербський президент [12].

Але стабілізація у відносинах між Сербією та Косово була недовгою. Грудень 2022 р. був відзначений новим зростанням напруженості, спровокованої владою Приштини. Серби краю скаржилися на невиконання владою угоди щодо автомобільних номерів, досягнутою за посередництвом ЄС [13]. Обстановка на півночі Косова загострилася

після затримання колишнього сербського поліцейського Деяна Пантіча, якого звинувачували у насильстві щодо чиновників, які займалися підготовкою виборів до місцевих органів влади. Багато косовських сербів протестують проти проведення цих виборів, тому для врегулювання ситуації влада Косова задіяла поліцейський спецназ, який складався в основному з етнічних албанців. Це, у свою чергу, стало ще одним приводом для обурення сербів. Прем'єр-міністр Косова Альбін Курті поставив косовським сербам ультиматум – усунути барикади на автошляхах на півночі краю до кінця дня 11 грудня 2022 р.. В іншому випадку влада республіки пригрозила задіяти свою поліцію. Крім того, Курті зв'язався з країнами так званої «Квінти» (США, Великобританія, Франція, Німеччина та Італія), а також закликав Міжнародну місію НАТО втрутитися в ситуацію, що склалася в республіці, та забезпечити свободу пересування. У зв'язку з цим президент Олександр Вучич скликав засідання Ради національної безпеки, а перед цим заявив, що має намір звернутися до миротворців НАТО з проханням дозволити розмістити сербських військових і поліцію в Косово, хоча і не розраховує на те, що прохання буде задоволене. Вучич наголосив, що Сербія має право на розміщення своїх силовиків згідно з резолюцією Ради безпеки ООН від 1999 р. про врегулювання конфлікту в Косові [14.]. «Сьогодні, безумовно, найважчий день для мене відтоді, як я став президентом. Можливо, на мене чекає найважча ніч», – сказав Вучич. Президент Сербії закликав сербів на півночі Косова та Метохії до спокою та миролюбності, а також не піддаватися на провокації. «Сподіваюся, у нас є запевнення від KFOR (міжнародні сили під керівництвом НАТО, які відповідають за забезпечення стабільності в Косові – *автор*), що вони не будуть робити насильницькі дії проти демонстрантів. Ми продовжуємо говорити з ними, це наша робота», – заявив президент під час засідання. Також сербський президент закликав сербів не чіпати персонал KFOR та EULEX (відправлена до Косова спецмісія Євросоюзу, до складу якої входить 2000 цивільних та правоохоронців). «Перш ніж вони отримають якийсь наказ, окрім тривоги та підвищення бойової готовності, ми мільйон разів намагатимемося до цього зберегти мир для всіх наших громадян», – заявив глава Сербії [14]. Подальше загострення ситуації в краї, перекидання на північ Косово поліцейського спецназу з етнічних албанців призвело до подальшого загострення протистояння. Президент Сербії наказав привести Збройні сили країни у повну бойову готовність. Про це заявив голова Міноборони Сербії Мілош Вучевич. За словами Вучевича, ЗС Сербії

мають бути в повній готовності, щоб за наказом розпочати вирішувати бойові завдання. «Це піднімає нас на найвищий рівень дій, що здійснюються сербською армією, яка захищає територіальну цілісність і суверенітет Сербії, громадян, а також запобігає погромам і терору проти сербів, де б вони не жили», – сказав голова Міноборони Сербії [22]. Белград попросив місію НАТО допустити сербські сили в цей район, але альянс відмовився, натомість посиливши власну присутність у цьому районі [15].

Сербські протестувальники назвали умови для розблокування доріг на півночі Косова, частково визнаної держави. Оголосив вимоги президент «Сербського списку», голова найбільшої партії сербів у Косові Горан Ракіч на маніфестації, яка пройшла 22 грудня в селі Рударі муніципалітету Звечан, і зібрала близько 1,5 тисяч людей. Окрім звільнення затриманих сербів, мітингувальники вимагали виведення спецпідрозділів косовської поліції та «відкликання таємних списків на арешт та вбивство сербів». За словами Радкіча, без виконання цих умов не буде зняття барикад, а розв'язання цієї кризи знаходиться «виключно у Приштині». Міністр внутрішніх справ Косово Джелал Свечла спростував заяви про наявність у косовській поліції списків, за якими правоохоронці заарештовують колишніх поліцейських сербської національності. «Закликаємо всіх виявляти максимальну стриманість, вживати негайних заходів щодо деескалації ситуації, утримуватися від провокаційних дій. Ми закликаємо сторони працювати в рамках Діалогу за сприяння ЄС для вирішення проблемних питань» [11].

У свою чергу верховний представник ЄС із закордонних справ та безпекової політики Жозеп Боррель, коментуючи ситуацію в регіоні, підкреслив, що «ЄС не зазнає нападів на місію ЄВЛЕКС у Косові або використання насильства та злочинні дії на півночі. Барикади повинні бути негайно прибрані групами косовських сербів» [22]. Глава МЗС Німеччини Анналена Бербок заявила: «Косово знизило напруженість, відклавши місцеві вибори. Нещодавня риторика із Сербії зробила протилежне. Пропозиція про відправку сербських сил до Косова є абсолютно неприйнятною» [19].

У спільній заяві посольств США у Белграді та Приштині містився заклик демонтувати барикади на півночі Косова та припинити загрози насильством. «Сполучені Штати висловлюють глибоке занепокоєння з приводу нинішньої ситуації на півночі Косова. Наскільки нам відомо, косовська влада затримала людину, підозрювану в причетності до насильницького нападу на косовські правоохоронні органи та виборчу комісію. Цей арешт використовується як виправдання для незаконних

блокпостів, а також загроз та залякування косовської влади та місцевого населення. Ті, хто встановив незаконні блокпости, мають негайно їх демонтувати. Ми очікуємо на припинення всіх загроз насильству та залякуванню. Ми висловлюємо нашу вдячність та повну підтримку Силам НАТО для Косова (СДК) за їхні зусилля щодо забезпечення безпеки та свободи пересування, а також Місії Європейського Союзу із забезпечення законності (EULEX). Ми рішуче засуджуємо як неприйнятні всі напади на косовські та міжнародні безпекові органи» [17].

Подолати кризу вдалося лише в лютому нового 2023 р.. Як заявив про це Жозеп Боррель, «Президент Сербії Олександр Вучич та прем'єр-міністр Косова Альбін Курті сьогодні за сприяння ЄС погодилися, що подальших обговорень пропозиції ЄС – «Угода про шлях до нормалізації відносин між Косово та Сербією» – не потрібна. Сторони висловили готовність розпочати реалізацію Угоди. Необхідні подальші переговори визначення конкретних умов реалізації положень. Високий представник Боррель скличе ще одну зустріч між двома лідерами протягом березня з метою завершення обговорення Додатка про здійснення, який визначатиме етап реалізації Угоди. ЄС нагадав сторонам про їхнє зобов'язання виконувати всі минулі угоди про діалог, які залишаються в силі та мають обов'язкову силу. Тим часом спеціальний представник ЄС Лайчак відвідає Косово та Сербію, щоб продовжити сьогоднішні обговорення та підготуватися до наступної зустрічі на високому рівні. Обидві сторони домовилися утримуватись від будь-яких неузгоджених дій, які можуть призвести до відновлення напруженості на місцях та зірвати ці переговори. ЄС очікує, що Сторони конструктивно братимуть участь у цьому процесі» [16].

У своєму інтерв'ю напередодні зустрічі з президентом Сербії прем'єр-міністр Косово А. Курті заявив: «ми хочемо нормальних відносин, розуміємо, що повна нормалізація передбачає як центральний елемент взаємне визнання. Я не кажу, що воно має бути єдиною темою на переговорах, і готовий терпляче обговорювати всі питання. Я не хочу поспіху, швидкого вирішення на шкоду нашій довгостроковій безпеці, миру та стабільності. Дуже чесно, з доброю волею та намірами я готовий укласти цю угоду, в якій беруть участь не лише дві сторони, Косово та Сербія, а й Європейський Союз. Він забезпечує рамки, в яких ми ведемо переговори і яких хочемо дотримуватися». Але дуже ухильно відповів на питання про надання сербам краю автономії, створення спільноти сербських муніципалітетів у Косові. «Я тут як прем'єр-міністр усіх громадян незалежно від їхньої національності,

національної ідентичності, етнічної чи релігійної приналежності. Тому я хочу задовольнити запити всього населення – з опорою на їхні права, потреби, вимоги. Але моноетнічні рішення неможливі через особливості правового ладу нашої демократичної республіки. У статті 7 Основного договору, який ми затвердили, ми говоримо про самоврядування сербської громади. Це самоврядування відсилає нас до Ради Європи як організації. Це означає, що ми маємо орієнтуватися на Рамкову конвенцію про захист національних меншин. Думаю, ми також можемо застосувати її в Косові, де ми не впадемо (що було б шкідливо!) у територіальний етнонаціоналізм, як це сталося у Боснії» [18].

Президент Сербії Олександр Вучич заявив, що не планує «нічого підписувати» під час переговорів з лідером Косово за посередництва ЄС 18 березня 2023 р.. У лютому Вучич і Курті зустрілися в Брюсселі і досягли попередньої згоди щодо 11 пунктів плану ЄС щодо нормалізації відносин. Посередники з ЄС та США говорили, що зустріч в Охриді, Північна Македонія, присвячена тому, як реалізувати попередню угоду. Документ закликає дві країни підтримувати добросусідські відносини, визнавати офіційні документи та національні символи одна одної, а Белград має дозволити Приштині добиватися членства в ЄС та ООН. Він зазначив, що зустріч з прем'єр-міністром Косово в Охриді не буде «якимось доленосним днем», і що він намагатиметься зробити «те, що найкраще для Сербії» [7].

В результаті переговорів Президент Сербії Александар Вучич та прем'єр-міністр Косово Альбін Курті досягли угоди про нормалізацію відносин між двома країнами. Як повідомив про це представник ЄС з питань закордонних справ та безпекової політики Жозеп Боррель, «У нас є угода. Косово та Сербія погодили Додаток про здійснення Угоди про шлях до нормалізації відносин. Сторони повністю зобов'язалися дотримуватися всіх статей угоди та виконувати свої відповідні зобов'язання оперативно та сумлінно» [18]. Вучич сказав на прес-конференції, що сторони домовилися не з усіх пунктів. «Незважаючи на розбіжності, ми провели гідну розмову», – сказав він. Курті, у свою чергу, сказав, що «це фактичне визнання між Косово і Сербією», хоча Сербія ще не підписала угоду. Боррель заявив, що тепер ЄС наполегливо вимагатиме від обох сторін виконання зобов'язань, якщо вони хочуть приєднатися до блоку, попередивши, що інакше будуть наслідки. Він також торкнувся запропонованого об'єднання сербських муніципалітетів у Косові, яке надасть велику автономію муніципалітетам із сербською більшістю, що є предметом тривалих суперечок. «Косово погодилося негайно розпочати – і коли я говорю

негайно, я маю на увазі негайно – переговори з Європейським Союзом, які б сприяли діалогу щодо встановлення конкретних домовленостей і гарантій для забезпечення належного рівня самоврядування для сербських громад у Косово», – сказав він. У додатку про імплементацію угоди ЄС зобов'язався організувати донорську конференцію протягом 150 днів для створення пакету інвестиційної та фінансової допомоги для Косова та Сербії [9].

Як наголошує у своїй статті Майя Б'єлос – старший науковий співробітник Бєлградського центру політики безпеки, аналізуючи можливості врегулювання конфлікту: «Протягом останніх 15 років західні лідери та організації намагалися послабити напруженість між Косово та Сербією, підтримуючи корумпованих «політиків за стабільність. Натомість ці «стабілізатори» отримали міжнародну легітимність та свободу дій в управлінні своїми країнами. Однак при цьому лідери Белграда та Приштини використали цей прогрес для зміцнення свого міжнародного іміджу миротворців, уникаючи критики за недемократичну поведінку. Це дозволило їм накопичувати владу, розпалюючи націоналізм і ще більше підриваючи права людини та верховенство закону – дії, які унеможливлять реальний і міцний мир. Але політичний діалог на високому рівні за сприяння Європейського Союзу зупинився на останні кілька років через відкриту ворожнечу між прем'єр-міністром Курті та президентом Сербії Олександром Вучичем. Це і є межа можливостей двостороннього діалогу без комплексного підходу. З 2011 р. Белград та Приштина уклали понад 20 угод для вирішення низки конкретних проблем, що сприяло нормалізації їхніх відносин. Нинішній діалог між Белградом та Приштиною – це процес, керований елітою, який проходить за зачиненими дверима у Брюсселі без участі громадян та громадянського суспільства. Західні лідери мають зробити пріоритетом демократизацію Косова та Сербії. Серед іншого, це передбачає демократизацію процесу діалогу між двома країнами під керівництвом ЄС, щоб зробити його більш прозорим, підзвітним та інклюзивним. Оскільки Косово та Сербія значною мірою залежать від іноземного фінансування, фінансова підтримка має бути зумовлена створенням демократичних та мультиетнічних інститутів, які виконуватимуть існуючі та майбутні мирні угоди. Демократія і верховенство закону, а не політики-стабілократи, є ключем до підтримки миру і стабільності на Балканах. Міжнародне співтовариство має наполягати на законності та демократії як на передумові міцного миру між сербами та албанцями. Тільки підтримуючи лідерів із демократичним потенціалом як у Сербії, так і в

Косово, Захід може допомогти у створенні відповідальних інститутів, здатних реалізувати майбутні мирні угоди» [25]. Таким чином, проблема Косова, статус краю продовжує залишатися не врегульованою. Незважаючи на досягнуті домовленості, підписання угоди щодо подолання конфлікту продовжує залишатися проблематичним.. У ході кризи, пов'язаної з автомобільними номерами, Сербію змусили піти на компроміс, який вигідний Косово, Пріштіна зробила ще один крок до визнання своєї незалежності з боку Белграда. У Сербії залишається все менше можливостей для маневру та досягнення угоди, яка може бути прийнятною для Белграда. Сербію примушуватимуть до визнання незалежності Косова, що частиною її населення буде розцінено як зраду національних інтересів. Для визнання незалежності колишнього автономного краю країни ЄС та США використовуватимуть політичні, економічні та військові методи примусу, зокрема ескалацію напруженості між Сербією та Косово. Тому слід очікувати на майбутнє нових загострень у відносинах між Сербією та Косово, що негативно вплине на ситуацію в регіоні Балкан.

Список використаних джерел

1. Косово завтра начнет штрафовать за сербские автономера. Несмотря на кризис с Белградом. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/kosovo-zavtra-pochne-shtrafuvati-serbski-1668975802.html
2. Косово отложило план по замене автомобильных номеров из-за напряженности на севере. URL: https://www.golosameriki.com/a/6681684.html
3. Косово по просьбе США на два дня отложило штрафы для сербских водителей URL: https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2022/11/22/7151100/
4. Ламбрехт Л. Косово и Сербия уладили спор вокруг автомобильных номеров. URL: https://www.dw.com/ru/kosovo-i-serbia-uladili-spor-vokrug-avtomobilnyh-nomerov/a-63867297
5. Минин М., Харченко А. «Мы будем ждать 24 часа». Что стоит за обострением в Косово и грозит ли Европе новая война. URL: https://strana.today/news/355051-kosovo-i-serbija-budet-li-novaja-vojna-na-balkanakh.html
6. Миротворцы НАТО наблюдают за демонтажем баррикад на границе Косово и Сербии. URL: https://www.golosameriki.com/a/nato-peacekeepers-kosovo-serbia/6682403.html
7. Президент Сербии заявил, что не планирует «ничего подписывать» на ключевых переговорах с Косово. URL: https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2023/03/17/7158158//

8. «Самый высокий уровень»: Вооруженные силы Сербии приведены в полную боевую готовность (видео). URL: https://focus.ua/voennye-novosti/542573-samyy-vysokiy-uroven-vooruzhennye-sily-serbii-privedeny-v-polnuyu-boevuyu-gotovnost-video
9. Сербия и Косово достигли соглашения о нормализации отношений. URL: https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2023/03/19/7158250/
10. Сербия и Косово достигли соглашения по вопросу об автомобильных номерах URL: https://www.golosameriki.com/a/the-united-states-welcomes-the-agreement-reached-between-kosovo-and-serbia/6848099.htm
11. Сербские протестующие выдвинули три условия для разбора баррикад на севере Косово. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/serbski-protestuvalniki-visunuli-tri-umovi-1671759327.html
12. Соколенко О. Призыв Шольца признать Косово возмутил Белград URL: https//www.dw.com/ru/prizyv-sholza-priznat-kosovo-shokiroval-belgrad/a-62097572
13. Шелудкова И. Отношения между Белградом и Приштиной: жалобы косовских сербов. URL: https://ru.euronews.com/2023/01/26/kosovo-serbia-tensions-process
14. Эскалация в Косово: сербам поставили ультиматум и пригрозили применить силу (фото). URL: https://focus.ua/voennye-novosti/540481-eskalaciya-v-kosovo-serbam-postavili-ultimatum-ubrat-barrikady-s-avtodorog-foto
15. Эскалация в Косово: Сербия привела войска в полную боевую готовность. URL: https://www.bbc.com/russian/news-64101404
16. Belgrade-Pristina Dialogue: Statement by High Representative Josep Borrell. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/belgrade-pristina-dialogue-statement-high-representative-josep-borrell_en
17. Joint Statement of the Embassies of the United States of America in Belgrade and Pristina on the Situation in the North of Kosovo. URL: https://rs.usembassy.gov/joint-statement-of-the-embassies-of-the-united-states-of-america-in-belgrade-and-pristina-on-the-situation-in-the-north-of-kosovo
18. Sergio Cantone Премьер-министр Косова: «Я должен договориться с Сербией». URL: https://ru.euronews.com/2023/03/10/gc-18-albin-kurti-8
19. URL: https//:://twitter.com/ABaerbock/status/1602008636775088135
20. URL: https://twitter.com/NATO_KFOR/status/1553852357972316160

21. URL: https://twitter.com/JosepBorrellF/status/1595528968794431495
22. URL: https://twitter.com/JosepBorrellF/status/1601897035707342848
23. URL:https://twitter.com/JosepBorrellF/status/1637219517792174080?cxt=HHwWgIC2lcSeybgtAAAA
24. URL:https://twitter.com/VjosaOsmaniPRKS/status/1595533217972510753?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1595533217972510753%7Ctwgr%5Eaf0e2bc012e2cbbb133a88fb3d608ac4490a6709%7Ctwcon%5Es1
25. URL: https://focus.ua/uk/voennye-novosti/530693-pochemu-tolko-demokratiya-prineset-balkanam-stabilnost

Блоха Ярослав

ВОЛОНТЕРСТВО ЯК ФОРМА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЛЮДСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ

Війна є однією з найжорстокіших та найбільш непередбачуваних катастроф, яка може статися в житті людства. Вона призводить до руйнування інфраструктури, загибелі людей, руйнування економіки та знищення навколишнього середовища. У зоні бойових дій люди стикаються з різними викликами та проблемами, в тому числі й з нестачею життєво важливих ресурсів та послуг. Серед найважливіших завдань у таких умовах – забезпечення першочергових потреб людей та допомога постраждалим. У цьому контексті волонтерство може стати однією з найважливіших форм відповідальності людства перед собою та перед іншими.

Поштовхом до виникнення волонтерства були виклики суспільства, з якими не мала змоги впоратись держава. У світовій практиці першими волонтерами були люди, які допомагали військовим, а також цивільному населенню під час військових подій. Під час Першої світової війни тисячі медсестер-волонтерів піклувалися про поранених солдат, а зважаючи на те, що кількість потерпілих збільшувалась кожного дня, волонтерська допомога була вкрай важливою та необхідною при допомозі пораненим військовим під час війни. Багато жінок з усього світу вступили в ряди медсестер, щоб підтримати своїми зусиллями армію, надаючи догляд солдатам, які стали жертвами війни, що виникла в Європі. Поява жінок-волонтерів також пов’язана з феміністичними настроями, коли жінки намагалися показати, що війна – це не лише чоловіча справа, вони також можуть вплинути на хід військових подій і своїми силами допомогти армії.

Після закінчення Другої Світової Війни, коли волонтерство перестало бути лише військовою повинністю, воно почало утворюватися як суспільний інструмент для соціальної допомоги. Наприклад, волонтери із різних країн Європи об’єднувалися у громади і розбудовували втрачені під час бомбардувань міста [3, с. 37-38].

Світове співтовариство визнає волонтерський рух способом збереження та зміцнення загальнолюдських цінностей, реалізації прав і обов'язків громадян, особистісного зростання шляхом усвідомлення людського потенціалу. У Всесвітній Декларації Волонтерства відзначається, що волонтерська діяльність становить фундамент громадянського суспільства, привносячи в життя людей потребу в мирі, свободі, безпеці та справедливості [2, с. 67]. Вагомість волонтерської

діяльності в світовому вимірі підтверджується її визнанням Організацією Об'єднаних Націй як суспільно корисної діяльності на добровільній основі, яка повинна бути важливою складовою будь-якої стратегії, націленої на вирішення проблем, особливо в таких сферах, як боротьба з бідністю, сталий розвиток, охорона здоров'я, упередження лих та вчасне реагування, соціальна інтеграція, подолання соціальної нерівності та дискримінації тощо. Відповідні положення Резолюції ООН та рекомендація щодо підтримки волонтерського руху пропонують урядам усіх держав включити волонтерство в національні плани розвитку як компонент з досягнення цілей сталого розвитку [1, с. 34].

Волонтерству сьогодні приділяється роль фундамента громадянського суспільства. Наведемо кілька цифр, що характеризують поширеність цього добровольчого руху у світі. У Франції 19% дорослого населення хоча б раз у житті брали участь у волонтерських акціях. Кожний третій німець є волонтером, присвячуючи роботі в добровольчих асоціаціях, проєктах і групах взаємодопомоги більше 15 годин на місяць. Близько 33% населення Ірландії є волонтерами. Загальна кількість часу, приділеного ними волонтерській діяльності, складає майже 100 робочих годин на рік. 72% населення названих країн вважає, що волонтери роблять те, що ніколи не може бути зроблене руками оплачуваних працівників. Досвід волонтерства в минулому також мають 26% японців, причому 48% з них переконані, що добровільна праця дуже корисна не тільки для суспільства в цілому, а є унікальною можливістю для одержання життєвого досвіду, сприяє особистісному зростанню [4, с. 187].

Відповідно до частини 1 статті 1 Закону України «Про волонтерську діяльність», волонтерська діяльність – це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги [6]. Це може бути матеріальна допомога, психологічна підтримка, медична допомога або будь-яка інша форма допомоги, яка дозволяє полегшити життя людей, що опинилися у складних обставинах. Умови війни створюють велику кількість таких складних ситуацій, тому волонтерство за цих обставин стає особливо важливим.

Відповідно до частини 1 статті 7 Закону України «Про волонтерську діяльність», волонтер – фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги. Волонтерами можуть стати громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні

на законних підставах, які є дієздатними. Неповнолітні особи здійснюють волонтерську діяльність за згодою батьків (усиновлювачів), прийомних батьків, батьків-вихователів або піклувальника. Неповнолітні особи не можуть надавати волонтерську допомогу за напрямами, визначеними абзацами восьмим, десятим, тринадцятим – п'ятнадцятим частини третьої статті 1 цього Закону, а також у медичних закладах.

Іноземці та особи без громадянства здійснюють волонтерську діяльність через організації та установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів, інформація про які розміщена на офіційному веб-сайті центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності [6].

У статті 3 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності» визначені такі напрями волонтерської діяльності:

надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, які потребують соціальної реабілітації, осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах;

здійснення догляду за хворими, особами з інвалідністю, одинокими, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги;

надання волонтерської допомоги громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та / або іншої країни проти України, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам кримінальних правопорушень, біженцям, внутрішньо переміщеним особам;

надання волонтерської допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів;

проведення заходів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, збереженням культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання;

сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією спортивних, культурних, молодіжних та інших видовищних і громадських заходів;

надання волонтерської допомоги для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру;

надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, дії правового режиму надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України;

надання волонтерської допомоги для подолання наслідків бойових дій, терористичного акту, збройного конфлікту, тимчасової окупації;

надання волонтерської допомоги для подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України, а також для післявоєнного відновлення і розвитку України;

надання волонтерської допомоги особам / сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, збройною агресією Російської Федерації проти України та / або іншої країни проти України;

сприяння уповноваженому органу з питань пробації у здійсненні нагляду за засудженими та проведенні з ними соціально-виховної роботи;

сприяння центральним і місцевим органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям, об'єднанням громадян, а також фізичним особам, які здійснюють соціальний патронаж, у проведенні заходів, спрямованих на соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільнені від подальшого відбування зазначених видів покарань на підставах, передбачених законом;

надання волонтерської допомоги особам, які постраждали внаслідок інфекційних (небезпечно інфекційних, особливо небезпечних інфекційних) хвороб та епідемій;

надання волонтерської допомоги, пов’язаної із захистом та рятуванням тварин;

надання волонтерської допомоги за іншими напрямами, не забороненими законодавством [5].

Причому, як зазначає законодавець, волонтерська допомога за зазначеними напрямами може здійснюватися в онлайн-режимі за допомогою мережі Інтернет та інших телекомунікаційних мереж [6].

Під час війни напрямки діяльності волонтерів можуть бути дуже різними, залежно від рівня насилля і ступеня руйнування. Наприклад, в бойових діях, волонтери можуть допомагати медичним службам, транспортувати поранених до лікарень, забезпечувати безпеку та забезпечувати логістичну підтримку для військових дій; на більш мирних територіях волонтери можуть організовувати збір та розподіл гуманітарної допомоги, розповсюджувати харчі та воду, відновлювати пошкоджені будівлі та інфраструктуру, організовувати тимчасові притулки для людей, які втратили свої домівки, а також забезпечувати психологічну підтримку тим, хто потребує, та виконувати багато інших завдань. Волонтерство не лише полегшує життя постраждалим від війни людям, але й допомагає встановити мир після завершення конфлікту.

Крім того, волонтерство може бути важливою складовою відновлення після війни. Волонтери можуть допомогти з відбудовою інфраструктури, такої як дороги, мости, лікарні та школи, забезпечити матеріальну допомогу для людей, що постраждали від війни, а також допомогти їм повернутися до нормального життя.

Одним з найважливіших елементів волонтерства в умовах війни є координація дій. У таких умовах кожен волонтер, кожна група волонтерів може бути важливою ланкою в загальному ланцюзі допомоги. Саме тому, важливо, щоб волонтери діяли в рамках однієї стратегії та мали змогу співпрацювати з іншими волонтерами та організаціями, що надають допомогу. Це дозволяє забезпечити більш ефективну допомогу, уникнути зайвих витрат та підвищити рівень довіри серед населення, яке потребує допомоги.

Окрім того, волонтерство в умовах війни є важливою формою патріотизму та відповідальності перед своєю країною та людством в цілому. Волонтерство дозволяє не лише допомагати потребуючим, але й зростати як людина та набувати нових знань та навичок. Волонтерство також допомагає встановлювати зв'язки між людьми з різних країн та культур, що сприяє зміцненню світової спільноти та зменшенню конфліктів.

У багатьох країнах існують волонтерські організації, які спеціалізуються на допомозі у зоні бойових дій. Ці організації можуть мати велику експертизу у відповідних сферах, які допомагають забезпечити ефективну та швидку допомогу тим, хто потребують її найбільше.

Ось декілька найвідоміших волонтерських організацій, які активно працюють над розвитком суспільства та покращенням умов життя людей:

Червоний Хрест та Червоний Півмісяць – це міжнародні гуманітарні організації, які надають допомогу постраждалим від природних катастроф, конфліктів та інших надзвичайних ситуацій. Вони займаються медичною допомогою, наданням притулку, гуманітарною допомогою та реабілітацією. Ці організації мають тисячі добровольців, які працюють у всьому світі.

2. Медики без кордонів (МБК) – це незалежна медична гуманітарна організація, яка надає медичну допомогу та лікування в районах з високим рівнем кризи, бідності та конфліктів. Добровольці МБК працюють у небезпечних умовах та надають медичну допомогу тим, хто цього найбільше потребує.

3. Амністія Інтернешн – це міжнародна організація, спрямована на захист прав людини та боротьбу за справедливість. Волонтери Амністії працюють над виявленням фактів порушення прав людини, включаючи випадки політичних переслідувань, тортури, незаконного утримання під вартою, смертної кари та інші форми порушень. Організація здійснює кампанії, петиції, лобіювання та інші заходи для підтримки прав людини.

4. Greenpeace – це відома міжнародна організація, яка займається захистом довкілля та боротьбою зі зміною клімату. Волонтери Greenpeace активно долучаються до акцій і кампаній, спрямованих на збереження лісів, океанів, боротьбу з забрудненням, а також на популяризацію використання відновлювальних джерел енергії.

5. UN Volunteers – це програма Об’єднаних Націй, яка сприяє співпраці волонтерів з усього світу для реалізації цілей сталого розвитку ООН. Волонтери сприяють у здійсненні проєктів у сфері освіти, охорони здоров'я, екології, гендерної рівності, добробуту дітей та інших гуманітарних і соціальних ініціатив.

6. Habitat for Humanity – це міжнародна неприбуткова організація, яка працює у напрямку покращення житлових умов для найбідніших. Волонтери допомагають у будівництві та відновленні житла, зокрема будинків для сімей у разі надзвичайних ситуацій.

7. Save the Children – це міжнародна організація, що працює на благо дітей. Волонтери допомагають у забезпеченні дітей доступом до освіти, охорони здоров'я, житла та соціальних послуг. Організація також займається реагуванням на гуманітарні кризи та допомогою в усуненні наслідків війн і конфліктів.

В Україні, як країні, що переживає війну, волонтерство є надзвичайно важливою формою відповідальності перед своїми громадянами. За останні кілька років в Україні виникло багато волонтерських організацій, які надають допомогу воїнам на передовій, постраждалим від війни людям та виконують інші важливі завдання.

Однією з найвідоміших волонтерських організацій в Україні є «Волонтери АТО», які займаються наданням допомоги воїнам на передовій та їх родинам, а також надають медичну допомогу та психологічну підтримку постраждалим від війни. Крім того, в Україні є багато молодіжних волонтерських організацій, які займаються патріотичним вихованням та підтримкою військових частин. Вони допомагають забезпечувати різні потреби військових, такі як одяг, їжа тощо.

Волонтерство також може бути формою вираження громадської активності та солідарності з тими, хто стикається зі складною ситуацією. Волонтерська діяльність може допомогти збільшити свідомість та розуміння серед громадськості про те, як важливо допомагати тим, хто опинився в складних умовах. Це може привести до створення нових програм та проєктів, які забезпечать більш ефективну та швидку допомогу в разі необхідності.

Окрім того, волонтерство може бути формою відповідальності перед майбутніми поколіннями. Волонтери можуть допомогти зберегти природні ресурси та забезпечити їх раціональне використання, щоб зменшити ймовірність майбутніх конфліктів та війн.

Волонтерство також є проявом людського милосердя та гуманізму, які є важливими для відновлення миру та гармонії в світі. Наприклад, під час війни в України волонтери як всередині країни, так і за кордоном зібрали значну кількість коштів та забезпечили українську армію необхідними речами та обладнанням. Волонтери також допомагали біженцям, які втекли з зони бойових дій, забезпечуючи їх продуктами харчування, медичною допомогою та іншими необхідними речами.

Отже, волонтерство є дуже важливою формою відповідальності людства в умовах війни. Це допомагає зменшити наслідки війни, забезпечити допомогу тим, хто її потребує, та зробити життя кращим.

Кожен з нас може стати волонтером та допомогти тим, хто опинився в складній ситуації. Волонтерство – це вияв нашої відповідальності перед світом та перед майбутніми поколіннями.

Проте, волонтерство в умовах війни не є безпечною і легкою задачею. Люди, які працюють на передовій, зустрічаються з підвищеним ризиком, тому необхідно враховувати безпекові протоколи та дотримуватися визначених інструкцій та правил поведінки. Для цього потрібно використовувати спеціальні тренування та екіпірування.

Крім того, волонтерство може бути душевно виснажливим, особливо в умовах війни. Люди, які займаються волонтерством в цих умовах, можуть зіткнутися зі стресом, тривогою та тривалим відчуттям безнадії. Тому необхідно забезпечувати підтримку та психологічну допомогу для волонтерів, щоб вони могли зберігати свою енергію та ефективно допомагати людям, які потребують допомоги.

Отже, волонтери повинні бути добре підготовлені та навчені в різних аспектах, пов'язаних з волонтерством в умовах війни.

По-перше, волонтери повинні мати розуміння ситуації на передовій та вміти працювати в умовах стресу та небезпеки. Це вимагає знання таких навичок як перша медична допомога, основи безпеки і захисту від ворожих атак, а також дотримання протоколів безпеки.

По-друге, волонтери повинні мати знання та навички, які необхідні для виконання різноманітних завдань на передовій. Це можуть бути такі навички як володіння зброєю та підтримка комунікаційних засобів.

По-третє, волонтери повинні мати розуміння того, як вони можуть бути використані в рамках стратегії бойових дій, що розроблена військовими командуваннями. Це може включати розуміння місця та ролі волонтерів в бойових діях та їх функцій у підтримці військових цілей.

По-четверте, волонтери повинні бути свідомі своїх прав та обов'язків в рамках міжнародного та національного законодавства. Вони повинні знати, як діяти відповідно до закону та розуміти свої права на захист та захист прав людини.

Нарешті, волонтери повинні бути підготовлені до роботи в міжкультурному середовищі, де їх робота може відбуватися з людьми з різних культур та національностей. Вони повинні мати навички міжкультурної комунікації та розуміти особливості культур та традицій тих, з ким вони працюють.

Одним зі способів навчитися всім цим навичкам та знанням може бути проходження спеціалізованого тренінгу для волонтерів, який

містить теоретичну та практичну частини. Такий тренінг може включати такі теми, як безпека на передовій, етика, права та обов'язки волонтерів, культурна чутливість та міжкультурна комунікація, збройні вміння та використання техніки, підтримка психологічного здоров'я тощо.

Крім того, волонтери повинні мати можливість отримувати постійну підтримку та навчання від кваліфікованих фахівців під час роботи на передовій. Це може включати постійний моніторинг та оцінку стану здоров'я та психологічного стану волонтерів, підтримку у випадку післятравматичного стресового розладу, консультування з експертами з прав людини тощо.

Узагалі, волонтерство в умовах війни є викликом для будь-якої особи, тому важливо, щоб волонтери були добре підготовлені та навчені у всіх аспектах, пов'язаних з роботою на передовій. Навчання та підтримка допомагають забезпечити безпеку та ефективність волонтерської діяльності, а також забезпечують гуманітарну допомогу тим, хто її потребує найбільше.

У підсумку, волонтерство в умовах війни є важливим ресурсом для підтримки людей, які зіткнулися з наслідками війни, та важливою формою відповідальності перед своєю країною та людством. Волонтери допомагають забезпечувати необхідну допомогу постраждалим від війни та воїнам на передовій, забезпечувати безпеку, гуманітарну допомогу та зручні умови проживання для людей, діючи в рамках стратегічних планів та співпрацюючи з іншими організаціями та волонтерами, а також допомагати з відбудовою після війни. Проте, волонтерство в умовах війни пов'язане з підвищеним ризиком та душевним навантаженням, тому необхідно дотримуватися безпекових протоколів та забезпечувати підтримку для волонтерів.

Список використаних джерел

1. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2015. 36 с.
2. Загальна декларація волонтерів, прийнята на XI конгресі Міжнародної асоціації волонтерів 14 вересня 1990 р. *Права людини*: *навч. посіб*. Київ: Просвіта, 2002. С. 67-80.
3. Лещенко М. О. Волонтерська діяльність під час військових подій в Україні і світі : магістерська дис.: 054 Соціологія. Київ, 2018. 101 с.
4. Погрібна В. Л. Волонтерство як соціокультурний феномен: епістемологічні та аксіологічні аспекти аналізу. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені*

Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. №4. С. 185-196.
5. Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності: Закон України від 15 серпня 2022 року № 2519-IX. URL: https://document.vobu.ua/doc/14674
6. Про волонтерську діяльність: Закон України №3236-VI від 19 квітня 2011 року. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T113236?an=144

Дерхо Віктор

ЗАСТОСУВАННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ЗМІСТУ ІСТОРІЇ У 7 КЛАСІ

Спрямованість сучасного суспільства на культурний розвиток людини, її духовного світу щодалі стає вагомішим напрямом. Орієнтація на особистість та її розвиток є також домінантою сучасної освіти. У зв'язку з цим Національна доктрина розвитку освіти України передбачає докорінне оновлення історичної освіти. Вивчення історії в школі повинно забезпечити співтворчість учня і учителя, збуджувати інтелектуальну активність школяра, готуючи його до участі в громадському житті. Наріжним завданням є вивчення духовної спадщини та надбань культури як українського народу, так і світової спільноти. Широка популяризація серед учнівської молоді пам'яток мистецтва і культури та виховання в учнів естетичних почуттів, почуття краси, прагнення зберегти та приумножити духовні і матеріальні скарби, на яких ґрунтується розвиток сучасної цивілізації [9, с. 12].

Останнім часом при вивченні історії в школі набуває все більшого поширення цивілізаційний підхід. На противагу формаційному, який акцентує увагу на політичному, соціально-економічному розвитку суспільства, у центрі уваги цивілізаційного підходу є комплексні характеристики суспільства, яке вивчається з особливим акцентом на культурі, релігії, людині, її поведінці, способі повсякденного життя, побуті та традиціях. Такий підхід дає можливість у процесі навчання формувати системне висвітлення історії окремих цивілізацій у контексті єдиного світу.

Важливою складовою комплексу підходів до змісту історичної освіти є цивілізаційний підхід. Теоретиками даного підходу у світовій науці слід вважати М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі, П. Сорокіна. Вчений М. Данилевський у своїй працях вивів теорію культурно-історичних типів, розглядав у багатогранності поняття «цивілізація», визначив власну типологію цивілізацій, розкрив особливості їх розвитку та занепаду. У своїх працях вчений доводить, що, Цивілізаційний підхід до історичного процесу передбачає врахування та вивчення, в першу чергу, того своєрідного, самобутнього, що є в історії народу або цілого регіону, допомагає розкрити механізми історичного розвитку, виявити його шляхи і особливості [10, с. 164]. На думку М. Данилевського, переваги

цивілізаційного підходу до історичного розвитку полягають у тому, що формаційна теорія починає осягнення суспільства «знизу», висуваючи на перше місце матеріальне виробництво, тоді як згідно цивілізаційного підходу починають осягнення суспільства, його історії «зверху», тобто з культури у всьому різноманітті її форм і відносин (релігія, мистецтво, моральність, право, політика) [10, с. 167]. Зовсім по-іншому цивілізаційний підхід розглядає і роль особистості в історії. Підкреслюючи унікальність і неповторність людського буття, представники даного підходу органічно вписують людину в хід історії. З огляду даного підходу людина – це не «гвинтик в машині суспільного розвитку, існування якого можна бездумно покласти на вівтар культу прогресу; це не знеособлений індивід в концепції формаційного підходу. У межах цивілізаційного підходу людина невідємний елемент культури, цивілізації, історії. Вона їх творець» [3, с. 214].

У сьомому класі загальноосвітньої школи навчальна програма зі всесвітньої історії передбачає вивчення тем, які формують знання учнів про розвиток Європейської, або Західної, цивілізації, яка є важливою ланкою, що пов'язує античний світ і сучасність в єдиному ланцюзі історії. Важливою ознакою розвитку європейської цивілізації є феодальні відносини між привілейованою верствою середньовічного суспільства – феодалами, та феодалами і селянами. Ми акцентуємо увагу на феодальному побуті і традиціях середньовічного лицарства. Саме цей навчальний матеріал викликає найбільшу зацікавленість та захоплення семикласників. Вони проявляють жвавий інтерес до вивчення даних тем. Чинні програми з всесвітньої історії для сьомого класу містять ряд тем, які дають змогу формувати знання учнів про матеріальний побут феодалів. Більші можливості для цього, на наш погляд, дає другий варіант програми. Він передбачає вивчення таких тем, як «Матеріальний побут середньовічної Європи», в якій вивчаються житло, хатнє начиння, феодальний замок, зброя й військове спорядження, одяг і прикраси, їжа й напої. У цьому варіанті передбачено, також, вивчення теми «Європейське середньовічне суспільство», тут розглядається загальна структура середньовічного суспільства, а у пункті «Ті, що воюють» охарактеризовано військові традиції лицарства, герби та турніри. У першому варіанті програми, даний матеріал вивчається у темі «Феодали» з пунктами: «Сеньйори і васали», «Замки», «Турніри», «Герби», «Лицарська література».

Зараз є багато джерел інформації, які містять відомості про життя і побут середньовічного лицарства – це художні кінофільми та популярні телепередачі, довідкова література і багато ілюстровані

книжкові видання. Сучасні підручники з історії середніх віків також допомагають вчителеві здійснювати навчання з урахуванням цивілізаційного підходу.

Сучасна методична наука дає великі можливості педагогам обирати і застосовувати на практиці різні методи й прийоми для формування знань учнів про матеріальний побут та традиції середньовічного суспільства. Враховуючи вікові особливості семикласників, потрібно застосовувати такі методи і прийоми, які б задовольняли цікавість учнів, робили б їх активними учасниками навчального процесу, спонукали б до самостійної чи колективної дослідницької роботи з додатковою та довідковою літературою. Зрозуміло, що семикласники роблять тільки перші кроки у даному виді діяльності, але з допомогою вчителя, який надає консультації і поради, вони вже можуть готувати невеличкі доповіді, які є результатом роботи з додатковою та довідковою літературою. Для того, щоб учні краще засвоїли новий матеріал, варто використовувати різні види роботи. Все більшого поширення на уроках історії набуває інсценізація, як вид рольової гри. Вона ілюструє навчальний матеріал, робить його «живим». Під час її підготовки та проведення, учні розвивають творчі здібності в сценічному русі, декламації. Все це видовище в дії, можливо навіть з костюмами епохи, яка вивчається, допомагає учням стати свідками історичного минулого, краще запам'ятати окремі поняття, факти, зрозуміти значення сутності історичних явищ. При вивченні нового матеріалу в сьомому класі важливими є пояснення вчителя, які можна доповнити ілюстрованими доповідями учнів.

Враховуючи те, що тема «Матеріальний побут середньовічної Європи» містить велику кількість фактичного матеріалу і понять, вчитель може формувати нові знання, обравши метод усного журналу. Відомо, що усний журнал як метод виховної та навчальної роботи з учнями, застосовується переважно в старших класах. Ми застосовуємо його частково, як етап уроку, приділяючи велику увагу постійній взаємодії вчителя і учнів з урахуванням їх психологічних особливостей. Робота над проведенням журналу складається з декількох етапів. Вчитель заздалегідь знайомить учнів з темою та завданнями журналу. Враховуючи здібності, можливості, інтереси та уподобання учнів, він розподіляє їх на групи по декілька чоловік. Кожна група має свій напрямок роботи і завдання. Учні опрацьовують додаткову літературу, підбирають фактичний і ілюстративний матеріал з допомогою вчителя, складають розповіді на задану тему. Під час проведення журналу, учні-«фахівці» з окремого питання, кожний на своїй сторінці, знайомлять

однокласників з результатами своєї роботи. Враховуючи вікові особливості семикласників, які не можуть довгий час займатися одним видом діяльності, потрібно вчасно переключати їх увагу на нову діяльність. Тому, у перервах між сторінками журналу, вчитель може застосувати інноваційний метод – «мікрофон іде по класу», який дасть можливість учням висловити свої власні думки, точки зору, враження.

Відомо, що семикласник – це учень, який любить гру, і в ігровій діяльності він здатний краще проявити себе, продемонструвати свої здібності й можливості. Тому, під час закріплення нового матеріалу, доцільно використовувати різні види ігрової діяльності, зокрема – вікторини, змагання між командами учнів. Вивчаючи дану тему, варто обрати форму Лицарського турніру, який включає в себе декілька видів завдань, виконуючи які, учні змагаються як колективно, так і індивідуально.

Процес формування знань учнів про побут і традиції середньовічного лицарства ми пропонуємо на прикладі вивчення теми «Життя феодалів» (за першим варіантом) або «Матеріальний побут середньовічного лицарства» (за другим варіантом програми). Запропонований нижче матеріал можна розглядати як окремі фрагменти уроків або уроку в цілому з певними доповненнями і перестановкою етапів. Вчитель розпочинає урок етапом формування нових знань і способів дії, робить вступне слово, в якому знайомить з особливостями життя лицарів в епоху Середньовіччя.

Вступне слово вчителя. Це був час, коли людина повинна була чітко дотримуватись правил, які диктували релігійні канони, але разом з цим середні віки – це час численних великих і малих воєн між феодалами. Мало різниці – багатим чи бідним був лицар, він перш за все був воїном і жив життям воїна, в якому жорстокість поєднувалася з доблестю, а кодекс честі і романтичне служіння Прекрасній Дамі не заважали жорстоко пригноблювати селянство. Ми вже знаємо, що в середні віки суспільство поділялося на три стани: духовенство – «ті, що моляться», лицарство – «ті, що воюють», селянство – «ті, що працюють». Сьогодні на уроці наша основна увага приділяється вивченню життя і побуту лицарського стану. Це були воїни на славу Бога і сеньйора. Вважається, що головною ознакою лицаря було не його багатство чи володіння значним земельним наділом (феодом), а його уміння і готовність служити своєму сеньйору і королю, а якщо потрібно, відстояти і свою віру. Саме це служіння і було змістом всього життя лицаря. Кожен представник лицарського стану повинен був усвідомлювати, що честь сеньйора і власна честь повинні захищатися,

навіть ціною життя. Готовність лицаря померти на полі бою – запорука непохитності влади сеньйора і всього середньовічного суспільства.

А чи легко було стати лицарем? Бо ж лицарем не народжувалися. Так, від хлопчика до лицаря потрібно було пройти довгий і непростий шлях. Лицарське виховання розпочиналося з раннього дитинства. Хлопчики з феодальних родин повинні були досконало володіти сімома лицарськими мистецтвами: верховою їздою, плаванням, кулачним боєм, соколиним полюванням, грою в шахи, складанням віршів. Лицар також повинен був уміти фехтувати обома руками, відмінно триматися в сідлі в повному обладунку, стійко переносити біль, голод і спрагу, уміти надати першу допомогу пораненому на полі битви та інше. Після такої домашньої школи, підліток віком 14-15 років приймався на службу до сеньйора свого батька в якості зброєносця. Проявивши свої лицарські вміння в битві чи на турнірі, він отримував від свого господаря посвяту і клявся вірно служити йому. Як правило, ця церемонія була пов'язана з якоюсь заслугою чи подвигом молодого лицаря. Особливо почесним вважалося посвячення прямо на полі бою. Хоча, ми з вами не знаходимося на полі битви, але ми маємо можливість стати свідками урочистої миті для кожного лицаря – лицарської посвяти. Сьогодні до нас завітали середньовічні герої: Паж, Зброєносець Ерік, Сеньйор де Лордж.

Після інсценівки учням дається завдання самостійно опрацювати пункти «Сеньйори і васали» і «Правила лицарської честі» підручника «Історія середніх віків» О. Карліної. Для перевірки засвоєння учнями нового матеріалу, вчитель проводить міні-вікторину за запитаннями: 1. Хто такі сеньйори? 2. Які обов'язки мав паж? 3. Що таке феод? 4. Хто такі васали? 5. Хто такий зброєносець і чим він займався? 6. Що потрібно для того, щоб стати лицарем? 7. Як проходив обряд Посвячення в лицарі? 8. Як змінювалося життя зброєносця після посвяти в лицарі? 9. Хто освячував обряд лицарської посвяти? 10. Що ви знаєте про Кодекс лицарської честі?

Етап формування нових знань і способів дії продовжується вивченням феодального замку. В центрі уваги – замок, як будинок лицаря з житловою та господарською половинами, а також, як пам'ятка середньовічної архітектури. Цю роботу вчитель організовує за таким планом: 1. Вступне слово вчителя. 2. Робота з навчальною картиною. 3. Самостійна робота учнів. 4. Бесіда.

Слово вчителя. Замки Європи – безмовні свідки подій минувших віків. Їх видно здалеку. Вони величаво височать над лісом чи річкою. В деяких містах, вони немов старі турботливі батьки, збирають навколо

себе маленькі будиночки з потемнілими від часу дахами. До старовинного замку нерідко вели основні вулиці міста. Там, за високими міцними стінами, жили сеньйор, його родина і військовий гарнізон. Середньовічний замок виконував багато функцій. Він був і домівкою сеньйора, його родини, слуг, а також символом його могутності. Замок був сховищем зброї, запасів їжі, притулком під час небезпеки. Нам уже відомо, що земля у середні віки була основним багатством. Замок охороняв це багатство і тому, був так само важливий для короля чи барона, як і лицарі.

Робота з картиною «Середньовічний замок». Вчитель демонструє навчальну картину і продовжує за її допомогою свою розповідь, повідомляючи, що перші замки споруджувалися над урвищем або на високому пагорбі. Навколо замку копали величезний рів і наповнювали його водою. Через рів перекидали підвісний міст, який тримався на міцних ланцюгах. В часи небезпеки міст піднімався і мовби щит, захищав ворота замку. Фортечний мур, який оточував двір замку, споруджувався з величезних кам'яних брил, щільно припасованих одна до одної. За височенним муром – будували справжнє місто.

Далі, вчитель дає можливість учням розглянути картину, а потім самостійно опрацювати пункт підручника «Історія середніх віків» – «Феодальний замок". Учні мають знайти відповіді на питання: З яких частин складається замок? Які функції донжона? Що знаходиться в середині замку? Який вигляд має середньовічний замок? Навіщо феодали будували собі житлове приміщення у такому вигляді? Коли пункт підручника прочитано, вчитель проводить бесіду за попередніми запитаннями. Потім, розглядаючи навчальну картину, він пропонує учням зробити усний опис зовнішнього вигляду феодального замку за зображенням на ній. Учні деякий час складають опис, а потім, за бажанням, повідомляють його. По закінченню знайомства з замковими спорудами, учням надається можливість розповісти про найвідоміші замки Середньовіччя, які збереглися до наших днів. На основі розповідей учнів на уроці складається і колективно заповнюється таблиця в рубриці «Кишенька ерудита».

Наступний етап уроку вчитель проводить у формі усного тематичного журналу, під час якого деякі учні знайомлять своїх однокласників із результатами своєї самостійної дослідницької роботи. Підготовка до проведення журналу проводилася вчителям заздалегідь. Були визначені завдання, назви сторінок журналу, їх тематика. Учням надавалася допомога у підготовці до його проведення. Оскільки переважну більшість свого життя феодали пов'язували із замками, то

стержневим матеріалом, який підготували учні, є відомості про життя в феодальному замку. Перед виступами учнів вчитель акцентує увагу класу на тому, що необхідно уважно слухати розповіді, робити записи в зошиті. Бо по закінченню журналу, буде проведено змагання між учнями на основі попередньої інформації. Далі вчитель повідомляє, що усний журнал про життя і побут лицарського замку названо «Маленький всесвіт» і у вступному слові пояснює цю назву.

Вступне слово до усного журналу. У замку крім сеньйора і його родини, жили також фрейліни господині, пажі та зброєносці господаря. Господарством замку управляли дворецький і маршал, облік запасів і переписку вели писар, скарбник і ключник. Лікар, капелан, констебль, головний кухар, розпорядник полювання та інші також повинні бути поряд. Замок був не тільки осередком феодального життя, а і сховищем сеньйора та його підлеглих у часи небезпеки. Тож давайте відкриємо першу сторінку «Маленького всесвіту», як можна назвати феодальний замок, для знайомства з життям у ньому.

Перша сторінка – «Побут середньовічного замку». Повідомлення роблять учні-«етнологи».

1-й учень. Передній двір замку віддавався під житло простого люду, майстерні, каплиці, господарські будівлі. Відомо, що осередком замкового життя була головна башта – донжон, яка переважно зводилася окремо, мала товсті неприступні стіни, внутрішнє джерело чи цистерну з водою, великі запаси харчів та зброї. Були часи, коли донжон був постійним місцем мешкання феодалової родини, незважаючи на незручні його конструкції для буденного життя. Поступово донжон замінили спеціальні споруди для житла, які були переважно двоповерховими. Відкритий до двору вхід прикрашався широкими кам'яними сходами, що вели на просторий майданчик біля дверей, а далі відкривалася величезна парадна зала. На другому поверсі, як правило, розміщувалися житлові кімнати. Меблі замку відрізнялися простотою – це були лави, скрині, дерев'яні кремезні крісла з високими спинками, міцні та довгі дерев'яні столи з щитами замість ніжок.

2-й учень. Окрім того, що замок оберігав людей від ворогів, а в голодні і холодні роки навіть від вовків, що мешкали у ближніх лісах, він ще відігравав роль великого складу продуктів харчування й фуражу. Його льохи, підвали, горища були придатні для зберігання зерна, копчень і солонини, сушених фруктів і овочей, запасів вина для господаря та його родини. Сало і м'ясо солили у великих кам'яних скринях, які знаходилися у прохолодних підвалах, а риба зберігалася у бочках. Господарі переважно споживали оселедці і тріску, а лосось тоді

був для бідняків. Свіжу рибу постачали із ставків, які належали господарю, або ловили у найближчій річці. Мед, який тоді замінював цукор, збирали в лісах від диких бджіл або привозили з монастирських пасік. Він зберігався у великих глеках, горловинки яких заливали воском. Із воску також робили свічки, але користувалися ними тільки багаті феодали, а простолюдини задовольнялися дешевими сальними свічками із баранячого жиру. Загалом житлові приміщення замку або освітлювалися свічками, масляними лампами, смолоскипами, або його мешканці старалися закінчувати свої справи засвітла.

3-й учень. Так як картопля у середньовіччі ще не була відома, то хліба споживали багато. Кухні та пекарні були величезними, бо в них готували їсти не тільки для господарів, але і для слуг, воїнів, а частково, ще й для жебраків, подавати їжу яким вважалося богоугодною справою. Цікаво було б зазирнути на обід до господаря замку. На сучасний погляд, присутні на бенкеті феодали вели себе не зовсім виховано: м'ясо їли руками, а кістки одразу кидали собакам, які терлися об їхні ноги. Гості пригощали один одного ласими шматочками або давали покуштувати вина із свого келиха. Іноді у вино і м'ясо додавали гострі пряноші. Тарілок і виделок тоді не було, бо вони з'явилися тільки в XIV ст. Замість тарілок використовували черстві перепічки, які після їжі віддавали жебракам. Як і зараз, вважалося непристойним розмовляти під час їжі з повним ротом і плямкати.

Друга сторінка журналу «Історія середньовічного костюму» познайомить учнів з розвитком моди у середні віки, а підготували її учні-«модознавці».

1-й учень. В романський період (IX-XII ст.) тканини і одяг виготовляли в маєтку феодала. Одяг шили із лляних, вовняних і напіввовняних тканин. Костюми багатих феодалів виготовляли із шовку яскравих кольорів, який купляли у візантійських майстрів. Прості люди носили одяг переважно сірих і коричневих кольорів. Знатні люди одяг прикрашали вишитими орнаментами і хутром. Костюми простолюдинів і вищого стану відрізнялися кроєм, якістю тканини і багатством оздоблення. Чоловіки в цей період носили дві туніки (сорочки), які одягали одну поверх другої. Нижня – камиза, була з довгими рукавами, а верхня – котт, із більш дорогої тканини, з короткими широкими рукавами або взагалі без них. Туніку завжди підперезували. Короткі туніки носили селяни і молодь, довгі – королі та знатні феодали. Верхнім одягом для чоловіків був плащ, який застібався на правому плечі. Спочатку плащі були короткі напівкруглі, а пізніше – довгі, тоді плащ стали називати – манто. На відміну від

давніх греків і римлян, для середньовічного костюму характерно те, що чоловіки обов'язково носили штани, які могли бути довгими, відносно вузькими і облягали ногу ніби трико. Городяни носили м'які чоботи з короткими халявами – боти, їх шили із тканини або кольорової шкіри. У XII ст. у Франції починають носити взуття з довгими і гострими носками – пігаш, яке поширюється по всій Західній Європі.

2-й учень. Жіночий костюм складався також із двох тунік – нижньої – котт і верхньої – сюрко, які були довгими й одягалися одна на одну. Під нижню туніку жінки одягали сорочку із полотна – камизу. Верхня туніка підперезувалася. В якості верхнього одягу жінки носили довгі напівкруглі плащі, які взимку підшивалися хутром. З XII ст. набуває поширення сукня – котт, яка була вузькою і облягала тіло, зашнуровуючись ззаду або збоку. Котт розширювалася до низу від стегон за допомогою вшитих клинців. Рукава у такої сукні були вузькими і дуже довгими, а пояс – був декоративною деталлю. В якості взуття жінки носили закриті туфлі із кольорової шкіри на м'якій підошві без підборів. Волосся – і чоловіків, і жінок, в епоху середньовіччя було довгим. Чоловіки на голову одягали конусовидні шапки із каптуром. Найпоширенішим був каптур – кауф, з довгим мисом ззаду. В холодну пору року зігрівав каптур з пелериною із шерстяної тканини – кугель. Середньовічні дівчата носили довге волосся, яке могли переплітати стрічками із парчі, на голову одягали обручі, стрічки, віночки з квітів. Заміжні жінки волосся ховали, найчастіше, під круглою білою хустиною із вирізом для обличчя. Кінці такої хустки падали на плечі, ховаючи їх. Поверх хустки одягали різноманітні пов'язки, обручі. Знатні дами носили також тюрбани із парчі, які прикрашали коштовним камінням.

3-й учень. Для середньовічного одягу була характерною символіка кольорів. Так, наприклад, одяг жовтого кольору намагалися не носити, бо цей колір вважався символом зради і ненависті. Білий колір – символізував чистоту, цнотливість, доброчинність; чорний – скорботу і вірність; блакитний – ніжність. Одяг червоного кольору (кольору крові) носили кати. З XIII ст. є більш помітною різниця в одязі феодалів, міщан і селян. Окрім того, з'являється різниця в одязі самих феодалів. Саме в цей час видаються королівські укази про ранги в одязі. Тканина і форма костюма тепер суворо залежала від стану. Васали не мали права одягатися так розкішно і багато, як їхні сеньйори.

В перерві між сторінками журналу вчитель організовує кінохвилинку, використовуючи метод «мікрофон іде по класу». Учням пропонується пригадати, які кінофільми чи телепередачі про лицарство

вони бачили і поділитися своїми враженнями з однокласниками. Вчитель передає мікрофон учню, який висловлює свою думку, інші – уважно слухають, а потім, коли прийде черга, або доповнюють, або озвучують свої враження. Завдання вчителя – спрямувати розмову на характеристику лицарів, на аналіз їх вчинків, умов і способу життя.

Підсумком даної сторінки може бути виховний момент: узагальнююча розповідь про лицарську честь і вірність, взаємодопомогу і захист скривджених та слабших.

Третя сторінка – «Лицарська зброя і обладунок». Її підготували учні-«зброєзнавці».

1-й учень. Розвиток зброї відбувається одночасно з пошуками засобів захисту від неї. В середні віки люди в Європі продовжували удосконалювати холодну зброю. Головною зброєю лицаря і символом доблесті був меч. Жолоб в центрі клинка полегшував його, а ребра на ньому – надавали йому міцності. Перехрестя і головка на рукоятці, які слугували противагою для клинка, виливалися із бронзи, а саму рукоятку робили із дерева і обмотували шкірою. Мечі були різних видів, ваги і довжини. Довжина меча могла сягати метра. Окрім меча, лицар був озброєний списом і тонким кинджалом. У рукопашній сутичці спис замінювався сокирою чи палицею із шипами – булавою. Влучний удар булави міг пробити череп великому бойовому коню. Важливу роль для захисту лицаря відігравав щит. Щити мали прямокутну або трикутну форму. Їх робили з двох шарів дерев'яних дощечок, які міцно заклепували, а зверху обтягували шкірою. Додатковий захист забезпечувала велика металева бляха, яку кріпили до щита. Для того, щоб розпізнати воїнів під час битви і загиблих після неї – щити розфарбовували і зображували на них малюнки. Переважно, це були гербові кольори або малюнок самого герба, а іноді, зображення його елементів.

2-й учень. Обладунок лицаря удосконалювався на протязі усього Середньовіччя, але остаточно він сформувався в середині XV ст. Спочатку лицарі одягали кольчугу і броню із пластин для захисту від ударів меча чи булави, які втім, не рятували від синців. Кольчугу робили із тисячі залізних кілець. При їх з'єднані виходив малюнок, що трішки нагадував в'язальний. Поверх м'якої білизни лицар одягав сорочку із кольчуги, а також такі самі штани, рукавиці, шолом з коміром. Сталеві обладунки, замість кольчуги, лицарі стали носити в роки Столітньої війни (1337-1453 рр.). Лицарський обладунок також складався із шолома для захисту голови. Він містив рухому частину – забрало, для того, щоб бачити і дихати. При просуванні до поля бою,

воно було підняте до гори, а безпосередньо перед битвою – опускалося для захисту обличчя. Від бокового удару в шию лицаря захищали ковані гребні, а його тулуб захищав нагрудний панцир – кіраса. Вона складалася з двох частин – верхньої та нижньої, які з'єднувалися спеціальним ременем спереду і ззаду. Також сталеві лати захищали ноги і руки лицаря, на кисті рук одягали навіть металеві рукавиці, а на ноги – металеві чоботи. Вага таких обладунків могла сягати 45 кг, але розподілялася вона так рівномірно, що натренована людина могла в них не тільки битися верхи на коні, але й бігати, стрибати і навіть спати.

3-й учень. Відомо, що лицарський обладунок коштував дуже дорого. В історичних хроніках Раннього Середньовіччя було зазначено, що шолом важко озброєного вершника за ціною дорівнював вартості шести корів, а кіраса і нарукавники – дванадцяти корів; поніжжя, спис і щит – дванадцяти корів; меч і кинджал – семи. Порахуймо ціну обладунків – виходить ціла череда корів. В XV ст., заради краси, лицарський обладунок стали покривати сріблом, позолотою, перлами і алмазами. Отже, з часом обладунки лицаря стали не тільки засобом його захисту, а й предметом розкоші і показником багатства. Обладунками почали милуватися так, як і замками, які втратили своє грізне захисне значення і перетворилися в розкішні палаци.

Четверту сторінку «Турніри і герби» підготували учні-«герольди». Вона присвячена лицарським турнірам і символіці, гербам лицарів.

1-й учень. Для лицарів війна була способом життя, а також основним професійним заняттям. Їхня кар'єра, слава, багатство залежали від того, як вони володіють зброєю. Для підтримки військової форми і виховання молодих лицарів, які не мали ще бойового досвіду, виникла потреба в спеціальних воєнних іграх. Спочатку слово «турнір» означало несподіване зіткнення загонів супротивників під час війни або атаку вершників, після якої обидві сторони поверталися до своїх таборів. У XII – першій половині XIII століть турніри відігравали роль воєнного тренування, під час якого у лицарів вироблялися навички як одиночного, так і групового бою. В середньовічних хроніках повідомляється, що започатковано турніри у Франції, згадується навіть ім'я лицаря, який їх запропонував проводити першим – це був Жоффруа де Прельї. Перші турніри були груповими поєдинками і їх називали – меллє. Їх учасниками могли бути тільки лицарі рівними за силою і досвідом. Під час такого турніру вершники протилежних сторін шикувалися в лінії і атакували один одного, намагаючись порушити стрій супротивника. Також треба було дотримуватись правил ведення бою. За ними слідкували спеціальні судді та герольди. Можна назвати

декілька таких правил. Наприклад, під час поєдинку, не дозволялося нападати на лицаря без шолома або на такого, що упав з коня, бо він вже вважався переможеним. Не можна було торкатися сідла або ноги суперника, а також завдавати удару коню. Груповий поєдинок тривав до тих пір, поки не було зламано три списи. Після цього лицарі билися пішими на мечах. Такий турнір тривав до тих пір, поки одна із сторін не просила іншу припинити сутичку, сигналом цього був знак, коли один із воїнів знімав свій шолом через виснаження. Ще одним видом групового турніру був беурд, який дістав поширення на початку XIII ст. Під час цього поєдинку билися легкими тупими списами, дерев'яними мечами і палицями.

2-й учень. Найбільш популярними в Середньовіччі і відомими для сучасних людей турнірами були поєдинки двох лицарів. Саме вони найчастіше описуються в художній літературі. Джостра, або джауст, саме так називається парний поєдинок двох вершників, або піших лицарів. Звичайною зброєю такого поєдинку був спис, але могли застосовуватися і бойові сокири, палиці, мечі. Під час джостри вершники, закуті в сталеві лати, обмінювалися ударами, рухаючись на зустріч один одному повним галопом. Спочатку такі турніри проводилися без дерев'яного бар'єра, але такий поєдинок був дуже небезпечний. Присутність бар'єра змінювала на 25 градусів кут удару списа противника і це зменшувало силу удару, а іноді – зберігало життя. Парний поєдинок вимагав більш міцніших лицарських обладунків, які б захищали все тіло лицаря і були здатними витримати пряме попадання важкого списа зі сталевим наконечником. Згодом, на турнірах для безпеки почали застосовувати тупі списи з наконечником у вигляді тризуба. Довжина турнірного списа могла сягати 3 метрів 30 сантиметрів (11 футів) від наконечника до щитка, який закривав руку. Під час турнірів нерідко траплялися серйозні каліцтва і, навіть, загибелі лицарів. Найбільш трагічним турніром Середньовіччя вважається поєдинок 30 червня 1559 року. Він проходив у Парижі, в ньому брав участь король Франції Генріх II Валуа. Саме під час цього поєдинку король був смертельно поранений – уламок списа супротивника пройшов через отвір забрала на шоломі короля і потрапив в око. Рана виявилася несумісною з життям, через десять днів Генріх II помер в страшних муках. Це був нещасний випадок, які іноді траплялися під час проведення турнірів. Більшість таких змагань закінчувалися безпечною перемогою одного з лицарів. Переможцем ставав той, хто в серії поєдинків вибивав із сідла найбільшу кількість супротивників. Його урочисто проголошували переможцем і надавали

право обрати королеву турніру, якою, як правило, ставала Дама Серця переможця.

3-й учень. Геральдика – одна із найцікавіших наук, яка прийшла до нас із Середньовіччя. Це наука про герби. Герб був розпізнавальним знаком лицаря, який потрібний був йому, як живому, так і мертвому. Він потрібен був і його нащадкам – як пам'ять про здійснені подвиги. В гербах знайшли відображення багато реальних фактів з життя лицарів. Основою лицарського герба вважається щит, він може бути різної форми. Наприклад, італійський мав форму овалу, норманський – трикутника, французький – прямокутника з округленнями або виступом знизу і т. д. Щит, як правило, фарбувався різними кольорами і міг ділитися на декілька частин. В геральдиці кожен колір має своє значення, Так, наприклад, червоний символізує хоробрість; багрянець – гідність; блакитний – м'якість і велич; зелений – надію, добробут; чорний – печаль, смирення і освіченість. Крім того, жовтий колір позначав золото на гербі – це був знак багатства, справедливості і шляхетності. Білий колір – позначав срібло, яке було символом чистоти і цнотливості. Окрім кольорів на гербі ще зображувалися звірі, птахи, рослини, які також мали своє символічне значення. Вони демонстрували спосіб життя, характер, погляди і переконання власника герба. Герб у середні віки був ознакою гідності феодала і міг змінюватися в залежності від його вчинків. Наприклад, у гербі, господар якого проявив боягузтво або легкодушність, відломлювали правий край. В гербі воїна, який вбив полоненого, скорочували щит знизу. Був такий випадок, коли за наказом французького короля Людовіка XI був змінений герб лицаря Жана д'Авена, який скривдив свою матір. У гордого лева, який прикрашав герб кривдника, відтяли язик і кігті. Так було покарано лицаря за недостойний вчинок.

4-й учень. Щит герба титулованої знаті могла прикрашати корона різних видів. Над короною могли бути різні фігурні навершшя, якими прикрашали шоломи лицарі – учасники турнірів. Це могли бути крила птахів, оленячі роги та ін. Крім герба лицар мав свій девіз, який зазвичай, розміщувався внизу на стрічці під щитом. Він висловлював погляди, переконання, життєву позицію лицаря, був його бойовим кличем. Девізи були різноманітними, наприклад: «За віру!», «Мій Бог і моє право!» – це девізи англійських королів. В Західній Європі в XI ст. герби були тільки у вищої знаті. Вони передавалися у спадок із деякими змінами, що залежали від шлюбів нащадків. У XII – XIII ст. герби були вже у всіх феодалів, навіть у дрібних. У XIV – XV ст. герби мали міста, гільдії цехів і університети. До XV ст. сформувалися герби більшості

держав Європи, які і зараз є ознакою історичної гордості європейських народів.

Етап закріплення нових знань, умінь і навичок, учитель організовує у формі змагань між учнями класу під назвою «Лицарський турнір». Учитель розподіляє учнів класу на дві команди. Змагання має чотири тури, які оцінює і судить вчитель. Весь турнір складається з трьох етапів: перший – організаційний – учитель оголошує форму, мету, знайомить з планом турніру; члени груп обирають капітана, назву, девіз команди. Другий етап – це змагання між командами, які проходять у чотири тури. І тур – вікторина за запитаннями: 1. Які господарські приміщення були на території замку? 2. Що зберігалося в замку? 3. Що споживали феодали і як вони поводилися за столом? 4. Чим відрізнявся одяг феодалів від одягу простолюдинів? 5. Назвіть основні елементи чоловічого середньовічного костюму? 6. З яких елементів складався жіночий костюм? 7. Яку символіку мали кольори в середньовічному костюмі? 8. Чи дорого коштував лицарський обладунок? 9. Назвіть види лицарської зброї. 10. Що таке лицарський турнір? 11. Хто спостерігав за ходом турніру? 12. Назвіть види турнірів, поясніть чим вони відрізнялися. 13. Хто вважався переможцем турніру? 14. Що вивчає геральдика? 15. Опишіть герб міста Кривий Ріг?

ІІ-й тур. Складання лицарського герба. Під час проведення туру вчитель використовує дидактичні матеріали: схема 1 – «Герб феодала»; схема 2 – «Окремі елементи герба». Деякий час вчитель демонструє обом командам схему 1, а потім, роздавши обом командам матеріал схеми 2, ставить завдання – із окремих елементів скласти герб феодала і назвати їх. Перемагає та команда, яка швидше виконає завдання і дасть правильні відповіді.

ІІІ-й тур. Лицарський обладунок і зброя. Вчитель демонструє малюнок лицарського обладунку та зброї, на якому цифрами позначено певні елементи. Команди повинні вказати назви елементів обладунку та лицарської зброї. Кожна команда обговорює й виконує завдання колективно, а один її учасник – повідомляє результат роботи. Перемагає команда, яка дасть більше правильних відповідей. Вчитель може запропонувати учням зробити усний опис лицарського обладунку, зброї та розкрити їх призначення.

ІV-й тур. Конкурс капітанів. Капітани повинні зробити малюнок герба лицаря, використовуючи певні його елементи, а також придумати до нього девіз. Коли завдання виконане – капітани демонструють свої роботи та коментують їх. За гербом вони повинні визначити характер та спосіб життя уявного лицаря. Перемагає капітан, який правильно

розмістив елементи герба, продемонстрував розуміння символічного значення кольору та форми.

Третій етап – підсумки турніру. Вчитель за кількістю набраних командами балів визначає переможця, а також оцінює роботу найактивніших учасників команд. Потім виставляються оцінки і визначається домашнє завдання.

Підводячи підсумки, зазначимо, що формувати знання учнів про побут і традиції середньовічного лицарства ефективніше при використанні цивілізаційного підходу, бо він дає більше можливостей для цього. Також цей процес буде ефективніший за умови використання інноваційних методів навчання; залучення учнів до самостійної та колективної дослідницької діяльності; залучення до самостійної роботи з довідковою та додатковою літературою; широкого використання наочності – таблиць, схем, навчальних картин та ілюстрацій; роботи з обдарованими учнями та надання їм можливості познайомити однокласників із результатами їх діяльності; використання ігрових методів на уроці історії – рольових ігор, інсценівок, вікторин і змагань у різних видах; створення на уроці атмосфери, яка відповідала б історичній епосі, що вивчається за допомогою рольової гри, музичного супроводу, наочності. Всі ці умови сприяють максимальному залученню учнів до навчальної діяльності і роблять їх активними учасниками.

Список використаних джерел

1. Александрович В. С. Історія крізь призму історії культури: нові аспекти мистецтва. *Історія в школах України.* 2007. № 2. С. 22-26.
2. Баландюк Р. Г. Зміст і місце економічної складової серед інших компонентів змісту шкільної історичної освіти. *Вісник Житомирського державного університету.* 2014. № 1 (73). С. 166-170.
3. Баханов К. О. Навчання історії в школі: інноваційні аспекти. Харків: Вид. гр. «Основа», 2005. 128 с.
4. Бокань В. А. Культурологія: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2003. 2-ге вид. 136 с.
5. Вєнцова Н. Дискусійні методи на уроках всесвітньої історії. 7 – 8 класи. *Історія та правознавство*. Вип. 1(37). Харків: Основа, 2006. 150 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
7. Власов В. Історія української культури першої половини XVII ст. Матеріали до уроків. *Історія в школах України*. 2009. № 1-2. С. 6-12.

8. Гаврилюк Ж.М. Методика реалізації культурологічного змісту в курсі історії України у 8-9 класах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 – «теорія і методика навчання історії». Київ, 2012. 20 с.
9. Гриценко Т.Б. Культурологія: навчальний посібник. Київ: ЦНЛ, 2007. 392 с.
10. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Москва: Институт русской цивилизации, Благословение, 2011. 816 с.
11. Зязюн І. Культурологія: українська та зарубіжна культура: навчальний посібник. Київ: Знання, 2007. 567 с.
12. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Ювіл. зб. на пошану чл.-кор. НАН України М.Ільницького. За ред. Я. Д. Ісаєвича. Вип. 12. Львів: Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. 767 с.
13. Комаров В. Деякі актуальні питання розвитку методики навчання історії як науки: Методика. Практика. Досвід. *Історія в школах України*. 2000. № 4. С. 23-28.
14. Ладиченко Т. В. Формування історичного мислення в процесі вивчення курсу всесвітньої історії в школі. *Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей*: Зб. статей: Праці Всеукраїнської науково–практичної конференції 7–10 грудня 1999 р. Одеса: Астропринт, 1999. 108 с.
15. Малієнко Ю.Б. Методика навчання історії середніх віків у 7 класі загальноосвітньої школи: дис... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ: АПН України; Інститут педагогіки, 2007. 212 с.
16. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. К., 2001. 16 с.
17. Островерхова Н. М. Методологія аналізу якості уроку як педагогічної системи: монографія. Харків: ТИТУЛ, 2008. 402 с.
18. Пометун О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2005. 328 с.
19. Савченко О. Зміст загальної середньої освіти. *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 322-324.
20. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. Мир и Запад. Москва: Аст, Астрель, 2011. 320 с.
21. Тюрменко І. Культурологія: теорія та історія культури: навчальний посібник. Київ: ЦНЛ, 2004. 368 с.
22. Федчиняк А.О. Методичні засади вивчення історії повсякденності в 8-9 класах загальноосвітніх шкіл: автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 – «теорія і методика навчання історії». Київ: НАПН Укр. Ін-т педагогіки, 2011. 20 с.
23. Цвікальська Г. О. Література і мистецтво в шкільному курсі Нової історії: посібник для вчителів. Київ: Радянська школа, 1978. 111 с.

Цебрій Ірина

СВІТ ПОСТАПОКАЛІПСИСА ЗА РОМАНОМ РОБЕРТА МЕРЛЯ «МАЛЬВІЛЬ»

Після Карибської кризи світ знаходився в стані «холодної війни». Протистояння «капіталістичної» і «соціалістичної» систем, гасла й заклики політичних лідерів постійно змушували відчувати ту загрозу, що нависла над світом. Люди жили в передчутті третьої світової війни, наслідки якої могли стати глобальними для всього світу: він міг зникнути назавжди.

Це не могло не відобразитися на літературних сюжетах того часу. Письменники в своїй уяві й на папері малювали жахливі картини майбутнього світу після ядерної катастрофи. В подібних романах по вулицям бродили люди-мутанти, з озер вилазили чудовиська, планетою управляли роботи.

Щасливий виняток із загального правила склали романи Робера Мерля. По-перше, він відкинув усі фантастичні картини своїх попередників і спробував спроектувати світ після вибуху не ядерної, а теплової, «чистої» бомби, після якої світ не повинен був страждати «радіоактивністю», по-друге, письменник намалював реальні можливості для виживання людини в умовах загибелі попередньої цивілізації.

«У чорній пітьмі кімнати лише чулося дихання трьох чоловіків, а там, по той бік розігрітих стін, була мертва планета. Її спустошили в розпалі весни. Знищили ще нерозквітлі бруньки, вбили щойно народжених у нірках землі кроликів. Не зосталося жодної тварини. Жодного птаха. Жодної комахи. Земля вигоріла. Будинки перетворилися на попіл. Де-не-де стирчали обчухрані почорнілі стовбури, що колись були деревами. А посеред усього цього – жменька людей. Може їм поталанило вижити, наче якимось піддослідним кроликам? Сміх, та й годі! Посеред цієї пустки вціліло кілька пар легень, що дихали повітрям, сердець, що перекачували кров. Людських мізків, що мислили. А про що вони мислили?» [3, с. 80-81].

Незважаючи на те, що в романі «Мальвіль» для знищення світу використали «чисту» бомбу, болісні думи переслідують одного із героїв, 25-літнього Тома, з приводу того, як мало потрібно, щоб знищити людину та її світ: «Мабуть, то була літієва бомба. Це була чиста бомба. Це означає, що радіоактивних опадів не буде. Щоб сплюндрувати Францію достатньо однієї великої бомби, яка вибухнула над Парижем на висоті сорока кілометрів» [3, с. 81].

Головного ж героя роману, директора школи Емманюеля, турбують інші проблеми духовного рівня. Він замислюється над тим, що є таке «людина» і чому вона, усвідомлюючи власну смерть (на відміну від тварин), націлена на самознищення: «Людина – єдина жива істота, яка може подумати про власну смерть, і лише її ця думка доводить до розпачу. Яке дивне створіння: воно прагне водночас самознищення й самозбереження!» [3, с. 96].

За винятком небагатьох групок людей світ загинув, зникла потужна постіндустріальна цивілізація. Це було зроблено злонавмисно, чи це фатальна випадковість? Емманюель намагається для себе віднайти відповідь на це питання: «Я ніяк не можу змиритися з думкою, що існує якийсь зв'язок між легеньким натиском мого пальця на спусковий гачок і цією жахливою раною. Я подумав, що злочинець, який натис на кнопку й розв'язав атомну війну, мабуть, тепер відчуває те саме, звичайно, якщо він уцілів у своїй бетонованій барлозі» [3, с. 122].

За своїми переконаннями Емманюель атеїст. Проте обставини, хоча й змушують його переглянути власні позиції, не зламують віри в сили людини. Саме його професія й уміння переконувати та організовувати людей, викликаючи в них до себе повагу, допомогли Емманюелю не лише вижити самому, а й вселити надію у власних друзів: «З кожним днем я в усьому обмежував себе, вже став напівченцем. І ось тепер запитую себе, що змінилося, коли б справді б я повірив у бога. О, звісно, це б поставило переді мною нові проблеми, зокрема таку: чому бог дозволив одному своєму створінню знищити інше його створіння? Але облишимо ці міркування. Це навряд чи надихнуло б мене» [3, с. 105].

Люди з невеликого французького передмістя, які були постійно зайняті роботою та не мали багато зайвого часу, щоб замислюватися над проблемами довкілля й екології, начебто побачили світ уперше, пізнали ціну кожній тварині, кожній істоті, якій удалося вижити: «І ще тому, що ця ворона прибула до нас, наче посланець, вселяючи надію: десь є інші вцілілі істоти; вона стала для нас священною; відтепер ми щодня даватимемо їй пайку зерна; вона вже належить Мальвілю» [3, с. 110].

Люди, які залишаються одинокими в новому нецивілізованому світі, де немає електроенергії, машин, навіть лікарів і ліків, змушені пристосовуватися до нього. Вони шукають найдоцільніші варіанти виживання. Це не може не відбитися на їхній моральній поведінці. І що робити кількох чоловікам, коли поруч із ними вижила лише одна молода здорова жінка, яка здатна народити дітей і сприяти

продовженню роду людського? Як бути: видати її заміж за когось одного, чи зробити спільною дружиною? [5, с. 99].

«Так, вони згодні. Шануймо шлюб. Не порушуймо подружню вірність, навіть за загальною згодою. Умовна мораль не вмерла. На мою думку, ця шанована система не може прищепитися в общині з шести чоловік, яким випало ділити єдину жінку. Однак не можна брати гору над усіма. Позиція моїх товаришів здається мені максималістською й безглуздою: краще лишатися неодруженим до кінця життя, якщо не мати власної дружини. Правда, кожен сподівається бути обраним» [3, с. 149].

У вирішенні такого складного питання один із героїв притримується поглядів Емманюеля на дану проблему: «Емманюель має рацію: в общині, в якій все ґрунтується на дружбі й взаємній повазі її членів, чоловік не має виняткового права на жінку» [3, с. 280].

Проте не всі люди, які вижили, поводяться так, як товариство, очолюване Емманюелем. Католицький священик Фюльбер, котрий є лідером уцілівших людей у місті, користується своїм становищем. Він уселяє в людей страх перед неясним майбутнім і повністю їх підкоряє своїй владі. Його образом Робер Мерль доводить читачам, який деспот може прокинутися в людині, коли вона відчуває свою необмежену владу: «Після вибуху бомби, – провадив поважно Фюльбер і сам, здавалося, втішався своїм голосом, – люди стали самі собою й звернулися до своєї совісті. Їхні фізичні й духовні страждання буди такі великі, що вони спитали себе, чи це не кара господня впала на них за їхні гріхи, за байдужість до бога, за те, що вони забули про свої обв'язки, зокрема про релігійні обов'язки. Й потім, треба сказати, наше існування стало таким ненадійним, що ми інстинктивно звертаємося до бога – просимо в нього захисту» [3, с. 281].

Таким чином, у невеликому просторі провінційного міста Ла-Року й фортеці Мальвіль, що знаходиться поблизу нього, на теренах зруйнованої цивілізації виникають два принципово різних світи: товариство-демократичний, який очолює Емманюель, і деспотичний на чолі з Фюльбером, де люди живіть у постійному страху. Ось що з цього приводу думає сам Емманюель: «Я стримую Мелюзіну, яка й собі хоче перейти на галоп. За п'ятдесят метрів ззаду Силач якраз наблизився до пологого спуску: не треба йому тепер пришвидшувати ходу. Я задоволений, що лишився на самоті. Хочеться обміркувати своє гостювання в Ла-Році. Всього якихось п'ятнадцять кілометрів од Мальвіля, а вже зовсім інший світ. Інший суспільний лад. Усі низинні квартали, які не могла захистити, або захистила недостатньо північна

скеля, зруйновані. Три чверті населення загинуло. Марсель має рацію – жодних ознак громадського життя. Голод, неробство, тиранія. Й до того ж невпевненість. Місто захищено вкрай погано, незважаючи на його міцні укріплення. Зброї вистачає, але її не наважуються роздати людям. Тут найродючіші в кантоні землі, але якщо вони й уродять, продукти ділитимуться несправедливо. Нещасне, голодне місто, шанси якого на те, щоб вижити, мізерні» [3, с. 229].

Отже, люди за однакових форсмажорних обставин можуть вести себе зовсім по-різному. Якщо знайдеться такий лідер, який зможе згуртувати громадське життя, то й загибель цивілізації не видається такою страшною. Якщо ж з'являється лідер, подібний Фюльберу, людина може загинути від власного страху перед невідомістю завтрашнього дня.

Між друзями в товаристві Еммануеля виникає суперечка про те, чи має кожна із цивілізацій свою особливу душу. І що є таке – душа цивілізації: культура, релігія чи особливий спосіб життя? Чи може цією душею всеціло бути релігія? Друзі ставлять це під сумнів. Еммануель так міркує з цього приводу: «Я теж мовчу. Розмірковую. Змінилася шкала цінностей – ось який висновок я роблю. Взяти хоча б Мальвіль. Раніше він був чимось трохи штучним – скажімо, просто реставрованим замком. І жив я в ньому сам. Пишався ним і, почасти з вигоди, почасти з пихи, мав намір відкрити його для туристів. Нині ж Мальвіль – щось зовсім інше. Тепер Мальвіль – це плем'я із землями, худобою, запасами сіна й зерна. Чоловіки, згуртовані, наче пальці на руці, й жінки, які народжуватимуть від нас дітей. Це також наш притулок, наш барліг, наше орлине гніздо. Мури Мальвіля захищають нас, і ми знаємо: нас поховають у цих мурах» [3, с. 241].

І все-таки невипадково в якості найкращого товариства, яке здатне вижити за подібних важких обставин, Робер Мерль показує братство Ємманюеля. Всі його чоловіки – друзі з дитинства, а саме в цей період формуються головні ціннісні орієнтири і випробовується моральність відносин, формується духовність людини. Все це підтверджується розвитком сюжету роману, де герої, незважаючи не всі їхні суперечки, розуміють один одного з півслова й завжди приходять на допомогу [5, с. 97].

В умовах зникнення цивілізаційних цінностей змінюється і ритм життя головних героїв, навіть уповільнюється час. Емманюель так міркує з цього приводу: «Коли я думаю про два наступні місяці після того ранку, мене найбільше дивує те, що вони надто вже повільно спливали. Звичайно, нам не бракувало роботи: стріляли, їздили верхи.

Добудували мури першої огорожі (тут цілком підлягали дебелому Пейсу), а я, крім того, давав уроки гімнастики Евеліні, а також уроки орфографії та арифметики» [3, с. 299].

Вище мова йшла про те, що темп життя уповільнився, та головні герої практично не шкодують про цивілізаційні цінності, прийшовши до висновку, що саме вони й прискорювали життєві процеси: «Ми зайняті, навіть дуже зайняті, проте не поспішаємо. У нас багато вільного часу, ритм життя вповільнився. Дивна річ, тривалість дня не змінилася. Але тепер дні здаються нам нескінченно довгими. По суті, всі ті машини, що були покликані полегшити нашу працю – авто, телефон, трактор, бензопилка, молотарка, циркулярка, – справді її полегшували. Однак вони також прискорювали плин часу. Хотілося зробити багато й дуже швидко. Машини завжди наступали нам на п'яти, квапили нас» [3, с. 248].

Перед головним героєм, Емманюелем Контом, постає проблема: а чи загалом потрібні цивілізаційні цінності, бо, можливо з розвитком і технізацією суспільства людина втрачає щось набагато дорожче? Він так міркує з цього приводу: «Цілком ймовірно, що, оскільки медицина зникла з життя, життя в людей буде коротшим. Однак, якщо ми живемо повільніше, якщо дні й роки не пролітають перед нами із запаморочливою швидкістю, якщо ми встигнемо нажитися, то зрештою я питаю себе: що ми втратили?» [3, с. 181].

І дійсно, в звичному житті ми часто недооцінюємо відданих нам людей, експлуатуємо їх, самі до кінця цього не усвідомлюючи. І навіть смерть починаємо сприймати як звичне явище: «Навіть взаємини між людьми збагатилися через оцю життєву млявість. Візьмімо хоча б сердегу Жермена, який у день події помер на наших очах. Хоча багато років він був моїм найближчим помічником, я, власне, не знав його, або, ще гірше, знав лише настільки, щоб використовувати. Жахливе це слово «використовувати», коли йдеться про живу людину. Отож я, як і всі, квапився. Завжди отой телефон, пошта, авто, щорічні торги верховими кіньми у великих містах, паперовий мотлох, податковий інспектор. Коли живеш таким ритмом, усі людські взаємини зникають» [3, с. 249].

У силу особливих відносин між членами «братства» Емманюеля Конта в Мальвілі формується міні-республіка, де на зборах схвалюються рішення, схвалені всім братством. Проте друзі відверто починають висловлюватися, що необхідно було б подумати й про одноосібне управління на випадок непередбачених подій: «На мою думку, – озивається Колен, – склалося не зовсім зрозуміле становище.

У Мальвілі проводяться збори й спільно ухвалюються рішення. На зборах Емманюель відіграє головну роль, однак ніхто ніколи не говорив про те, що в разі крайньої потреби, коли не буде часу дискутувати, Емманюель повинен на себе брати повноваження командира. А я вважаю. що про це слід сказати, щоб усі знали: якщо виникне небезпека – наказові Емманюеля підкорятися неухильно» [3, с. 260].

В умовах нелегкого виживання, коли життя людини залежить лише від особистої здатності приймати рішення, змінюються й погляди на попереднє законодавство, що не здатне зупинити ріст злочинності в таких екстремальних умовах. Тому закони нового нецивілізованого в нашому розумінні світу мають бути значно жорстокішими, а всі члени братства повинні як ніколи усвідомлювати відповідальність, яку вони несуть один перед одним: «Той тип, що вкраде в тебе корову чи коня, чи з'їсть твою пшеницю, так чи інакше прирікає тебе на смерть, бо в тебе не лишиться більше ніяких засобів до існування. Це не просто крадіжка, а злочин. І такий злочин, за який слід негайно й без вагання карати на смерть. У нас інстинкт самозахисту ще не може витіснити повагу до людського життя» [3, с. 261-262].

Не дивно, що в умовах практично первісного життя члени братства все-таки звертаються до релігії. Людям необхідні певні культи, їм треба час від часу комусь розповісти про саме потаємне в своїй душі, те, що в християнстві називають сповіддю. Правда, головний герой роману спочатку дивиться на це скептично: «Люди занадто вже спритно приховують самі від себе свої гріхи: їхня сповідь нічого не варта» [3, с. 263].

Та для того, щоб вирвати християн із рук владолюбивого тирана Фюльбера, Емманюель погоджується стати єпископом братства: «Врешті-решт вони звернулися до Емманюеля як до єпископа Ла-Рокського. Він уважно вислухав обидві сторони й запровадив прилюдні колективні сповіді, що мали відбуватися щонеділі вранці. Кожен по черзі мав зізнатися, в чому докоряв собі й іншим, знаючи, що звинувачені також мали право або протестувати, або визнати свою провину. Емманюель був присутнім на першій такій сповіді, йому це страшенно сподобалося, і він переконав мешканців Мальвіля й собі запозичити цей метод, назвавши його «пранням білизни в родинному колі» [3, с. 311].

Він і сам приходить до таких висновків: «Хіба молитися – це безглуздо? Ми оточені невідомістю. Щоб вижити, ми мусимо вірити в майбутнє, тому й виходимо з того, що ця невідомість доброзичлива до нас, і просимо в неї допомоги» [3, с. 381].

У кінці роману Емманюель помирає від третього нападу апендициту, вилікувати який в умовах відсутності медичної допомоги було неможливо. Чому все-таки Робер Мерль прибирає свого головного героя, даючи наступні проблеми вирішувати Тома, його наступнику? Це починаєш розуміти, коли аналізуєш поведінку жителів Мальвіля та Ла-Року після смерті Емманюеля. Він залишається в їхній пам'яті взірцем того, якою має бути ідеальна людина, ідеальний керівник. Жінки ж Мальвілю поставили у вітальні палацу його портрет, щоб молитися Емманюелю. Так в умовах нецивілізованого суспільства народжується віра в нових богів [5, с. 100].

Тож для України в умовах сьогодення прогнозування наслідків «холодної війни» за романом «Мальвіль» Робера Мерля не є відірваною від життя фантастикою. Його герої реальні й події, що їм доводиться вирішувати, правдоподібні. Політичні реалії європейського суспільства другої половини ХХ ст. послужили поштовхом для написання цього роману й те, що описав автор, могло справді трапитися. Роман закінчується, певним чином, оптимістично: не зважаючи на смерть головного героя, інші переконані, що їм вдасться вижити та спробувати повернути колишні суспільні цінності, бо вони – люди освічені, вже прийшов час використати власні знання. Та продовжує залишатися головна небезпека: кожного з мальвільців можуть знищити інші люди, ті, які вижили окрім них.

Список використаних джерел

1. Мерль Р. За склом. Пер. з франц. Г. Філіпчука; ред. І.О. Терех. К.: Художня література, 1973. 262 с.
2. Мерль Р. Мадрапур. Пер. з франц. М. Ваксмахера; ред. О.В. Синченко. К.: Дніпро, 1987. 387 с.
3. Мерль Р. Мальвіль. Пер. з франц. Г.А. Сафроновой, Ю.Я. Яхніной; ред. Г.Д. Вервес. К.: Поліграфкнига, 1974. 301 с.
4. Мерль Р. Сізіф і смерть. Пер. з франц. Г. Велле; ред. І.Т. Мазур. К.: Поліграфкнига, 1968. 142 с.
5. Цебрій І.В. Мораль європейського суспільства ХХ століття у творах класиків світової літератури. *Філософські обрії*. 2020. Вип. 43. С. 96-102.

Післямова

Розкриваючи характеристики духовних, політичних та освітніх практик в соціокультурному розвитку людства у контексті проблем і перспектив, які ставить перед собою сучасна історична наука, неминуче заглиблюєшся в безодні інтроспекції та візіонерських передбачень. Наше дослідження пройшло певний звивистий шлях, на якому перетинаються духовність, політика та освіта, виплітаючи той наратив, який проливає світло на складний гобелен історії людського поступу.

Подорож сторінками цієї монографії висвітлила значення духовності як провідної сили у формуванні суспільних цінностей та індивідуальної ідентичності. Ми заглибилися у сферу, де політичні течії впливають на саму основу історичної інтерпретації, часто переломлюючи минулі події крізь призму панівних ідеологій. Освіта стала каналом передачі того наративу, який має покращувати якість виховання всесторонньо і гармонійно розвинених особистостей, які є запорукою існування суспільства майбутнього.

Розглядаючи виклики, з якими стикається сучасна історична наука, науковці помічають вказівники, що ведуть нас у невідомі царини досліджень. При цьому розвиток інноваційних методологій та підходів, пристосованих до сучасних реалій, має першорядне значення, дозволяючи історикам розкривати нові пласти розуміння минулого. Для авторів монографії стало не менш важливим позиціонування історії як педагогічного інструменту, який дає уроки лідерам завтрашнього дня, гарантуючи урахування у майбутньому історичних помилок.

Наша монографія – не просто сплетіння нарисів, не збірка наукових думок. Вона є втіленням взаємозв'язку історії із ширшою суспільною динамікою. Вона резонує із чітким закликом до того, що розуміння історії є ключовим у плеканні гармонійного прогресу. Монографія, в кінцевому підсумку, дає нам маяк надії і, водночас, певні рекомендації для зміцнення духовності, покращення політики, розвитку освіти для майбутніх поколінь до своїх найвищих потенціалів.

Довідка про авторів

Блоха Ярослав Євгенійович – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Вільховий Юрій Віталійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Год Наталія Володимирівна – кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Горобець Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (м. Суми)

Гура Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, перший проректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Дерхо Віктор – учитель історії Зеленобалківської гімназії Криворізького району Дніпропетровської області (с. Зелена Балка)

Древаль Юрій Дмитрович – доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри охорони праці та техногенно-екологічної безпеки Національного університету цивільного захисту України (м. Харків)

Косуліна Анна Олегівна – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (м. Суми)

Лахно Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Лобода Дмитро Олександрович – доктор філософії, старший викладач кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання, начальник навчально-методичного

відділу Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Порох Наталія Василівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Рибачук Віктор Олексійович – старший викладач кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Романенко Владислав Володимирович – здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Рудь Микола Олексійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Тронько Тетяна Володимирівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка, завідувачка кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Цебрій Ірина Василівна – докторка педагогічних наук, професорка, завідувачка кафедри музичного мистецтва та хореографії ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Полтава)

Яременко Леонід Михайлович – аспірант кафедри музичного мистецтва та хореографії ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Полтава)

Наукове видання

ДУХОВНІ, ПОЛІТИЧНІ ТА ОСВІТНІ ПРАКТИКИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА (КОМПАРАТИВНІ НАРИСИ)

Колективна монографія

За редакцією Ю. Вільхового та Т. Тронько

Верстка та макетування – Лахно О.
Технічний редактор – Лахно О.

Підписано цифровий оригінал-макет 02.08.2023 року.
Формат 60х84/16. Гарнітура Times New Roman.
Ум.-друк. арк. 20,8.